

Tilburg University

Danneels

Schelkens, K.; Mettepenningen, Jürgen

Publication date:
2015

Document Version
Version created as part of publication process; publisher's layout; not normally made publicly available

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Schelkens, K., & Mettepenningen, J. (2015). *Danneels: Biografie*. Uitgeverij Polis.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Godfried Danneels
Biografie

UITGEVERIJ POLIS

GODFRIED DANNEELS

BIOGRAFIE

JÜRGEN METTEPENNINGEN & KARIM SCHELKENS

007 Inleiding

Deel I

PRIMUS PERPETUUS (1933–1959)

HOOFDSTUK 1

013 Een jongen uit Kanegem

HOOFDSTUK 2

033 De collegejaren

HOOFDSTUK 3

045 Priester-student
in Leuven en in Rome

Deel II

VAN PROFESSOR TOT BISSCHOP (1959–1979)

HOOFDSTUK 4

081 Brugge en het concilie

HOOFDSTUK 5

101 Tussen wetenschap
en pastoraat

HOOFDSTUK 6

119 Bisschop aan de stroom

Deel III

TOEVERTROUWD ENGAGEMENT (1979–1993)

INLEIDING

149 De zetel van Mercier

HOOFDSTUK 7

165 Het jaar van twee synodes

HOOFDSTUK 8

183 Tussen bevrijdingstheologie
en de Congregatie voor de
Geloofsleer

HOOFDSTUK 9

201 Pausbezoek en geloofsboek

HOOFDSTUK 10

213 Twintig jaar concilie

HOOFDSTUK 11

235 Een klooster in Auschwitz

HOOFDSTUK 12

247 Een ‘gelovige’ universiteit?

HOOFDSTUK 13

267 Het jaar van de leek

HOOFDSTUK 14

283 Aan de rand van het leven

HOOFDSTUK 15

303 Een verbrokkelend Europa

HOOFDSTUK 16

315 Contestatie in het
aartsbisdom

Deel IV

OPGENOMEN ENGAGEMENT

(1993–2010)

INLEIDING

327 Omtrent een wende

HOOFDSTUK 17

381 Een decennium
vredesengagement

HOOFDSTUK 18

367 Tussen Laken en Kinshasa

HOOFDSTUK 19

381 Katholieke ethiek
onder vrijzinnige druk

HOOFDSTUK 20

405 Priesters in opspraak

HOOFDSTUK 21

421 Dirigent van feestmomenten

HOOFDSTUK 22

437 Interreligieuze dialoog
op wereldschaal

HOOFDSTUK 23

447 Danneels in China

HOOFDSTUK 24

461 De Groep van Sankt Gallen

UITLEIDING

475 Aan het einde
van een episcopaat

Deel V

CRISIS EN HOOP

(2010–2013)

HOOFDSTUK 25

451 Annus horribilis

HOOFDSTUK 26

495 Nieuwe hoop

Epiloog.

507 Een christelijk
humanist

511 Chronologie

517 Verklarende
woordenlijst

521 Afkortingen

525 Verantwoording
en bronnen

543 Dankwoord

545 Namenregister

‘Wie ist es möglich zu leben,
wenn doch die Elemente dieses Lebens
uns völlig unfasslich sind?
Wenn wir immerfort im Lieben unzulänglich,
im Entschliessen unsicher
und dem Tode gegenüber unfähig sind,
wie ist es möglich, da zu sein?’

R.M. Rilke, *Über Gott*

INLEIDING

‘Slechts twee mensen in België spreek ik niet aan met hun voor- naam: de koning en de kardinaal’, aldus een doorgewinterde journalist. De kardinaal: het is in België haast een staande uit- drukking om te verwijzen naar Godfried Danneels. Geprezen als intellectueel en behendig communicator, verguisd in de media kort na het einde van zijn loopbaan als aartsbisschop, daarna opnieuw voorzichtig positief benaderd, blijft de mens achter de titel een enigma. Wie is uiteindelijk kardinaal Dan- neels? Geen boek kan ooit een persoon vatten of zijn geheim ontsluiten, maar een aanzet van antwoord ligt minstens in een relaas over het levensparcours.

In deze biografie volgen we de weg die Danneels gegaan is. Enigszins tot onze eigen verwondering meanderde ons pad als auteurs tussen Genève en Nijmegen, Parijs en Washington DC, Leuven en Vaticaanstad. Net zo goed deden we Antwerpen en Brugge aan, Brussel ook, Louvain-la-Neuve, Mechelen en uiter- aard... Kanegem. Maar het onderzoekswerk ter voorbereiding van deze biografie hield meer in dan reizen. De afgelopen jaren traceerden we immers de sporen van Danneels door een woud van archieven, geschriften en gesprekken heen. De uitzonder- lijke toegang tot verscheidene archieven die doorgaans voor onderzoekers gesloten blijven, was daarbij van onschatbare waarde. Dat geldt evenzeer voor de veertig uren gesprek met de kardinaal in zijn fraaie Mechelse woning en de interviews met een vijftigtal mensen die tijdens een bepaalde periode zijn pad mee bewandelden, kruisten of bekritiseerden.

We volgen de ontwikkeling van een West-Vlaamse onderwijzerszoon, primus van zijn klas. Na zijn tijd in Kanegem en Tielt trok hij als seminarist van het bisdom Brugge naar Leuven om er drie jaar filosofie te studeren. Daarna kreeg hij de opdracht om verder te studeren in Rome. Zonder een voet in het grootseminarie van Brugge gezet te hebben, werd hij er in 1959 benoemd tot professor en geestelijk directeur. Bijna twintig jaar lang was hij professor, sinds 1969 tevens aan de katholieke universiteit van Leuven. Liturgie was zijn vakspecialiteit en blijvende passie. West-Vlaming als hij is, werkte Danneels in die jaren hard, soms voorbij de grens van wat hij aankon. In 1977 werd hij benoemd tot bisschop van Antwerpen en twee jaar later al volgde hij Leo-Jozef Suenens op als aartsbisschop van Mechelen-Brussel. Internationaal brak hij in de kerk door met opvallende taken en stellingen, maar ook buiten de institutionele kerk viel hij op, bijvoorbeeld als internationaal voorzitter van Pax Christi in de jaren negentig. Gedurende dertig jaar wist aartsbisschop Danneels zich breed gewaardeerd als een herder die sterk geworteld was in Bijbel en liturgie, een begenadigd schrijver en spreker. Maar hij kreeg ook kritiek. En hij ging zelf door een dal, na het ontslag van Roger Vangheluwe als bisschop van Brugge, na 'Operatie Kelk' en alles wat die beide gebeurtenissen van 2010 verder teweegbrachten. Pas in maart 2013, met de verkiezing van Jorge Mario Bergoglio tot paus, klaarde de hemel voor Danneels wat op.

De opeenvolgende hoofdstukken van dit boek geven die chronologie van het leven van de kardinaal weer, waarbij ons relaas eindigt in 2013, met zijn tachtigste verjaardag. Door de kronkels van die acht decennia heen verschijnt het portret van een dorpsjongen die stadsmens werd, een liturgieliefhebber die ongewild aan management moest doen, iemand die dagelijks leeft vanuit het gebed en tegelijk gsm-verslaafd is, een kardinaal die in de openbaarheid gezag uitstraalde maar bij voorkeur binnenkamerdiplomatie beoefende, een man die ontroerend

schreef over het menselijke lijden maar zelf wat onhandig omging met lijdenden, een sfinx die gevoeliger was dan vaak gedacht wordt.

Verscholen achter de woorden van deze biografie liggen de bronnen: archieven, boeken en gesprekken. We kozen ervoor om voetnoten noch eindnoten te bieden. Dat neemt niet weg dat we onze bronnen steeds met academische standaarden benaderden. Bovendien werd in het schrijfproces het advies meegenomen van een leescomité van experts. Ook de kardinaal boog zich over de tekst en bracht zijn opmerkingen en nuances aan. De verantwoordelijkheid voor wat volgt, ligt echter volledig bij ons. De lezer die graag over meer informatie beschikt omtrent onze werkwijze, vindt achter aan het boek een nadere verantwoording en het overzicht van onze bronnen. Wie minder vertrouwd is met een aantal typisch kerkelijke begrippen, treft daar ook een korte verklarende woordenlijst aan.

Rest ons een welgemeend woord van dank aan kardinaal Godfried Danneels. Het is opmerkelijk dat een kardinaal twee jonge onderzoekers inzage geeft in zijn volledige archief en dat hij op al onze vragen ingegaan is. Zonder deze steun zou het boek niet geworden zijn wat u nu in handen heeft.

Jürgen Mettepenningen en Karim Schelkens
1 juli 2015

Deel I

PRIMUS
PERPETUUS

(1933-1959)

Hoofdstuk 1

EEN JONGEN UIT KANEGEM

‘Het gebeurt dat ik, op de terugweg van een familiebezoek in Brugge, een ommetje maak langs Kanegem’, zegt een mijmerende kardinaal Danneels. ‘Uitstappen doe ik zelden, want dan moet ik bij de ene en de andere binnenstappen, maar de plaats waar ik toch eens graag de wagen uit stap, is de grot.’ Die grot is een replica van de Lourdesgrot, gebouwd achter het dorpschooltje door de ‘Zusters van ’t Geloove’ na de Eerste Wereldoorlog. Een plek waar een Mariabeeld centraal staat, en waar voorheen moeder Danneels de kinderen van het gezin mee naartoe nam, in de meimaand of op zondag. De Lourdesgrot ligt op slechts een steenworp van zijn ouderlijke huis.

Het ouderlijke huis van Godfried Danneels, waar hij het levenslicht zag, bestaat nog. Een plakkaat aan de gevel van de Tieltseweg 46 — vandaag Kanegemstraat 199 — heeft het er voor tijd en eeuwigheid bevestigd: ‘Geboortehuis kardinaal Danneels’, zonder vermelding van het geboortjaar 1933. Het was een oud poorthuis, dat in de vroege jaren dertig niet alleen grensde aan het huis van de dorpsbakker, maar zodanig verbouwd werd dat het via de bovenverdieping met het bakkershuis verbonden was. De scheidingsmuur tussen beide woningen was opengemaakt op de bovenverdieping zodat het kroost van bakkersdochter Magdalena, in de buurt bekend als ‘Madeleine’ en ‘Leintje’, in en uit kon lopen bij grootvader en grootmoeder. Toen het gezin zodanig uitbreidde dat het eigen huisje niet meer volstond, vonden de zussen van Godfried een slaapplek in de bakkerswoning van hun grootouders. Godfried en

zijn broers sliepen in de slaapkamer ernaast, in het huisje van 'pa' en 'ma', zoals zij hun ouders aanspraken.

Hoewel ze zelf zes kinderen kregen, kwamen Godfrieds ouders niet uit een kroostrijke familie. Zijn grootmoeder aan vaderskant, Maria Maeckelbergh, was afkomstig uit Dudzele, een dorp tussen Brugge en de kust. Daar ontmoette zij haar echtgenoot, Jules Danneels. De Danneels-tak was al veel langer, sinds de vroege negentiende eeuw, in dit landelijke dorp geworteld. Het verhaal van de voorouders van de kardinaal aan deze kant is er bovendien een dat niet gespaard is van tristesse. Het vangt aan in de tweede helft van de negentiende eeuw, met ene Constant Delaetere. De man, een metselaar van beroep en geboren in Dudzele in 1845, huwde op vijftientigjarige leeftijd een meisje uit zijn geboortedorp, Sophia Deveaux. Het was aan de zijde van Sophia, vier jaar jonger dan haar echtgenoot, dat de Danneels-tak binnentrad in de voorgeschiedenis van Godfried Danneels. De moeder van 'Sofie' Deveaux was op de wereld gekomen als Françoise Danneels. Sophia's vader stamde uit een katholieke tak met verre Noord-Franse voorouders. Zelf was Sophia ooit kort het klooster in gegaan, maar na korte tijd op haar schreden teruggekeerd en gehuwd.

Na twintig huwelijksjaren in het arme negentiende-eeuwse Dudzele sloeg het noodlot toe. Op het ogenblik dat Sophia in verwachting was van haar tiende kind, in 1891, kwam vader Delaetere om bij een arbeidsongeval in Heist-aan-Zee. Als weduwe viel het leven haar zwaar, zowel psychologisch als materieel. De omstandigheden van het gezin waren penibel en verbeterden pas toen zij drie jaar later, in het voorjaar van 1894, opnieuw in het huwelijk trad. De aan moederszijde uit de familie Danneels afkomstige Sophia hertrouwde met een man die zelf ook weduwnaar was, en vader van zeven kinderen. Leopold Danneels was een 'wateringwerker' die de vele grachten en kanalen in dit laaggelegen poldergebied hielp onderhouden. Leopold had jaren eerder zijn echtgenote, Philomena Peere, verloren.

Zoals toen vaker voorkwam, had de dorpspastoor zich ingespannen om beide alleenstaanden tot elkaar te brengen. Eenmaal verenigd stond het echtpaar Danneels-Deveaux niettemin voor een gigantische taak: de zorg voor zeventien kinderen. De vijfenveertigjarige Sophia en haar man, 'Pol Danneels', vestigden zich samen in de Truwelstraat in Dudzele, waar ze een van de kleine arbeidershuisjes betrokken die niet zelden grote gezinnen verborgen. Het bestaan was hard, maar bittere armoede leden ze niet dankzij het feit dat in deze jaren de werkgelegenheid in de regio groeide. De kuststreek bloeide op als aantrekkingspool voor welgestelde burgers, en daarmee trok de bouwrijverheid aan. Toen rond 1900 in deze regio tussen Brugge en de Noordzeekust veel villa's gebouwd werden, waren arbeiders veelgevraagd. Zo konden de vele monden gevoed worden. Een van die mondjes was dat van Jules Danneels, die de grootvader zal worden van Godfried, ook al zal die hem nooit leren kennen.

'Julius', geboren in Dudzele op 11 april 1879, was een van de zeven telgen uit het eerste huwelijk van Leopold Danneels. De omstandigheden waren niet luxueus, en als kind in het grote gezin was hij al jong verplicht om uit werken te gaan. Ook hij kon profiteren van de behoefte aan arbeidskrachten in de streek en hij toog aan het werk als huisschilder. In zijn geboortedorp maakte hij kennis met Maria Maeckelbergh. Jules en Maria stapten in het huwelijksbootje. Het jonge paar nestelde zich in de kern van het dorp, in een van de rijhuisjes van de toenmalige Dorpsstraat, die vandaag bekend is als Sint-Lenardstraat. Op 17 mei 1903 schonken zij er het leven aan hun enige zoon, Henri Danneels. Henri bleek een zeer begaafde jongen. Vandaag zegt Godfried over zijn vader dat 'mocht hij vandaag leven, hij dokter of ingenieur zou geworden zijn'. Op schoolleeftijd gekomen, ging Henri dagelijks te voet naar de gemeenteschool aan de verderop gelegen steenweg naar Damme. Daar trok de kleine 'Hendrik' de aandacht van Leopold Bogaert, sinds 1890 hoofdonderwijzer van de Dudzeelse gemeenteschool. Hendrik

keek — als zovele schooljongens — op naar meester Bogaert, die verhalen vertelde over pater Amaat Vyncke en zijn belevenissen in Midden-Afrika. Henri besloot om het voorbeeld van Leopold Bogaert te volgen: hij zou onderwijzer worden.

De droom kwam uit. Stapje voor stapje klom hij op de maatschappelijke ladder, waarvan de sporten rond de eeuwwisseling nog ver uiteen lagen. Na zijn lagere school werd hij door de onderpastoor gestimuleerd om voor onderwijzer te gaan studeren. Hij kreeg de kans om naar de bisschoppelijke normaalschool van Torhout te gaan. Daar werd Hendrik Danneels gekneet in het onderwijzerschap en geraakte hij onder de indruk van de erudiete filosoof en theoloog Alberic Decoene, die doorging voor een ‘even groot pedagoog als flamingant’. Kort na de ‘Groote Oorlog’ rondde Danneels zijn studies met succes af. Vervolgens kon hij aan de slag in het onooglijke dorpje Kanegem, waar pastoor Hector Claeys het bisdom verzocht had om een nieuwe onderwijzer te vinden. Bij zijn aankomst in de zomer van 1922 kende Hendrik Danneels in Kanegem niemand.

Het onderwijzersambt aan de gemeenteschool van het dorp bleek een vlotte weg om contacten te smeden. Samen met de burgemeester, de gemeentesecretaris en de pastoor behoorde een dorpsonderwijzer in het interbellum tot de ‘intellectuele elite’ van het dorp. Deze beroepen genoten aanzien en respect. Het duurde niet lang of ‘meester Danneels’ was in het dorp een vertrouwde figuur. Samen met de hoofdonderwijzer vormde hij overigens een element van vernieuwing in een Kanegem dat zwaar onder de Eerste Wereldoorlog geleden had. Jonge mannen waren gesneuveld en het onderwijs was vaak onderbroken geweest. De school opende in 1919 met meester Oscar Leupe, die aantrad — Danneels kwam er drie jaar later bij, getekend door de oorlog. Op 1 januari 1917 was immers vader Jules Danneels in Dudzele gesneuveld als — zoals zijn overlijdensprentje meldt — ‘een slachtoffer der tegenwoordige droevige omstandigheden’. Hendrik had nog slechts zijn moeder en twee zussen in Dudzele. De verhuizing

naar Kanegem betekende in zekere zin een stap naar een nieuw leven voor de jonge intellectueel. Hoewel zijn geboortedorp op slechts vijfendertig kilometer van Kanegem lag, was de afstand met de beperkte vervoermiddelen van die tijd veel groter dan vandaag. Kanegem werd zijn nieuwe thuis. Hendrik Danneels betrok er een kamer boven de dorpsbeenhouwerij. Op slechts vijftig meter daarvandaan bevond zich de woning van bakker Adiel Stofferis. Het is daar dat Hendrik Danneels ‘Leintje van de bakker’ ontmoette: Magdalena Stofferis.

De familienaam Stofferis kwam weinig voor in deze regio. Toch was Madeleine Stofferis geen nieuwkomer in het stille landbouwdorp dat Kanegem was. Ze was geboren op het feest van de Onbevleete Ontvangenis van Maria, op 8 december 1906. Leintje was de enige dochter van de bakker, wiens vrouw, Augusta Van Wanseele, de winkel deed. Na haar lager onderwijs bij de Zusters van het Geloof was ze twee jaar in het nabije Tielt op pensioonaat geweest. Daarna woonde en werkte ze thuis, in de bakkerij. Leintje leerde Hendrik niet alleen kennen als ‘de meester die boven de beenhouwer woonde’, maar ook als de jonge vrijgezel die graag meespeelde in het jaarlijkse toneelstuk in Kanegem — ‘het concert’. Dat vond plaats in de parochiezaal en kende vaste onderdelen: eerst een heus drama, daarna een korte ‘klucht’ of komedie. De bakkersdochter had haar oog laten vallen op de onderwijzer, waardoor beiden ‘een goede partij’ vonden om te trouwen. Op 17 augustus 1932 was het pastoor Claeys die hen in de echt verbond. Ze betrokken het huis naast de bakkerij, dat, zoals gezegd, via de bovenverdieping toegang gaf tot de bakkerswoning. Devote katholieken als ze waren, ging het jonge paar op huwelijksreis naar Lourdes.

Geboorte van een Lourdeskind

Negen maanden na de Lourdesreis, op zondag 4 juni 1933, was het Pinksteren. Wat een kerkelijk hoogfeest was voor de dorps-

gemeenschap van Kanegem, werd voor het jonge echtpaar Danneels-Stofferis op een bijzondere manier een meer dan heuglijk moment. Rond negen uur 's ochtends werd een zoon geboren. 'Op het uur dat in de kerk de terts wordt gebeden, werd ik geboren', vertelt kardinaal Danneels. Daarmee zag hij, net als zijn moeder, het levenslicht op een christelijke hoogdag. De geboorte vond thuis plaats, met bijstand van de dorpsbaker. Hendrik en Madeleine kozen voor hun eerstgeborene een uitzonderlijke naam: Godfried. Dat staat voor 'de vrede Gods' of 'in vrede zijn met God'. Danneels zal, onder schoolvriendjes in Kanegem en later, nooit een andere naam als roepnaam kennen en heeft ook nooit een klasgenoot gekend met dezelfde naam.

Het was gebruikelijk in deze jaren dat kinderen zo spoedig mogelijk na de geboorte gedoopt werden, vanuit de katholieke overtuiging dat een kind dat zou overlijden voordat het gedoopt was, naar de hel zou gaan, in het beste geval naar het voorgeburch van de hel... In Kanegem vond het doopsel meestal daags na de geboorte plaats, in de namiddag, in alle eenvoud, door de onderpastoor. Niet getalmd dus: op tweede pinksterdag werd Godfried Danneels gedoopt. De grootmoeder langs vaderskant, Maria Maeckelbergh, een vrouw met een vurige Mariadevotie, werd meter. Bakker Adiel Stofferis werd de dooppeter, in een doopdienst met onderpastoor August Vermeren, de koster, Godfrieds vader, meter en peter. Danneels kreeg als tweede en derde naam de naam van twee van zijn grootouders: Godfried Maria Jules Danneels. Het werd een korte plechtigheid aan de doopvont van de Sint-Bavokerk, op enkele passen van het ouderlijke huis. Verder geen franjes of feestelijkheden op deze pinkstermaandag.

De oudste van zes

Spoedig na de geboorte van hun eersteling volgden nog kinderen in het gezin Danneels: Godfried kreeg twee zussen en

drie broers. Hoewel het toen nog vaak voorkwam, heeft de kardinaal geen weet van een miskraam, al voegt hij eraan toe dat zijn ouders er sowieso nooit iets over verteld zouden hebben.

Twee jaar na de geboorte van Godfried kwam een zus ter wereld. Godelieve Danneels, vandaag weduwe, is een gepensioneerd kleuteronderwijzeres en woont in Brugge. Het volgende meisje volgde weer twee jaar later, in 1937, en kreeg de naam Lutgard. Ook zij bleef in West-Vlaanderen wonen. Pas in 1938 kreeg Godfried er een broer bij, Herman, die later het pad van vader volgde en het onderwijs in ging. Hij huwde met een kleuterleidster. Twee jaar later kwam Eric Danneels ter wereld, die bij de Tieltse drukkerij Lannoo terecht zou komen. Na de oorlog, in 1947, werd ten slotte de jongste telg geboren, Hendrik. Na rechtenstudies in Leuven belandde hij in de magistratuur, en hij werd in Brugge voorzitter van de rechtbank van eerste aanleg.

In het gezin Danneels werd op gehoorzaamheid en verantwoordelijkheidszin gehamerd, ook en vooral bij de oudste zoon, die in de ogen van Hendrik Danneels als voorbeeld voor de andere kinderen diende. Dat gold overigens ook buiten de muren van de ouderlijke woonst, in een kleine dorpsgemeenschap waar de kinderen Danneels zich bewust waren van ‘de eer van de meester’. Dus werd die lijn doorgetrokken naar het klaslokaal. De jonge Danneels was schrand, in die mate zelfs dat zijn vader hem een jaar eerder naar de school stuurde dan de gewoonte was.

Leerling zonder uitdagingen

Schrijven over het lager onderwijs in het Kanegem van de jaren dertig is het verhaal brengen van twee scholen. Vooreerst was er de katholieke meisjesschool of zusterschool. Dit schooltje, gelegen in de dorpskern, werd geleid door de Congregatie van de Zusters van het Geloof. De school omvatte zowel de ‘bewaar-

school', vandaag de kleuterschool, als de eerste jaren van het lager onderwijs, zowel voor jongens als voor meisjes. De zusters droegen er zorg voor dat de jongens en de meisjes op de speelplaats van elkaar gescheiden bleven: daartoe werd letterlijk een lijn getrokken op de grond. Zo liep ook Danneels tot en met het derde leerjaar samen met de meisjes school bij de zusters.

Danneels zat in het eerste studiejaar bij juffrouw Alice, en doorliep vervolgens het tweede en derde studiejaar bij juffrouw Antoinette. De archieven bieden nauwelijks informatie over deze jaren, tenzij dan de gedeelde dorpsherinnering dat beide onderwijzeressen, zoals toen gebruikelijk in katholieke scholen, ongehuwd waren, en dat zij gezien werden als uitstekende juffen. Groter was de stap naar en de uitdaging van de hogere jaren in de jongensschool.

Vanaf het vierde leerjaar volgde, voor de jongens van het dorp althans, de overstap naar de gemeentelijke lagere jongensschool, waar meesters Leupe en Danneels lesgaven. Meester Danneels gaf tegelijk les aan het vierde en vijfde studiejaar, en meester Oscar Leupe onderrichtte het zesde en zevende studiejaar. Leupe speelde een grote rol in de opleiding van Godfried, onder meer doordat hij hem de beginselen bijbracht van de Franse taal tijdens extra uren voor de meer begaafde leerlingen. Daar lag het vroegste fundament van Danneels' tweetaligheid, die hij later in het college en aan de universiteit zou vervolmaken. De scholier Danneels bleek duidelijk een aanleg te hebben voor talen. De lessen van Oscar Leupe boden zelfs een aangename intellectuele verkwikking omdat zij gereserveerd waren voor de beste leerlingen van de groep.

Het Kanegemse schoolleven van de jonge Danneels verliep haast rimpelloos: uitblinken in vakken als aardrijkskunde en Nederlands kostte nauwelijks moeite, en hij bleek pienter genoeg om ook oog te hebben voor de goede plekjes in een slecht verwarmd klaslokaal in de donkere wintermaanden. Eén kolenkachel vooraan stond daarvoor in, met als gevolg dat de eerste

rij van de klas in de hitte zat en dat de laatste rij nog steeds kou leed. Verder koesterde hij ontzag voor de onderwijzers en kwam hij nauwelijks thuis met straffen. Danneels werd — licht onder druk van zijn vader — *primus perpetuus* van zijn jaar, al bekoorde niet elk vak hem evenveel. Wiskunde leverde een aversie op die levenslang zou meegaan.

De gemeenteschool in Kanegem kende een achtste studiejaar voor jongens die niet verder studeerden maar onmiddellijk na hun lagereschooltijd het werkende leven in stapten. Dit pad was niet dat van Godfried. Die maakte aan het eind van de oorlog, in 1945, na het zevende studiejaar de overstap naar het Sint-Jozefscollege in Tielt.

‘Wat ik meende te mogen zeggen ...’

Zijn intellectuele ‘koppositie’ in de klas en het feit dat hij de zoon van de meester was, brachten met zich mee dat Danneels op school minder gemakkelijk vriendschappen aanknoopte dan andere kinderen. Soms speelde afgunst van klasgenoten daarin mee; anderzijds had hij van nature een wat gereserveerde houding, en bovendien was hij een jaar jonger dan de anderen. Vooral Jozef Vandemoortele, de klasgenoot die in het huis woonde achter dat van de familie Danneels, was jarenlang een vriend — en een die hem overtroefde met betere wiskunde-resultaten.

In de lagereschooltijd begon een doorsneedag met vroeg opstaan, zich wassen, ontbijten en naar school gaan. De school was om vier uur uit, waarna er tijd was om te spelen. Van huiswerk was geen sprake. Aangezien Hendrik Danneels iets later thuiskwam dan zijn zoon, benutte deze laatste de tijd om het stripverhaal te lezen in de krant die thuis op vader lag te wachten. Dat was niet naar de zin van de onderwijzer, die zijn krant — in de late jaren dertig het anti-Belgisch ingestelde VNV-

dagblad *Volk en Staat* — onaangeroerd wenste aan te treffen en daar als pater familias zijn kinderen meermaals op wees.

Ook de avonden kenden een vaste regelmaat. Om zes uur werd het avondeten opgediend door moeder. Opvallend was dat vader Danneels een uur eerder at dan de rest van het gezin, naar eigen zeggen tegen maagklachten, maar ongetwijfeld ook om nog te kunnen schrijven op zijn typemachine. Buiten zijn onderwijsuren schreef Hendrik Danneels namelijk boeken die de kippenweek en de finesses daarvan uitvoerig behandelden. Het eerste boekje verscheen in 1939 bij de uitgesproken Vlaamsgezinde uitgeverij Vonksteen in Langemark. Het telde ruim honderddertig pagina's en droeg de nogal breedvoerige titel *Wat ik hoorde en meende te mogen zeggen van het geselecteerde kuiken voor broeiers, kweekers, landbouwers, landbouwleeraars, voordrachthouders, landbouwschoolleerlingen, voederhandelaars, voortverkopers*. Later, na de Tweede Wereldoorlog, volgden prozaïsche geschriften als *Kuikens en hun zorgen* en *Meer eieren van onze kippen*. Het eerste boek bleef echter het meest volumineuze van zijn oeuvre en vormde een soort vademecum voor kippenkwekers, met extra nadruk op de selectie van kippen die goed kunnen leggen. Het uitschrijven van deze boekjes paste in het bredere kader van een onderwijzer die ook de boerenbevolking wenste bij te staan en vooruit te helpen. Hij ondertekende de geschriften dan ook in zijn hoedanigheid van 'Rijksvoordrachthouder' — een titel die erop sloeg dat hij op zondagmiddagen voor de boeren van Kanegem en omstreken uiteenzettingen gaf.

Naast de typemachine bezat het gezin nog een opvallend apparaat, dat het hele gezin bij elkaar wist te brengen: de radio. Meester Danneels volgde via de radio dagelijks het nieuws, maar op zaterdagavond bracht de luisterdoos ouders en kinderen samen om te luisteren naar Radio Hilversum. Het was de enige avond van de week waarop afgeweken werd van zeven uur als bedtijd. De opvoeding van de ouders Danneels gaf aan de kinderen een bagage met uiteenlopende eigenschappen: was

Madeleine Stofferis eerder zachtmoedig van karakter en diepgeworteld in persoonlijk gebedsleven, dan erfden ze van vader Danneels een gezonde intellectuele nieuwsgierigheid en een zekere mate van pedagogische onderlegdheid, zin voor correcte formuleringen en taalgevoel. De huisbibliotheek, met in hoofdzaak boeken van het Davidsfonds, was het exclusieve terrein van vader, en bevatte vooral veel pedagogische literatuur. Godfried hield zich in deze jaren niet bezig met boeken. Dat zou in de collegetijd veranderen. In het lager onderwijs was er geen leescultuur en thuis werden geen kinderboeken gelezen.

Kind zonder zorgen

Het was geen tijd van lezen, maar van spelen. Voor de kinderen van het dorp was het leven verdeeld tussen thuis, school, kerkgebouw en veld. Alle afstanden legden ze te voet af. Ook voor de kinderen Danneels — die nu en dan in de bakkerij van grootvader mee koekjes mochten bakken — was het leven met de zussen en broers een gedeeld leven dat zich van lente tot najaar veelal buiten afspeelde, en dat in klassieke patronen: de meisjes hielden zich veelal bezig met breiwerkjes en poppen, de jongens zochten het avontuur op in de velden en weilanden. Met kinderen uit de buurt hield ook de jonge Danneels zich bezig met visjes vangen, vogels roven of het voederen van de kippen. Vooral het ‘vinkenzetten’ kon hem bekoren; het behoorde tot de geplogenheden in een streek die traditioneel veel vinkeniersverenigingen kende. De oefening bestond erin om muisstil ‘op vinkenslag te liggen’: wanneer een vink zijn lied helemaal uitzong, werd met krijt een streepje getrokken. Wie de meeste streepjes had binnen een vooropgestelde tijd, won de vinkenzetting. Een vink die zijn lied niet helemaal uitzong, werd een ‘waal’ genoemd.

Het plattelandsleven verliep volgens vaste jaarlijkse en wekelijkse patronen. De mensen van het beslijkte boerendorp,

waar veel arme mensen leefden, ontmoetten elkaar op zondag in het kerkgebouw en, na de hoogmis, in de cafés. Op de zevende dag overheersten andere geluiden in het dorp dan op weekdays: de ratelende paardenkarren maakten plaats voor kerkklokken. En waar doordeweeks de betrokkenheid op eigen familie, huis en hoeve primeerde, betekende de zondag tijd voor ontmoeting met dorpsgenoten, in de kerk en in een van de herbergen die ook dienstdeden als duivenlokaal. Er was toen nog geen telefoon. Vader Danneels moet de eerste geweest zijn in Kanegem met een telefoon, waarvan de naburige schilder op geregelde tijdstippen gebruik kwam maken. Telefoneren was een hele onderneming, waarbij aan de centrale verbinding gevraagd moest worden om met deze of gene persoon in contact gebracht te worden. Diezelfde centrale verbrak de verbinding wanneer de operator dacht dat het gesprek beëindigd was, wat niet altijd overeenkwam met de intentie van de bellers. Herhaaldelijk was de schilder ontstemd dat hij opnieuw om dezelfde verbinding moest vragen... Zo werd het huis van de onderwijzer een open huis, waar het dorpsleven zich voortzette.

Het gebedsleven in dat huis was niet opvallend. Zoals in vele huisgezinnen van toen was gebed voor iedere maaltijd een vanzelfsprekendheid en werd iedere avond voor het slapengaan 'een stukje rozenkrans' gebeden. De kern van wat gevraagd werd aan God, stond boven de huiskachel op een grote en door het kachelroet geblakerde rol: 'Blijf bij ons, Heer.' Vooral in de meimaand kreeg het devotieele leven een sterkere impuls. En verder was de zondag uiteraard de gebedsdag bij uitstek. Het hele gezin woonde dan de mis bij, hoewel het de meeste Kanegemnaars ontging wat zich daar precies voltrok of wat er de betekenis van was. Niettegenstaande de pogingen van juffrouw Alice om op school het belang van de mis uit te leggen, bleef de eucharistieviering vooral een visueel gebeuren: buiten de preek sprak de priester alles uit in het Latijn en stond hij met zijn rug naar het volk, zoals het Romeinse missaal dat voor de

vieringen voorschreef. ‘De pastoor deed daar vooraan iets belangrijks’, was het aanvoelen en de overtuiging, al begreep men van dat Latijn amper iets.

Aangezien de kinderen ook op zaterdag naar school gingen, vormden zondagnamiddagen de vrijere gezinsmomenten. Moeder Danneels nam de kinderen soms mee voor een wandeling — de al vermelde Lourdesgrot was een favoriete bestemming. Zo nu en dan mocht Godfried op zaterdag mee met zijn vader, die op geregelde tijdstippen naar de zaterdagmarkt in Brugge trok. Beiden reisden erheen met de tram vanuit Tielt, vooraan gezeten, want de jonge Godfried werd anders wagenziek. De tramritjes waren in het leven van de dorpsjongen momenten waarop hij veel leerde.

De weg van Gerard Walschap

Het feit dat Hendrik zijn oudste zoon een jaar vroeger dan voorzien op school deed, had een bijzonder neveneffect: Godfried zou een jaar te vroeg zijn eerste communie ontvangen, en later ook zijn plechtige communie en het sacrament van het vormsel. Dat ging niet zonder strubbelingen. In 1939 had pastoor Renaat Leleu — die in december 1937 de parochie in Jonkershove verliet voor Kanegem — er geen bezwaar tegen gehad om de toen zesjarige onderwijzerszoon vroeger dan de voorgeschreven leeftijd van zeven jaar de eerste communie te geven. Het moment passeerde zonder enige ophef, al vervult het tijdstip dat door de pastoor het meest geschikt geacht werd om de eerste communie te geven de kardinaal nog steeds met afkeer: Allerzielen. Na de ochtendmis van zeven uur luidde de koster de bel, opende de pastoor het tabernakel en gaf hij de communie. Van veel plechtigheid of vertoon was er absoluut geen sprake.

Veel meer nog dan dit voorval werd de ervaring van het vormsel een moeizaam pad, zowel door de gespannen verhouding tussen de pastoor en Danneels’ vader als door de houding

van het bisdom Brugge. Kanegem was een kleine, weinig bemiddelde plattelandsparochie. Juist dergelijke parochies kregen van het bisdom soms pastoors die elders in conflict geraakt waren met hun gemeenschap. De zevenendertigjarige Leleu viel onder deze categorie, en dat zou de elfjarige Danneels parten spelen. Hij werd het slachtoffer van een aanwassende ergernis van de pastoor ten aanzien van meester Danneels, die in het dorp stilaan een centrale figuur geworden was en op zijn strepen stond. Hendrik Danneels had vanuit die positie het verzoek van de pastoor om Godfried misdienaar te maken afgeketst. Volgens hem was Godfried nog te jong en fysiek te zwak om dagelijks vroeg op te staan om naar de mis te gaan. Dat was bij de pastoor in het verkeerde keelgat geschoten.

De zaken liepen fout tijdens de zogenaamde ‘lering’, gespreid over de twee jaren voorafgaand aan het vormsel. Iedere zaterdag verzamelden de dorpskinderen zich: het eerste jaar van de lering ’s ochtends vanaf 8.30 uur, vóór de lessen, in de parochiezaal, het volgende jaar in de kerk. Ook hier zaten de jongens en de meisjes gescheiden van elkaar, en alle aandacht ging uit naar de catechismus met vragen en antwoorden. Het memoriseren van de catechismus kostte Danneels weinig moeite; wel vond hij het vaak saai. Tijdens het tweede jaar van de ‘lering’, in volle oorlogstijd, trachtte pastoor Leleu zijn gram te halen. Hij zei tegen de kleine, tengere Danneels dat alleen de bisschop kon beslissen of iemand op deze jonge leeftijd het vormsel wel mocht ontvangen, en dat hij het zou vragen aan het bisdom. Dit plaatste het kind dat Danneels was in een hulpeloze situatie: telkens opnieuw moest hij de pastoor vragen of er al antwoord was. Steeds klonk een nee. De pastoor hield het spelletje gaande tot vlak voor het vormsel zelf. Leleu zei dat de jongen bij de vormselviering helemaal laatst moest gaan staan en hij zou hem toefluisteren wat het verdict was. Intussen kwam dit ter ore van meester Danneels. Die telefoneerde geërgerd naar het bisdom en kreeg te horen dat zijn zoon gewoon op de lijst

van de Kanegemse vormelingen stond. Het hele voorval bleef zo nazinderen dat Godfried Danneels nog decennia later vertelde dat juist die pastoor bij hem net zo goed de antiklerikale reflex had kunnen opwekken die een Gerard Walschap getekend had. Hoe pijnlijk de episode ook, het leerde Danneels dat de kerk groter is dan een enkele pastoor.

Het moment van de plechtige communie vond plaats op een zonovergoten Sacramentsdag, donderdag 31 mei 1945, enkele dagen voor Danneels twaalf werd. Het was een van de plechtigere momenten in het dorpsleven. De kinderen traden de kerk binnen in twee lange rijen, de meisjes links en de jongens rechts: de meisjes in hagelwitte jurken, de jongens in kostuum met een witte strik rond hun arm. De kleine knaap ontving een in leder gebonden missaal waarmee hij voortaan de mis kon volgen in twee talen: het Latijn van de voorganger en ernaast de Nederlandse vertaling.

Mei 1940

Danneels' ouders hadden als adolescenten de storm van de Eerste Wereldoorlog overleefd, maar praatten zelden over hun weervaren. Qua infrastructuur had Kanegem de Groote Oorlog relatief goed doorstaan. Een van de oude negentiende-eeuwse graanmolens had averij opgelopen en de Duitse troepen hadden niet ver buiten het dorp een landingsbaan geïnstalleerd, maar er werden nauwelijks gebouwen geschonden. De reden was dat het vierde Duitse leger zijn strategische hoofdkwartier ondergebracht had in het nabije Tielt, waar de militairen de plak zwaaiden tot zij op 19 oktober 1918 wegtrokken. Dat betekende niet dat er geen slachtoffers vielen in een regio waar de Duitse infanterie vrijwel alles opeiste aan voedingswaren. De opgeroepen jongens en mannen waren vertrokken naar de horror van de loopgraven om nooit weer te keren, en achterblijvende dorpelingen waren vaak overleden door voedselschaarste.

Ook de familie Danneels betreurde haar overledenen. De grootvader van Danneels was een van hen, net als de broer van grootmoeder Maeckelbergh, die getroffen werd in een van de gifgasaanvallen aan het front. In het interbellum werd in stilte gewerkt aan heropbouw, maar verschillende familieleden leden onder de trauma's van het front. Op de schaarse momenten dat de Kanegemse grootouders vertelden over de oorlog, werd over het vechten gezweven, maar de kinderen Danneels voelden de zwaarte van de herinnering aan.

En toen werd het mei 1940: na slechts twee decennia vredes-tijd brak een nieuwe oorlog uit in alle hevigheid. Ondanks het verzet bereikten de Duitse troepen op 27 mei Tielt. Met artillerie en luchtaanvallen werd de regio waar Danneels opgroeide, ingelijfd in het Derde Rijk. In Kanegem vluchtten de ouders Danneels met vijf kinderen bij bomalarm de kelder van het oude poorthuis in, bang afwachgend, terwijl de bakker en zijn vrouw liever de tuin in liepen. Eenmaal in die meimaand van 1940 viel een Duitse obus vlakbij en vernielde de westzijde van de dorpskerk. Later tijdens de oorlog waren het vooral Amerikaanse vliegtuigen die hoog overvlogen op hun weg naar Duitsland en metalen lintjes uitwierpen om de radar te verstoren. Wanneer de stilte weerkeerde in het dorp, lag er over Kanegem een dun tapijt van glinsterende slingertjes.

Zodra de bezetter het terrein onder controle had, werd het oorlogsleven voor de Kanegemnaars eerder rustig: doorgaans kon Danneels met de dorpsjongens gewoontegetrouw in de velden spelen en ook de school — waar zo min mogelijk over de oorlog gesproken werd — bleef open. Het lot van de miljoenen mensen in concentratiekampen ontging hun, en zo de ouders gaandeweg meer wisten, spaarden ze hun kinderen. Toch was de oorlog heel tastbaar aanwezig: net als vele gezinnen werden de Danneelsen meermaals gedwongen om Duitse officieren te herbergen, meestal op hun doortocht naar de Tieltse *Ortskommandantur*. Het geluid van hun laarzen 's avonds op de

trap zou Danneels blijven. Zo ook een incident waarbij Duitse soldaten met het geweer in de aanslag het brood opeisten bij de bakker, terwijl zijn oudste kleinkinderen verscholen zaten achter de toonbank. En dan was er net als in de vorige oorlog de voedselschaarste. Er viel steeds minder te eten, tenzij brood dat nauwelijks gebakken was. Boter werd strikt gerantsoeneerd en werd zo zeldzaam dat Adiel Stofferis zijn heil moest zoeken in bruine suiker als ingrediënt. De gevolgen van een eenzijdige voeding wogen op de gezondheidstoestand van vele families. Ook de Danneelsen werden geplaagd door honger en uitslag, hoewel het hun minder kwaad verging dan armere gezinnen, waar de honger de kinderen zichtbaar verzwakte.

De smaak van bevrijding

De zomer van 1944 bracht een ommekeer voor de bevolking in de regio. De geallieerde troepen landden in Normandië in juni van dat jaar en naderden de Belgische Westhoek. Op 8 september 1944 was het geluid van de gevechten hoorbaar tot in Kanegem. De eerste Poolse pantserdivisie naderde Tielt en wist onder leiding van generaal Stanisław Maczek de Duitse troepen terug te drijven. Twee Poolse tanks reden Kanegem binnen en werden toegejuicht op de markt. Toch was de vreugde bitter: de aftocht van de Duitse bezetter kende zware gevolgen. In Ruiselede ging de aftocht gepaard met hevige gewapende strijd. Kanegem deelde in het drama die achtste september: kinderen van het gezin Arickx trokken erop uit om te kijken naar vluchtende Duitsers langs de Tieltsessteenweg, toen ze beschoten werden. Een van de kinderen, Achiël Arickx, overleed ter plaatse, de twee anderen werden in de kelder van een nabijgelegen hoeve opgesloten. Alles verergerde rond vier uur in de namiddag, toen een van de laatste Duitse kolonnes net buiten de dorpskom stilhield tegenover de tweewoonst van de gezin-

nen Lippens en Mervillie. Opgeschrikt door laag overvliegende geallieerde vliegtuigen namen ze de woning onder vuur, en drongen Duitse soldaten het huis van Polidoor Lippens binnen. In de wraakactie die ontstond, lieten Polidoor, zijn vrouw Martha Coen, hun kinderen Julien en Roger en een toevallige bezoeker het leven. Omer Lippens, klasgenoot van Danneels, werd licht geraakt en overleefde als enige gezinslid het drama. De jongen werd opgenomen door zijn grootouders. De jonge Danneels, die intussen wel misdienaar was in de parochie, stond mee aan het altaar toen vier lijkkasten van het gezin Lippens vooraan in de Kanegemse Sint-Bavokerk stonden.

Het einde van de oorlog bracht nog meer drama's mee. In een streek die bij uitstek het speelterrein geworden was van flamingantistische gevoelens, waren sympathieën voor de 'Dietse zaak' nooit ver, ook al werd collaboratie vaak op fluistertoon besproken. Ook een klein dorp als Kanegem ontsnapte niet aan dit fenomeen. De spanningen liepen meteen na de bevrijding op, de repressie zette in, en in Kanegem werd een aantal dorpsgenoten opgepakt voor verhoor, op beschuldiging van een te vriendelijke houding tegenover de bezetter. Kanegemnaar Jean Van Oost werd veroordeeld voor collaboratie, een aantal dorpsgenoten (André en Maurice Vandevoorde, Frans Claeys en Maurice Van Oost) werd verhoord en weer vrijgelaten. Ook onderwijzer Hendrik Danneels ondervond problemen. Hij had met enkele dorpsgenoten in het kader van Winterhulp — in oktober 1940 opgericht door de bezetter naar analogie van het Duitse *Winterhilfe* — tijdens de oorlog voorzien in gratis soepbedeling. Naar aanleiding daarvan werd hij na de oorlog door een dorpsgenoot aangeklaagd en verhoord in de interneringskazerne in Sint-Kruis, nabij Brugge. Hij werd zonder verdere gevolgen vrijgelaten.

De kerk in het midden

Het relaas over Danneels' vormsel illustreerde de mate waarin de kerk in Kanegem in het centrum van het dorp stond — letterlijk en figuurlijk. Het was een kerk die, zeker toen, in verhouding tot het dorp te groot uitviel. Deze Sint-Bavokerk dateert uit de late negentiende eeuw, maar werd gebouwd rond de fundamenten van een veel oudere toren. Gustave Lemaître, pastoor in Kanegem sinds 1890, stopte er zijn familiekapitaal in en liet de kerk bouwen. Tragisch genoeg zou hij haar nooit afgewerkt zien: Lemaître verdronk net voor de oplevering van de werken in 1910, en werd begraven tegen de buitenmuur van de sacristie van de parochiekerk.

Naast de seizoenen en het werk van de boeren bepaalden de uren van school en kerk het ritme. Kerkelijke feesten vormden de bakens in de jaarkalender. Vooral Pasen, met zijn veertigdagentijd als voorbereidingsperiode en de periode van de Goede Week, bracht de dorpelingen samen. De rooms-katholieke kerk hield de paaswake toen niet aan de vooravond van het verrijzenisfeest, maar vroeg op zaterdagochtend; in Kanegem was dat om 4.30 uur. Ondanks tegenkanting van Hendrik Danneels nam ook zijn oudste zoon een enkele keer deel — op voorspraak van moeder Danneels. Het ritueel trof hem, al werd ook in deze jonge jaren vooral zijn voorliefde voor Kerstmis geprikkeld.

In Kanegem was er geen middernachtmis, maar om vijf uur 's ochtends vond op kerstdag de eerste viering plaats, drie uur later gevolgd door de dageraadsmis of 'herdersmis', en vervolgens om tien uur de hoogmis. De mis vroeg in de ochtend sprak het meest tot de verbeelding en werd door het gehele dorp bijgewoond. Met lantaarns verliet men de nog donkere huizen en boerderijen. Alleen al die nachtelijke stille processie maakte indruk. In de mis zelf mocht Danneels mee optreden. Waar de normale zondagsmis opgeluisterd werd door gregoriaanse gezangen, werd in de kerstnacht een sober *Stille nacht* gebracht.

Jaar na jaar mocht de onderwijzerszoon van op het doksaal solo zingen. Meester Leupe begeleidde hem aan het orgel. Het illustreert andermaal hoe in plattelandsdorpen als Kanegem kerk en school — een gemeenteschool — verweven waren. Tekenend voor die verwevenheid was het feit dat bij begrafenissen op een weekdag hoofdonderwijzer Leupe de lessen schorste om het orgel in de Sint-Bavokerk te bespelen. Het katholicisme van Danneels' kinderjaren was allesomvattend en evident.

Hoofdstuk 2

DE COLLEGEJAREN

Het einde van de oorlog bracht het moment dichterbij waarop Danneels zijn geboortedorp verliet. Een jaar na de doortocht van de Poolse tanks in zijn dorp rondde hij het zevende jaar af in de gemeenteschool. De twaalfjarige Danneels zou zijn middelbaar onderwijs doorlopen in het Sint-Jozefscollege in Tielt, dat geleid werd door directeur Karel Duforret en later door Leo Devloo, bijgestaan door een korps priesterleraren.

Studeren was in deze tijd een luxe. Ouders van kroostrijke gezinnen moesten elk trimester het nodige schoolgeld ophoesten. Ondanks de vaste betrekking van meester Danneels behoorde zijn gezin niet tot de economische toplaag en was de enige haalbare optie het bekomen van een studietoelage. De toegangspoort daartoe was het sinds 1921 opgerichte ‘Fonds van de Meestbegaafden’. Met als basisgedachte dat studeren geen sociaal voorrecht was, bood dit fonds een beurs van circa 800 Belgische franken aan minder bemiddelde maar uitmuntende leerlingen. Godfried moest twee dagen lang mondelinge en schriftelijke proeven afleggen. Toen die horde eenmaal genomen was, lag de toelage vast voor zes jaar. Ondanks de druk op de jonge schouders verliep de test vlekkeloos. Dat was nodig aangezien over een periode van enkele jaren alle kinderen — op zijn jongste broer na — het huis verlieten voor verdere studies, ook de zussen Danneels.

Het Tieltsse Sint-Jozefscollege verschilde als diocesaan college licht van een kleinseminarie als dat van Roeselare. Waar dit laatste type voorbereidde op een toekomst als priester — en dus ook een filosofieopleiding bood — was dat aan het Tieltsse

college minder expliciet. Danneels begaf zich in een opleiding die ook op andere vooraanstaande beroepen voorbereidde. Van de drie opties aan het college — landbouw, moderne talen en de Grieks-Latijnse — werd hij ingeschreven voor de laatste. Juist die keuze hield alle poorten open, ook die naar het priesterschap. De overstap was drastisch, want een verplaatsing van Kanegem naar Tielt was geen evidentie in deze tijd. Na een halfuur stappen — 's winters: glijden — met gepakte valiezen naar de dichtstbijzijnde tramhalte volgde de rit naar Tielt. Die trip deed Danneels bij de aanvang van het schooljaar, maar ook met Allerheiligen, Kerstmis, Aswoensdag, Pasen, Pinksteren en aan het einde van het schooljaar. De rest van de tijd verbleef de tiener in het internaat.

Het internaatsleven

Het Tieltsse internaatsleven maakte Danneels' overgang van het lager naar het secundair onderwijs tot meer dan een schoolverandering. Het betekende het achterlaten van het vertrouwde dorp, en intreden in een wereld die andere omgangsvormen en intellectuele eisen stelde. Letterlijk alles was anders in dit oude instituut, dat terugging op de oude Latijnse school die de franciscanen er in 1686 oprichtten. De gebouwen waarin Danneels schoolliep dateerden uit de negentiende eeuw, en het dagelijkse leven sloot ook aan bij die tijd, spartaans als het was. De internen sliepen in nauwe onverwarmde chambrettes, en vonden op winterochtenden ijskristallen op het raam en op het water in hun wasbekken. Danneels' vertrouwde dagritme werd omgegooid: om half zeven 's ochtends opstaan, gevolgd door een kattenwasje en snel aankleden, en dan onder leiding van de surveillant de mis bijwonen in de grote kapel.

Na het ontbijt was er een moment van vrij spel, waarna de voormiddag gevuld werd met drie uur les. Vervolgens at men in de refter het middagmaal, met daarna een korte speeltijd en

studie. Dan volgden opnieuw drie lesuren en een vieruurtje. Tussen vijf en zeven 's avonds werden huistaken gemaakt en was er nog tijd voor studie. Het laatste halfuur daarvan mochten de jongens invullen door een boek te lezen naar eigen keuze — met de goedkeuring van de studiemeester, Jozef De Jonghe. Ten slotte volgden het avondmaal en een langere recreatie. Leerlingen die, zoals Danneels, intern bleven, benutten deze avondmomenten om te kaarten, of een spelletje te dammen of schaken. De dag werd afgesloten met het avondgebed, en rond half negen doofden de lichten en trad de stilte van de nacht in.

Dit ritme bepaalde de dagen van de jongens van maandag tot zaterdag. Op dinsdag- en donderdagmiddag hadden de adolescenten echter vrij: onder begeleiding konden ze de muren van het college verlaten voor een wandeling. Dat was een welkom moment, zeker voor iemand als Godfried, die ook op zondag gewoon 'binnen' bleef en slechts om de anderhalve maand tot twee maanden huiswaarts keerde. De lange periodes tussen de ouderlijke bezoeken vielen van september tot Allerheiligen, daarna weer tot de kerst en vervolgens de tijd tussen Nieuwjaar en Aswoensdag. Na de veertigdagentijd bracht de paasvakantie wat gezinstijd, alvorens de jonge Danneels de laatste maanden binnen de schoolmuren doorbracht.

Vooraf de internaatszondagen konden wat zwaarder wegen. Iedere 'dag des Heeren' ging Godfried samen met de andere internen naar de mis van zeven uur 's ochtends — de 'communie' genoemd, omdat de jongens op dat uur op een nuchtere maag de communie ontvingen — en vervolgens om tien uur naar de hoogmis, voorgegaan door de toen nog jonge principaal van het college, Leo Devloo. Voor en na het middagmaal was er tijd voor studie of een voordracht. Om drie uur 's middags volgden de vespers en het lof. De uren daarna waren voor Danneels de moeilijkste van de week. De collegesurveillant trachtte het heimwee op te vangen met zijn collectie 78-toeren-

platen, waarmee hij de internen introduceerde in klassieke muziek. Maandelijks kwam ook moeder Danneels op zondag kort op bezoek, rond de klok van één. In dat halfuurtje bracht zij schone kleding en nam ze vuile was mee. Soms trokken moeder en zoon naar de nabijgelegen patisserie Java. Haar vertrek viel doorgaans zwaar. Maar het collegeleven omvatte ook prettige momenten. Veel later, in een lezing voor het Antwerpse Davidsfonds, zal Danneels deze mijmeringen uitspreken:

Tijdens mijn middelbare studies waren Davidsfondsavonden op het Tieltse college hele gebeurtenissen. Als inwonende leerlingen van de hoogste humanioraklassen mochten we er naartoe... als er niet te veel volk was. Dit bracht mee dat we niet altijd de vedetten konden meemaken, maar dat we soms heel diepe indrukken opdeden, van heel diepe mensen uit de wereld van literatuur, kunst en cultuur. Het bracht in elk geval mee dat we uitzagen naar zware regenval en sneeuwbuien, omdat er dan altijd minder volk kwam en wij erbij konden zijn. De indruk van deze avonden was dat schrijvers, kunstenaars en cultuurdragers levende mensen waren; heel iets anders dan hun producten die we op de vergeelde oorlogsbladzijden konden lezen van ons handboek Nederlands *Zuid en Noord*.

Er werd ook kattenkwaad uitgehaald. De leerlingen — zeker internen zoals Danneels — werd gezagsgetrouwheid ingepeperd, mede door prefect Aegidius Coucke, een dertiger met een gezag waaraan niet te tornen viel. Toch werd ook Coucke op de proef gesteld door de jongens, die op een nacht de deur van hun slaapzaal barricadeerden en de prefect buitensloten. De tiener Danneels hield zich wat op afstand, maar beleefde heimelijk plezier aan dit soort gebeurtenissen.

Een brede katholieke vorming

Nagenoeg het voltallige korps van het Sint-Jozefscollege bestond in de jaren na de oorlog uit priesters-leraren. Zoals vaak in die tijd waren deze priesters jonge docenten, van wie verwacht werd dat ze zich ten volle inzetten voor hun pupillen. Danneels was een voorbeeldige leerling, maar toch lag een aantal vakken hem duidelijk niet: vooral turnen, tekenen en muzikale opvoeding vielen buiten zijn interesseveld. Dat gold ook voor de vaak achterhaalde lessen aardrijkskunde die de studenten ondergingen in Tielt, en die zich richtten op onbenulligheden als 'hoeveel schapen er zijn in Australië'. Toch was het intellectuele niveau van de opleiding in het algemeen behoorlijk. De meest bepalende leraren voor Danneels waren de docenten van de hogere jaren, de poësis en de retorica, al had een aantal docenten van eerdere jaren niet zelden een grote invloed. De leraren van poësis (de voorlaatste klas) en retorica (de hoogste, zesde, klas) hadden doorgaans een universitaire kandidatuur — vandaag: bachelor — of meer behaald, en dat was voelbaar in hun onderricht.

De vorming in het college mikte op een brede bagage: naast een evidente trouw aan het gezag was de combinatie van geestelijke, intellectuele en culturele ontwikkeling fundamenteel. In die pedagogische opzet stond de studie van de klassieke oudheid hoog aangeschreven. De inleiding in het Latijn en Grieks die Danneels, in de hogere jaren, van de jonge priester-filoloog Roger Lesage leerde, was dan ook van uitmuntend niveau en iets waarin hij zich met succes bekwaamde. De lessen omvatten meer dan het technisch onder de knie krijgen van de talen zelf; de aandacht ging ook naar literaire klassiekers als de *Ilias* en de *Odyssee*, die onder begeleiding gelezen werden. Het gaf Danneels een levenslang enthousiasme voor de klassieke literatuur, en bovendien compenseerden de excellente resultaten die hij behaalde voor zware vakken als Grieks en Latijn de

soms zwakkere eindresultaten voor turnen en zelfs wiskunde. Hij profiteerde bovendien van het feit dat dergelijke vakken in een klassieke ‘humaniora’ toch minder in aanzien stonden dan de talen.

Naast een smaak voor klassieke literatuur ontwikkelde Danneels in Tielt ook een interesse voor modernere literatuur. De in Leuven opgeleide theoloog Jozef Moerman doceerde in het college het laatste lesuur op zaterdag. Moerman, afkomstig uit een gegoede Franstalige familie en een man die het later zou schoppen tot verantwoordelijke voor het Congolese katholieke onderwijs, nam er de tijd om voor te lezen uit Franse literatuur. Alain Fourniers *Le grand meaulnes* uit 1913 werd door Danneels verslonden. Het college was een plaats waar hij een cultuurminnaar werd.

Zonder uitzondering was Danneels primus van zijn klas en bevond hij zich onder het kruim van zijn jaargang naast medestudenten als Frans Claeys, Werner Haesaert, Frans Landuyt, Roger Vercruysse en Gillis Verkest. De onderwijzerszoon presteerde en zijn trotse ouders woonden ieder jaar de proclamatie bij. Aan het eind van zijn curriculum, in de zomer van 1951, werd de tengere *primus perpetuus* zowel gelauwerd in Tielt — waar hij ‘het gulden eremetaal’ van de stad kreeg — als in Kanegem, waar het Gulden Boek van zijn thuisdorp melding maakt van de ontvangst van de achttienjarige Danneels op het gemeentehuis. Hij studeerde als eerste af van een klas van vierentwintig scholieren en deed dat met 3074 punten op de 3500 die er dat jaar te verdienen waren (dus 88 procent). Met dit resultaat werd voortstuderen een evidentie.

De Katholieke Studentenactie

Om Danneels’ studiekeuze te begrijpen, moet ook een ander aspect van die jaren belicht worden. Zo viel op dat hij in de laatste jaren van zijn collegetijd zijn historische en culturele

bewustzijn verdiepte, maar ook inging op het appel tot roeping dat het toenmalige collegeleven doordesemde. De geest van een oproep voor hooggestemde idealen en katholiek maatschappelijk engagement was sinds de negentiende eeuw sterk blijven hangen, en was nog voelbaar na de Wereldoorlogen. Een bepalende factor voor Danneels was dat hij door de nieuwe en literair bevlogen collegedirecteur, Leo Devloo, gestimuleerd werd om deel uit te maken van de Katholieke Studentenactie (KSA). Binnen de ruimere West-Vlaamse Noordzeegouw van de KSA, die onder de bezieling van kanunnik Karel Dubois stond en binnen de Belgische Katholieke Actie sterk insisterde op haar provinciale autonomie, kende Tielt een eigen gewest onder de naam Watewij. Daar werd Danneels lid, maar opvallend laat in zijn collegetijd — aan de knapenwerking van de beweging nam hij geen deel. Niettemin speelde de vorming die hij in die twee collegejaren kreeg, een rol van belang voor zijn toekomst.

De Tieltse collegebond bestond, als voorloper van de KSA, sinds 1876. In de jaren dat Danneels er actief was, lag zijn geestelijke bezieling in de handen van de bondsproost van de bond *Soli Deo*, pastoor Jozef Goethals, en speelde collegedocent Lesage een sleutelrol als bondsvoorzitter. Lesage leidde de bijeenkomsten waarop vanaf 23 september 1949 — bij de aanvang van zijn poësis — ook de zestienjarige Danneels aanwezig was. Tot aan de zomer van 1951 woonde hij getrouw alle bijeenkomsten ervan bij, met groeiend engagement. Als intellectueel milieu was de kring uitdagend, en met name voor Danneels, die toetrad tot de ridderwerking van de KSA. Die werking sloot aan op de traditionele KSA-deviezen: Vlaanderen hernieuwen in Christus, Christustrouw en... ridderlijkheid.

Het Tieltse ridderkorps vormde in die context een keurkorps waar christelijke verdieping en idealisme hoog in het vaandel stonden, en bracht verschillende priesterkandidaten voort. De ‘ridderkandidaten’ hadden de taak om een vijftiental proeven

of 'eisen' (korte opstellen) voor te bereiden en die serie af te ronden met een heuse 'ridderstudie'. In dergelijke stukjes tekende zich de voorgeschiedenis van de beweging af, die had moeten laveren in de complexe geschiedenis van de Vlaamse Beweging en die in het interbellum een groot deel van haar leden behoed heeft voor de verlokking van de 'Nieuwe Orde' en het risico om te stranden in de collaboratie. Ook bij Danneels verscherpte de KSA het bewustzijn van dat recente verleden, in contreien waar uiteenlopende bewegingen als het rechts-radical Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV) en het door Joris Van Severen gestichte Verdinaso een behoorlijke impact hadden. De naoorlogse KSA-leden accentueerden graag hun positie tegenover het anti-Belgische sentiment dat de rechts-radicalen delen van de Vlaamse Beweging gekenmerkt had.

Hoewel de jonge Danneels een dergelijk sentiment van thuis uit kende, waren de Vlaams-nationalistische gevoelens bij vader Danneels nooit uitgesproken geweest, en de oorlogservaring had deze weggevaagd. Toen in 1950 de jonge Danneels een studie wijdde aan de katholieke dichter Albrecht Rodenbach, werd daarin de afkeer van de rechts-radicalen fracties in de Vlaamse Beweging van de jaren dertig expliciet. Hij sloot daarmee aan bij de houding van de Brugse bisschop Henricus Lamiroy, die de vooroorlogse ideologische oriëntering van de KSA krachtig en autoritair wegstuurde van radicaal flamingantisme. Die houding van de katholieke hiërarchie maakte ook de jonge Danneels zich eigen. Hij deelde met velen de overtuiging dat de KSA de 'ware voortzetting van Rodenbachs blauwvoetrij' was, en stond voor een Vlaamsgezindheid die het anti-Belgisme vermeed. Meer nog: precies deze richting had de studenten 'teruggewonnen voor de kerk', en dus typte Danneels het volgende in zijn *Rodenbach eis*:

Onze houding [tegenover de Belgische realiteit] is een positief aanvaarden van de werkelijkheid. De Belgische

realiteit is meer dan de staat. Ons onderscheid met een VNV'er is [dat we] er meer in zien dan een loutere bestuursmachine. Het is een natie. Het is reeds eeuwen lang dat we historisch verbonden zijn, van in de middeleeuwen, dus het is een gemeenschap. Onze houding is dus een houding van trouw en vaderlandse gezindheid, door ons verleden te leren kennen; door de Belgische feesten te herdenken; door fierheid over ons Belgisch erfdeel; door staatszin te ontwikkelen; door Belgische symbolen in ere te houden.

Las Danneels onder de leiding van Moerman Franse klassiekers, dan was het dankzij de KSA dat in zijn boekencollectie met evenveel recht werken als Hugo Verriests *Twintig Vlaamse Koppen* en de onvermijdelijke *Leeuw van Vlaanderen* van Hendrik Conscience te vinden waren. Verder in dat lijstje zat Cyriel Verschaeves *Jezus*. Het borstbeeld van Verschaeve pronkte toen nog in de tuin van het college.

Verschaeve en Godfried van Bouillon

Cyriel Verschaeves Jezusboek, waarover de jonge Danneels bewonderende pagina's neerpende in deze jaren, biedt een aanknopingspunt om zijn ontlukende spiritualiteit te bekijken. Op Danneels' boekenplank bevond zich meer literatuur die in dat opzicht opviel. De in 1947 verschenen Nederlandse vertaling van *La vie et l'enseignement de Jésus-Christ notre Seigneur* van Jules Lebreton bijvoorbeeld. Maar meer dan de andere auteurs was het leven en het werk van de Franse militair en bekeerling Ernst Psichari, een kleinzoon van de omstreden negentiende-eeuwse historicus Ernest Renan, een bron van inspiratie.

Onder de vleugels van Leo Devloo werkte Danneels een langere studie uit over Psichari, die hij opdroeg 'aan Maria myne hemelse moeder en aan myn heilige patroon Godfried van

Bouillon'. Psichari's missionaire vuur wist de jonge Danneels te boeien met zijn synthese van de moderne tijd en het christendom. Hij bestudeerde er de achtergronden en invloeden van en raakte in de ban van auteurs als Charles Péguy en grondleggers van het christelijke humanisme als Jacques Maritain, die beiden hun stempel drukten op Psichari's werk. Danneels' ridderstudie, een verplicht opstel over Psichari, deed facetten samenvloeien die hem in deze periode voorafgaand aan het seminaristenleven typeren: een drang tot studie en intellectueel leven, grote idealen, een hang ook naar spirituele verdieping en persoonlijke bekering als 'uitkomst en voldoening voor het zoeken naar het doel van zijn leven' hielden de adolescent bezig. De omschrijving van Psichari leek op de auteur van deze regels zelf van toepassing:

Geen enkele filosofie of gedachtestroming kan hem bevredigen tenzij het katholicisme. De waarheid staat voor hem maar hij aarzelt. Hij staat voor de moeilijkheid van iedere bekeerling, de sprong is een sprong in het duister maar het is een zekere sprong. Als men gelooft is het als een sprong in een ongekende diepte doch men weet zeker dat men aan de andere kant in vaderarmen belandt.

Op 31 augustus 1951 ontving Danneels, in Wielsbeke, zijn 'ridderslag' en hij kreeg als wapenspreuk mee: 'Als ich can.' Het citaat hierboven toonde een tiener wiens spiritualiteit in volle wasdom was. De collegetijd was ook in dit opzicht voor Danneels een vormingsperiode. Daarbij hielpen de gebedsmomenten die samen met de slaap-, eet- en lestijden het stramien van dagen en weken bepaalden, maar de sterkste impact kwam van een jonge priester-leraar met wie Danneels een uitzonderlijke band ontwikkelde: Daniel Billiet.

Geestelijke zoon van Daniel Billiet

Billiet was een bijzondere figuur aan het Sint-Jozefscollege. De leraar, die net zoals Godfried afkomstig was van Kanegem, was tijdens zijn militaire dienst in de oorlog door de nazi's gearresteerd geweest en krijgsgevangen gezet. Hij was teruggekeerd naar West-Vlaanderen, maar de ontbering woog zwaar op zijn gezondheid. Amper dertiger — hij was geboren in 1916 — was hij blijvend ziek geworden.

Billiet was tot priester gewijd op 20 augustus 1942, wat toen in het bisdom Brugge nog gebeurde in de kathedraal, maar de eremis in Kanegem werd bijgewoond door Danneels. Nu had hij Billiet als docent in het vierde jaar van de Grieks-Latijnse. Omwille van zijn vergevorderde ziekte van Parkinson werd het schooljaar 1947–1948 het laatste jaar waarin Billiet les gaf. Toch bleef hij in het college wonen onder de bescherming van principaal Leo Devloo, die in Billiet een onmisbare raadsman voor veel leerlingen zag. Billiet werd Danneels' geestelijke vertrouwenspersoon, met wie hij op zijn kamer vele gesprekken voerde. Zo bijvoorbeeld over de spiritualiteit van Edward Poppe, die voor Billiet een grote rol speelde. In 1950 schreef de jonge Danneels voor zichzelf uit wat de drie steunpilaren waren van Poppe's spiritualiteit: 'Maria: Jezus is de hostie, Maria de monstrans — hiërarchie: gezag volgen — eucharistie: veel en goed communiceren.' De aandacht voor het lijden die evengoed Poppe's spiritualiteit doordeesemde, werd niet meegenomen door Danneels. Wel van belang was het laatste kenmerk: de waarde van sacramenteel leven.

Het sacramentele stond ook bij Billiet centraal in de religieuze pedagogie: in het geval van Danneels' contact met de priester-leraar ging dat verder dan gesprekken; ook de sacramentele praxis werd een leerschool. Danneels werd de persoonlijke misdienaar van Billiet en werd op termijn ontslagen van het bijwonen van de mis die de internen vierden. De momenten

aan het altaar van het schoolkapelletje dat de zusters gebruikten, vormden het kader waar Danneels tot het einde van zijn collegetijd, meer dan menig collegestudent, de rituelen en momenten van liturgische gebedsgemeenschap leerde kennen en ervaren.

De vormende invloed van Billiet op de jonge Danneels was niet te onderschatten en doorliep een proces van jaren. Dat mondde uit in Billiets suggestie, in 1951, om het priesterschap als toekomstpiste te zien. Danneels was aanvankelijk aarzelend, vooral om de keuze aan het thuisfront te melden. Op aandringen van Billiet schreef hij een brief aan zijn ouders waarin hij berichtte dat hij priester wilde worden. Het betekende een opluchting voor de achttienjarige Danneels toen zijn ouders geen enkel bezwaar hadden. Drie jaar later, in 1954, overleed Daniel Billiet. Danneels was tot zijn spijt afwezig bij het overlijden en de begrafenis: hij zat in Rome voor zijn verdere studies.

Hoofdstuk 3

PRIESTER-STUDENT IN LEUVEN EN IN ROME

Op 1 november 1950, tijdens Danneels' laatste jaar in het Tieltse college, kondigde paus Pius XII het dogma af van Maria Tenhemelopneming. Het was de eerste keer sinds het Eerste Vaticaans Concilie in 1870 dat een paus een 'onfeilbaar' geloofspunt afkondigde. Buiten de katholieke kerk was de beslissing omstreden, wekte ze wrevel en werd ze gezien als een uiting van kerkelijk triomfalisme. Op dat moment was Danneels zeventien jaar. Een diepgaand begrip van de betekenis van een dergelijk pauselijk besluit had hij niet. Wel zag hij de beelden en foto's van een verheven en monarchische Pius, de paus van zijn hele jeugd en studietijd. Tegelijk stond dit alles ver van zijn wereld, zijn stijl en zijn eigen priesterroeping. De roepingsweg van Danneels had hem, met Billiets steun, in de zomer van 1951 in de richting van Brugge gestuurd met het ideaal voor ogen van de priester-leraar: de dimensie van een intellectueel leven gekoppeld aan gebed en liturgisch leven trok hem aan, meer dan het sociale aspect van het priesterleven. Bovendien vergemakkelijkte de context van het Brugse bisdom de keuze voor het diocesane priesterschap — anders dan het religieuze ordeleven — aanzienlijk. Het bewuste protectionisme van de Brugse bisschoppen had immers het aanbod van door religieuze congregaties geleide scholen in het bisdom zeer beperkt gehouden. Dat leidde ertoe dat er weinig opties voor het religieuze leven bestonden, en al zeker niet die ene optie die hem nog het meest aansprak: de jezuïeten. Dus zou hij de voorbereiding aanvatten

tot het diocesaan priesterschap. Met zijn studieresultaten betekkende dat in de eerste plaats: universitaire studies.

Wanneer we in dit hoofdstuk de studietijd van de jongvolwassen Danneels traceren, zowel aan de Katholieke Universiteit Leuven als aan de Romeinse Gregoriana, is de eerste vraag die naar het startpunt van zijn pad als priester-student, en heel concreet de vraag naar zijn priesterroeping. In ieder geval was Danneels' weg niet gehinderd door tussenstappen die andere afzwaaiende collegestudenten passeerden, zoals de legerdienst. Als oudste van zes kinderen was hij vrijgesteld van militaire dienst.

De eerste reële stap werd gezet door de collegeprincipaal van Tielt. Het behoorde tot Leo Devloos taken om aan het einde van ieder schooljaar een brief naar de bisschoppelijke zetel in Brugge te sturen. In die brief somde hij netjes de namen en kwaliteiten van de kandidaat-priesters op. In het geval van Danneels werden zowel zijn trouw aan Billiet als zijn uitmuntende studiecurriculum vermeld. Daarna was het bisdom aan zet: net als de andere 'genomineerden' werd de achttienjarige Danneels op 16 juli 1951 verwacht in het kleinseminarie van Roeselare, waar hij voor het eerst oog in oog stond met de Brugse bisschop Lamiroy. Behoorlijk onder de indruk verscheen de adolescent voor de bisschop, die omringd werd door een schare kanunniken. Het examen zelf bleek niet onoverkomelijk: een vertaalt-opdracht van een Latijnse tekst en een kort gesprek over de motieven van de kandidaat. Daags daarop was de beslissing al gevallen. De superior van Roeselare schreef een brief aan de president van het Leuvense Leo XIII-seminarie, met als boodschap dat 'zijne hoogwaardige excellentie gisteren volgende kandidaten heeft aangeduid voor Leo XIII. [...] Uit de kandidaten voor het eerste jaar: André Callewaert, Robert Claeys, Godfried Danneels, André Vanhoutte.'

De Leuvense Alma Mater

Danneels' pad naar het seminarie werd boven zijn hoofd uitgestippeld. Nog diezelfde julimaand ontving hij een brief uit Roeselare, met de boodschap dat hij zich aan het eind van de zomer van 1951 níét moest aanmelden op het Roeselaarse kleinseminarie, maar dat hij zijn koffers mocht pakken voor Leuven. Hoewel interviewboeken met de kardinaal het wel eens anders schetsten, was dit tracé niet uitzonderlijk. De meest begaafde priesterstudenten werden vanuit Brugge gewoonlijk het driejarige universitaire filosofiecurriculum in gestuurd, als voorbereiding op latere theologiestudies. Zo ook Danneels, die zich die zomer tot de seminariepresident richtte:

Enkele dagen geleden ontving ik vanwege het Klein Seminarie dat ik door Zyne Excellentie werd aangeduid om gedurende het komende jaar aan te vangen met de studien van Wysbegeerte aan het Hoger Instituut te Leuven.

De toen nog unitaire Leuvense universiteit was, meer dan Tielt, onbekend terrein. Danneels was de eerste van zijn familie die erheen trok — later zou zijn broer Hendrik hem volgen. Voor vader Danneels was dit alles een pluim op zijn hoed. Maar de sprong was groot: alles aan de stad was nieuw voor Godfried en Leuven was een vrijplaats van intellectuele reflectie die op vele fronten mijlenver verwijderd was van het stille Kanegem. De plek waar Danneels de filosofiecolleges ging volgen, lag in het hart van de oude stad: het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte. Dit statige neogotische instituut was het geesteskind van de kardinaal-geleerde Désiré Joseph Mercier, die zich onder impuls van paus Leo XIII's encycliek *Aeterni Patris* uit 1879 tot doel gesteld had het neothomisme als katholieke filosofie te promoten. Mercier deed dat op geheel eigen wijze, en slaagde erin een Belgische, open variant van de officiële kerkelijke filo-

sofie te ontwerpen en te verspreiden onder zijn eigen clerus en die van buiten de landsgrenzen. De Leuvense thomistische leerboeken werden ook internationaal vlot verspreid onder seminaristen.

Seminarist in een geprivilegieerd milieu

Het was september 1951 toen Danneels zich in Leuven aanmeldde. Merciers instituut bleef trouw aan de oorspronkelijke thomistische gedachte van zijn stichter, met colleges die aandacht betoonden voor het denken van de middeleeuwse denker Thomas van Aquino. Maar de tijd stond niet stil en vanaf de jaren veertig absorbeerde het professorenkorps de invloeden van de ‘moderne filosofie’ van die dagen. Dat was mede te danken aan ‘de stunt’ van pater-professor Herman Leo Van Breda. De franciscaner filosoof had in oktober 1938, kort voor de oorlog uitbrak, met steun van minister Paul-Henri Spaak een diplomatiek overleg op het getouw gezet waardoor hij de privé-archieven van Edmund Husserl, de Duitse grondlegger van de fenomenologie, kon redden. De filosoof was van joodse afkomst en zijn collectie werd gered van de vernietiging door haar naar Leuven over te hevelen. Het gevolg was een geheel eigen impuls voor de naoorlogse Leuvense filosofie, en Danneels’ faculteit werd een trekpleister die meermaals werd bezocht door denkers als Maurice Merleau-Ponty, Emmanuel Levinas en Paul Ricoeur.

Terwijl reguliere studenten ‘op kot’ gingen, huisden de priesterkandidaten in het fraaie Leo XIII-seminarie in de Tienestraat: ‘het Leootje’. De gebouwen maakten deel uit van hetzelfde neogotische complex als het Hoger Instituut, en waren een halve eeuw eerder plechtig geïnaugureerd door Mercier. De aartsbisschop had het seminarie opgericht als een pendant van het ‘Institut supérieur de Philosophie’, en het studentenkorps dat samenleefde in het Leootje vormde de elitetroepen onder

de katholieke geestelijkheid. De intellectuele lat lag er doelbewust hoger dan in het gemiddelde diocesane seminarie.

Wie hier kwam, was gezonden vanuit een van de Belgische bisdommen, en niet zelden ook uit het buitenland. Daardoor bouwden de residenten van meet af aan een stevig netwerk op. Meteen betekende de groepssamenstelling dat de studenten opgeleid werden in een tweetalig milieu. Toen Danneels er in de nazomer van 1951 aankwam, trad hij binnen in een generatie priesterkandidaten die van grote betekenis zou worden voor de kerk in binnen- en buitenland. Onder zijn medestudenten zaten jonge priesters als de filosoof Jan Van der Veken en Gustavo Gutiérrez, een van de latere grondleggers van de Latijns-Amerikaanse bevrijdingstheologie, net als vele andere priesters die ook later Danneels' pad zouden kruisen, bijvoorbeeld Robrecht Michiels en Ghislain Pinckers, maar ook Louis De Belder en Paul Van den Berghe.

Ook financieel was Danneels' tracé bevoordeeld. Zijn ouders konden niet zomaar de zware kosten van universitaire studies dragen, maar de ineenvlechting van het kerkelijke en het universitaire systeem bood kansen. De ouders van de seminarist betaalden het 'kostgeld' van hun zoon, het bisdom Brugge paste de overige som bij. Zijn studieresultaten in Leuven maakten het Danneels in latere jaren ook mogelijk om te genieten van een beurs van de Universitaire Stichting.

Het regime van Leo XIII

Het regime van het seminarie was opener dan het Tieltse collegeleven. Doordat de residenten hun universitaire colleges buitenshuis volgden, was er minder controle en meer vrijheid, zij het binnen gestelde grenzen. Bovendien was de groep werkelijk interfacultair, omdat de seminaristen uiteenlopende studies volgden, van ingenieursstudies tot Germaanse en klassieke filologie, waarmee zij vaak klaargestoomd werden voor een

plaats in het katholieke collegeleven. De filosofie was weggelegd voor hen die zich verder in de theologie moesten bekwaamen, vaak gericht op het behalen van de doctorsgraad.

De veelheid van individuele programma's en interesses stond garant voor een stimulerend en breed intellectueel klimaat, en weerspreekt het vaak voorkomende beeld van een bekrompen katholicisme in de jaren vijftig. Danneels' ervaring was net de tegenovergestelde: de academische openheid maakte dit milieu tot een plek waar hij zich zonder meer thuis voelde. Tezelfdertijd was het leven ook hier strak geregeld: het nieuwe huisreglement van 1951 bepaalde het zo. Van maandag tot zaterdag liep de wekker af om twintig over vijf in de ochtend. Terwijl menig kotstudent zijn roes uitsliep, werden residenten geacht 'bij het ontwaken hun hart tot God te verheffen en Hem het begin van de dag toe te wijden'. Een halfuur later werd in de fraaie neogotische kapel de mis gevierd met de hele seminariegemeenschap en bad men de priemen. Dan volgde wat men in Leo XIII het 'régime de confiance' noemde: een halfuur meditatie op de eigen kamer — kamer B29 in Godfrieds geval. Seminariepresident Gerard Verbeke stelde er vertrouwen in dat de residenten deze tijd niet aan andere bezigheden besteedden. Na de meditatie kwam het gezamenlijke angelus en stipt om 7.20 uur het ontbijt.

Om acht uur begonnen de universitaire colleges, die in deze jaren hoofdzakelijk in de voormiddag vielen. Om één uur 's middags verzamelden de seminaristen zich weer voor 'een gewetensonderzoek en middagmaal'. De namiddagen — van maandag tot zaterdag — waren voor sommigen opnieuw gevuld met colleges, die niet zelden tot zeven uur duurden. Op dat uur bad men in het seminarie samen het rozenhoedje, waarna het avondmaal geserveerd werd. Na een kort ontspanningsmoment volgden om twintig over acht een gewetensonderzoek en het avondgebed. Daarop ging Danneels, net als alle andere seminaristen, in stilte naar zijn kamer, tot om negen uur de lichten

van het seminarie doofden. Het contact met de thuishaven verschildte voor Godfried in zijn Leuvense jaren nauwelijks van de gewoontes van het college-internaat. Ook nu trok hij slechts om de anderhalve maand tot twee maanden weer naar Kanegem, op de cadans van de kerkelijke hoogfeesten. Alleen was de afstand vergroot, en kwam er een treinrit aan te pas op de *Palmyre*, die de verbinding verzorgde tussen het West-Vlaamse kustdorp Adinkerke en de Brabantse provinciestad Leuven. Wel anders was het ontbreken van de bezoeken van moeder op zondag. Telefonisch contact was er toen nauwelijks.

De seminariereregels vielen op verschillende punten letterlijk terug op de decreten die het zestiende-eeuwse Concilie van Trente voor de inrichting van seminaries uitgevaardigd had. Op dit vlak was Danneels gepikt en gemazeld door het katholicisme van voor Vaticanum II. Toch was moderne ontspanning niet afwezig: per trimester mochten seminaristen enkele avonden de deur uit. Zo kon men conferentiereeksen buitenshuis bijwonen, waarbij Danneels zich graag laafde aan het discours van illustere en getalenteerde redenaars als Charles Moeller, die zijn gehoor onderhield over 'Littérature contemporaine et christianisme'. Evengoed werden er avonden doorgebracht in de bioscoop. Daarbuiten was de regel volstrekt ondubbelzinnig:

De seminaristen mogen het seminarie niet verlaten, tenzij om rechtstreeks naar de cursussen te gaan of om de voorgeschreven wandelingen te doen. Zodra de cursussen geëindigd zijn, keren zij naar het Seminarie terug. [...] Het is hen verboden zonder toelating in de stad bezoeken af te leggen, winkels binnen te gaan of dagbladen te kopen.

In dit keurslijf waren de occasionele filmavonden — niet in de 'reguliere' cinema, wel in de filmzaal van de paters jozefieten in de stad — uiterst populair. Toch werd de aandacht als vanzelf ook gezogen naar ontspanning van een meer intellectueel genre.

Met de vele conferenties die seminariepresident Gerard Verbeke, hoogleraar in de antieke filosofie, organiseerde in Leo XIII, gaf hij 'zijn seminaristen' bewust een breed venster op de tijdgeest mee. In oktober 1952 bezocht een politicus als Gaston Eyskens het seminarie, om de studenten te woord te staan over de 'Problemen van het huidige politieke leven in België', nadat in maart van dat jaar ook CVP-politicus Theo Lefèvre de revue passeerde om hen te onderhouden over 'L'intellectuel et la politique'. Daarmee leerden de studenten van zeer nabij politieke visies appreciëren, althans vanuit christendemocratische hoek. Al in december 1951 gaf de norbertijn Werenfried Van Straaten een conferentie over de situatie van de kerk achter het IJzeren Gordijn. In januari 1953 kwam de Gentse kanunnik Jules-Victor Daem, voorzitter van het katholiek secundair onderwijs in 'de Guimardstraat', de heren studenten onderhouden over 'De problemen van het vrij middelbaar onderwijs' in België. Mederessidenten uit deze jaren herinnerden zich nog lang een van de tweejaarlijkse toneelopvoeringen die zij verzorgden, waar Danneels de rol op zich nam van een verlichte prins die zijn thuishaven verliet om inzicht te zoeken.

Spirituele vorming

Verlichting bereikt niemand zonder inzet. Godfried spande zich opvallend in om uitermate goede studieresultaten te behalen — wat hem lukte: elk jaar van zijn Leuvense filosofiestudies werd *summa cum laude* afgerond. Daarmee zat hij midden in de katholieke intellectuele elite van zijn tijd. Tegelijk was niet louter de studie bepalend voor de ontwikkeling van een seminarist, maar veeleer de gehele karaktervorming, waarbinnen een combinatie van academische, culturele en spirituele vorming nagestreefd werd.

In dat laatste, spiritualiteit, voorzagen de zogeheten ‘geestelijke conferenties’ op zaterdagavond, waarin het evangelie van daags nadien uiteengezet werd. Dit aanscherpen van de liturgische gevoeligheid, op een academisch niveau, dankte Danneels hoofdzakelijk aan de filosoof Georges Van Riet, geestelijk directeur in het Leo XIII-seminarie. Bovendien leidde Van Riet op zaterdag de vigilie: een gebedsmoment waar de liturgie van daags nadien voorbereid werd met gebed, Bijbellesing en commentaar. Het zette Danneels er later, in zijn eigen docententijd in het Brugse seminarie, toe aan om Van Riets voorbeeld over te nemen. Naast geestelijk directeur werd deze filosoof ook Danneels’ persoonlijke geestelijke begeleider en biechtvader, en zo kreeg de seminarist een uitermate verstandig en veelzijdig leidsman. Van Riet combineerde in de begeleiding filosofische conversatie met raakpunten in de geschriften uit de spirituele traditie, zoals *Histoire d’une âme* van de negentiende-eeuwse karmelietes Theresia van Lisieux, of de werken van de Duitse theoloog Romano Guardini. In deze periode doorploegde Danneels ook René Voillaumes *Au coeur des masses*. Het was onderdeel van een brede passie voor boeken, die zich zodanig ontwikkelde dat hij vrijwillig verschillende jaren de zorg voor de seminariebibliotheek op zich nam.

Die lectuur bleef niet zonder gevolgen. Romano Guardini bracht Danneels een verdieping van het liturgische aanvoelen dat zijn Tieltsse leermeester Billiet had aangeroerd. Bij Guardini voegden zich de liturgische geschriften van de benedictijner monnik Columba Marmion. Beide auteurs maakten de seminarist langzamerhand geïnspireerd door een benedictijner traditie die vanaf de vroege twintigste eeuw ingezet had op liturgische vernieuwing. Zijn liturgische leven zou zich uitstrekken buiten de dagelijkse en wekelijkse gebedsmomenten op het Leo XIII-seminarie — waar Danneels vanaf september 1953 ‘magister cantus’ werd. Hij bracht bijna wekelijks bezoeken aan de benedic-

tijnenabdij Keizersberg, op de *boelenberg* aan de rand van de stad, waar hij om drie uur 's middags de vespers bijwoonde.

Naast Van Riet maakte Gerard Verbeke de dienst uit. Aan de universiteit doceerde hij de colleges 'Inleiding in de metafysica'. Hij was het gewend om grote groepen te beheersen en hield ook met vaste hand de leiding over zijn groep seminaristen, een kunde die niet al Danneels' docenten aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte bezaten. De moraaltheoloog Arthur Janssen bijvoorbeeld gaf colleges die door zijn studenten labels kregen als 'irrelevant', 'gedateerd' en 'chaotisch'. De studenten hielden zich tijdens zijn lessen meer onledig met het gooien van goed gemikte papieren vliegtuigjes naar de kappen van de zusters op de eerste rij van de collegezaal dan met de grondprincipes van de moraal.

Ontdekking van de existentiële filosofie

De opleiding wijsbegeerte bood studenten een brede insteek in het eerste baccalaureaatsjaar, waar filosofiestudenten als Danneels colleges in de biologie, fysica en wiskunde volgden. Een opvallend aandachtspunt in deze periode was ook de studie van de psychologie, gedoceerd door professor Jozef Remi Nuttin. Nuttin focuste zijn analyse van de menselijke psyche op drie fundamentele interactieniveaus tussen mens en wereld: het biologische, het sociale, en het spirituele niveau. De inzichten van deze psycholoog werden geknoopt aan de fenomenologie en hebben generaties priesterstudenten een visie verstrekt op het religieuze en sociaalpsychologische functioneren van de mens. Zo ook Danneels, die dit alles in zijn licentieverhandeling meenam.

Die verhandeling behoorde tot de belangrijke onderdelen van de filosofiestudie. Hier speelde professor Alphonse De Waelhens een rol van betekenis voor de intellectuele vorming van Danneels. De Waelhens was een filosofische bindfiguur:

thuis in het oeuvre van moderne Duitse filosofen als Kant en Hegel, wist hij de brug te slaan naar 'actuele' existientiedenkers als Martin Heidegger en psychologische denkers als Jacques Lacan. Deze eigenschap van het samenhouden en combineren van uiteenlopende visies zou hij doorgeven aan pupillen als Samuel IJsseling en Antoon Vergote, door welke laatste De Waelhens werd gelauwerd om 'de vrijheid en eenvoud die hem karakteriseren, zijn zin voor de ernst van het menselijke lot en voor de grote teksten die het belang daarvan bestuderen'.

Ook Danneels boog zich onder de leiding van De Waelhens over een van die 'grote teksten'. Hij verdiepte zich in een van de meest virulente godsdienstcritici van de negentiende eeuw: Ludwig Feuerbach. De jonge Danneels, die zich erfgenaam zou tonen van De Waelhens' afkeer van het positivisme, bestudeerde Feuerbachs projectietheorie, zoals hij die ontvouwd had in *Das Wesen des Christentums*, een boek dat zelfs Karl Marx beïnvloed had. Dit type studie was minder vanzelfsprekend dan gedacht, aangezien een belangrijk deel van de 'atheïstische' lectuur voor katholieken 'verboden lectuur' was. De Index van Verboden Boeken sloot tot eind 1966 een corpus van geschriften af voor de priesterkandidaten, al creëerden 'bijzondere toelatingen' in de praktijk een achterpoortje. Aan Danneels' studie kwam een rectorale toelating te pas. In een brief van 6 februari 1952 gaf rector-monseigneur Honoré Van Waeyenbergh Danneels en een handvol andere seminaristen autorisatie 'om voor de duur van hun verblijf op het seminarie Leo XIII die op de Index geplaatste boeken te lezen waarvan de president van het Seminarie of een professor van het Hooger Instituut voor Wijsbegeerte de verantwoordelijkheid op zich neemt om hun, geval per geval, uit te leggen dat de lectuur nuttig is voor hun universitaire studies en opportuun voor hen'.

In Danneels' geval was de bewuste 'professor van het Hooger Instituut' De Waelhens, die hem begeleidde in de studie van Feuerbachs doorwrochte analyse van het menselijke bestaan,

in zijn argumentatie dat de menselijke soort haar beperktheden is gaan compenseren door een beeld voor zich uit te projecteren van de menselijke perfectie — een projectie die mensen ten slotte God zijn gaan noemen, maar waaraan, aldus Feuerbach, geen werkelijkheid beantwoordt: God als wensdroom en projectie van onze menselijke verlangens.

De jonge priesterkandidaat voelde zich tegelijk afgestoten en gefascineerd door deze psychologische en antropologische analyse van religiositeit, waartegen hij als voornaamste argument aanvoerde dat ‘zuivere projectie onbestaande is’. De vergelijking die hij daartegenover stelde was die met een jager die op een haas denkt te schieten, terwijl deze er in werkelijkheid niet is. Feitelijk mikte hij op een steen, maar, argumenteerde Danneels, dit neemt niet weg dat er ‘iets van een haas in het geding is’, hoe weinig tastbaar ook. De Waelhens werd al met al een belangrijke leermeester, die Danneels’ aandacht telkenmale richtte op het belang van de analyse van de menselijke existentie voor een christelijk denken. De invloed was des te diepgravender, aangezien Danneels naast de thesisbegeleiding bewust nagenoeg alle keuzevakken bij deze kritische Antwerpenaar volgde. Tot die keuzevakken behoorden ‘Geschiedenis van de moderne filosofie’ en de gespecialiseerde colleges over Heidegger, op grond van De Waelhens’ boek *La philosophie de Martin Heidegger*.

Ook de hoorcolleges over Immanuel Kant en René Descartes, waar anders dan in de klassieke katholieke filosofie en theologie de rol van het subject centraal kwam te staan, werden gretig beluisterd. De Waelhens’ in 1945 verschenen studie over *Existence et subjectivité* speelde in dat opzicht een niet onbelangrijke rol. Danneels werd daarmee ingeleid in een van de meest fundamentele omslagen in het westerse denken, die ook het katholieke filosoferen diep raakte en die met name aan een van oorsprong thomistisch instituut voelbaar werd: het voorheen regerende objectieve filosofische realisme was niet besteed aan

Danneels, die al spoedig afstand nam van de klassieke neoscholastiek zoals die nog aan pauselijke instellingen en vele diocesane seminaries gedoceerd werd. Dit klassieke denkkader entte zich op de zestiende-eeuwse systematiseringen van het werk van Thomas van Aquino en had zich ontwikkeld in de late negentiende eeuw. Het thomisme was zodanig gestimuleerd door pausen als Leo XIII en Pius X dat het hét kader werd voor alle katholieke theologie en filosofie. Maar het verwerd in de eerste helft van de twintigste eeuw tot een haast wiskundig-logisch systeem van deducties, een conclusiethologie die weinig voeling had met de realiteit van het persoonlijke geloofsleven.

Danneels studeerde juist in een tijd waarin het neothomisme onder vuur lag, hoewel neothomistische studies op verschillende terreinen van belang bleven; onder meer op het terrein van de logica liet dit alles diepe sporen na. Illustratief is hoe Danneels decennia later, in een reeks gesprekken gemodereerd door de Gentse professor Peter Schmidt, terugblikte op de kunst van een herder om niet te snel restrictief te spreken, een kunst die hem deels ingepeperd was in de vele gesprekken met De Waelhens. De filosoof wees er Danneels veelvuldig op dat om een standpunt ‘onmogelijk’ te verklaren, men eindeloos veel factoren logisch moest kunnen uitsluiten. Gezien de praktische onrealiseerbaarheid daarvan achtte De Waelhens het in vele gevallen wijzer om te zwijgen dan om anderen het spreken te verbieden.

Het Universitas-milieu

Minstens zo invloedrijk voor de vorming van de jonge Danneels was professor Albert Dondeyne. Dondeyne, afkomstig uit het bisdom Brugge, doceerde de Leuvense colleges wijsgerige antropologie en was als proost van het naoorlogse Hoogstudentenverbond voor Katholieke Actie (HVKA) geëngageerd in de universitaire Katholieke Actie — enigermate een voortzetting

van wat Danneels in de KSA ervaren had. Het tweemaandelijks tijdschrift *Universitas* vormde de spreekbuis van een generatie katholieke studenten die zich sinds de vroege jaren vijftig rond hem schaarden en de Universitas-beweging vormgaven als een forum waar gelovigen op universitair niveau nadenkten over de verhouding tussen geloof en wereld. In Danneels' vormingsjaren kwam die verhouding onder druk te staan en dreigde een onoverbrugbare kloof zich aan te dienen. De encycliek *Humani generis* van 1950 bakende scherp de grenzen af voor katholieke wetenschappers: Pius XII hield stug vast aan het oude axioma dat de rede als 'dienstmaagd' van het geloof voorstelde. Stromingen zoals de existentiële filosofie lagen in het Vaticaanse vizier.

Net als De Waelhens nam Dondeyne een zekere distantie aan tegenover het restrictieve discours van *Humani generis*. De zaak was brandend actueel voor Danneels, die zijn studie filosofie aanvatte in het verschijningsjaar van Dondeynes antwoord op de encycliek. Dat antwoord kreeg de vorm van een boek, getiteld *Foi chrétienne et pensée contemporaine*. Het boek, dat in de tweede helft van de jaren vijftig ook Leuvense Dondeyne-pupillen als Wilfried Martens en Roger Dillemans zou gaan beïnvloeden, stond prominent op Danneels' boekenplank. De ondertitel ervan illustreerde het nevralgieke punt: *Les problèmes philosophiques soulevés par l'encyclique Humani generis*. Dondeynes aanpak was een verademing voor de generatie priesterstudenten die zich enthousiast toonden over de existentiële filosofie en enigszins perplex stonden tegenover een kerkelijke overheid die deze lijn afweerde met een beroep op een uiterst klassieke visie op de essentie van het menselijke bestaan.

De hoogleraar bood een uitweg voor jonge priesters-filosofen, zoals bijvoorbeeld Jan Van der Veken, die zich verscheurd wisten tussen een keuze voor academische vrijheid of strikte gehoorzaamheid aan het leergezag. Dondeyne putte veelvuldig uit de geschriften van Husserl en Merleau-Ponty — en maakte

gretig gebruik van De Waelhens' studies over deze filosofen. Hij formuleerde een middenweg die bestond uit een voorzichtige combinatie van existentiële fenomenologie, een thomistisch-humanistisch denkkader in de lijn van de Franse filosoof Étienne Gilson en een interesse voor de bronnen van het christelijke geloof. Rome veroordeelde het existentialisme slechts, zo verklaarde Dondeyne, voor zover het het christelijke essentialisme afwees, maar als denkvorm voor de hedendaagse filosofie konden katholieke intellectuelen het existentialisme benutten.

De kwestie illustreert hoe Danneels opgeleid werd in een geestelijk en intellectueel klimaat dat zonder meer gestalte gaf aan een kerkelijke loyaliteit, maar niet kritiekloos. Filosofen als De Waelhens, Dondeyne en Van Riet kneedden het onderscheidingsvermogen van hun studenten en brachten ook Danneels de finesse bij om niet te vervallen in simplismen, niet te snel te beweren dat zaken of absoluut waar of absoluut onwaar zijn. Zijn Kanegemse Vlaams-katholicisme werd aan een kritische toetsing onderworpen en verloor met de studie aan evidentie. Danneels' denken over waarheid in religieuze zaken werd zo enigszins onttoverd, maar won aan nuance: de West-Vlaamse priesterkandidaat leerde in Leuven niet in de eerste plaats gelovig te zijn, maar vooral gelovig te blijven, met respect voor de reciprociteit waarin wetenschap en geloof elkaar niet uitsloten maar voortdurend wederzijds interpelleerden. Aandacht voor de concrete maatschappelijke context, voor inzicht in de menselijke psychologie speelde daarbij zijn rol. Dat die Leuvense universitaire voedingsbodem kon contrasteren met andere kerkelijke intellectuele milieus, is iets wat Danneels zou ontdekken aan een geheel andere universiteit.

Naar het Belgische Pauselijk College

Verhuizen naar Rome kwam als een verrassing. Op het ogenblik dat Danneels naar Leuven gestuurd werd, had hij zelf niet stil-

gestaan bij de mogelijkheid dat daarop een buitenlands studieverblijf zou volgen. Nog in een rapport van juni 1954 plaatste ook president Verbeke hem met drie andere Bruggelingen van zijn jaar onder het kopje ‘ingetreden in het Grootseminarie van Brugge’. De nieuwe Brugse bisschop, Emiel-Jozef De Smedt, doorkruiste dit verwachtingspatroon in de hoogzomer van 1954. Andermaal was het een brief, ditmaal van de president van het Brugse grootseminarie, Maurits De Keyzer, die Danneels informeerde omtrent het besluit van de bisschop om de student naar Rome te zenden.

Aan het thuisfront werd dit onthaald met dubbele gevoelens: trots enerzijds, het besef anderzijds dat de oudste zoon voor vijf jaar uit het gezicht verdween, en voortaan ook de kerst- en paasvakanties niet meer in Kanegem zou doorbrengen. Met de studies groeide de afstand van het West-Vlaamse dorp. Die zomer van 1954 had Danneels — zonder het te beseffen — zijn laatste gesprekken met Daniel Billiet, en in oktober vatte hij zijn eerste Rome-reis aan. Danneels reisde niet alleen: Daniël Soenens, ook een West-Vlaming, was toen al twee jaar priesterstudent in de eeuwige stad en was zijn metgezel op weg. De twee hielden een tussenstop in Ravenna, een soort ‘toeristische omweg’ die tot de vaste gewoontes zou gaan behoren op de jaarlijkse reizen tussen Kanegem en Rome — waar toen circa zeventien uur treinreistijd voor vereist was — en die mede gestimuleerd werd vanuit het Belgische Pauselijk College. Er was een gids beschikbaar waarin zowel religieuze en culturele klassiekers als lijsten met gastvrije verblijfplaatsen aangegeven werden: seminaries en kloosters waar men kon overnachten. Dat leverde doorgaans prettige, soms ronduit vervelende ervaringen op met overnachtingen in vochtige, kille kamers.

In Rome verbleef Danneels in het ‘oude’ Belgisch College — vandaag bestaat het instituut nog, maar sinds 1972 niet langer in de historische Romeinse binnenstad. Het College was een bescheiden residentie waar Belgische priesterkandidaten

en priesters verbleven tijdens hun studies aan een pauselijke universiteit, in hartje Rome, recht tegenover het Quirinale, nabij het presidentiële paleis dat ooit een pauselijke residentie was. Dit voormalige karmelietessenklooster, met in de grafkelder nog graven van pauselijke zoeaven uit de negentiende eeuw, raakte midden in de jaren vijftig stilaan in verval. Net zoals ooit de slotzusters leefden ook de bewoners van het Belgisch College in soberheid — en dat betrof onder meer de verwarming, die enkel tijdens de meest bittere winterkoude aangezet werd.

Van hieruit liep Danneels, intussen een twintiger, college. De Romeinse academiejaren liepen van medio oktober tot eind juni en kenden kerst- en paasvakanties. Net als de andere residenten nam hij tijd voor Italiaanse cultuurtrips, variërend naargelang het seizoen: in de paastijd naar het warme zuiden, waar de seminaristen in plaatsen als Napels en Capri het volkse Italië leerden smaken, terwijl de kerstvakantie de seminaristen naar plekken als Assisi voerde. Leven in Italië bracht ook de studie van een nieuwe taal mee, waaraan in het college actief gewerkt werd vanaf de eerste maanden. Danneels kreeg net als alle nieuwelingen bijna dagelijks Italiaanse les van rector Jozef Devroede — wat hem zonder meer goed afging, ook al dankzij een goede kennis van Frans en Latijn.

Leven in gemeenschap

In de periode tussen het najaar van 1954 en de zomer van 1959, het moment waarop Danneels definitief terugkeerde naar België, waren er permanent ongeveer twintig residenten aanwezig in het college. Hier gold in zekere zin hetzelfde als in het Leo XIII-seminarie: het gemeenschapsleven was bepalend voor de vorming, maar ook voor de latere contacten van Danneels. Van de residenten die hij in Rome leerde kennen, kruisten er later verschillende opnieuw zijn pad. Ook hier waren die residenten afkomstig uit verschillende Belgische bisdommen, en wie hier

studeerde, smeedde dus meer dan menig student aan een gewoon diocesaan seminarie banden binnen de hele Belgische kerk. Danneels kwam in contact met studenten als Ghislain Pinckers en Michel Van Bostraeten, naast uiteraard andere Bruggelingen, zoals de vermelde Soenens en figuren als Leo Declerck, Eugeen Laridon en Wilfried Dumon. Samen met die studenten bewoonden een drietal 'Soeurs de la providence et de l'immaculée conception' — afkomstig van hun klooster in het Naamse Champion — en een inwonende knecht, Luigi, het gebouw. Daarnaast was er de Italiaan Gabriele, een man die samen met zijn echtgenote in de stad woonde en in het college werkte.

Tot slot, uiteraard, was er de minzame rector Devroede zelf, die de verantwoordelijkheid droeg voor het reilen en zeilen aan de Via del Quirinale. Deze prelaat — een veelzijdig en cultureel zeer begaafd man die zichzelf met een ironische knipoog naar don Camillo omschreef als *monsignore... ma non troppo* — verbleef permanent in het college en stond geheel in dienst van zijn residenten. Tussendoor gaf hij recollecties aan Italiaanse zustercongregaties en maakte hij tijd voor het volgen van de archeologische opgravingen onder de Sint-Pietersbasiliek in die periode: meermaals wist hij toegang te bekomen en Danneels en de andere residenten er rond te leiden. Uit fascinatie had hij in zand een maquette van de opgravingen gemaakt die hij enigszins schertsend 'trachodrome' doopte. Devroedes geprezen zin voor humor maakte de maaltijden tot een prettige aangelegenheid voor de studenten. Die profiteerden ook van 's mans bagage op verschillende vlakken. Niet zelden benutte de rector zijn kwaliteiten om met geduld ook schuchtere seminaristen te doen openbloeien, of vermoeide studenten terug op pad te helpen. Dat laatste deed hij ook met Danneels, die in het voorjaar van 1959, aan het einde van zijn Romeinse studietijd, een dip had. Met *fingerspitzengefühl* bood de rector de student aan om

als ontspanning met enige regelmaat opera-uitvoeringen op televisie te komen bekijken.

Het ritme in het Belgisch College kon men vergelijken met dat in Leo XIII. Men ving na de mis en het bidden van de priemen aan met het gezamenlijke ontbijt. Rond half negen begonnen de hoorcolleges in Rome en de namiddag bood tijd voor een siësta. Donderdagen waren collegevrij. Devroede stond erop dat zijn studenten het college verlieten om het historische Rome te verkennen: het Forum Romanum en de catacomben, kerken en musea, pleinen en parken. Na het avondmaal ving om kwart voor negen het *silentium magnum* aan. Ook de zondagen hadden hun eigen stramien: iets langer slapen, een plechtige hoogmis en in de namiddag een stadswandeling, met als afsluiter de zogeheten *five o'clock*: de zondagse teatime was het moment waarop de rector of een van de studenten gedurende een uur iets leerrijks presenteerde. Ook Danneels kwam meermaals aan bod, gaande van speeches over de waarde van negrospirituals tot beschouwingen over en bij religieuze kunstwerken. Het in boekvorm gegoten *Miserere* van Georges Rouault (een serie van achteenvijftig lithografieën met voor elke litho een passend aforisme) greep hem aan en bleef sinds dan deel uitmaken van zijn steeds verder uitdijende collectie kunstboeken.

Een geestelijk leidsman onder verdenking

In Leuven had Danneels vooral wetenschappelijk-filosofisch een sprong voorwaarts gemaakt in zijn ontwikkeling. Dat accent verdween niet helemaal in Rome, maar de balans lag toch wat anders: een van de meer opvallende uitdagingen lag op het terrein van de liturgie. Met Ghislain Pinckers maakte Danneels deel uit van een groepje seminaristen dat ging experimenteren. Heel concreet: in het academiejaar 1956–1957 werd een nieuw en verplaatsbaar houten altaar in de kapel van het Belgisch

College geplaatst. Dit betekende meer dan een ingreep in het meubilair. Waar de gangbare tridentijnse liturgie van de jaren vijftig met haar gedetailleerde regels of rubrieken duidelijk voorschreef dat de priester met zijn rug naar het volk stond en de hele eucharistie in het Latijn bad, celebreerde men in dat jaar in het College met het aangezicht naar de gemeenschap. De omkering had een symboolwaarde: zij gaf uiting aan het 'samen' vieren van de gemeenschap en haar voorganger, terwijl die laatste in de oude liturgie feitelijk buiten en in zekere zin ook boven de gemeenschap stond. Een bijkomende betekenis was dat de tafel waaromheen het maaltijdritueel van de eucharistie zich voltrok, nu effectief midden in de gemeenschap van seminaristen stond.

Dergelijke liturgische gevoeligheden waren, naast het gebed op geregelde tijden, voor Danneels van groot belang. Het college liep hiermee kortstondig voor op wat door de rooms-katholieke kerk officieel pas ingeburgerd werd na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Kortstondig, want het enthousiasme was niet aan allen besteed. Sommige medestudenten (zoals Eugene Laridon) hadden weinig op met nieuwluchterijen. De tegenkanting werd ernstiger nadat op 19 maart, het Sint-Jozefsfeest, traditiegetrouw een aantal in Rome aanwezige Belgen de viering in het college bijwoonde. De vernieuwing schoot een van de aanwezige paters in het verkeerde keelgat, en kort daarop sprak kardinaal-aartsbisschop Jozef-Ernest Van Roey er de rector op aan. Het altaar werd verwijderd.

Geestelijke leidsman bij de jezuïeten

Net als in Leo XIII had ook hier elke student een geestelijke begeleider. De seminaristen waren vrij in hun keuze, maar werden wel geacht de naam van hun spirituele leidsman, die tevens hun biechtvader was, aan de rector door te geven. Als student aan de Romeinse jezuïetenuniversiteit koos Danneels voor...

een jezuïet: Stanislas Lyonnet, een Fransman die in Rome doceerde aan het Pauselijk Bijbelinstituut — bekend als het *Biblicum*, gelegen tegenover de Gregoriana. Danneels was getroffen door de diepgang van een conferentie van Lyonnet en verzocht de Bijbelgeleerde om hem te begeleiden. Lyonnet was niet onomstreden: in de tweede helft van de jaren vijftig waren professoren van het Lateraanse Seminarie — het Lateranum — als Antonino Romeo en Francesco Spadafora betrokken in een aanhoudende controverse rond het type Bijbelonderzoek dat aan het *Biblicum* gevoerd werd. Het debat was van fundamentele aard, want het raakte een van de bronnen zelf van het christelijke geloof: de Bijbel.

De controverse in Danneels' tijd was in feite een *replay* van de modernismecrisis een halve eeuw tevoren. Toen werd in katholieke universitaire milieus hevig strijd gevoerd om het recht om historisch-kritische bronnenstudie te verrichten op Bijbelteksten. Historicistische posities werden daarbij ingenomen door figuren als Alfred Loisy, terwijl exegeten als Marie-Joseph Lagrange een gematigder weg insloegen en methodes ontwikkelden die kritisch onderzoek en gelovige Bijbellezing compatibel hielden. Precies Lagranges inzichten werden sinds de late jaren dertig aan het Pauselijke Bijbelinstituut aanvaard, en werden in de jaren vijftig zonder meer toegepast door Danneels' biechtvader. Deze aanpak ging gepaard met linguïstisch onderzoek over het oude Nabije Oosten, archeologie, studie van de hellenistische milieus, enzovoort. Tegelijk had het modernisme een filosofisch-theologische ontvoogdingsstrijd ontketend die het neothomistische denkkader onder druk zette. In de eerste decennia van de twintigste eeuw liepen verschillende 'moderne' exegeten onder het beleid van Pius X een doceerverbod op, werden hun geschriften op de Index van Verboden Boeken geplaatst en werden ze in het zwaarste geval geëxcommuniceerd. De situatie kalmeerde naderhand, maar spanningen tussen uiteenlopende stromingen in het katholieke gedachte-

goed waren niet van de lucht. *Humani generis* illustreerde dat, en evenzo het conflict tussen het Lateranum en het Biblicum in Danneels' studietijd.

Augustinus en de erfzonde

Samen met een andere jezuïet-exegeet — Maximilian Zerwick — stond Danneels' geestelijke begeleider in het centrum van dat conflict. Met een beroep op de Bijbelencycliek van Pius XII uit 1943, *Divino afflante Spiritu*, had Lyonnet zich het kritische Bijbelonderzoek toegeëigend en wetenschappelijke methodes toegepast op de brieven van Paulus. Dit leverde hem vlamme commentaren op van professoren als Francesco Spadafora en Antonino Romeo. Lyonnets onderzoek was kritisch voor de augustiniaanse traditie van denken over menselijke zondigheid: die traditie koppelde Paulus' gedachte van de erfzonde aan de Bijbelse visie op de schepping van de mensheid in het oudtestamentische boek Genesis. Lyonnet toonde op wetenschappelijke gronden aan dat Augustinus' lectuur een probleem opleverde: de kerkvader had zich gefundeerd op een betwistbare Latijnse vertaling van het oorspronkelijke Grieks van Paulus' Romeinenbrief (Romeinen 5: 12). Maar het Latijnse Nieuwe Testament van Hiëronymus impliceerde een verstraking tegenover het Grieks, en Lyonnet bewandelde nu de omgekeerde weg. Hij ontkende noch de waarde van de erfzondeleer noch de waarde van het scheppingsverhaal, maar versoepelde de strakke band waarmee Augustinus beide Bijbelteksten verbonden had, en kwam zo tot een meer optimistisch beeld van de mens.

Lyonnets aanpak beïnvloedde ook de jonge Danneels, die vier decennia later (tijdens een gesprek met de geneticaspecialist Jean-Jacques Cassiman) nog steeds het standpunt van zijn vroegere *maître à penser* meenam toen hij zelf de erfzonde omschreef als weliswaar een voorbeeld van een borstwering, een

te beschermen waarheid, maar daaraan een bedenking knoopte. 'Is daarvoor geen ander denkpatroon mogelijk,' vroeg Danneels zich af, 'dan dat allen "in Adam" gezondigd hebben? Kan je dezelfde waarheid niet in een andere voorstelling brengen? Erfzonde betekent voor mij: de mens is een *être de révolte* dat zich verzet tegen God. Of ze dan met één koppel gestart zijn of met enkele is niet iets waar ik van wakker lig.' In dit soort uitspraken werden de consequenties van Danneels' vorming onder zowel de Leuvense filosofen (*être de révolte*) als bij de jezuïeten concreet en tastbaar. Het gaf ook aan dat Danneels al vroeg in zijn ontwikkeling weg evolueerde van een te strak augustinianisme in zijn theologisch denken.

Theologie bij de jezuïeten

In het Rome van de late jaren vijftig lag Lyonnet dus onder vuur: hij kreeg in thomistische vaktijdschriften als *Divinitas* de epitheta van 'ketter' en 'modernist'. De zaak escaleerde zodanig dat kardinaal Alfredo Ottaviani (secretaris van de Congregatie voor het Heilig Officie) Danneels' begeleider in 1960 een doecerverbod oplegde, dat pas later onder Johannes XXIII weer opgeheven werd. De seminarist was onder de indruk van een biechtvader die onder dit alles opvallend rustig bleef — onder het motto: minder doceren biedt meer tijd voor studie.

Studie was ook voor Danneels het ordewoord. Zijn studieboekje geeft aan dat hij zich op 25 oktober 1954 voor het eerst aanbood in de Gregoriana, aan de Piazza della Pilotta, een pleintje in het centrum van Rome. Deze oude universiteit was genoemd naar Gregorius XIII, die paus was toen Ignatius van Loyola haar in 1551 oprichtte. Hoe gerenommeerd ook, het niveau van de colleges hield zelden gelijke tred met Leuven, al varieerden de docenten hogelijk. Danneels behoorde in elk geval tot de beste studenten van zijn generatie en zocht actief naar de parels die wel degelijk in de opleiding te vinden waren.

Zijn theologieopleiding tijdens de eerste twee jaren bood een basisvorming voor priesterkandidaten en bestond jaarlijks uit een vijftal inleidingsvakken, alle in het Latijn: *Theologia Fundamentalis et Introductio in Sacram Scripturam* (Fundamentele Theologie en Inleiding in de Heilige Schrift); *Theologia Moralis* (Moraaltheologie); *Institutiones Iuris Canonici* (Kerkelijk Recht); *Historia Ecclesiastica, Patrologia, Archaeologia Christiana* (Kerkgeschiedenis, Patrologie en Christelijke Archeologie). De studie ging zonder meer vlot: de archieven van de Gregoriana illustreren een constante in Danneels' examenresultaten voor de zittijden van februari en juni 1955: op ieder vak de maximale score: 10/10.

Het volgende academiejaar was even succesvol, op een kleine uitzondering na: voor kerkelijk recht behaalde hij 'slechts' een negen — op zich niet van belang, buiten het feit dat het een vroege desinteresse markeerde voor canonieke finesses, iets wat hij nooit zou kwijtraken. De excellente resultaten verhullen wel de frustratie van menig student, ook Danneels, bij collegedictaten als oudtestamentische Bijbelstudie, waar de seminaristen op kwesties kauwden die mijlenver stonden van hun interesses én van de exegese die aan de overzijde van hetzelfde plein — aan het Biblicum — beoefend werd. Aan de Gregoriana van deze jaren was historische kritiek veel minder gangbaar, en sommige exegeten bogen zich eerder over prangende vraagstukken als de waarde van het boek Jona, tot en met een diepgaande analyse van de manier waarop de profeet drie dagen in de buik van een walvis kon leven. Evenmin beklijvend was de apologetisch getinte stijl van Sebastiaan Tromp. Deze Nederlandse jezuïet — een invloedrijke stem in Rome wiens pen mede de encyclieken *Mystici corporis Christi* en *Humani generis* voorbereidde — compenseerde het excellente Latijn van zijn voordrachten met een zeer rigide en strakke aanpak en een theologie die rechtstreeks putte uit de erfenis van de Contrareformatie. Hoewel Danneels' Leuvense achtergrond hem al in die jaren be-

hoorlijk kritisch deed staan tegenover dit type van denken, maakte deze ervaring wel dat hij de methode en de benadering van dergelijke 'klassieke' theologie zeer goed kende, en niet enkel van buitenaf.

Het tweede baccalaureaatsjaar bood Danneels meer intellectuele uitdaging. Enkele nieuwe vakken, zoals de colleges in de dogmatische theologie, waren een revelatie voor de meerwaardezoeker: de traktaten over God als Schepper en God als Drie-eenheid kregen in het vak *De Deo Uno, Trino, Creatore* een frisse invulling. De Canadese jezuïet Bernard Lonergan bood een zeer filosofische aanpak van de fundamentele gedachten van het christendom, en ontweek zo het keurslijf van het strakke neothomisme dat collega's-professoren als Sebastiaan Tromp in dezelfde gebouwen doceerden. Lonergan voerde zijn studenten mee in een studie van de invloed van het Griekse filosofische denken van Aristoteles op het vroegchristelijke denken. Danneels, die in Leuven Verbekes colleges antieke filosofie achter de kiezen had, pikte deze meer historische benadering van het dogma met succes op. Opnieuw behaalde hij in dat jaar op elk vak het maximum. Met de handtekening van toenmalig universiteitssecretaris Leo Rudin attesteerde zijn studieboekje in juni 1956 dat hij *Baccalaureus in Sacra Theologia* werd met de grootste onderscheiding.

Op de baccalaureaatsopleiding volgden de licentiaatsjaren in de godgeleerdheid. Danneels rondde die af met 'slechts' een grote onderscheiding. Die 'slechts' was te wijten aan het examen dat hij op 29 januari 1958 aflegde over *Institutiones systematico-historicae liturgicae*. Bereid als hij was tot liturgisch experiment in het college, kon de liturgiestudie aan de Gregoriana hem nauwelijks boeien, ook al omdat ze heel erg aansloot bij het kerkelijk recht en vooral het memoriseren van de vele rubrieken van de tridentijnse liturgie inhield. Intussen boog de jonge theoloog zich met meer plezier over andere thema's. De hoor-

colleges van de Hongaar Zoltán Alszeghy over de biecht volgde hij gespannen en ze zouden hem van dienst blijven bij zijn eigen onderricht later.

In de zomer van 1958 rondde Danneels zijn theologiestudies op uitmuntende wijze af, met eerst een schriftelijk examen over het geheel van de vakken, en een maand later (op 20 juni) het toen gebruikelijke mondelinge *de universa*-examen. Op dat examen moesten studenten achtereenvolgens verschijnen voor vier professoren — elk geposteerd in een hoek van een van de auditoria van de Gregoriana — die de kandidaten interpeleerden over een veelvoud van theologische onderwerpen en hun retorische kwaliteiten peilden. Het was een soort maturiteitsproef die testte in welke mate de jonge priesters de complexiteit van het christelijke denken beheersten.

Priesterwijding

De theologische licentiaatsopleiding bracht voor Danneels ook het moment van de priesterwijding. In juli 1957 was hij terug in West-Vlaanderen, waar de student op het appel verscheen voor de Brugse bisschop Emiel-Jozef De Smedt. Onderwerp van gesprek was een mogelijke wijdingsdatum. Danneels zag zijn kans en suggereerde 17 augustus, de dag waarop zijn ouders hun vijftienvintigjarig huwelijk vierden, en bovendien een zaterdag. De Smedt stemde in met een wijding op die dag, in de Kanegemse Sint-Bavokerk, waar ooit Billiet zijn eremis opdroeg.

Aan de wijding zelf gingen de gebruikelijke zogeheten 'kleinere wijdingen' vooraf. De aanstelling tot lector, portier, exorcist en ten slotte tot acoliet ontving Danneels eerder al in Rome. Daarna volgden de drie hogere wijdingen: op 16 september 1956 werd hij samen met Wilfried Dumon in Brugge — op een onopvallende zondagochtend in de kapel van de instelling voor geesteszieken in Sint-Michiels-Brugge, waar toen Godfrieds zus Lutgard werkte — tot subdiaken gewijd. Op 21 juli 1957

volgde de diakenwijding in Brugge. Daarna was de zomer gevuld met voorbereidingen voor een groot moment, waar bovendien de gehele dorpsgemeenschap in Kanegem bij betrokken werd. Het ging tenslotte om de zoon van meester Danneels.

In de eerste helft van augustus trok de priester in spe zich terug voor een retraite in Dadizele als voorbereiding op wat komen zou. Niet zonder onzekerheid rond de keuze die geen ommekeer toestond, schreef Danneels een briefje aan Stanislas Lyonnet, waarin hij zijn vrees uitdrukte dat hij niet geheel gereed was voor de taak. Bij zijn terugkeer aan de Tieltseweg wachtte hem een vriendelijk en geruststellend antwoord. Lyonnet zou in gebed bij hem zijn op het moment van de wijding, en vertrouwde zijn pupil nog toe dat ‘men zich nooit gereed voelt om het priesterschap te ontvangen — laat u enkel leiden door de Heer’. Op 17 augustus, rond de klok van vier, legde bisschop De Smedt Danneels de handen op.

Terwijl de bisschop na de mis en de inzegening van het gemeentehuis — een net opgeleverd gebouw — aan de feesttafel van de gemeenteraad aanschoof, vond er geen feestmaal plaats ten huize Danneels. Een broodje en koffie samen met de familie volstond, aangezien er daags nadien een uitgebreid feest gepland was. Op zondag 18 augustus ging Danneels om tien uur voor in zijn eremis in een tot de nok gevulde Sint-Bavokerk. Voor die gelegenheid schonk de zus van Daniel Billiet hem diens kelk samen met een persoonlijke brief vanwege de familie waarin de bijzondere band tussen beide Kanegemse priesters in de verf gezet werd:

Niemand zal mij tegenspreken wanneer ik zeg dat gij onder al Daniels leerlingen de dierbaarste waart. En dit niet alleen omdat gij ook van Kanegem zijt, maar vooral omdat hij bij u altijd zoveel volgzaamheid en zoveel begrijpen heeft gevonden. [...] Gij waart reeds zijn misdienaar toen hij nog gezond was, gij zijt het vooral geweest

toen hij ziek was, zolang hij nog mis kon lezen. Want er kwam een ogenblik waarop hij niets anders meer kon doen schier dan de woorden uitspreken, en een ander moest helpen bij het behandelen van H. Hostie en H. Bloed. [...] Gij deed zijn korrespondentie, gij laast hem voor, gij waart zo heel en al als ziele vader en ziele kind op elkaar afgestemd.

Omzwerving in het Midden-Oosten

We schrijven juli 1958: de priesterwijding van een jaar eerder had Danneels' leven niet drastisch omgegooid. Moest de doorsnee Brugse seminarist meteen na de wijding aan de slag als onderpastoor in een parochie, dan was dit een stap die hij nooit zou maken. In eerste instantie bleef Danneels student, al was er wel een nieuwe regelmaat ontstaan: hij droeg nu dagelijks zijn Latijnse mis op aan een zijaltaar van een van de vele Romeinse kerkjes, en zette ook zijn eerste stappen in het pastorale werk. Om de twee weken trok Danneels op zondag om zes uur 's ochtends naar de Romeinse wijk Quadraro, ooit een bolwerk van Italiaans antifascisme, om er de biecht te horen en voor te gaan in de eucharistie.

Na het behalen van zijn licentiegraad in juni begon Danneels' laatste studentenvakantie, met ditmaal een uitzonderlijk reisprogramma. Danneels en de jonge Luikse priester Laurent Van de Schoor trokken niet huiswaarts, maar naar Egypte. Via de Sinaïwoestijn reisden beide priesters achtereenvolgens naar Jordanië, Israël, Libanon, Athene en Brindisi, en de reis eindigde op 14 augustus in Kanegem. De idee van deze rondreis was onder meer gerijpt door de invloed van Lyonnet, wiens passie voor het oude Nabije Oosten aanstekelijk werkte.

Rector Devroede had toestemming gegeven voor deze onderneming, op voorwaarde dat ze hun soutane zouden dragen als teken van hun eigenheid als priester. Die soutane bleek een

ideaal toegangsticket om gemakkelijk onderdak te vinden voor de nacht en het vertrouwen van mensen te winnen. De rector deed hun een boekje met nuttige adressen aan de hand, waardoor ze in Caïro en Jeruzalem konden logeren bij de Witte Paters. Gewapend met twee paspoorten — het ene voor de Arabische landen, het andere voor de nog jonge staat Israël — en met zo'n 10.000 Belgische franken op zak voor verplaatsingen per trein, vliegtuig of boot, gingen de twintigers op pad.

Ondanks enkele dieptepunten, zoals een moment waarop Danneels van vermoeidheid het bewustzijn verloor in de Sinaïwoestijn, was de reis een eerste boeiende ontmoeting met een andere cultuur dan de Europese, maar ook met de plaatsen en grondslagen van de eigen christelijke traditie. Die ervaring was contrasterend, omdat ze samenviel met de ervaring van de spanningen die het samenleven van verschillende religieuze tradities met zich meebrengt. Danneels en Van de Schoor moesten in Hebron — ze bezochten er het graf van de aartsvaders — ronduit ongestoord gedrag doorstaan van de lokale moslimpopulatie. Begin augustus, op terugreis via Korinthe, vonden ze met de grootste moeite een overnachtingsplaats die allesbehalve aangename indrukken naliet.

Tussen de torens van Brugge en Gent

Na de lange reis door het Midden-Oosten was Danneels' passage in Kanegem van korte duur. In de weinige tijd die hij in België doorbracht, bezocht hij nog de Brusselse wereldtentoonstelling, waar het Congolese paviljoen hem voor het eerst een indruk gaf van het snel aftakelende Belgische kolonialisme. Maar de kolonie was ver en Danneels vertrok als gewoonlijk naar Rome: zijn studieresultaten zetten hem op de drempel van een volgende stap, een doctorstitel in de theologie behalen.

Bij de aanvang van het academiejaar 1958–1959 trof Danneels een Rome in verandering aan. Op 9 oktober was immers Pius XII

na een pontificaat van twee decennia overleden. Het conclaaf verlamde het kerkelijke leven tot op 28 oktober de Venetiaanse kardinaal Angelo Giuseppe Roncalli op de loggia van de Sint-Pietersbasiliek verscheen. Een van de toeschouwers was Danneels, onder de indruk van de figuur van Johannes XXIII, die zo anders bleek dan de statige en monarchische verschijning van zijn voorganger. In dat academiejaar, gevuld met studie en lectuur, bezocht bisschop De Smedt Rome, en was Danneels een van de vier trotse Brugse studenten (naast Leo Declerck ook Willem Doise en Frans Wittouck) die op 18 april met de bisschop mee mochten voor een audiëntie bij de nieuwe paus. De humoristische begroeting door de paus — ‘ha, de vier kardinale deugden!’ — was een moment dat bleef hangen in een druk doctoraatsjaar.

Dat doctoraatsjaar verschilde in opzet van de voorgaande jaren. Enerzijds was er de mogelijkheid om gespecialiseerde en op het onderwerp van de thesis toegespitste colleges bij te wonen, anderzijds uiteraard het werken aan het proefschrift zelf. Danneels’ proefschrift werd begeleid door de Spaanse professor Juan Alfaro. Deze briljante theoloog hoorde tot de jonge en meer open generatie van professoren aan de Gregoriana. Alfaro bestudeerde het thomisme maar beklemtoonde niet in de eerste plaats het thomisme als ‘systeem’: zijn aandacht ging meer uit naar de historische grondslagen van de middeleeuwse scholastiek, waarmee het denken van Thomas van Aquino en zijn tijdgenoten teruggeplaatst werd in zijn historische context. Daarmee sloot hij voorzichtig aan bij de herbronning die Franse jezuïeten als Henri de Lubac doorvoerden. Alfaro benaderde actuele problemen in de theologie vanuit een grondige analyse van de stem van de traditie. Hetzelfde was het geval voor het specialisatiecollege dat Danneels bij hem volgde over de betekenis van de term ‘geloof’ in de geschriften van de evangelist Johannes. Dit college was geheel van toepassing voor een doc-

torandus die zijn gehele dissertatie zou gaan wijden aan de problematiek van de geloofsdaad.

Ook nu kon Danneels niet om de verschillen in benadering tussen docenten heen. Een professor als Édouard Dhanis toonde zich in zijn gloednieuwe cursus *Testimonium Jesu de seipso* allesbehalve enthousiast over de Franse ontwikkelingen sinds de jaren veertig. Dhanis was overigens een Belg die tot 1949 gedoceerd had aan de Franstalige jezuïetenopleiding in Egenhoven, nabij Leuven. In dat jaar had de eveneens Belgische generaal van de sociëteit — Jean-Baptiste Janssens — hem opgedragen om de jezuïetenopleiding in Lyon kritisch door te lichten, met als gevolg de afzetting van professoren als de Lubac. Dhanis werd beloond met een professoraat aan de Gregoriana.

Verder volgde Danneels weer hoorcolleges bij Zoltán Alsze-gy, ditmaal over de middeleeuwse theologie. Combineer dit met Alfaro's aandacht voor de analyse van de geloofsdaad, en we belanden bij het onderwerp van Danneels' dissertatie: *La foi dans la doctrine d'Henri de Gand*. Hendrik van Gent was voor Danneels in 1958 nog een nobele onbekende. Het thema van zijn doctoraat werd hem aangeleverd door Alfaro, en de grondgedachte was om deze dertiende-eeuwse theoloog te bestuderen als een voorloper van Thomas van Aquino. De basisgedachte past precies in de tijdgeest: een groeiend aantal auteurs boog zich over de historische gronden van het thomisme, en Danneels' opdracht bestond erin om na te gaan in welke mate Hendrik van Gent een originele theorie had over het geloof.

In de periode van het najaar 1959 tot de lente van 1961 boog Danneels zich over honderden pagina's uit zestiende- en zeventiende-eeuwse uitgaven waarin de geschriften van deze illustere denker ooit uitgegeven waren. Het werd tijdrovend monnikenwerk. Hij begroef zich tot het voorjaar van 1961 in deze oude teksten en consulteerde de toenmalige literatuur over de problematiek. Opvallend daarbij was wel dat hij ruim gebruik-

maakte van recente en behoorlijk vooruitstrevende auteurs zoals de Belgische kerkhistoricus Roger Aubert en de Franse dominicaner theoloog Marie-Dominique Chenu. Anderzijds was hun invloed matig, en beperkte hij zich in hoofdzaak tot het gebruiken van die studies die rechtstreeks relevant waren voor de thesis. De tijd ontbrak voor een meer diepgravende studie van de vernieuwende tendensen in de Franstalige theologie.

Een intellectuele evenwichtsoefening

Danneels' proefschrift besloeg twee delen: een waarin het geloof vanuit filosofisch en kentheoretisch perspectief benaderd wordt, en een waarin Danneels de 'psychologische' studie ondernam naar het denken rond de geloofsdaad. Alles bijeen werd de thesis een zeer technisch en moeilijk toegankelijk werkstuk, met als voornaamste kenmerk dat de auteur zich opmerkelijk goed bewoog in de geraffineerde middeleeuwse begrippenwereld. Vooral boeiend was de manier waarop Danneels door zijn hele proefschrift heen en in het begrippenkader van de scholastiek een evenwicht aftastte — en niet vond — tussen wat hij er-voer als de paradoxen in de kern van de christelijke denktraditie: in hoofdzaak bracht Hendricus Gandavensis hem inzicht in de tweespalt tussen aristotelisch en augustiniaans denken, en de spanning tussen immanentie en transcendentie. Danneels zelf pleitte aan de hand van zijn 'studieobject' telkens voor het samenhouden van beide begrippen in een hogere synthese, ook al werd die verder theologisch niet uitgediept.

Net zo spannend werd echter het samenhouden van de opdracht om een dissertatie af te ronden en de nieuwe taak die hem in de zomer van 1959 te wachten stond: die van professor en geestelijk begeleider aan het grootseminarie van Brugge. Daar, in de statige gebouwen aan de Potterierei, ging Danneels al zijn vrije uren besteden aan zijn studie van Hendrik van Gent, en in de lente van 1961 nam hij het werkstuk mee naar

Rome. Op 31 mei 1961 werd hij er toegelaten tot het zogenaamde *experimentum coram* — de voorverdediging — en vijf dagen later tot de werkelijke doctoraatsverdediging. Het was uiteindelijk op 7 juli 1961 dat hem officieel de graad van *Sacrae Theologiae Doctor* verleend werd, met een bijgaand oordeel van de jury in de *Observationes in dissertatione ad lauream in facultate theologica R.D. Danneels Godephridi*.

De beoordeling van Danneels' proefschrift onderlijnde — in vlekkeloos Latijn — dat het uitblonk op het punt van orde en helderheid van de uiteenzetting, en meer nog op het vlak van de soliditeit ervan. Het gebrek lag echter 'in de historische context', namelijk in de vergelijking van de leer van Hendrik van Gent met de leer van de vroegere middeleeuwse theologen, met het oog op het bepalen van de originaliteit van zijn bijdrage 'inzake de verhouding tussen geloof en theologie'. De professoren hoopten dat Danneels dit zou kunnen uitdiepen, en met name Alfaro bleek tevreden over zijn pupil. Hij sprak de wens uit dat Danneels zich aan een grote monografie over Hendrik van Gent zou wijden en wellicht een kritische uitgave van zijn geschriften kon verzorgen. De tijd van het monnikenwerk was echter voorbij.

Deel II

**VAN
PROFESSOR
TOT
BISSCHOP**

(1959-1979)

Hoofdstuk 4

BRUGGE EN HET CONCILIE

Danneels had van meet af aan het gevoel dat zijn benoeming tot geestelijk directeur aan het Brugse grootseminarie behoorde tot de grootste risico's die bisschop De Smedt in zijn bestuursperiode nam. Of de bisschop dat in juni 1959 ook zelf vond, blijft in het ongewisse. Toch was het zeer opmerkelijk dat een zesentwintigjarige priester een taak van die omvang op de schouders kreeg, en wel aan een grootseminarie waar hij zelf nooit gestudeerd had.

Bij zijn aankomst in Brugge die zomer arriveerde de nieuwe geestelijk directeur met lichte nervositeit: hij kende het gebouw amper en verloor meermaals zijn weg in de oude kloostergangen. Danneels moest de route naar lokalen bevragen bij seminaristen, die hem ironisch genoeg meer dan eens vroegen in welk opleidingsjaar hij zat. Zijn werkkamer was wel vlot te traceren. Seminariepresident Maurits De Keyzer bewoonde het grote gebouw aan de ruime voortuin van het seminarie, de kamer ernaast was voor de geestelijk directeur. Die functie werd in Brugge door bisschop Lamiroy pas in 1937 gecreëerd en was tot Danneels' aantreden ingevuld door Armand Vandenbunder. Stond president De Keyzer in voor de organisatie, werking en eindverantwoordelijkheid van het seminarie, dan was Danneels de hoofdverantwoordelijke op het vlak van de spirituele begeleiding.

Een ander feit van betekenis was dat Danneels' aanstelling niet voor de volle honderd procent door De Smedt bepaald werd. Naar jaarlijks gebruik bezocht Danneels in de vroege zomer van 1959 het bisdom in de Heilige Geeststraat. Nu hij op

het tracé zat om een Romeinse doctorsgraad te behalen, stelde de bisschop hem tijdens het onderhoud voor een moeilijke keuze: of hij zou de geestelijke begeleiding opnemen in de priestervorming van zijn bisdom, of hij zou opnieuw naar Leuven trekken om er de hoogste academische graad in de theologie, de magistergraad, te behalen. Na aanvankelijke bedenktijd had Danneels een besluit genomen waarin de herinnering aan Daniel Billiet en diens visie op het priesterschap als dienst de doorslag gaf. Dat, samen met de bescheiden opmerking van zijn moeder dat hij geen priester geworden was om zich in de studie te begraven, deed hem de richting van Brugge inslaan.

Geestelijk directeur

Het Brugse grootseminarie was gelegen aan de Potterierei, een straat tussen de Dampoort en de Sint-Annakerk die parallel meandert met de reien. Het behoort tot de mooiste seminariecomplexen die België rijk is. Oorspronkelijk lag hier de oude abdij Ter Duinen, die na de Franse Revolutie gesloten werd en daarna verschillende bestemmingen kreeg, tot het in 1834 heropgerichte grootseminarie er zijn vaste stek vond. Historische sites als deze brengen hun eigen atmosfeer mee. Voor het Brugse seminarie gold dan ook lange tijd dat het een uiterst 'klassiek' seminarie was, waar het eerbiedigen van oude tradities hoger aangeschreven stond dan vernieuwing; een seminarie met beïnvloedend veel studenten en een strak geordend leven. Toen Danneels er aantrad, kwam de dagorde voor seminaristen grotendeels overeen met het ritme dat hij zelf in Leo XIII gewend geraakt was. Voor de professoren was het regime vrijer, al ontnam het werk hun veel van de schaarse vrije tijd en spendeerde Danneels ieder vrij ogenblik in de bibliotheek of op zijn werk-kamer: het proefschrift moest af.

De studie werd vaak een kwestie van nachtwerk, want de begeleiding van de priesterkandidaten kostte handenvol werk.

Danneels was enkele jaren eerder tot priester gewijd op een piekmoment van de twintigste eeuw. Nooit eerder en nooit later kende het bisdom Brugge dergelijke grote aantallen priesterkandidaten. Aan het eind van de jaren vijftig zette de kentering zich langzaam in, maar het reële effect van die vermindering liet zich pas later voelen. In september 1959 ving Danneels zijn eerste academiejaar aan met 109 te begeleiden priesterstudenten (plus een dertigtal die hun verplichte aalmoezeniersdienst vervulden in het leger). Hij werd geacht om elk van hen minstens eens per trimester te spreken en ontwikkelde in zijn functie een grote vertrouwdsheid met de beslotenheid van de individuele conversatie. Zijn rol was die van supervisor over het begeleidingsproces dat elke seminarist doorliep met een van de professoren uit het korps. Hij bemiddelde bij problemen tussen een geestelijk begeleider en diens pupil waar nodig. Op die manier had de kersverse professor honderden conversaties per jaar te voeren, alleen al met betrekking tot de geestelijke begeleiding. Daarnaast stond hij als geestelijk directeur ook in voor het horen van de biecht, twee namiddagen per week in de sacristie van de seminariekerk, waar 's winters de vrieskou diep doordrong in de ledematen. Ten slotte inspireerde Danneels zich op zijn eigen Leuvense seminarietijd: hij voerde de praktijk van Van Riet in om 's avonds met regelmaat conferenties te geven en verzorgde op zaterdagavonden een vigilie, een gebed dat aan de vooravond vooruitkijkt naar de zondagsliturgie.

Naar de bronnen van de liturgie

De functie van geestelijk directeur was nauw verbonden met liturgische aangelegenheden, en naast zijn directeursfunctie kreeg Danneels meteen een professoraat toebedeeld in liturgie en spiritualiteit. Vanaf september 1959 gaf Danneels zijn eerste collegereeks liturgie, een uur per week. De collegenota's van de jonge docent waren zeer helder, zeer gestructureerd en zeer

traditioneel. Danneels mikte erop om de seminaristen inzicht te bieden in 'de natuur der liturgie'. Hoewel hij niet afkerig was van de realisaties van de vroege twintigste-eeuwse Liturgische Beweging, overschreed zijn cursustekst nergens de krijtlijnen die Pius XII in 1950 uitgezet had in verband met de 'dialogale mis'. Meer nog, aanvankelijk toonde Danneels bitter weinig aandacht voor liturgie als een gebeuren in gemeenschap, terwijl dit in kringen van liturgisten in die tijd al gemeengoed was. Volgens hem prevaleerde 'niet de populariteit van de misviering, maar de objectieve gestalte van de plechtige mis als norm en voorbeeld. Dit soort misviering kan niet de plaats innemen van het plechtig misoffer. Dit offer, zelfs wanneer het alleen in de aanwezigheid der *ministry* wordt voltrokken, geniet omwille van de majesteit van zijn ritussen en het ceremonieel apparaat een speciale waardigheid.'

Van het belang van de gemeenschap is nauwelijks enig spoor te bekennen. Wel bevatte Danneels' collegedictaat over de *Liturgie van de Heilige Mis* in 1961 een detailbespreking van alle opeenvolgende rubrieken van de mis, mooi opgelijst in de inhoudstafel van de cursus (*Praefatio, Sanctus, Te igitur, Memento, Communicantes, Hanc igitur, Oblationem* en *Quam oblationem*, de consecratie, het *Unde et memores*, het *Supra quae* enzovoort). Deze voor hedendaagse oren erg vreemd aandoende lijst toont hoe in Brugge, net als elders, de studie van de liturgie vastgehaakt was aan de studie van het kerkelijk recht en cirkelde rond de zogenaamde rubrieken. Hoe klassiek dit startpunt ook was, de Brugse seminaristen verwelkomden Danneels' colleges toch als een stap vooruit in vergelijking met die van zijn voorganger, Boudewijn Janssens de Bisthoven — die, naast het memoriseren van de rubrieken, praktijklessen hield over het doopsel waarbij de seminaristen bijvoorbeeld een pop moesten dopen om het ritueel correct in te oefenen. Met de komst van Danneels verdween de pop in een stoffige seminarie kast.

Deze aarzelende stap voorwaarts breidde zich uit naar een terrein dat meer te betekenen had dan het verwijderen van een pop. Zijn Leuvense bezoeken aan de benedictijnen van Keizersberg in de jaren vijftig en zijn experimenten in Rome hadden Danneels bewust gemaakt van het streven van de liturgische beweging naar het invoeren van de volkstaal in plaats van het Latijn in de mis en het organiseren van een grotere betrokkenheid van gelovigen bij het vieren. Dit begon ook in de liturgiecolleges door te dringen, waar Danneels binnen de Brugse seminariemuren voor het eerst aandacht bracht voor de analyse van symbolisch handelen en spreken, in combinatie met aandacht voor de geschiedenis van de liturgie. Danneels herontdekte veel van de literatuur die hem eertijds in Leuven aangesproken had: hij viel terug op Romano Guardini's *Vom Geist der Liturgie* en las ook de geschriften van invloedrijke liturgiespecialisten als Andreas-Joseph Jungmann en Pius Parsch. Plots verscheen in de collegezalen een taal waarin de rol van symbolen en rituelen centraal stond: 'het regime der tekens', met het onderscheid tussen het teken-woord, het teken-gebaar en het teken-voorwerp.

Die beide vernieuwingen — aandacht voor symboliek en historische bronnen — kregen jaar na jaar meer gewicht in de cursus. De reden voor die gestage ontwikkeling was tweevoudig: Danneels' Romeinse studies boden weinig aanzetten om een hedendaagse liturgiebenadering te doceren en de studie van een 'andere' liturgiebenadering vergde tijd — die hij in de jaren van doctoraatsvoorbereiding niet had. In de eerste helft van de jaren zestig beterde dit en met de vorderingen van het concilie werden ook de colleges opener, steeds historischer gefundeerd. Het boek *L'église en prière* van Aimé-Georges Martimort, professor in Toulouse, bezieler van het Centre de pastorale liturgique in Parijs en hoofdrolspeler in de liturgische vernieuwing van het concilie, was hem daarbij van grote dienst. Danneels vernieuwde vooral dan en daar waar het concilie dat toestond.

Maar hij werd ook uitgedaagd om zijn Romeinse scholing achter te laten: de generatie van Brugse professoren waar de voorzichtige Danneels in terecht kwam was er een die hem intellectueel aanspoorde om verder te evolueren.

Een sterke generatie

De aandacht voor historisch denken en bronnenstudie, als grond voor vernieuwing in de kerk, doortrok het bredere Brugse professorenkorps. Vanaf de vroege jaren 1950 was het intellectuele klimaat in het seminarie gestegen naar een steeds hoger wetenschappelijk niveau. Niet zelden zetten deze professoren hun carrière voort aan de Leuvense universiteit. Zo was er de Bijbelexegeet Maurits Sabbe, een wetenschapper met een uitstekende reputatie en dito netwerk. Een kunstliefhebber en een boekenliefhebber ook, met wie Danneels het goed kon vinden. Benjamin Willaert doceerde in Brugge dogmatische theologie en deed dat eveneens op een vrij uitdagende wijze: zijn colleges boden de seminaristen geen strikte voorgekauwde materie die men maar te slikken had, maar een zoekproces naar waarheid. Verder was Willaert jarenlang de econoom op het seminarie en dus degene die het maandinkomen van de professoren uitdeelde. Daarnaast waren er Paul Declerck, die de geschiedenis van de concilies doceerde, en Wilfried Dumon voor de collegereeksen over het geweten en het kerkelijk recht.

In Danneels' periode was professor Frans Neirynck de eerste Bruggeling die het seminarie inruilde voor de academische wereld. De man — later befaamd voor zijn uiterst technische filologenwerk op nieuwtestamentische bronnen — doceerde in Brugge 'Kerk en Sacramenten', en kreeg in december 1960 een aanstelling aan de Leuvense theologiefaculteit. De bisschop stelde vervolgens Danneels aan als titularis van Neiryncks vak. Die nam Neiryncks collegenota's over en stak er meteen zelf wat van op. Hij kreeg een syllabus in handen met veel aandacht

voor de historische bronnen van de sacramentenleer en een grote portie kritische exegese. Neirynecks cursus confronteerde Danneels met de toen innovatieve sacramentenleer die de Belgische dominicaan Edward Schillebeeckx ontwikkelde in zijn boek *De sacramentele heilseconomie* (1952). De lectuur van Schillebeeckx' vroege werk was een blikopener voor Danneels, die zijn seminaristen nu voorhield dat 'de systematische algemene sacramentenleer is ontstaan in de vroegscholastiek, verder werd uitgewerkt in de hoogscholastiek (echt tractaat bij Thomas), bekrachtigd door het Concilie van Trente en in deze eeuw opgefrist door een vernieuwd contact met de bijbels-patristische traditie (bij Odo Casel) en met de authentische leer van Sint Thomas (Schillebeeckx)'.

Die intellectuele ontdekking werd gestimuleerd door een professorenkorps waarin Danneels de jongste was. De professorenrefter was in die tijd een plaats waar boeken en actualiteit driftig besproken werden. Op maandagen vond de wekelijkse vergadering van de professoren plaats, in een wolk van rook van sigaren, pijp en sigaretten, en 's avonds werd er vaak door de professoren die 'in huis' waren televisiegekeken. In de jaren na de afronding van zijn proefschrift werd ook Danneels een fervent televisiekijker, en vele avonden in het seminarie bracht hij voor de buis door samen met Wilfried Dumon, Benjamin Willaert en Daniel Quartier. Op 11 oktober 1962 volgden ze live de opening van het Tweede Vaticaans Concilie.

Concilie en liturgie

De conciliejaren 1962–1965 vormden voor de katholieke kerk in haar geheel een tijd van openheid, debat en verwachting. In Brugge werd die sfeer snel opgepikt, niet het minst omdat bisschop De Smedt een sleutelrol speelde in Rome met opvallende en niet zelden uitdagende toespraken, die hem in journalistieke kringen de titel 'enfant terrible van het concilie' opleverden.

De eerste van die toespraken haalde op 19 november 1962 de media, toen De Smedt de officiële Romeinse voorbereidings tekst over Schrift en traditie op de korrel nam, en een pleidooi hield voor meer openheid van de rooms-katholieke kerk, voor een taal die verstaanbaar was voor niet-katholieken, die afstand nam van het thomisme en zich inspireerde op de vroege bronnen van het christendom. Dit deed het theologische debat op Vaticanum II kantelen, des te meer toen Johannes XXIII de kritiek ernstig nam en aangaf dat de voorbereide tekst aan herziening toe was.

Er was ook meer rechtstreekse betrokkenheid: De Smedt steunde op het advies van seminarieprofessoren als Sabbe en Willaert in het herwerken van concilieteksten en hield (oud-) professoren waar nodig de hand boven het hoofd. Begin december 1962 was dat nodig toen de behoudsgezinde kardinaal van Palermo, Ernesto Ruffini, in Rome een protestbrief met aanzienlijk gewicht (want ondertekend door negentien kardinalen) verspreidde waarin onder meer het werk van Frans Neirynck verdacht gemaakt werd.

Gedurende de vier conciliejaren groeide de trots over de rol van de Belgen in het concilie en daarmee op het niveau van de wereldkerk. Kardinaal Suenens ontpopte zich tot een leidersfiguur die steeds weer hamerde op het belang van een minder centralistische kerk, op de rol die de bisschoppen moeten kunnen spelen bij het bestuur van de kerk en op mondiaal vlak. Ondersteund door Leuvense theologen als Gerard Philips en Gustave Thils hielp Suenens om die collegialiteitsgedachte binnen te brengen in de debatten van Vaticanum II.

Al snel sijnelden de concilievernieuwingen ook door bij de generatie van seminaristen die Danneels onder zijn hoede had. In de dagelijkse begeleiding voelde Danneels gedurende de conciliejaren de hoop van een aantal seminaristen op grondige verandering op het terrein van de ambtsopvatting toenemen. De verwachting van een afschaffing van het verplichte celibaat

werd steeds explicieter gekoesterd, zeker nadat het concilie al snel besloot tot hervorming van de liturgie. Die hervorming bood voor Danneels een van de meest cruciale debatten: in de derde week van oktober 1962 volgde hij vanuit Brugge het liturgiedebat, het allereerste onderwerp waarover de concilievaarders discussieerden. Met lichte ontzetting constateerde hij dat de Belgische bisschop die in de liturgische commissie verkozen werd, de Gentse bisschop Karel-Justinus Calewaert, nauwelijks bijdroeg aan het bewerkstelligen van hervorming. Op 4 december 1963 kondigde paus Paulus VI plechtig de eerste concilietekst af: *Sacrosanctum concilium*, de constitutie over de liturgie. Met die afkondiging tekende zich de kentering af die verbluffend snel het grote publiek zou bereiken, in de zondagse vieringen: de mis hoefde niet meer in het Latijn en het juridische aspect — de juiste regels — leek niet langer centraal te staan. Priesters moesten niet langer individueel celebreren maar de concelebratie, het celebreren met meerdere priesters, werd toegestaan en ze mochten voortaan het aangezicht naar de gemeenschap keren. Het drukte een andere manier van kerk-zijn uit: niet meer in de eerste plaats hiërarchisch maar het vieren van de gemeenschap.

De Interdiocesane Commissie voor Liturgie

De openheid van het concilie op het vlak van de liturgie bracht geen verrassing voor Danneels: hij kende de literatuur en de verzuchtingen. Toch verrasten de consequenties hem, net als velen. Enigszins onbewust veroorzaakten de concilievaarders onvermoede bewegingen en krachtvelden die hun effect lieten voelen nog voor het concilie afgerond werd. Een ongelijktijdigheid ontstond immers doordat in december 1963 nog geen officiële richtlijnen voorlagen om al de hervormingen ook te concretiseren, en op lokaal vlak vele gelovigen en priesters niet wachtten alvorens zelf creatief aan de slag te gaan. Zijn dubbele

positie als geestelijk directeur en professor liturgie en sacramentenleer maakte Danneels tot een getuige en een speler in een golf van veranderingen in de vroege jaren 1960. Al spoedig werd hij gevraagd om in verschillende organen werk te maken van de toepassing van de concilievernieuwingen, en zo hoopte het werk zich stelselmatig op.

De bisschoppen in België anticipeerden deels op de liturgische ontwikkelingen door in februari 1963 een nieuwe impuls te geven aan de Interdiocesane Commissie voor Liturgische Zielzorg (ICLZ) — die sinds 1958 bestond en nu een hoofdrol moest spelen in het implementeren van de conciliebesluiten. Vanuit de verschillende bisdommen werden experts in de materie officieel gemandateerd om het liturgische pastoraat in België te reorganiseren. Aanvankelijk geleid door Mechels vicaris-generaal Paul Theeuws, werd de commissie later voorgezeten door de Gentse hulpbisschop Leo De Kesel. Maar het dagelijkse werk lag in de handen van de dominicaan Peter D'Haese, gaandeweg een goede vriend van Danneels.

Samen met D'Haese begaf Danneels zich onder prominente liturgisten als Sylveer De Smet, Ambroos Verheul en Egidius Van der Donck. Deze mensen bogen zich over een indrukwekkende opdracht: niet alleen moesten de liturgische dienstboeken voor de mis aangepast worden, maar net zo goed de liturgische teksten voor de andere sacramenten. Bovendien moest, met de conciliaire beslissing om de volkstaal in te voeren, alles beschikbaar worden in het Nederlands. Dit werk vereiste inzicht in de theologie, in de liturgie, goede kennis van het Latijn en Nederlandse taalgevoeligheid. Stuk voor stuk punten waarin Danneels uitblonk. Meermaals gaf hij aan de latere, meer uitgebreide staf van de ICLZ inleidingen over onderwerpen zoals de concelebratie of de uitvaartritrus. Voor dat laatste verzorgde hij dan ook in de loop van oktober 1965 de schema's voor de preken die de dienstboeken aanboden aan priesters en pastores.

Het werk van de ICLZ gebeurde niet op een eiland. Het liep parallel met andere initiatieven die voortvloeiden uit het concilie, ook over de landsgrenzen heen. Voor het Nederlandse taalgebied ontstond midden in de jaren zestig een verdiepte samenwerking met de Nederlandse Commissie voor Liturgie (NCL), met samenkomsten van Vlaamse en Nederlandse specialisten in Breda. Op geregelde tijdstippen was ook Danneels er getuige van geheel eigen discussies over de vertalingen van dienstordes en gebeden. Het was een leerschool voor de dertiger die Danneels toen was, om te zien hoe anders de hervorming van de liturgie in Nederland aangepakt werd: vaak veel drastischer, met een snelheid en soms een vrijheid waar hij reserves bij had.

De Affligemse Werkgroep liturgie

Minder drastisch ging men te werk in een andere groep: de Affligemse Werkgroep Liturgie (AWL). Hoewel minder bekend, is de impact daarvan op Danneels wellicht nog het grootst, dankzij zijn affiniteit met de benedictijnse benadering van liturgievernieuwing en zijn grote respect voor dom Ambroos Verheul als leermeester. Verheul stond aan de wieg van de groep, die samenkwam in de abdij van Affligem, en leidde er als gerespecteerd kenner van de christelijke oudheid en van de bronnen van de liturgie steeds de vergaderingen in met het uitzetten van de theologische bakens voor liturgiehervorming: vernieuwing ja, maar niet overhaast en in aansluiting bij de oude bronnen van de traditie.

Danneels werd een erfgenaam van deze bedachtzame figuur. Verheul gaf hem als jonge liturgist het vertrouwen om concrete projecten uit te bouwen: in november 1963, dus voordat het concilie officieel het document over de liturgie *Sacrosanctum concilium* uitvaardigde, werd Danneels zo betrokken in het initiatief om een ‘proeve van een modelmis’ op te zetten, waarvoor

het werk verdeeld werd onder de leden. De werkgroep was overigens van meet af aan een Vlaams-Nederlands gezelschap: teksten voor de homilieën werden aangeleverd door de Nederlandse jezuïet en pastor van de Amsterdamse studentenekklesia Jan van Kilsdonk — daartoe werd hem het nodige Bijbelse en exegetische materiaal ter beschikking gesteld — en de Nederlandse benedictijn Pius Drijvers verzorgde een inleiding op de psalmen. Joseph Keet, de rector van het Amsterdamse Huize Sint-Bernardus, boog zich over een inleiding op de liederen. De redemptorist Marcel Weemaes en de Gentse muziekpedagoog Ignace De Sutter bekommerden zich om de liederen.

Danneels' rol in de Vlaamse liturgiehervorming werd prominenter toen hij eind 1963 vanuit de AWL mede een beperkte werkgroep opzette om de publicatie voor te bereiden van het *Liturgisch Dienstboek*. Het belang daarvan was niet te onderschatten. Het boekcontract dat op sinterklaasdag van dat jaar bij uitgever Patmos getekend werd, voorzag in een eerste oplage van 2000 exemplaren. In die werkgroep zat Danneels samen met de al genoemde De Sutter, Keet en de onvermijdelijke Ambroos Verheul. In de loop van 1964 werd het werk aangevat en het vergaderingsverslag van 25 april 1964 geeft aan dat Danneels verantwoordelijk werd voor de schema's met preeksuggesties:

Eenparig ging de voorkeur uit naar suggesties voor de homilie met ontwikkeling van bijbelse thema's. Prof. Danneels zal in deze geest zijn schema's uitwerken. De charismatische vonk die in de homilie zoveel mogelijk moet aanwezig zijn kan natuurlijk niet in de schema's verwerkt worden.

De AWL zette in 1965 een publicatieproject op het getouw voor een nieuwe psalmenuitgave, voor vesperuitgaven enzovoort. Mettertijd haakten verschillende leden af en ontstonden er wat

interne spanningen rond de grenzen aan het vernieuwen en hervormen, tot uiteindelijk in juni 1967 een vernieuwde AWL georganiseerd werd.

Hervorming op het seminarie

Terwijl in vele parochies, in lekenwerkgroepen en aan de universiteit opvallend creatieve vernieuwingen plaatsvonden die niet langer onder controle van de kerkelijke hiërarchie stonden, bewoog Danneels zich voor het overgrote deel binnen de kerkelijk erkende hervormingen. Zijn aandeel was dat van het langzame hertalen van dienstordes en gebeden. Dat deed hij ook binnen het Brugse seminarie: op last van bisschop De Smedt schakelde Danneels in 1965 al verscheidene collega's van het docentenkorps in voor de vertaling van gebeden, wat in 1966 leidde tot de publicatie van Danneels' *Nocturnen: Getijden naar de zondag toe*. Op 15 januari van dat jaar, een ruime maand na de plechtige slotceremonie van Vaticanum II, stuurde de pauselijke nuntius, Silvio Oddi, aan alle Belgische bisschoppen een *Instructio de sacrorum alumnorum liturgica institutione*. Die instructie van de Vaticaanse Raad voor de Implementatie van de Liturgische Constitutie, geleid door de Bolognese kardinaal Giacomo Lercaro en zijn secretaris Annibale Bugnini, betrof de opleiding van de seminaristen inzake liturgie. Ook hier kon De Smedt op zijn Brugse liturgieprofessor rekenen.

Danneels had al in 1964 de aandacht op zich gevestigd toen hij samen met Wilfried Dumon een nieuw seminariereglement ontwierp. Deze tekst — het eerste Brugse reglement dat niet langer in het Latijn, maar in het Nederlands geschreven werd — ademde een andere geest uit ten aanzien van de vroegere reglementen, die sinds de vroege negentiende eeuw vaak in hoofdzaak bestonden uit een amendering van traditionele regels. Het reglement-Dumon-Danneels maakte tabula rasa en ging uit van de conciliaire visie op de kerk en op de seminaries,

zoals die in het decreet *Optatam totius* van oktober 1965 ook zou blijken. Onderwerpen die tevoren nooit expliciet aan bod gekomen waren (de vorming van de priesterlijke persoonlijkheid en psychologie, en het geestelijk leven op het seminarie) stonden nu centraal, in combinatie met traditionele aspecten zoals gehoorzaamheid en het belang van de wijdingen.

Dit werd goed ontvangen, en Danneels kon zich dus ook op de liturgiehervorming aan het seminarie storten. Ook daar zette hij zaken in beweging doordat hij elf discussiegroepen opstartte aan het seminarie rond het thema van 'de liturgie op het seminarie'. Zowel professoren als seminaristen werden gehoord, en de geest van inspraak werd daarmee groter. Zelf nam hij de leiding over het initiatief en hij waakte erover dat elke verandering met matiging gebeurde. Daneels formuleerde het in termen van 'eerbied voor de spanning tussen statisme en creativiteit'. In Brugge slaagde hij erin om dat evenwicht te behouden; in een andere context echter werd dat veel complexer.

Liturgist onder druk

Goeddeels dankzij zijn rol in de liturgische werkgroepen kwam Danneels in het vizier van academische kringen. Het concilie had op het brede netwerk van wetenschappelijke congressen en tijdschriften een onmiddellijke impact, en de verhouding met de bisschoppen en Rome in dezen lag hier een stuk gevoeliger dan Danneels gewend was. Steeds meer werd hij gevraagd om te spreken en te schrijven over liturgische kwesties. In de eerste jaren van het decennium was dat vooral in *Collationes Brugenses et Gandavenses*, het tijdschrift van de Brugse en Gentse seminaries waarin de professoren geacht werden om geregeld te publiceren.

Die vroege publicaties waren ouderwets en reflecteerden in feite de ontwikkeling in Danneels' cursussen: van behoorlijk klassieke artikelen over het posttridentijnse *memento vivorum*

en het *memento defunctorum* evolueerde hij naar een liturgist die thema's behandelde als *De lekenkelk* of studies over *De celebrant in de vernieuwde liturgie*. Het meest vielen zijn vele bijdragen op aan het *Liturgisch Woordenboek*, dat verscheen in twee delen, in 1958 en 1968. Qua grondtoon klonk uit zijn geschriften de bedaarde en pragmatische stem die men van hem gewend werd: openheid naar een gestage en realistische vernieuwing, geen liturgische revoluties.

Danneels thematiseerde die problematiek van vernieuwing in de kerk het meest grondig in de eerste bijdrage van zijn zesdelige artikelenreeks in het vaktijdschrift *Feu nouveau* in de jaren 1966 en 1967. Dat eerste artikel behandelde de voor hem centrale vraag of de liturgiehervorming van het concilie een 'bekroning van een verleden' was of veeleer een 'opening op de toekomst'. Het antwoord van Danneels, altijd zoekend naar het samenhouden van uitersten, was: beide. In diezelfde zin was een passus uit zijn studie van 1968 over de kinderdoop, die grondig gefundeerd was in het denken en de theologie van de vroege kerk, ook kenschetsend:

Een doopbeleid moet realistisch zijn. Dat wil zeggen, het moet rekening houden met de bestaande situatie en steunen op een goede informatie; het moet ook opteren voor oplossingen en vernieuwingen die nú haalbaar zijn. Deze plicht tot realisme geldt ook voor de theoloog die daarbij behulpzaam wil zijn.

Crisis van de gehoorzaamheid

Danneels' accent op de 'behulpzaamheid' van de theoloog werd niet overal gedeeld. Dat merkte hij toen hij zich engageerde in *Paroisse et Liturgie*. Dat tijdschrift had een uitgesproken internationaal en wetenschappelijk profiel en was, veel minder dan *Collationes*, een spreekbuis van de bisschoppen. In het voorjaar

van 1965 werd Danneels met de liturgist Jean Frisque en Thierry Maertens, een bevlogen benedictijn van de Brugse Sint-Andriesabdij, lid van het nieuw samengestelde directiecomité van het tijdschrift.

Dat bracht voor Danneels verandering op twee fronten. Om te beginnen ging zijn internationale gerichtheid niet langer enkel naar Nederland, want *Paroisse et liturgie* profileerde zich in België, Frankrijk, Zwitserland en Canada. En tegelijk dwong het lidmaatschap van dit orgaan hem om meer rond de liturgie te werken buiten het officieel kerkelijke milieu. Om het te zeggen met het verslag van een redactievergadering in 1965: 'Godfried Danneels zal voortaan al zijn broederlijke competentie wijden aan de lezing van onze fascikels. Het spreekt vanzelf dat Godfried in geen enkel opzicht een afgevaardigde van het episcopaat is en dat hij geen enkele directe of indirecte censuur zal toepassen.'

Die autonome positie tegenover het episcopaat stond op het spel tijdens een controverse in datzelfde voorjaar van 1965. In het artikel *De l'obéissance en matière liturgique* had Thierry Maertens een vurig pleidooi gehouden voor de vrijheid van lokale initiatieven inzake liturgievernieuwing en stelde hij dat vele bisschoppen op dat vlak sowieso nauwelijks competentie hadden. Dit viel verkeerd — ook in Rome, waar eind februari 1965 de Belgische bisschoppen bij Paulus VI op audiëntie waren voor de kardinaalscreatie van Jozef Cardijn. Het dagboek van de Naamse bisschop André-Marie Charue verhaalt hoe de paus Charue attent maakte op 'gehoorzaamheidsproblemen' in België. Het bericht kwam ter ore van kardinaal Suenens, en prompt lag Danneels' collega in de kerkelijke vuurlinie.

Het draaide erom dat kardinaal Lercaro geïrriteerd was door de volgens hem aanmatigende houding van de Belgische liturgisten en dat openlijk ventileerde in de krant *L'Avvenire d'Italia*. Twee zaken werden Maertens verweten: het feit dat hij de bisschoppelijke bevoegdheid inzake liturgievernieuwing in twijfel

trok, en zijn opvatting dat gehoorzaamheid inzake liturgievernieuwing zich beperkte tot het aanvaarden van de opdracht tot vernieuwing — met de bijgedachte dat wie een opdracht kreeg, daarna vrij was in de invulling ervan. Maertens schreef op 11 maart een bezorgde brief aan zijn vriend Danneels. Hij wist zich onheus bejegend omdat Lercaro de slecht vertaalde Italiaanse samenvatting van zijn artikel aangegrepen had en niet de tekst zelf. Op de redactievergadering van het tijdschrift een week later wist de abt van de Sint-Andriesabdij de zaken te bekoelen. Thierry Maertens onderging een uitbrander van kardinaal Suenens, maar behield de steun van Danneels, met wie hij twee jaar later nog een uitgebreide studie over de bronnen en de vernieuwing van het eucharistische hooggebed publiceerde.

Midden in de jaren zestig ervoer Danneels dat het tij begon te keren in Rome. De atmosfeer van het concilie was verdwenen en de Romeinse instanties keken bezorgd naar de vaak verregaande experimenten in Nederland onder invloed van het theologische denken van de Nijmeegse dominicaan Edward Schillebeeckx en de jezuïet Piet Schoonenberg. Daarnaast was er de vooruitstrevende rol van pater Van Kilsdonks pupil in Amsterdam, Huub Oosterhuis, die wantrouwen opwekte. Stilaan voelden ook Belgische liturgiespecialisten zich bekritiseerd. In september 1965 verscheen de encycliek *Mysterium fidei*, waarin de klassieke principes en inzichten in de liturgie onderlijnd werden en er grenzen aan het experimenteergedrag gesteld werden.

De druk om liturgische tijdschriften onder toezicht te plaatsen van het episcopaat werd groter. Eind 1966 was Danneels opnieuw getuige van een crisismoment toen nuntius Oddi een gepeperde brief liet bezorgen aan de abt van de Sint-Andriesabdij. De brief kwam andermaal van Lercaro, en bekritiseerde nu een artikel van de Nederlandse redemptorist Henk Manders — die deelnam aan de vergaderingen van ICLZ en NCL — dat al eerder in het tijdschrift *Theologie en Zielzorg* verschenen was en met goedkeuring van Maertens en Danneels

ook in de zevende jaargang van *Paroisse et liturgie*. Het stuk was getiteld *Réflexions sur l'orientation de l'expérimentation aux Pays-Bas*, en Lercaro beklaagde zich er in België over dat het tijdschrift nog steeds niet onder de controle stond van de bisschoppen. Bisschop De Smedts reageerde getuigde van vertrouwen in zijn staf, toen hij Danneels de volgende proeve van antwoord aan kardinaal Lercaro liet opstellen:

Ik verzoek met aandrang dat u uw welwillende aandacht zou schenken aan de situatie in onze regio's. Wij leven in een buurland van Nederland waar men deels dezelfde taal spreekt. Iedereen weet hier wat zich afspeelt aan de overzijde van de grens en de experimentele liturgische teksten circuleren vrij. Bovendien weet iedereen dat in Nederland het liturgisch experimentum wordt beoefend onder het oog van het episcopaat, van wiens zijde het nooit werd afgewezen, tenminste niet openlijk. Vele van onze herders met een goed oordeel en een authentieke zin voor religiositeit, liturgie en pastoraal dringen er bij ons op aan om deze levende liturgie te mogen vieren.

De bisschoppen stonden voor een delicate situatie. Op dat moment had Rome immers nog geen officiële nieuwe dienstorde voor de mis uitgevaardigd, terwijl op lokaal vlak de experimenten een hoge vlucht namen. Ook Danneels was zich van die tweespalt bewust. Hij werkte ijverig verder, hield her en der lezingen op liturgische congressen, ging retraites prediken en stapelde functie op functie. Vanaf 1966 was hij elke zaterdagavond om half acht op de West-Vlaamse radio te horen voor het 'Maria-halfuurtje', waar hij korte meditaties bracht.

In datzelfde jaar betrok Ambroos Verheul Danneels bij de kernredactie van het tweetalige *Tijdschrift voor Liturgie*, en weer ont kwam hij niet aan de problematiek van de vrijheid van theologisch onderzoek. In 1966 vroeg Verheul hem om raad omtrent

een artikel van een Nederlander, professor Kees Dekkers van het grootseminarie Hoeven, in het bisdom Breda. Dekkers had zich in zijn bijdrage gebogen over de vraag of priesters voortaan te communie kunnen gaan *more fidelium*, als gewone gelovigen dus. Danneels' respons getuigde van de impact die de controverse rond Thierry Maertens had. Dogmatisch gesteld ging hij akkoord, maar de vraag lag voor hem bij de 'pastorale opportuniteit' van de publicatie en bij de gevolgen voor de vrijheid van de wetenschappelijke liturgiestudie. Zich bewust van de ontwikkelingen in Frankrijk, waar de wetenschappelijke autonomie van liturgische tijdschriften gekortwiekt werd (Danneels dacht aan *Notes de pastorale liturgique*, dat het officiële liturgische orgaan werd van de Franse hiërarchie, en betreurde het ook dat *La Maison-Dieu* zich alleen nog met theoretische kwesties kon bezighouden), legde hij de gevoeligheden als volgt bloot:

Al mijn collega's houden min of meer hun hart vast. Dit wekt bijna zeker beroering als het gelezen wordt door het doorsnee publiek. Het is immers een kwestie van belang. Meteen komt dit natuurlijk het episcopaat ter ore en daar moet niet al te veel meer gebeuren om harde reacties op te roepen. De evenementen rond *Paroisse et Liturgie* getuigen ervan. [...] Er is in die zin duidelijk aan Maertens geadviseerd dat ook *Paroisse et Liturgie* onder het toezicht van de hiërarchie moet komen. U kan zich voorstellen waar we daarmee naartoe gaan. Dan wordt *Paroisse et Liturgie* een soort liturgische *Monita* of *Pastoralia*. Mijns inziens is er dan veel verloren. Immers niet alleen de liturgiewetenschap maar ook de liturgische pastoraal moet vrij en autonoom kunnen zoeken en mag geen loutere spreekbuis worden van de hiërarchie.

Hoofdstuk 5

TUSSEN WETENSCHAP EN PASTORAAT

In de julimaand van 1968 was een groepje Brugse seminarieprofessoren (Godfried Danneels, Etienne Vanden Avenne, Leo Declerck, Wilfried Dumon) met weinig uiterlijke tekenen van hun klerikale staat op Italiëreis voor een dosis cultuur en ontspanning. Die ontspanning zette zich spoorsslags om in spanning toen op 25 juli de encycliek *Humanae vitae* verscheen: over de geboorteregeling en met name het verbod op de anticonceptiepil. Zo ongelukkig als de timing van dat verbod (op het eigenste moment dat Parijse studenten de slogan ‘verboden te verbieden’ op vele stadsmuren kalkten) van Paulus VI was, zo verpletterend negatief waren de reacties in de wereldkerk. Leo Declerck, op dat ogenblik secretaris van de Belgische bisschoppenconferentie, verliet de overige vakantiegangers en haastte zich vanuit Siena naar Rome, om snel een vlucht naar Brussel te nemen.

Declerck stond voor de opdracht om de verontwaardigde publieke reacties op de encycliek mede op te vangen en een bisschoppelijke respons voor te bereiden. Kardinaal Suenens nam in dit alles het voortouw en gelastte een van de meest gegreden Belgische concilietheologen, Gerard Philips, een nota op te stellen. De verklaring die daaruit voortkwam, werd meteen internationaal verspreid en kreeg overwegend positieve weerklank. De bisschoppen distantieerden zich van het pauselijke anticonceptieverbod omdat het aangevoeld werd als een oncollegiaal optreden van de paus, die zowel de adviezen van de conciliemeerderheid als die van de bevoegde Pauselijke

Commissie naast zich neergelegd had. Zij schoven twee centrale argumenten naar voren: ten eerste beriepen de bisschoppen zich — in de lijn van het concilie — op het recht van elke katholiek om na grondig beraad zijn of haar geweten te volgen. Daarnaast argumenteerden zij dat competente maar niet theologisch geschoolde leken, zoals artsen, ook het recht hadden om van mening te verschillen met de kerk waar het niet-fundamentele leerpunten betrof. Het beroep op het geweten van de Belgische bisschoppen werd cruciaal, ook voor vele priesters en gelovigen.

Danneels was goed geïnformeerd over de precieze achtergronden van de houding van de Belgische bisschoppen. Het ontging hem bovendien niet dat Suenens op dit stuk aan geloofwaardigheid won in brede maatschappelijke kring — hoewel de kardinaal er wel zijn voorheen goede verstandhouding met Paulus VI bij inschoot. Dat zou nog verergeren met de geruchtmakende en zeer kritische interviews die Suenens in 1969 gaf aan het Franse maandblad *Informations Catholiques Internationales*. In ieder geval was de kwestie-*Humanae vitae* voor Danneels een vroege les in de omgang met ethisch gevoelige kwesties, iets waar hij tot dan toe nauwelijks mee te maken kreeg: het beroep op het geweten lag ingebed in de kerkelijke doctrine van het conciliedocument *Gaudium et spes* en bood een aanknopingspunt met de hedendaagse samenleving. Het komende decennium zou voor Danneels op dat punt een leerschool vormen: de omgang met een maatschappij waarin de kerk in brede zin in crisis was — crisis van het ambt — ook van het christelijk huwelijk, van de kerkelijke betrokkenheid in brede zin.

‘Leuven Vlaams’

1968 was voor kerkelijk België ook een kantelmoment op een geheel ander punt: de vrijwel eensgezinde actie van het Belgische episcopaat rondom *Humanae vitae* contrasteerde met de

spanning aan het begin van dat jaar tussen Suenens en de Brugse bisschop. Het voorjaar van 1968 was het hoogtepunt van de studentenrevoltes. In Parijs hadden die het karakter van een ontvoogdingsstrijd, in Leuven kregen ze een politiek-communautaire kleur, en waren ze overigens al langer op til dan in de Franse hoofdstad. Die voorgeschiedenis van spanning had te maken met het mandement van de Belgische bisschoppen van twee jaar eerder, op 13 mei 1966, waarin zij ondanks toeneemend gemor vasthielden aan een unitaire Leuvense universiteit. Het mandement was een uitdrukking van het gezag van de kerkelijke hiërarchie in de inrichtende overheid, maar creëerde het averechtse effect van een verlies aan gezag en invloed bij Vlaamse katholieken en verscherpte de groeiende kritiek op kerkelijk gezag en klerikalisme. Dit werd snel voelbaar in studentenmilieus, waar leiders vanuit het Katholieke Vlaams Hoogstudentenverbond (met name Paul Goossens, Walter de Bock en Ludo Martens) het verzet organiseerden. De universiteit die Danneels in de jaren vijftig meegemaakt had als een evident katholiek en gezagsgetrouw bastion, veranderde in deze jaren radicaal.

De spanningen rond een universiteit in Nederlandstalig territorium waar de voertaal — ondanks de opsplitsing in twee taalafdelingen sinds de jaren dertig — nog vaak Frans was, laaiden op rond de uitzonderingsmogelijkheid voor kinderen van Franstalige professoren om in de Leuvense regio in hun moedertaal schoolonderwijs te krijgen. Groeiende aantallen Vlaamse professoren en studenten voelden de situatie aan als een aanfluiting van hun rechten. In 1966 had kardinaal Suenens al protestacties ontmoet voor de deur van het aartsbisschoppelijk paleis, en nu, in het voorjaar van 1968, leidde dat tot een studentenrevolte waar slogans als ‘Leuven Vlaams’ en ‘Walen buiten’ de hoofdtoon voerden.

Danneels was in deze dagen niet in Leuven en was zich nog onbewust van de consequenties die ze voor zijn loopbaan zou-

den hebben. Wel volgde hij de ontwikkelingen met de dag. Hij was met de Vlaamse Beweging opgegroeid en hoorde voortdurend berichten van bevriende Bruggelingen: zowel van Brugse professoren die in Leuven doceerden als van Leo Declerck binnen de bisschoppenconferentie. Onder de indruk van het feit dat een filosoof als Paul Ricoeur in Nanterre zijn ontslag aanbod in aansluiting bij de studentenopstanden, oordeelde Danneels als menig ander Brugs seminarieprofessor dat de onveranderd unitaire opstelling van Suenens in de universitaire kwestie ‘onhandig’ was. Die communis opinio aan de Potterierlei toonde een Brugs korps dat zich achter zijn bisschop schaarde. De Smedts rol was niet onomstreden, want juist hij zette het Belgische episcopaat voor het blok door hardop te stellen dat de overheveling van de Franse afdeling van Leuven plaats moest vinden. De Smedt deed die uitspraak op 2 februari 1968 in Kortrijk, tijdens een toespraak voor de Boerinnenbond, en distantieerde zich daarmee van de positie die de bisschoppenconferentie in mei 1966 ingenomen had. Het cordon was gebroken en Suenens kon uiteindelijk niet anders dan capituleren en de oprichting van een nieuwe, Franstalige universiteit in Ottignies aannemen: Louvain-la-Neuve. De actie van De Smedt had indirect gevolgen voor de loopbaan van Danneels.

Kind van een gesplitste universiteit

De Leuvense splitsing maakte dat twee nieuwe rectoren, Pieter De Somer en Édouard Massaux, aan gene zijde van de taalgrens gingen opereren — en elkaar meden waar mogelijk. De splitsing had ook gevolgen voor de Leuvense theologiefaculteit, die vanaf het academiejaar 1968-1969 in Leuven een Nederlandstalige faculteit werd — met een Engelstalige afdeling. Die faculteit werd vanaf de splitsing geleid door Danneels’ Brugsse voorganger, Frans Neiryck. De nieuwe decaan stond voor de

opdracht om zijn docentenkorps te reorganiseren, en dacht daarbij ook aan Danneels.

De keuze lag voor de hand: Danneels was in de tweede helft van zijn loopbaan geëvolueerd tot een meer wetenschappelijk liturgist. Zijn positie bij *Paroisse et liturgie* en zijn nauwe contacten met de abdij van Keizersberg maakten van hem de juiste persoon op de juiste plaats. Juist in 1969 richtten de Leuvense theologische faculteit en Keizersberg een nieuw Liturgisch Instituut op, waarin het kruim van de Vlaamse liturgisten — met namen als Ambroos Verheul, Sylveer De Smet, Eligius Dekkers en Anselm Robeyns — zetelden. Neiryndck liet Danneels weten dat ‘naast het liturgisch instituut een meer gevarieerd programma van colleges voorzien is. In dat verband wilde ik u advies vragen en tevens het voorstel doen voor een of twee van die colleges te willen instaan.’ Het programma waarvan sprake was, was de nieuwe kandidaatsopleiding in de ‘morele en religieuze wetenschappen’.

Danneels nam het voorstel zonder aarzelen aan en verloor zo enigszins de keuze van een decennium eerder uit het oog, toen hij om pastorale redenen niet inging op het aanbod van een magisterstudie en de bijbehorende academische carrière. Het academische leven trok toch, en de aanwezigheid van professoren als Neiryndck, Willaert en Sabbe hielp daarbij. In het kader daarvan schreef de decaan op 2 mei 1969 aan Danneels met de bevestiging dat hij een aanstelling kreeg aan zijn Leuvense Alma Mater. Op 8 juli 1969 ondertekende rector Pieter De Somer de benoemingsbrief waarmee Danneels voor twee jaar tot lector aangesteld werd. Het eerste en meest voelbare gevolg van de Leuvense aanstelling was een aanzienlijke verhoging van de werkdruk. Het einde van de jaren zestig werd een immens drukke periode voor een Danneels die zelden tot nooit opdrachten afwimpelde, noch van de decaan noch van zijn bisschop.

Tussen twee werelden

Een van Danneels' vele engagementen sinds 1969 was zijn rol in de redactie van het tijdschrift *Collationes*. Hij had ervaring met tijdschriften. Aanvankelijk zetelde Danneels vanuit Brugge in de redactie van wat toen nog *Collationes Brugenses et Gandavenses* heette. Vanaf 1971 veranderde het tijdschrift van naam en van profiel en kreeg het als ondertitel *Tijdschrift voor Theologie en Pastoraal*. Het driemaandelijkse tijdschrift vertegenwoordigde voortaan alle Vlaamse bisdommen, het toenmalige Centrum voor Kerkelijke Studies (CKS) en de Leuvense theologische faculteit, en werd meer academisch van niveau en opzet. Het was voornamelijk Frans Neiryneck die op de hervorming aangestuurd had. De eerste twee decennia werd het nieuwe *Collationes* geleid door een comité van drie redactiesecretarissen: tot in 1978 waren dit Danneels, de Gentse seminarieprofessor Paul Van den Berghe en de Leuvense hoogleraar Jozef Bulckens. Danneels stond in voor de vergaderingsverslagen, de inkomsten, het tijdig en adequaat corrigeren van drukproeven en de contacten met de drukker.

Het werk voor *Collationes* hield het midden tussen de werelden van de universiteit en het pastoraat. Danneels' academische stap nam niet weg dat bisschop De Smedt hem in het eigen bisdom inzette voor pastorale opdrachten: een daarvan was het organiseren en begeleiden van het door het concilie herstelde permanente diaconaat (dat voorheen slechts bestond als een wijding op weg naar het priesterschap, maar nu als permanente staat 'hersteld' werd naar een traditie die de vroege kerk al kende). Danneels was de geknipte persoon: hij had al in 1964 een 'proeve van wijding' geschreven en mocht die concreet gaan realiseren, nu de Belgische bisschoppen — al op 11 december 1967 — van Rome toestemming hadden om *virī probati*, gehuwde mannelijke kandidaten van minstens vijfendertig jaar, naar de wijding te begeleiden. Een Franstalige en Nederlandstalige in-

terdiocesane commissie werd opgericht, met een vertegenwoordiger per bisdom. Brugge vaardigde Danneels af.

Het 'veldwerk' zelf vond in het Brugse plaats, op grond van een nota die Danneels aan de bisschop voorlegde, met een overzicht van de drie mogelijke opdrachten waartoe diakens volgens hem voorbereid konden worden: de categorieën varieerden van assistentie in de eucharistie, over de dienst van het woord, tot caritatieve taken. Danneels werkte die gedachten uit in een bijdrage die hij in 1969 onder de titel *Wat is een diaken?* in *Collationes* publiceerde. De tekst was een aanzet voor zijn verdere ontwikkeling in het denken over de ambtsproblematiek: de fundering van elk ambt lag bij het belang van het sacrament van de wijding, en precies aan die grond ontleende hij zijn klemtoon op het belang om elke verwarring tussen diakens en priesters uit te sluiten. Diezelfde sacramentele grond, die voor Danneels de zijnsorde zelf raakte, kwam later opnieuw ter sprake. De concrete praktijk van de begeleiding van de eerste lichte Brugse diakens — gewijd in Danneels' bijzijn in de crypte van de oude abdij van Male op 20 juli 1970 — bood hem meer kans op contact met gehuwde katholieken in hun thuisituatie. De sessies vonden doorgaans plaats in de woning van de kandidaat-diakens, in aanwezigheid van hun echtgenotes en vaak eindigend met een glaasje.

Een persoonlijke crisis

Het pendelen tussen Brugge en Leuven begon al snel te wegen. In 1969 organiseerde Danneels bovendien samen met de abt van Steenbrugge, dom Eligius Dekkers, een liturgisch colloquium. Uiteraard was hij eind november 1969 ook present op de stichtingsvergadering van het Vlaams Genootschap voor Liturgiestudie (een pendant van het Liturgisch Instituut) in het gezelschap van vertrouwelingen als Verheul, Dekkers en D'Haese. Op dat moment was Danneels in Leuven al twee

maanden begonnen aan zijn eerste universitaire hoorcolleges, waarvoor hij elke maandagochtend om zeven uur de trein van Brugge naar Leuven nam en 's avonds terugkeerde. Ondanks de beperkte Leuvense aanstelling bleven opdrachten toestromen, ook al omdat Neiryndck hem in mei 1970 een toekomst voorhield als voltijds professor. Dat perspectief lokte Danneels, maar het kwam niet zonder voorwaarden: een eerste stap in die richting was het overnemen van de colleges sacramentenleer van de jezuïet Piet Fransen.

De emmer geraakte stilaan vol. Bisschop De Smedt had Danneels in de zomer van 1967 weliswaar ontheven van zijn taak als geestelijk directeur — Werner Quintens volgde hem vanaf 24 juli op — maar hem meteen verantwoordelijk gemaakt voor de navorming van de Brugse clerus. Zijn werkeethos en het nomadenleven eisten hun tol. Danneels werd geplaagd door aanhoudende hoofdpijn die gaandeweg verergerd werd door een herpesontsteking aan de ogen. In het voorjaar van 1971 ging Danneels eronderdoor, en tot zijn eigen grote ergernis nam zijn bezorgde familie het heft in handen en sprak er de bisschop op aan. De Smedt ontbood prompt Danneels en stelde hem voor de keuze: of een lange reis maken, of een tijd de rust opzoeken van het ouderlijke huis. In de lente van dat jaar trok een uitgeputte Danneels naar Kanegem om er te wandelen, te mediteren en te herstellen van de oogoperatie die nodig bleek. Het werd een veertigdagentijd waarin hij moest ontwennen en de depressie overwinnen. Na Pasen kon hij zich langzamerhand herpakken: Danneels hervatte de wekelijkse colleges in Leuven en stopte radicaal met roken. In de eerste helft van de jaren zeventig raakte hij er weer bovenop.

De malaise van de priesters

De overgang van de jaren zestig naar de jaren zeventig was ook een crisismoment op een veel breder vlak: als seminarieprofes-

sor en a fortiori als geestelijk begeleider van priesterkandidaten zat Danneels op de eerste rij om de intrede van de secularisatie mee te maken, en dan vooral het effect daarvan op het priesterambt. Hij zou zich met die crisis te meten hebben zowel in de Brugse pastorale werking als in zijn academische entourage. Voor Danneels zelf was de keuze voor het priesterschap haast rimpelloos verlopen, voor de generatie die hij onder zijn hoede had in Brugge was die evidentie aan het verschrompelen.

Op het niveau van de kerkelijke organisatie en het pastorale veld was Danneels eind jaren 1960 nauw betrokken bij de problematiek van het ambt in brede zin. We gaven al aan dat hij een rol speelde rond de begeleiding van gehuwde diakens. Zijn engagement rond het ambt in Brugge en de Belgische kerk was echter breder dan dat, en speelde zich af tegen de horizon van een brede crisis in de Lage Landen. Die crisis werd heel tastbaar rond de organisatie van het Pastoraal Concilie voor de Nederlandse Kerkprovincie tussen januari 1968 en april 1970 (voorbereid door vijftien studievergaderingen sinds 1966). Het ging om een groots opgezette organisatie die de kerk in Nederland na het concilie bij de tijd moest brengen, onder leiding van de franciscaner socioloog Walter Goddijn — hoofd van het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie (PINK).

Goddijn stuurde krachtig aan op de behoefte aan democratische besluitvorming in de kerk, en in dat perspectief werd een veelheid aan thema's (gaande van vredesethiek, oecumene, joods-christelijke betrekkingen, tot liturgie, ambt en kerkelijke gezagsuitoefening) open bediscussieerd door vertegenwoordigers van alle lagen uit de Nederlandse kerk. In een tijd van een drastische terugval van het aantal roepingen was het werk van Edward Schillebeeckx van fundamentele invloed: Schillebeeckx' visie hamerde op de gedachte dat gemeenschappen recht hebben op een voorganger, en dat de traditionele koppeling tussen ambt en celibaat geen noodzaak hoefde te zijn. Bij vele seminaristen leefde in de nasleep van het concilie de hoop dat de

celibaatswetten aangepast zouden worden en het gehuwde priesterschap mogelijk zou worden, zelfs nadat de encycliek *Sacerdotalis caelibatus* van 24 juni 1967 de regels nog eens onderlijnde.

Het Pastoraal Concilie in Noordwijkerhout legde de encycliek naast zich neer: het debat bleef open en beroerde ook de Belgische gemoederen. Danneels rolde er vooral in vanuit de pastorale zijde, in 1969, toen bisschop De Smedt de verkiezing voorbereidde van de tweede generatie van de Brugse priester-raad. De eerste was in 1967 opgericht naar aanleiding van *motu proprio Ecclesiae sanctae* van Paulus VI, en toen al was Danneels — naast zijn oud-professor Dondeyne — lid geworden van een van de werkgroepen van de raad. Danneels werd bijna verkozen om namens de Belgische bisdommen met kardinaal Suenens deel te nemen aan een bijeenkomst van de Romeinse Congregatie voor de Clerus in oktober 1969, maar hij haalde net te weinig stemmen. Die bijeenkomst werd overigens gehouden in de marge van de bisschoppensynode over de collegialiteit en stond, blijkens een Brugs rapport uit dat jaar, geheel in het teken van ‘de malaise van de priester en de moeilijkheid zich te situeren in de wereld’. De facto was dat Romeinse gesprek de officiële reactie op een bijeenkomst die van 7 tot 10 juli 1969 in het Zwitserse Chur plaatshad, waar kardinaal Suenens een hoofdrol speelde, er een pleidooi hield voor een meer pluriform beeld van de priester en de mogelijkheid openhield voor zowel een gehuwde als ongehuwde clerus, voor priesters met én priesters zonder een ‘wereldse’ functie op de reguliere arbeidsmarkt, enzovoort. In de aanloop naar die bijeenkomst speelde Danneels een bijrol, omdat Suenens een groepje priesters — leden van de Doctrinele Commissie van de Belgische bisschoppenconferentie — in 1968 al gemandateerd had om een boek voor te bereiden over het priesterschap, dat het standpunt van de Belgische kerk zou uitdragen. Die theologengroep, geleid door Albert Descamps, bevatte namen als Gerard Philips, Piet Fran-

sen en Godfried Danneels. Eind februari 1969 brachten ze rond het thema hun ideeën en inzichten bij elkaar en in het voorjaar daarop redigeerden de leden hun eerste teksten. De werkgroep *Sacerdoce* kwam onder Descamps' leiding opnieuw samen op 1 juli, net voor Suenens' vertrek naar Chur, om hun werk te presenteren aan de kardinaal.

Het netto resultaat was dat Danneels met coauteurs Paul Van den Berghe, Jean Giblet en Albert Descamps figureerde in een veelgelezen boek dat in 1970 verscheen onder de titel *Priester, geloof en contestatie*. Danneels' aandeel bestond uit een grondige analyse van de actuele ambtsproblematiek en een pleidooi voor een voorzichtige benadering waarin zowel het sacramenteel-ontologische als het functionele aspect van het ambt een plaats verdienden. Daarmee viel meteen op dat Danneels in de crisis rond de ambtstheologie een stuk terughoudender en traditioneler was dan Suenens — die zonder meer sympathie opbracht voor de Nederlandse ontwikkelingen. De afstand tussen het ambtsdenken van de Mechelse kardinaal en de Brugse Danneels kwam tot uiting in een document dat die laatste samen met de Hasseltse bisschop Jozef-Maria Heuschen schreef in voorbereiding van de synode van oktober 1971, over ambtsvragen. Het genuanceerde document sloot grotendeels aan bij het officiële kerkelijke status quo en werd opgesteld op verzoek van Suenens. Eenmaal in de synode liet die echter van de voorbereidingen door Danneels en Heuschen weinig over: hij liet ze samenvatten tot een enkele pagina en schakelde vooral over op zijn eigen agenda, die hij met schokkende precisie aan de synodevaders voorhiel onder de slogan: 'Petrus was een gehuwde man.'

De Brugse priesterraad

Hoe voorzichtig Danneels ook was, de problematiek van het priesterambt bleef hem bezighouden, zowel in Leuven als in Brugge. Daar nodigde bisschop De Smedt op 15 januari 1970

alle Brugse priesters — zowel de diocesane als die uit de religieuze ordes — uit om kandidaten voor een nieuwe priesterraad te kiezen. Danneels werd overtuigend verkozen. Meer nog: hij werd als moderator gekozen in opvolging van de Brugse priester Joris Van Eeghem. De reden daarvoor lag bij zijn bereidheid om te luisteren en zijn weigering om zich in priesterlijke aangelegenheden sterk te profileren, of het nu naar de linker- of rechterzijde was. Danneels zou die positie voor twee volle termijnen uitoefenen en zo uiterst geïnformeerd blijven over de ontwikkelingen op het terrein.

Danneels' huiver voor profilering stond enig initiatief niet in de weg. Toen in april 1970 kardinaal John Joseph Wright van de Congregatie voor de Clerus aan de bisschoppenconferenties nadere instructies zond voor het organiseren van priesterraden, greep Danneels het thema aan voor een debat over de identiteit en rol van de priesterraad in een bisdom. Als basis voor het gesprek bood hij een werkdocument aan dat in Duitsland uitgedokterd was en insisterde op de maatschappelijke rol van de priester, op zijn inbedding in de gemeenschap en op het recht van de gemeenschappen op een voorganger. De timing was niet toevallig. Op de bijeenkomst van 4 tot 7 januari 1970 had het Pastoraal Concilie in weerwil van de Nederlandse kardinaal Bernard Jan Alfrink verregaande besluiten goedgekeurd: het priesterschap moest openstaan voor gehuwde mannen, en in bepaalde gevallen konden uitgetreden priesters met dispensatie actief blijven in het ambt. Voor Danneels was die benadering 'te horizontalistisch, te humanistisch'.

De priesterraad belastte Danneels' vierendertigjarige collega-seminarieprofessor Roger Vangheluwe met de taak om een projecttekst over het ambt op te stellen waarin zowel de sacramentele aard van het ambt als de 'solidariteit van de priester' met de maatschappij en de gemeenschap in balans gebracht werden. Dit standpunt zou een vertegenwoordiger van de Brugse priesterraad gaan brengen in Genève in 1971, op een Europese pries-

terconferentie. De afgevaardigde werd bij meerderheid bepaald: Danneels kreeg negentien van de zesentwintig stemmen. De discussies in de priesteraad zetten zich in de jaren daarop voort en behandelden tal van thema's: van de verhouding van priesters tot vrouwelijke religieuzen (een prangende zaak in een tijd waarin soms 'koppels' ontstonden die de klerikale staat lieten voor wat die was) tot debatten over de waarde van de collectieve absolutie en de biecht. Onder de voornaamste vruchten die uit Danneels' taak voortkwamen, behoorden het opzetten van een voortgezette vorming voor Brugse priesters en het opzetten van een werkgroep rond de situatie van alleenstaande pastoors en proosten van sociale organisaties en bewegingen.

Colleges en pastoraat

Meer nog dan in Brugge ervoer Danneels de steeds uitdijende ontkerkelijkijking aan de Leuvense Alma Mater. Daar bestond zijn publiek niet meer louter uit het vertrouwde priesterkorps, maar ook uit steeds meer leken die zich in de theologie bekwaamden. Samen met het feit dat Danneels vanaf het academiejaar 1975–1976 promoveerde tot buitengewoon docent en een uitgebreider collegepakket voor zijn rekening nam, plaatste die doelgroep hem voor kerkkritische vragen rond celibaat en christelijk huwelijk. De hoorcolleges van midden jaren zeventig — met steeds goed geordende collegenota's — volgden steeds vaker het ritme van de kerkelijke actualiteit.

In zijn cursus sacramentenleer ging Danneels uitgebreid in op verschillende modellen die circuleerden en besprak hij met studenten de posities van theologen als de Duitse jezuïet Karl Rahner, Edward Schillebeeckx en Walter Kasper. De grond voor zijn aanpak lag echter al vast in 1970: zijn benadering bestond erin de ambtscrisis te kaderen binnen een tweespalt. Aan de ene zijde lag een zuiver functionele ambtsopvatting, met als extreme positie de overtuiging dat eenieder die capabel

is het ambt kan dragen, los van geslacht of huwelijkse staat. Al het gewicht lag dan bij de gemeenschap en haar 'recht op een voorganger'. Aan de overzijde van het spectrum plaatste Danneels het 'ontologisme', dat insisterde op de verheven positie van de gewijde, waarbij in de meest extreme zin een scherpe cesuur tussen leken en clerus verdedigd werd.

Die laatste houding was Danneels te scherp, maar zijn eigen voorkeur bleef niettemin overhellen naar een accent op het ontologische aspect. Zelf grondde hij dat in de traditie en de concilieteksten, en hij argumenteerde op basis daarvan dat het ambt als sacrament de zijnsorde zelf raakte. Meer dan een decennium doceren en studie op het terrein van de sacramenten liet hier sporen na. Hoewel diezelfde aandacht voor de oudkerkelijke wortels van het ambtsdenken Danneels attent hield voor het belang van de gemeenschap, was de kritische grens naar zijn aanvoelen bepaald door het concilie, dat in *Lumen gentium* (artikel 10) het ontologische onderscheid tussen gewijden en leken aanhield.

Een ander thema dat Danneels aansneed, was de rol van het christelijke huwelijk als sacrament. In die hoorcolleges klonk hij minder klassiek dan wanneer hij over het priesterambt sprak, al was de grond voor zijn spreken dezelfde: het sacramentele denken. Niettemin karakteristiek in de cursus over het huwelijk was Danneels' grote aandacht voor antropologische analyse. Religie, en a fortiori de sacramenten in de rooms-katholieke kerk, hadden een fundering die tegelijk van God kwam en diep menselijk was. Danneels herontdekte de fundamenteën van zijn Leuvense filosofiestudies, maar stond voor de opdracht om ze te herformuleren binnen een theologisch-sacramenteel discours. Juist dat vertrouwde sacramentele denkkader bood, mits het zich niet opsluit in klassieke juridisch-theologische spitsvondigheden, naar zijn aanvoelen een kader om de christelijke godsdienst relevant ter sprake te brengen als ultieme plaats van humanisering.

In het Brugge van 1970 klonk het woordje ‘humanistisch’ Danneels nog te pejoratief — parallel aan ‘horizontalistisch’. Hij was niet de enige in die periode om het gevaar te onderkennen van te veel horizontalisme in het engagement van de vooral links-progressieve christenen van die dagen — die zich niet zelden bedienden van de term ‘humanisme’. Ook de Leuvense universiteit was in de overgang van de golden sixties naar het volgende decennium een centrum waar het links georiënteerd activisme (het ‘Rode Leuven’) gretig bijval vond. Daartegenover stonden temperende stemmen, die Danneels meer aanspraken. In het blad *De Maand* liet Jan Grootaers weten dat het christendom niet moest worden ‘herleid tot een sociale ethiek of een zuiver historische waarde’. Zo oordeelden ook kanunnik Herman Servotte — hoogleraar Engelse literatuur — en de oude Dondeyne dat een al te afgevlakte versie van het christelijke humanisme niet de bedoeling kon zijn. Danneels sloot zich bij die ‘klassieke’ linie aan, en pikte de geschriften en adviezen van zijn oude leermeester tegen het midden van het decennium steeds vaker op in zijn discours. Wars van het risico op een ‘exclusief humanisme’ wenste hij in te zetten op de ‘diepte van het *humanum*’ waar dat zich verbond aan en zich geroepen wist door ‘de figuur van Christus als sacrament van het menselijke bestaan’. Dit ineenhaken van het theologische en het *humanum* werd Danneels’ stokpaardje.

De ‘huwelijkscolleges’ van de latere jaren zeventig boden de plaats om dat theologisch-antropologische inzicht concreet te maken. De huwelijksproblematiek was erg actueel, ook voor theologen. Gedurende de jaren zeventig tekende zich een drastische daling af in het aantal kerkelijke huwelijken. Dit werd door sociologen als Karel Dobbelaere in kaart gebracht, kwam ter sprake in de colleges van een Leuvense collega van Danneels, de moraaltheoloog Victor Heylen, en werd onderwerp van gesprek binnen de door Seppe Yperman geleide Universitaire Parochie. Ook Danneels ging in op de kwestie, en liet in

zijn cursus de antropologische analyse van menselijk partnerschap voorafgaan aan de theologische analyse — die er wel het noodzakelijke sluitstuk van vormde. In de hoorcolleges kwamen kerkelijk ‘minder evidente’ en existentialistische auteurs als Jean-Paul Sartre en Simone de Beauvoir ter sprake. Danneels putte voorts rijkelijk uit de *Anthropologie sexuelle* van Abel Jeannière, sociaal filosoof aan het Institut Catholique de Paris. Dergelijke inspiratiebronnen brachten hem ertoe om het christelijke huwelijk te definiëren als ‘een symboolhandeling’ die het ‘wezenlijk samengaan van een aardse werkelijkheid met een heilsmysterie’ behelsde. Voor Danneels was het christelijke huwelijk de promotie van het ‘profane’ huwelijk tot de heilsorde.

Christelijk humanisme en secularisatie

De herontdekking van de existentiële filosofie en het christelijke humanisme was niet revolutionair, maar werd toch bepalend in het verdere denken en handelen van Danneels. Hij verbond steeds vaker maatschappelijk relevante thema’s met klassieke grondslagen als de Bijbel, de kerkelijke traditie en het sacramentele leven van de kerk. Dit denken vond zijn weg ook naar het bredere publiek, in de vorm van een brochure die hij in 1974 op verzoek van het bisdom Brugge schreef met als titel *Dit geheim heeft een diepe zin* en als ondertitel *Het huwelijk als christelijk sacrament*. In dezelfde lijn lagen brochures die hij tussen 1973 en 1975 uitgaf in opdracht van de Belgische bisschoppenconferentie over respectievelijk de biecht (*Geroepen tot vrede met God en met elkaar*), de ziekenzalving (*Is iemand onder u ziek?*) en het christelijke huwelijk (*Wat God heeft samengebracht*). De toegankelijke taal en benadering zorgden voor een opmerkelijk succes. Zo bereikte de brochure over de biecht een oplage van maar liefst vijftigduizend exemplaren.

Het accentueren van de humaniserende kracht van religie beperkte zich niet tot het sacramentenpastoraat. Langzamer-

hand werd dit ook de insteek van waaruit Danneels zocht naar de gepaste kerkelijke houding tegenover de toenemende secularisatie, die tenslotte de horizon vormde waartegen een veelheid van problemen (ambtsvragen, het huwelijk, anticonceptie) verstaanbaar werd. De verleiding bestond om er drastisch tegen te reageren, bijvoorbeeld in de omgang met een steeds slinkend aantal kerkbezoekers: sommige parochies ijverden voor een vermindering van de vieringen in de zogenaamde liturgisch sterke tijden (de paas- en kerstperiode) met de hoop dat de vieringen die er wel waren de aanblik van volle kerken overeind hielden. Hij verzette zich tegen een wanhoopsdenken, en detecteerde drie bedenkelijke pastorale methodes. In de eerste plaats wees hij een zuiver behoudende reflex af. Alles bij het oude laten was niet gepast, en herbronning en vernieuwing waren sowieso altijd nodig. Het verminderen van vieringen in de sterke tijden in de hoop volle kerken te zien bij de vieringen die er toch waren, bood ook geen soelaas. Hij zette zich ten slotte nog het meest af tegen een houding die religie als sociale en institutionele factor opgaf en enkel focuste op de individuele en sterk betrokken gelovigen: een elitekerk.

Die laatste tweespalt was voor Danneels naast de kwestie: religie moest én institutioneel ingebed én individueel beleefd worden. De kerk droeg verantwoordelijkheid voor randkerkelijken, voor mensen die een eenvoudig volksgeloof aanhingen — hier werd hij beïnvloed door werken zoals Robert Pan-nets boek *Le catholicisme populaire* (1974) — en voor de intellectuele elite.

Het was de geknipte agenda voor een bisschop.

Hoofdstuk 6

BISSCHOP AAN DE STROOM

Op 16 november 1977 richtte Danneels een brief aan Leuvens rector Pieter De Somer waarin hij zijn ontslag aanbood als universitair docent en daarmee voorgoed afstand nam van het professorenleven. Hij verontschuldigde zich enigszins voor het feit dat zijn ontslag arriveerde ‘buiten mijn vooruitzichten en strevingen’, maar voegde eraan toe dat hij hoopte ‘de universiteit van op mijn nieuwe plaats op een andere wijze van dienst te kunnen zijn. Ik verzeker u dat ik ze — als student en als professor — altijd diep in het hart heb gedragen en dat dit nu niet zal anders worden.’

Danneels’ ‘nieuwe plaats’ was het Antwerpse bisdom. Dat was opgericht in 1559 in de nasleep van het Concilie van Trente, en het was dus een oud bisdom. Tegelijk was het bij Danneels’ aantreden een van de jongere Belgische bisdommen — naast het in 1967 opgerichte Hasseltse bisdom. Na de Franse Revolutie was het bisdom Antwerpen immers opgeheven en ressorteerde het voormalige territorium ervan grotendeels onder het aartsbisdom. Het werd pas onder kardinaal Suenens, in 1961, heropgericht, met de uit Gent afkomstige Jules-Victor Daem als eerste bisschop. Daem was daarmee in één klap concilievader en leidsman van een nieuw bisdom geweest, op een ogenblik dat de kerk volop in hervorming was. Hij bleek echter een getalenteerd organisator, al had hij de grootste moeite om voor zijn nieuwe Antwerpse seminarie een staf van hooggekwalificeerde priesters-professoren te vinden en te houden. Nu, in 1977, nam Daem afscheid van een van de meer vooruitstrevende bisdom-

men van het land, zij het met het aanvoelen dat hij als bisschop te weinig theologische bagage had om in deze woelige tijd duidelijke bakens uit te zetten. Die zelfkritische reflex van de bisschop had meegespeeld tijdens de zoektocht naar een opvolger.

In de eerste dagen van november van dat jaar was Danneels met de wagen naar Antwerpen getrokken (en moest hij onderweg de weg naar het bisschoppelijke paleis vragen), nadat daags tevoren duidelijk was geworden dat Paulus VI de toen vierenveertigjarige professor tot Daems opvolger had benoemd. De assistent van nuntius Iginio Cardinale had Danneels kort voordien op het Brugse grootseminarie opgebeld met het verzoek om naar Brussel te komen. Daar kreeg Danneels, zoals hij vermoedde, het pauselijke verzoek voorgelegd om een benoeming als bisschop van Antwerpen te aanvaarden. Toch aarzelde hij. Hoe vaak hij ook Bernanos' beroemde boek doorbladerd had, een 'curé de campagne' was Danneels nooit geweest, en juist die gedachte dat hij zelf nooit pastoor of onderpastoor geweest was en ondanks de vele uren van begeleiding zelf maar weinig sacramenten toegediend had, deed hem twifelen aan zijn geschiktheid: zou hij bekwaam leiding kunnen geven aan een priesterkorps dat dagelijks in die praktijk stond? Danneels nam discreet contact op met enkele personen: bisschop De Smedt, maar ook een oudere priester die meegaf dat enkel ernstige fysieke of psychische belemmeringen in feite een grond tot weigering konden zijn. Kort daarop zegde hij toe. Hij zocht daarna Daem op in zijn woning nabij het Middelheimpark. De ontmoeting tussen de bisschop en zijn opvolger verliep hartelijk, maar niets kon scherper de contouren van Danneels' toekomst schetsen dan het telefoontje dat Daem op dat moment kreeg: exact de honderdste priester die uittrad tijdens zijn episcopaat liet dat weten aan de bisschop. Die had een lijstje bijgehouden.

Profiel voor een eigentijds bisschop

Aan bisschopsbenoemingen gaat een consultatie vooraf, zowel binnen het bisdom zelf als binnen de overkoepelende bisschoppenconferentie. Het kerkelijk recht schrijft voor dat de nuntius namens de paus die consultaties start en ook zelf mensen polst. Dit procedé levert een shortlist van drie namen op die de nuntius — netjes geordend volgens voorkeur — bezorgt aan het Vaticaanse Staatssecretariaat en de Congregatie voor de Bisschoppen. Zo verliep het ook in de lente van 1977, nadat Daem — op de leeftijdsgrens van vijfenzeventig jaar — zijn ontslag aanbood aan Paulus VI. Eind mei gaf nuntius Cardinale — een man die dankzij Suenens' persoonlijke ingrijpen Silvio Oddi opgevolgd was — aan Daem de opdracht om consultaties binnen het bisdom te coördineren. De bisschop stelde op 24 mei een nota op ten behoeve van de bisschopsraad, van het kathedraalkapittel, van de priesterraad, van de dekenvergadering en van de pastorale raad. Belangrijker echter was de profielschets die Daem opstelde en waarin hij een vijftal vereiste kwaliteiten opsomde voor een Antwerps bisschop. In de eerste plaats moest een nieuwe bisschop beschikken over een ijzeren gezondheid. Daarenboven moest hij een goede dosis intelligentie combineren met zin voor menselijke relaties. Daem vulde het lijstje aan met de overtuiging dat 'ons bisdom nood heeft aan een theoloog-bisschop, die all-round is op vlak van de theologie. Hij moet daarnaast een pastoraal aanvoelen hebben dat hem aanzet tot reflectie en actie.' Meer nog dan deze punten hamerde hij erop dat een nieuwe bisschop moest werken aan de brede acceptatie van de conciliaire kerkleer door gelovigen en priesters, 'en niet van andere visies die worden opgedrongen door zij die contesteren'.

In september 1977 begon de geruchtenmolen rond de opvolging: de pers tipte de toen tweeënzeestigjarige Mechelse hulpbisschop Paul Constant Schoenmaeckers als uitgelezen kandidaat.

Maar Suenens zocht meer dynamiek in de Belgische kerk, en zowel de goede verstandhouding tussen de kardinaal en de nuntius als de steun die Danneels genoot van bisschop De Smedt zorgden ervoor dat ten slotte zijn naam overbleef. Danneels was zich er toen terdege van bewust dat een bisschopsbenoeming tot de mogelijke scenario's behoorde. Bij de meeste leden van de bisschoppenconferentie was hij geen onbekende meer, getuige zijn succesvolle brochures, en zijn houding van centrumfiguur in de Belgische kerk en theologie maakte dat er geen uitgesproken reserves waren. Ook de Brugse seminarieprofessoren gingen al jaren uit van het scenario van Danneels' promotie tot de rang van bisschop — in die mate dat er in juni 1976 in Brugge verbazing heerste bij het nieuws dat niet Danneels maar Eugene Laridon hulpbisschop werd van De Smedt. Professoren als Jean-Pierre De Rudder — toen tevens perschef van de Belgische bisschoppenconferentie — hielden het erop dat Danneels 'in reserve' gehouden werd.

De benoeming werd openbaar gemaakt op vrijdag 4 november 1977. Daags daarop liet de jonge Karl Josef Rauber, toen secretaris op de Brusselse nuntiatuur, aan bisschop Daem weten dat de officiële bevestiging ervan door kardinaalstaatssecretaris Jean-Marie Villot voor 16 november voorzien was. Voor dat gebeurde, ging het nieuws in België ter perse, met een media-aandacht die nieuw was voor de Belgische kerk. De traditie wilde dat de nuntius een sober persbericht uitzond, maar bij de benoeming van Eugene Laridon was een misverstand ontstaan toen de krant *Het Volk* bij vergissing een foto plaatste van zijn oom, kanunnik Valeer Laridon.

Het 'incident-Laridon' had perschef De Rudder doen pleiten voor een betere voorstelling van nieuwe bisschoppen: met tekst en beeld. De nieuwe procedure werd op Danneels getest. De avond voor hij de pers te woord moest staan, verspreidde De Rudder onder embargo het bericht onder de televisiereporters

van BRT en RTBF. 's Anderendaags om elf uur verzamelden de perswagens zich aan de Potterierei, en het journaal verspreidde de beelden nationaal. Meteen volgden ook de aanvragen van journalisten voor kranteninterviews. In een van de meest uitgebreide interviews — met een zeldzame foto van Danneels in pak met een handbrede das —, afgenomen door *Kerk & leven*-redacteur Mark van de Voorde, gaf Danneels haast programmatisch een visie op zijn ambt weer:

Als academicus kun je hypothesen lanceren, doch als pastor mag je mensen niet op onvoldoende uitgeprobeerde wegen zetten. Je mag geen experimenten wagen, je moet weten welke richting in te slaan. En toch, echte theologie en pastoraal liggen niet zover uiteen. Ik ben ervan overtuigd dat goede theologie, die ernstig over problemen nadenkt, eigenlijk komt tot de problemen van alle mensen, de problemen van de man in de straat.

Zin voor evenwicht

November 1977 dompelde Danneels onder in de verplichtingen. Hij schreef een lange reeks brieven: afspraken moesten afgezegd worden, want de nieuwe taak eiste alle aandacht en een ander type van organisatie. Lopende opdrachten — het zetelen in de redactieraad van *Tijdschrift voor Liturgie*, van *Paroisse et liturgie* en van *Collationes* — werden stopgezet. Danneels onderzocht snel dat het professorenbestaan beter beheersbaar was. Voortaan had hij een privésecretaris en was hij niet langer meester van zijn eigen agenda. Dat was een leerproces, waarvan de in Antwerpen bewaarde correspondentie van de bisschop getuigenis aflegt. Aanvankelijk had Danneels de neiging om alle brieven zelf te beantwoorden, tot duidelijk werd dat dit niet kon en niet hoefde. Zijn eerste privésecretaris, priester Michel Van Bostraeten, was een medestudent van hem geweest in Rome.

Daarenboven moest Danneels verhuizen van het Brugse abdijgebouw naar een huis in Antwerpen. Bisschop Daem bood zijn woning aan, vlak bij het Theologisch en Pastoraal Centrum, maar Danneels liet de bisschop rustig waar hij graag was. Hij betrok een herenhuis in de drukke Justitiestraat 6, op wandelafstand van het bisdomsgebouw, dat toen aan de Mechelsesteenweg 65 lag. Het onderkomen daar was van voorlopige aard, want de bisdomszetel zou op termijn — mede dankzij Danneels' inspanningen — verhuizen naar de historische locatie aan de Schoenmarkt in het centrum van de stad, daar waar vóór de Franse Revolutie de Antwerpse bisschoppen zetelden. Provinciegouverneur Andries Kinsbergen, niet van katholieke signatuur, steunde het plan van de verhuizing vanaf het aantreden van de nieuwe bisschop en insisterde er in 1978 zelfs meermaals op bij Danneels. De gouverneur en de bisschop konden het van meet af aan goed met elkaar vinden, en regelden zonder veel strubbelingen het dossier van de renovatie.

Het bisdomsgebouw was niet het enige renovatiedossier: ook de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal stond in Danneels' bisschopsperiode in de steigers. Hij werd dus bisschop zonder kathedraal en zou noodgedwongen in een andere kerk de wijding ontvangen. De aanloop daarheen kende nog een paar tussenstops. De eerste viel op het feest van de Onbevleete Ontvangenis van Maria (8 december 1977), toen Danneels de officiële Romeinse bul met zijn benoeming als bisschop van Antwerpen ontving. Met die stap kon hij werkelijk zijn functie beginnen op zich te nemen. Een van zijn eerste daden was een brief aan koning Boudewijn en koningin Fabiola waarin hij uitdrukking gaf aan zijn 'eerbied en bewondering voor hun persoon en voor het getuigenis dat ze voor heel het land geven'.

Intussen luidde in Antwerpen ontslagnemend bisschop Daem de komst van zijn opvolger officieel in met een lofzang waarin hij hem prees: '...een evenwichtig, open, rustig en vroom man, die zeer goed denkt, spreekt en schrijft. Hij is een man

van studie en gebed, gegrepen door Gods woord, pastoraal diep bewogen.’ In dezelfde lijn gingen de woorden van Danneels’ mentor in liturgische zaken, dom Ambroos Verheul. Die schreef in *Tijdschrift voor Liturgie* wat Daem al in zijn interne profielschets geformuleerd had:

De geruchten deden de ronde dat de bisschoppenconferentie op zoek was naar een bisschop-theoloog in haar midden. Zij heeft nog veel meer gekregen: een bisschop-liturgist-theoloog. En dan niet zo maar een liturgist die flink liturgiehistorisch onderlegd is en bewijzen heeft geleverd van een pastorale openheid, maar vooral een liturgist met een fijn liturgisch besef die een trefzekere feeling heeft voor wat liturgisch viëren is, iemand die zin heeft voor het mysterie dat in tekenen en symbolen gevierd wordt. [...] Wat ons altijd zo geboeid heeft in de persoon van Mgr. Danneels, is zijn zin voor synthese en evenwicht. Hij houdt niet van extreme standpunten, noch naar links noch naar rechts; nog veel minder is hij voorstander van een dubbel-sporen-beleid. Hij zal de man van het juiste midden worden, die getypeerd wordt door een gedurig zoeken om tussen Scylla en Charybdis door te varen. Alle polarisatie zal hem vreemd zijn.

Verheul had een punt: de meervoudige aanloop van Danneels — thuis in zowel scholastieke als hedendaagse theologische stromingen, ervaren in de geestelijke begeleiding en de vorming van priesters, ingebed in academische reflectie — vormde het fundament waarop Danneels als bisschop kon bouwen. Meteen al bij de (noodzakelijke) keuze van een wapen en bischopsdevies werden die achtergronden tastbaar. Het wapen droeg verwijzingen naar zowel het Brugse seminarie als naar Antwerpen. De hernieuwde en verfijnde aandacht voor een christelijk humanisme die hij in de jaren tevoren in Leuven

ontwikkelde, klonk dan weer door in de keuze van het bischopsdevies *Apparuit humanitas Dei nostri* — ‘De menslievendheid van God is onder ons verschenen’. Danneels plukte zijn devies uit de Bijbelse Titusbrief, een tekst die gebruikelijk in de liturgie van de kerstperiode benut wordt, en die de klemtoon legt op ‘menswording’.

De bisschopswijding

Hoewel Danneels aan Daems profielschets beantwoordde, was niet iedereen onverdeeld enthousiast over de keuze. Onder Antwerpse gelovigen en priesters circuleerde de klacht dat het bisdom ‘alweer’ geen uit Antwerpen afkomstige bisschop kreeg. En een collega-professor uit de Leuvense theologiefaculteit, Joseph Coppens, liet Danneels beleefd doch korzelig weten dat de bisschopsleuze uit een slechts aan Titus toegeschreven brief kwam en dus maar weinig om het lijf had. De algemene ontvangst was echter open, eerder afwachtend naar de eerste beleidsdaden van de bisschop.

Voor Danneels zich aan beleid kon zetten, was er het moment van de wijding. Op 18 december 1977, na een korte retraite in de Gistelse Sint-Godelieveabdij, waar hij zich vaak terugtrok voor stilte en gebed, vond de bisschopswijding plaats in de Antwerpse Sint-Jacobskerk. De wijdingsceremonie gebeurde onder leiding van kardinaal Suenens, bijgestaan door de bisschoppen Daem en De Smedt, en verder bisschop Guillaume-Marie van Zuylen (Luik) en Jean Huard (Doornik). Het script volgde de nieuwe, Nederlandstalige ‘orde van dienst’ die enkele jaren voordien mede door Danneels voorbereid was. Prominent vooraan in de kerk zaten zijn ouders en de nuntius; verder werd de plechtigheid bijgewoond door notabelen als gouverneur Kinsbergen. Verscholen tussen de menigte zat ook een jonge student kerkelijk recht, Rik Torfs, de ceremonie te volgen.

Tijdens de wijdingsrite beloofde Danneels zich ten dienste te stellen van de kudde die hem toevertrouwd werd en ook getrouwheid aan het leergezag. De nieuwe bisschop diende zichzelf plat ter aarde te leggen met het voorhoofd tegen de grond, terwijl de gemeenschap de heiligen aanriep om over de nieuwe bisschop te waken. Danneels werd met dit ritueel een postconciliaire bisschop. Hij beleefde het sacrament met een bewustzijn van de betekenis ervan voor zijn pastorale en kerkelijke rol: het bisschopsambt werd door het concilie omschreven als de 'volheid' van het sacrament van de wijding, waarmee de bisschop tegelijk de lokale verantwoordelijkheid van leiderschap opneemt en deelneemt aan het leiderschap van de gehele kerk. Het was een engagement dat hem toevertrouwd werd. Binnen het sacramenteel-ontologische denkkader betekende dit voor hem ook dat de taak van een bisschop fundamenteel anders van aard is dan al wat hij tevoren deed als professor: de autonomie die eigen was aan het werk van studie en academisch debat ruimde plaats voor een functie waarin voor Danneels de klemtoon lag op dienst, zelfopoffering ook. De praktische consequenties van dat alles kwamen later. Eerst waren er de feestelijkheden die bij de wijding hoorden: een receptie voor alle aanwezigen in de oude Antwerpse Handelsbeurs, gevolgd door een feest voor genodigden, waar een van de neefjes van de Antwerpse bisschop een gelegenheidsgedicht voordroeg:

Het is feest, groot feest vandaag
 want, wat vieren wij, voorwaar?
 Dat jij bisschop wordt gewijd,
 zo zijn we nonkel een beetje kwijt!
 Maar we zullen je komen zoeken,
 als jij je verstopt tussen al je boeken!

Geen tabula rasa

Tijd voor de rustige lectuur van boeken zou Danneels nauwelijks vinden: zijn nieuwe positie bestond niet uit één, maar wel uit een waaier van ‘functies’, gaande van het verdelen van aandacht onder priesters en gelovigen over betrokkenheid op de bredere Antwerpse context en het *ex officio* lidmaatschap van de inrichtende overheid van zijn Alma Mater, tot zijn plek in de Belgische bisschoppenconferentie. De eerste uitdagingen lagen ongeveer gelijktijdig in Antwerpen en Mechelen. Op die laatste plek vergaderde de Belgische bisschoppenconferentie. Zijn eerste vergadering op 7 december 1977 was meteen een sprong in het diepe. Op dat moment startten de bisschoppen onder leiding van kardinaal Suenens een serie besprekingen over actuele thema’s: de celibaatscrisis, het dramatische leeglopen van de seminaries en de behoefte aan een actief roepingenpastoraat. Danneels’ aandacht werd op dat moment al getrokken naar het belang van het Antwerpse seminarie en de behoefte aan debat omtrent de complexiteit van de priesterroeping in een snel seculariserende wereld.

In de bisschoppenconferentie was Danneels toen de jongste bisschop, in een gezelschap van een ‘oude generatie’ die het concilie actief meegemaakt had en een ‘jonge generatie’ bisschoppen die na het concilie benoemd waren. Tot de eerste behoorden de Brugse bisschop De Smedt, Mechels hulpbisschop Schoenmaeckers en Jozef-Maria Heuschen uit Hasselt. Ook van de ‘oude’ generatie was de Gentse bisschop Leonce-Albert van Peteghem, die tijdens de bijeenkomsten van de bisschoppenconferentie geregeld een briefje voorlas waarin hij zijn ongenoegen ventileerde over de Belgische omgang met thema’s als *Humanae vitae*. Naast van Peteghem waren er de Luikse bisschop Van Zuylen en kardinaal Suenens. Danneels zelf behoorde tot de postconciliaire bisschoppen, samen met de hulpbisschoppen Laridon (Brugge) en Paul Schruers (Hasselt), en

bisschoppen Robert-Joseph Mathen (Namen) en Jean Huard (Doornik).

Later in december nam Danneels de Antwerpse teugels in handen. Een allereerste besluit was dat hij de bestuursploeg van het bisdom aanhield zoals hij deze van Daem geërfd had. Dat was eerder ongebruikelijk, maar het nam meteen enkele van de reserves weg van een gemeenschap die zich afvroeg wat haar te wachten stond. Op 20 december 1977, in zijn eerste herderlijk schrijven, verzocht Danneels 'de aftredende vicarissen-generaal Robert Raes, Cyriel Eykens, Jozef Smits en Emiel Janssen om hun werk verder te zetten'.

Daarmee was de weg van de geleidelijkheid ingezet: veranderingen zouden in overleg plaatsvinden, en de bisschop vroeg zijn vicarissen en zijn bisschopsraad om 'zich te buigen over eventuele herstructurering van de beleidsstaf, verdeling van de bevoegdheden en eventuele aanvullingen'. Dergelijke zaken werden, niet zelden met veel discussie, besproken op maandagvoormiddag tijdens de wekelijkse bisschopsraad, waar Danneels met zijn vicaris-generaal en de andere vicarissen samenzat. De luisterende aanpak creëerde een sfeer van vertrouwen in de aanvang van een episcopaat dat pas in de loop van 1979 werkelijke benoemingswissels zou doorvoeren.

Die wissels hadden in hoofdzaak te maken met de ambtsproblematiek die in het bisdom een nijpend probleem vormde. Danneels' aandacht ging sterk uit naar zijn verhouding met de Antwerpse priesters, die in de meest directe zin zowel zijn dagelijkse entourage als zijn ondergeschikten waren. Hij deed dit in een context van contestatie en spanning, binnen en buiten het priesterkorps. Wat dat laatste betreft was de stem van de voormalige algemeen proost van de katholieke jeugdbeweging Chirojeugd Vlaanderen, Albert Peeters, bepalend. De charismatische Peeters had in 1969 omwille van zijn relatie het ambt verlaten, en trad gedurende de jaren zeventig op als woordvoer-

der van de contesterende priestergroep *Inspraak*. *Inspraak* drong niet-aflatend aan op het ontkoppelen van priesterschap en celibaat, op een kerk die gehuwde priesters een plek zou bieden. Hoewel in de loop van de jaren zeventig steeds meer duidelijk geworden was dat de kerkelijke hiërarchie niet neigde naar de richting die *Inspraak* voorstond, en een aantal leden de hoop op verandering verloor, bepleitte Peeters ook nu nog, in de winter van 1978, hun zaak bij Danneels:

In en rond Antwerpen meestal, maar ook in de provincie, leven een 150 à 200 gehuwde priesters, zowel uit de diocesane clerus als uit de congregaties. Sedert 1970 zijn wij met enkele oud-confraters blijven samenkomen om de zin van ons verder priester-zijn te bespreken, om een 'opvang' voor nieuwe uitgetreden mogelijk te maken, en om te proberen ze te begeleiden bij al de bitterheid en het onnoemelijk leed dat bij velen hiermee gepaard gaat. [...] In een bisdom als Antwerpen, met zijn honderden parochies en functies, met zijn verouderde klerus, met zijn uitgedund seminarie, zitten er honderden jonge gehuwden tussen 25 à 30 jaar te wachten op een nieuw priester-type. Ook zijn een aantal uitgetreden er van overtuigd dat zij een brugfunctie vervullen, dat er priesters moeten huwen om het priesterschap van gehuwden aanvaardbaar te maken en dat de ervaring die zij hebben opgedaan voor de kerk eens een aanwinst zal zijn.

Het debat was Danneels niet onbekend, maar hij zou hieromtrent geen openheid creëren. Danneels' positie was al binnen de Brugse priesteraad en aan de Leuvense universiteit duidelijk geworden: een afschaffing van het verplichte celibaat was überhaupt niet aan de orde. Onder alle tegenspraak hield de bisschop rustig vast aan de encycliciek *Sacerdotalis caelibatus* van 1967.

Om zijn positie meteen helder te maken voor priesters en gelovigen schreef Danneels in Antwerpen een 'toelichting over celibaat en evangelie' waarin hij het verplichte ambtscelibaat aanpreekt. Hij deed dat niet in de eerste plaats vanuit gezagsargumenten of door te wijzen op het onderscheid in de zijnsorde. Danneels accentueerde eerder het mysterieuze aspect. Het celibaat, argumenteerde hij, was in laatste instantie een geloofsgeheim dat nooit helemaal te bewijzen viel: 'argumenten pro en contra zeggen iets, maar zijn eigenlijk conveniëntiegronden, zoals die ook voorkomen in de klassieke theologische handboeken. Ze wijzen in een richting, maar helemaal wordt het niet bewezen.'

Wat de balans voor Danneels deed doorslaan, was het celibaat als 'een existentiële conclusie uit het niet kunnen laten van Jezus na te volgen'. Van daaruit interpreteerde hij de crisis van het priesterschap in de grond als 'de crisis van het leerling-zijn-van-Jezus-van-heel-nabij'. De benadering sloot aan bij de richting die Danneels in zijn hoorcolleges van de late jaren 1970 ingeslagen was: eerst een existentiële en antropologische insteek, en dan pas de koppeling aan de traditionele leer. Op dat tweede punt sloopt het sacramenteel-ontologische argument binnen, volgens hetwelk het onderscheid tussen leken en priesters meer was dan functioneel, en juist daarom was een verving tussen de twee in de kerk niet opportuun. Danneels formuleerde de 'diepe, soms onuitgesproken redenen van een vasthouden van de celibaatsverplichting' als noodzaak om te 'verhinderen dat het priesterschap tot een loutere dienstfunctie zou worden'.

Daarmee hield Danneels vast aan de traditionele celibaatswetten — en verwachtte hij hetzelfde van zijn seminarieprofessoren en seminaristen. Binnen het Antwerpse seminarie liet Danneels aanvoelen dat hij waakte over dergelijke grenzen door in augustus 1979 een vertrouwenspersoon als president aan te stellen. Danneels' eigen privésecretaris, Louis De Belder, die

een jaar eerder Michel Van Bostraeten had opgevolgd, kwam tot zijn eigen verbazing aan het hoofd van het seminarie te staan.

Oproep en verkondiging

Een lokale geloofsgemeenschap bestaat niet enkel uit de medewerkers van de bisschop en de priesters, daar gaf Danneels zich rekenschap van. Hoewel zijn houding inzake het priesterambt klassiek en traditioneel was en hij ook op liturgisch vlak steeds wegstuurde van naar zijn aanvoelen te creatieve excessen, was zijn profiel als bisschop genuanceerder dan dat beeld. Het werd net zo goed bepaald door de manier waarop hij zich van meet af aan richtte tot de bredere Antwerpse kerkgemeenschap. Drie dagen na zijn wijding lanceerde Danneels een oproep die in het katholieke Vlaanderen — en ook in de bisschoppenconferentie — als uiterst vernieuwend gezien werd. Hij organiseerde een persoonlijke bevraging onder alle gelovigen in het bisdom: 'Ik wil nu ruim de gelegenheid geven tot inspraak: elke gelovige kan zijn suggestie overmaken aan de bisschop, schriftelijk en onder vermelding *persoonlijk*. Ze zullen met dank worden aanvaard.' Danneels' oproep, waar hij aan toevoegde dat het in het rijk Gods niet enkel gaat om goedlopende structuren, maar om 'geloofsoverdracht, bevrijding en het gelukkig maken van de concrete mens', ontketende een stortvloed van reacties. Honderden brieven arriveerden rond de jaarwisseling van 1977 aan de Mechelsesteenweg.

Die vele reacties gaven een caleidoscoop van de zorgen in het bisdom, en varieerden van erg traditionalistische eisen — terugkeer naar de preconciliaire Latijnse mis — tot het openstellen van het priesterschap voor gehuwden, en al wat zich daar tussen bevond. In aansluiting op die schriftelijke suggesties ondernam Danneels een luisterronde. Hij ging zijn bisdom rond om naar mensen te luisteren, te reflecteren, te bezinnen en met hen te debatteren. Dit leerde hem de complexiteit erva-

ren van een bisdom dat enerzijds een van 's werelds grootste havenmetropolen omvat en tegelijk de landelijke Kempen. Danneels' 'ronde van Antwerpen' had ook een andere kant: hij zette ook in op verkondiging en deed dat via vieringen en in talloze conferenties.

Zeer succesvol was de reeks radiocauserieën over *Geloof en geestelijke gezondheid*. De krijtlijnen ervan stonden al op papier toen hij nog professor was, en dat liet zich voelen in de stijl ervan, die een eloquente mengvorm bood tussen academische reflectie en pastorale bewogenheid. Qua basisintuïtie zette Danneels zijn visie op het christendom verder uiteen als de meest volwassen vorm van humanisme en als voorwaarde voor menselijke heelwording. Nu gebeurde dit aan de hand van de reflecties op de menselijke mogelijkheden die de voortijdig overleden Han Fortmann in zijn boek *Heel de mens* aanbood.

Danneels' aanpak viel in de smaak: in een snel seculariserend bisdom trok de bisschop religie radicaal 'naar beneden' door te wijzen op het diep menselijke aspect, maar hield hij steeds het risico af op horizontalisering. Hij betreurde in zijn toespraken het verlies van een vaderlijk Godsbeeld en verzette zich tegen de ontwikkeling van christenen die 'na een enkele aarzeling stoer en manmoedig onder de dageraadsboog van de verlichting de zonnige dag van het atheïsme zijn binnengestapt'. Het beeld van een maatschappij die zich loskoppelt van de transcendentie klonk scherp, op het cynische af: Danneels gaf aan dat 'de hemel daarboven als een reusachtig tentzeil voorgoed was toegetrokken, en de mogelijke gaten werden op tijd gestopt' en besloot: 'het is toen in onze moderne wereld-zonder-vader, ontzaglijk kil en koud geworden.' Die kilte was een dood spoor. Hij plaatste daartegenover 'de grote rijkdom van het christendom en zijn zielzorg: de benadering van de mens als persoon, als individu', maar niet zonder ook het sociale aspect te beklemtonen: 'verkondiging, verlossing, heel-making en heil zijn aan allen toegezegd. [...] Dit sociale aspect van het

heil — dat we allen samen gelukkig worden — is zowel een antropologische als een religieuze stelling van de moderne tijd.’

Bisschop in de media

Een jaar na zijn aanstelling gaf Danneels een uitgebreid interview aan priester Jean-Pierre Goetghebuer voor het weekblad *Spectator*, waarin hij terugblikte op de betekenis van het ambt en vertelde hoe zijn positie als bisschop zijn spiritualiteit hertekend had. Danneels stelde vast dat sinds hij een positie als bisschop opnam ‘mijn Jezusbeeld sterk verkerkelijkt is: de Jezus uit de gevangenisbrieven van Paulus wiens lichaam de kerk is’. Wat echter vooral opviel, was de ervaring van kritiek op de kerk die hij opdeed, en met name door jongere generaties. Danneels schreef dit toe aan een cultuurcrisis, en — opnieuw — aan het leven in ‘een vaderloze maatschappij’. Maar het ging dieper dan dat. Hij werd zich bewust van het feit dat de geloofsbeleving zelf geëvolueerd was, en dat het niet langer ging ‘om kerkbewustzijn aan te brengen op een louter cerebrale manier. Men moet het bijna lijfelijk aanbrengen.’

Die aanpak van concreet en ervaringsgericht verkondigen maakte Danneels zich gedurende het tweede bisschopsjaar verder eigen, onder meer in de pastorale brieven die hij schreef. Ter gelegenheid van de advent 1978 schreef hij een pastorale brief over *Maria in december*. Vanaf 1979 nam hij zich voor om bij gelegenheid van de veertigdagentijd en de kersttijd telkens een pastorale brief te schrijven. Een nieuwe reeks werd opgestart onder de noemer *Een woord van de bisschop*. De eerste brief in die serie kreeg de titel *Vasten en bidden, geven en vergeven: een dieet voor de veertigdagentijd*, en de kerstbrief van 1979 handelde *Over het verborgen verdriet: het dienstwerk van de bemoediging*. De brieven waren kort — geschikt om te lezen als homilie tijdens een eucharistieviering — en vielen op door hun beeldende taalgebruik. Dat taalgebruik sijpelde ook door via de media. Sinds

zijn benoeming had Danneels niet langer de tijd voor zijn radiocauserieën, maar bleef hij via een omweg aanwezig: hij schreef met grote regelmaat korte overwegingen voor BRT 3, die daar voorgelezen werden. Het betrof een collectie aforismen die zowel Bijbels als literair geïnspireerd waren. Een kleine greep uit het aanbod:

De rijke zei: ‘Dit ga ik doen: ik breek mijn schuren af en bouw er grotere; daarna zal ik heel mijn rijkdom veilig kunnen onderbrengen’ (Lucas 12: 13-21). Bij dit woord van Lucas een zin van Oscar Weiss: ‘Menigeen weet met zijn rijkdom niets anders te beginnen dan haar te bezitten.’

Het is beter te geven dan te krijgen is een woord van Jezus dat alleen bij Paulus bewaard wordt. Daarbij deze kernachtige commentaar van Antoine de Saint-Exupéry: ‘Onze christelijke beschaving is niet de optelling van onze belangen, maar van wat we wegschenken.’

In alle tijden hebben alle partijen altijd gezegd: ‘God is met ons.’ Abraham Lincoln heeft daarbij dit wijze woord: ‘Laat ons nooit beweren dat God aan onze kant staat. Laat ons liever bidden dat wij ons aan Gods kant mogen bevinden.’

Deze kleine bijdragen sloten aan bij een bredere visie die altijd zocht naar een koppeling tussen christendom en wereld, en daarbij maakte hij graag gebruik van zijstapjes naar literatuur en kunst om de menselijke ervaring ter sprake te brengen. In een toespraak voor de katholieke journalisten in het Antwerpse, getiteld *Pers en samenleving*, stelde hij dat de pers in de eerste plaats de mens moest zien. Dit betekende voor Danneels ‘de primauteit van de mens bij de nieuwsgeving, het gaat niet in de eerste plaats om fataliteiten, structuren in het nieuws. Maar wel om “wat gebeurt er met de mens?”’.

Een geestdriftig netwerk

Per 31 januari 1978 eindigde zijn professoraat in Leuven. Kort daarop liet rector De Somer hem weten dat de faculteit en de universiteit het vertrek van Danneels aanvoelden 'als een verlies'. De rector voegde er meteen aan toe dat 'het ons verheugt dat uw nauwe verbinding met de universiteit blijft bestaan door uw aanduiding als vertegenwoordiger van de inrichtende overheid in de raad van beheer'. Daarmee was de nieuwe band meteen helder, en was ook duidelijk dat Danneels als bisschop nauw betrokken bleef bij de universiteit.

Maar het academische milieu was lang niet het enige waarmee Danneels banden had in zijn Antwerpse jaren — andere contacten namen hand over hand toe. Hij vertoefde in kringen waar hij als professor nauwelijks thuis was. Het bisdom bracht een contact met de uitgebreide Antwerpse joodse gemeenschap, waar bisschop Daem hem introduceerde. Kort na de wijding, in februari 1978, ontmoette Danneels rabbijn Ferstenberg, op dat moment voorzitter van de Israëlitische Gemeente van Antwerpen. In juni 1978 gaf hij acte de présence op de afscheidsreceptie van de Belgische opperrabbijn Robert Dreyfus. De contacten verliepen daarna occasioneel, maar niettemin hartelijk.

Naast die bescheiden interreligieuze contacten wees Daem hem op het belang van contacten met de politieke klasse. De late jaren zeventig waren op dat punt anders dan onze huidige context. Contacten tussen de politieke en kerkelijke wereld kenden een hoge frequentie. Nog tijdens Danneels' loopbaan als bisschop zou de afstand tussen beide stelselmatig toenemen. Bij de aanvang van zijn episcopaat erfde hij de gewoontes van zijn voorganger, die een breed sociaal en politiek netwerk onderhield en Danneels daar nu in introduceerde. De intensiteit en de aard van die contacten varieerden. Zo schreef de bisschop al vroeg in zijn episcopaat, in februari 1978, Rika De Backer aan. Met de toenmalige minister van Nederlandse Cultuur

voerde hij bijna een pennenstrijd over de inrichting van de Antwerpse kathedraal. De contacten verliepen hoffelijk, maar de visies liepen uiteen. Symboolgevoelig als immer, onderstreepte Danneels dat de kathedraal in de eerste plaats het huis was van God, een plek van gebed voor een geloofsgemeenschap en wel ‘op ieder moment van de dag’. Daarmee ging hij in tegen het plan van de minister om de kathedraal goeddeels een museumfunctie te bedelen, met enkele beperkte momenten voor gebed en sacramenteel leven. Dat Danneels zich als pastor ook in heel andere contexten het soms droeve lot van ‘zijn’ Antwerpse gelovigen aantrok, bleek uit een persoonlijk getinte brief in de context van de ‘kasteelmoord’ die Antwerpen in het vroege voorjaar bezighield. Op 10 april 1978 werd baron Charles-Victor Bracht, eigenaar van het Schotense kasteel Calesberg, ontvoerd en vermoord. Danneels getuigde twee dagen na de moord bij diens weduwe van de onmacht die ook een bisschop in dergelijke zaken ervaart: ‘Wij hebben hier weinig woorden. [...] Ook de kerk van Antwerpen is hem dankbaar en wij vergeten hem niet. Ik bid ook voor u in deze moeilijke uren.’

Rouwbetuigenissen en discussies over de kathedraal behoorden onbetwistbaar tot de bisschoppelijke competenties, andere zaken waren dat beduidend minder: gelijk met de brief aan barones Bracht vertrok een schrijven aan eerste minister Leo Tindemans van een andere aard. De enveloppe bevatte een warme ‘aanbeveling voor de heer Hendrik van Gent’ bij zijn kandidatuur voor het ambt van hoofdinspecteur. Dit soort aanbevelingen — zo bijvoorbeeld ook brieven gericht aan justitieminister Renaat Van Elslande voor steun aan mensen die in de magistratuur wilden opklimmen — waar het gewicht van de functie en de bijbehorende toegangspoorten een zekere rol speelden, kwamen toen wel vaker voor. Veel van het ‘netwerken’ dankte Danneels aan de blijvende steun van zijn senior, bisschop Daem — die hem ook introduceerde op informele diners die de Aalterse burgemeestersvrouw Lili Bergez organiseerde.

De Aalterse etentjes boden naast een leerzame omgeving het blijde weerzien met een Leuvense studiegenoot, Jan Van der Veken. De kruisende paden van Danneels en Van der Veken hadden bovendien een opmerkelijk gevolg. Van der Veken was sinds 1972 gefascineerd door de charismatische vernieuwingsbeweging in de Verenigde Staten. Tegelijk kritisch filosoof en katholiek priester, wist Van der Veken de geestdrift van de charismatici intellectueel te verbinden met een gelovige invulling van Paul Ricoeurs visie op de tweede naïviteit. Van der Veken was een vertrouweling van kardinaal Suenens en bekend aan het koninklijke hof. Hij knoopte nu nauwere contacten aan met de nieuwe Antwerpse bisschop.

Eén van de gevolgen daarvan was dat Danneels en Van der Veken van 23 maart tot 7 april 1979 kardinaal Suenens vergezelden op een van zijn reizen naar de Verenigde Staten. Danneels' eerste trans-Atlantische reis bood meteen een tour via het Canadese Toronto naar New York en vervolgens verder de VS in, naar Pittsburgh, om er de academische zitting bij te wonen aan Duquesne University, waar Suenens een eredoctoraat toegekend kreeg. Het was ook een moment waarop bisschop Danneels een aantal contacten en ervaringen opdeed die hij meenam naar zijn eigen diocees. Tijdens een tussenstop namen Van der Veken en Danneels in alle discretie deel aan een weekendsessie van *Marriage Encounter*. De New Yorkse jezuïet Chuck Gallagher leidde deze weekends, waar (toekomstige) echtparen ingeleid werden in het delen van een huwelijksspiritualiteit, bijvoorbeeld via schrijfgesprekken. Op diezelfde Amerikareis leerde Danneels ook de New Yorkse katholieke industrieel Peter Grace en zijn echtgenote Margaret kennen — een echtpaar dat vaak de projecten van Suenens financieel ondersteunde.

Ten slotte introduceerde Suenens Danneels ook in de Amerikaanse charismatische vernieuwing, tijdens het bijwonen van een van de massabijeenkomsten van de Amerikaanse charismatici in een Amerikaans footballstadion. De jonge bisschop was

sterk onder de indruk van de authentieke naïviteit en eenvoud waarmee het geloof beleefd werd, van een geloofsvreugde die vaak ontbrak in de Europese kerken. Danneels verbond de ervaring van ‘geestdrift’ — in de meest letterlijke zin van het woord — met de Bijbelse ervaring van de vroege christenen en nam dit thema mee in toespraken op de ontmoetingsdagen met Antwerpse priesters en pastoraal werkers, waar hij plots pleitte voor een ‘spiritueel reveil’:

Dan komt er over ons ‘kracht uit den hoge’ die in het cenakel kwam en die in de eerste kerk vaak ook zichtbaar op de gemeenschap neerdaalde. Die kracht is ook heden niet dood; wie de Geest afsmeekt en in zijn hart verwacht, wie zich totaal aan de Verrezenen toevertrouwt, ontvangt de Geest met pinksterkracht ook heden nog: hij gaat zich vrij gevoelen, rustig, vol vrede en vol vreugde en moedig.

Het jaar van drie pausen

Op 6 augustus 1978 overleed Paulus VI, na een pontificaat van vijftien jaar. De beelden van de sobere houten kist met het open-geslagen evangelie erop bereikten Danneels via de televisie. In het weekeinde van 12 en 13 augustus werd in alle kerken en kapellen van het bisdom Antwerpen de homilie vervangen door een *Brief van de bisschop*, waarin hij schreef dat ‘de hele kerk treurt om dit sterven. Een goede herder heeft ons verlaten. Ook de kerk van Antwerpen is droef om dit afscheid. We hebben veel verloren, een uitzonderlijke paus, een vader in het geloof, een herder naar Gods hart.’ Het was het begin van een waterval van gebeurtenissen.

Op 28 augustus 1978 verkoos het conclaaf Albino Luciani, patriarch van Venetië, tot paus. Hij nam de dubbelnaam Johannes Paulus aan als open verwijzing naar de twee voorgangers die het concilie geleid hadden. In het weekeinde van 9 en 10

september van dat jaar werd dan ook in alle Antwerpse kerken een 'warm woord van welkom' voorgelezen waarin de bisschop liet horen: 'er is iets gebeurd in de kerk deze laatste dagen. Deze paus is een geliefd man aan het worden.' Het werd van korte duur, want de paus overleed na drieëndertig dagen. Tijdens zijn leven had Luciani verschillende brieven geschreven aan historische en fictieve personen, gebundeld in het boek *Illustrissimi*. Die geschriften, die een rijke bagage van literatuurkennis verrieden, greep Danneels aan om postuum Luciani's brieverserie voort te zetten met een brief aan Johannes Paulus I:

U schreef graag brieven naar beroemde personages: *Illustrissimi*, hebt u uw boek genoemd; brieven uit het hart. Vanavond dan een laatste van ons aan u: *illustrissime*. Gij waart zo welkom, nog geen maand geleden; binnen één etmaal waart u helemaal van ons. We hebben veel van u verwacht, maar dit, neen, dit hadden we niet verwacht. We wisten het: u waart een verrassend man, heel anders dan de anderen, maar zo verrassend...! U bent een haastig man; we kregen niet eens de tijd om u te danken. Als wij vanmorgen wakker werden, waart u al weg, net zoals Jezus 's morgens vroeg weg was om voor ons te bidden. Zo deed u ook. Bid voor de kerk: dan wordt ons hart getroost. Want u hebt ons toch wat pijn gedaan. Maar kom: u hebt ons nog zoveel meer goed gedaan. Ja, u hebt alles wel gedaan.

Het oktoberconclaaf van 1978 bracht met kardinaal Karol Wojtyła uit Polen de eerste niet-Italiaanse paus sinds de zestiende eeuw. In het weekeinde van 21 en 22 oktober werd een laatste 'pauzbrief' van de Antwerpse bisschop voorgelezen, waarin enigszins humoristisch hoop doorklonk: 'Ja, telkens als het venster op Sint-Pieter opengaat, gebeurt er in de katholieke

kerk iets heel bijzonders: Petrus wordt ons teruggegeven. Van godswege.'

Bisschop in een wereldkerk

De bisschopsaanstelling bracht niet alleen het intellectuele besef mee van 'medeverantwoordelijkheid voor de wereldkerk', maar ook heel concrete verplichtingen en functies waarin dit waargemaakt moest worden. Voor Danneels kwam dit in juli 1978 — door middel van brieven vanwege kardinalen Franjo Šeper en Jean-Marie Villot — onder de vorm van een benoeming als lid van de Congregatie voor de Geloofsleer, het organisme van de Romeinse curie dat bevoegd is voor alles wat op de kerkelijke leer betrekking heeft. De timing van dat lidmaatschap was niet zonder belang: met het aantreden van de nieuwe paus werd de controle van Romeinse instanties op dissidentie nog sterker dan onder de oude Paulus VI. Precies op het moment dat Danneels lid was van deze congregatie hield ze, in 1979, het dossier van de Belgische dominicaan Edward Schillebeeckx onder de loop.

De zaak was controversieel en kon de Antwerpse bisschop onmogelijk ontgaan. Hij had in zijn Brugse en Leuvense hoorcolleges meermaals uit Schillebeeckx' werk geput, en ontmoette hem nog in mei 1979 in Nijmegen, bij gelegenheid van de uitreiking van een eredoctoraat van de Nijmeegse universiteit aan Danneels' Leuvense studievriend Gustavo Gutiérrez. Het denken van Schillebeeckx — die de feestrede uitsprak voor Gutiérrez — werd onderzocht door de Congregatie voor de Geloofsleer omwille van een visie op Christus die te horizontaal geacht werd en die naar Romeins aanvoelen de goddelijke natuur van Christus zoals die in de concilies van de christelijke oudheid bepaald was, verdonkeremaande. Het nieuws van dit onderzoek was in de pers geraakt, en Danneels zelf werd van verschillende zijden onder druk gezet om op te komen voor Schille-

beeckx. Wat niet gebeurde, ook niet toen op zijn werktafel een motie belandde rond de 'zaak-Schillebeeckx', op 26 oktober 1979 goedgekeurd door het professorenkorps van de Leuvense theologiefaculteit.

Danneels' voormalige collega's drongen aan op een ernstige bezinning op de bestaande procedures, waarin theologen die door Rome gevisieerd werden nauwelijks informatie of kansen tot verweer kregen. De professoren bepleitten dat er in dit soort aangelegenheid 'op theologisch vlak, allereerst ruimte moet zijn voor een wetenschappelijk onderzoek door de vakgenoten' en drukten hun vrees uit dat 'een eventuele blaam voor de persoon of het oeuvre van professor Schillebeeckx een gevaar zou betekenen niet alleen voor de academische vrijheid in het theologisch onderzoek, maar ook voor het gelovig nadenken van de christelijke gemeenschap'. De zaak was uitermate ernstig en leidde ertoe dat Schillebeeckx in december 1979 in Rome ontboden werd door kardinaal Šeper en aan de tand gevoeld over de orthodoxie van zijn visie op Jezus Christus. Een veroordeling van Rome bleef uiteindelijk uit, zo ook een interventie van de zijde van Danneels: hoezeer hij in zijn colleges het werk van de dominicaan benut had, Schillebeeckx was in de contestatie beland. Danneels sprak zich niet openlijk uit in diens voordeel, en kon dat ook nauwelijks, aangezien dergelijke dossiers vaak intern beslecht werden in de Romeinse kantoren. Dat gold evenzeer voor de Romeinse verdenkingen aan het adres van de Zwitserse theoloog Hans Küng, omwille van zijn visie op de pauselijke onfeilbaarheid en zijn striemende kritieken op het celibaat. Küng liep eind 1979 wel een doceerverbod op aan de katholieke theologiefaculteit van Tübingen. Beide theologenkwesties toonden, net als Danneels' houding inzake de celibaatskwestie in het bisdom, een Antwerps bisschop met een uiterst voorzichtige houding en een grote loyaliteit tegenover Romeinse standpunten.

Sociaal bewogen van op een afstand

De gezagsgetrouwheid van de Antwerpse bisschop schemerde ook door in zijn betrokkenheid bij de wereldpolitiek, iets waar Johannes Paulus II zich, meer dan zijn voorgangers, mee inliet. Al snel liet de paus zich gelden als een leider van de wereldkerk, en nam hij heldere posities in. Zo bijvoorbeeld inzake het drama in Zuidoost-Azië, waar in maart 1979 het communistische China onder leiding van Deng Xiaoping Vietnam binnenviel, met grote vluchtelingenstromen tot gevolg. Schrijnende beelden van bootvluchtelingen gingen de wereld rond. Nederland stuurde in 1979 een commissie naar Maleisië om er de noden vast te stellen en de opvang van vluchtelingen voor te bereiden. Die problematiek liet ook de kerk niet onberoerd. Vertrouwd met de gevolgen van het communisme tekende de nieuwe paus openlijk verzet aan, en hij spoorde zijn bisschoppen aan om de vluchtelingen te steunen. Op 25 juni 1979 ging Danneels op die oproep in, met een vraag aan zijn priesters om de gelovigen aan te sporen elk initiatief te ondersteunen:

Gevolg gevend aan de oproep die paus Joannes Paulus II heeft gedaan, vragen ook wij uw aandacht voor het probleem van de Vietnamese en andere Oost-Aziatische vluchtelingen die nergens nog een onderkomen vinden. Als mensen, en zeker als christenen, mogen wij niet dulden dat medemensen, van welk ras of overtuiging zij ook zijn, zouden omkomen omdat er voor hen geen plaats is op deze wereld.

Eerder dat jaar had de Romeinse afkeer van het communisme zich ook al laten gelden, maar dan in een geheel andere context. Van 27 januari tot 12 februari 1979 vond, onder het leiderschap van de voorzitter van de Latijns-Amerikaanse bisschoppenconferentie (CELAM), bisschop Alfonso López Trujillo, een samen-

komst plaats van vierhonderd vertegenwoordigers van de kerk in Latijns-Amerika. De assemblee was de opvolger van de bijeenkomst in Medellín in 1968, waar de Latijns-Amerikaanse bisschoppen in de nasleep van het concilie de ‘voorkeursoptie voor de armen’ omarmd hadden en hun steun uitspraken aan de kerkelijke basisgemeenschappen. Daarmee gaven ze een sterke impuls aan de ontwikkeling van de bevrijdingstheologie, die zich vaak liet inspireren door de sociale analyse van het marxisme en socialisme, zij het dat dit gekoppeld werd aan het evangelie. Danneels was op de hoogte van de ontwikkelingen, en kende goed het grondleggende boek van Gustavo Gutiérrez uit 1971, *Teología de la liberación*. Dit werd ook onder Antwerpse gelovigen — in de milieus van linkse groepen zoals Christenen voor het Socialisme — gretig onthaald. Maar het tij in Latijns-Amerika keerde.

De planning was dat in 1978, exact tien jaar na Medellín, de assemblee in Puebla zou plaatsvinden in aanwezigheid van Paulus VI. Het jaar van de drie pausen gooide roet in het eten en de assemblee werd uitgesteld naar 1979, in veranderde omstandigheden. Een paus uit een communistisch land zou de assemblee bijwonen en CELAM werd voorgezeten door López Trujillo — die een openlijke afkeer koesterde voor de Latijns-Amerikaanse basisbeweging. In de loop van 1978 werd duidelijk dat Gutiérrez en andere bevrijdingstheologen geweerd werden van de bijeenkomst. Danneels van zijn kant schreef in Mechelen een *Psalm voor Puebla* waarin hij een aanklacht tegen armoede formuleerde: ‘Het is nog steeds Goede Vrijdag tussen Mexico en Vuurland. [...] Breng de trotsen ten val en verhef de geringen, maar houd allen deemoedig. Vervul met uw overvloed wie honger heeft, en zend rijken heen met lege handen.’ Pas later zou hij zich, op een geheel andere manier, inzetten voor de bevrijdingstheologie. Eerst kwam echter het afscheid van Antwerpen.

Op 19 december 1979, amper twee jaar na zijn benoeming tot Antwerps bisschop, kreeg Danneels bericht van Igino Cardinale, de apostolische nuntius. Twee jaar voordien had die Danneels voor een eerste keer getelefoneerd om voor een bisschopsbenoeming bij hem langs te komen. Dat scenario herhaalde zich nu. Danneels hield zich aan hetzelfde principe dat hem bij de bisschopskeuze voor Antwerpen voorgehouden was: een weigering kon slechts indien er daartoe zwaarwegende redenen waren. Onderhuids was er het bewustzijn dat speelde sinds de tijd als professor in Brugge: dat hij minstens door de leidende figuren in de Belgische kerk — onder wie Suenens — beschouwd werd als een *coming man*. De stap voorwaarts waar de nuntius het over had, ging in de richting van het aartsbisschoppelijke paleis in Mechelen.

Deel III

TOEVERTROUWD
ENGAGEMENT

(1979-1993)

Inleiding

DE ZETEL VAN MERCIER

De bisschop van Antwerpen werd eind 1979 aartsbisschop en bleef dat tot begin 2010. Daarmee neemt hij in de lijst van langst ‘regerende’ aartsbisschoppen sinds de Belgische Revolutie van 1830 de derde plaats in, slechts voorafgegaan door de kardinalen Jozef-Ernest Van Roey en Engelbert Sterckx. Het verhaal van drie decennia als aartsbisschop laat zich pas ten volle lezen tegen de achtergrond van de erfenis die Danneels aanvaardde met de Mechelse bisschopszetel. Die zetel kent een aantal historisch beladen tradities, functies en taken die aan de persoon van Danneels voorafgingen maar deel uitmaakten van en vaak kleur gaven aan zijn dagelijkse beleid, van het grootkanselierschap aan twee universiteiten tot dialoog met de anglicanen, van het bezielen van de Hanswijkprocessie tot het ontvangen van de kardinaalshoed.

Afscheid van Antwerpen

Al voor het telefoontje vanuit de nuntiatuur dat hem in Antwerpen bereikte, circuleerde de naam van Danneels in de geruchtenmolen rond de opvolging van kardinaal Suenens. Maar het was niet de enige: ook de namen van Albert Descamps en Jean Dewulf gingen over de tongen en de topkandidaat in de ogen van velen leek Marcel Uyenbroeck. Uyenbroeck, actief in Rome bij de Pauselijke Raad voor de Leken, was ooit de sociaal bewogen rechterhand van Jozef Cardijn. Hij raakte in de jaren 1946 tot 1948 bevriend met de jonge Poolse priester

Karol Wojtyła, die met hem in het Belgisch College logeerde. Diezelfde Wojtyła verzocht hem nu om Suenens op te volgen, maar Uylenbroeck was te ziek om de taak op zich te nemen. Hij overleed op 2 oktober 1979 aan de gevolgen van kanker. In die context werd Danneels door aartsbisschop Suenens en bisschop De Smedt vooruitgeschoven en voorbereid om de plek in te nemen die ooit door kardinaal Mercier bezet was. Danneels was zesenvieftig toen hij aanvaardde om de zware taak van Suenens over te nemen. Dat was jong, aangezien sinds 1832, toen Sterckx op negenendertigjarige leeftijd de functie opgenomen had, niemand aartsbisschop geworden was onder de leeftijd van vijftig jaar.

Nadat Suenens op 4 oktober vernam dat zijn ontslag aanvaard was door Rome, schreef hij in het oktobernummer van het bisdomblad *Pastoralia* over zijn opvolging: 'wie deze taak overneemt moet sterke schouders hebben, en geloof en vertrouwen in de toekomst. Maar ook moet hij welkom zijn bij en de steun krijgen van de christenen, want dat zal hem in staat stellen met ieder van u te werken aan het verwezenlijken van Gods heilsplan in onze kerk.' Het nieuws was nog niet publiek, al vermoedden enkelingen in Antwerpen dat hun bisschop in het vizier kwam. Ook op het aartsbisschoppelijke paleis wekten de toenemende contacten tussen de kardinaal en de Antwerpse bisschop vermoedens. Anders dan in Antwerpen lekte Danneels' benoeming tot aartsbisschop uit in de pers vooraleer ze officieel bekend gemaakt werd. Zoals steeds werden de avond voor de bekendmaking van een bisschopsbenoeming zowel de persconferentie als het onderwerp ervan aangekondigd, zonder de naam van de nieuwe bisschop te melden. Danneels verslikte zich dan ook in Antwerpen in zijn koffie toen hij in *Het Volk* las over zijn eigen benoeming. De mediatieke interesse bleef even aanhouden. De krant *De Standaard* gaf haar weekendeditie van 22 december de kop *De bliksemcarrière van Danneels* mee.

Danneels' afscheid van Antwerpen vervulde een groot aantal priesters en andere gelovigen met gevoelens van fierheid én van spijt. Ze zagen hun bisschop niet graag vertrekken. In het februarinummer van *Nieuwe Stad*, het maandblad van de Focolarebeweging, verwoordde Michel Poschet de gronden daarvan in zijn editoriaal: 'Monseigneur Danneels is een man van gebed en van geloof, intelligent, beschaafd, een zorgzaam herder, iemand die kan luisteren en vooral een uiterst deemoedig mens, wat hem vastberadenheid en besluitvaardigheid verleent.'

Een periode van afscheid volgde. Op 11 januari 1980, op de nieuwjaarsreceptie van de verantwoordelijken van het bisdom Antwerpen en hun medewerkers, richtte vicaris-generaal Emiel Janssen, deken van het kapittel van de kathedraal, het woord tot bisschop Danneels. Naast veel lovende woorden van dankbaarheid werd het leiderschap van Danneels geprezen. Janssen had het in die context over 'de zachte moed die hoopgevend is', maar ook over durf om besluiten te nemen en door te voeren. De dankbetuigingen van zijn vicaris vonden een antwoord in de afscheidsspeech van Danneels tot zijn staf, waarin hij openhartiger en ook persoonlijker was dan doorgaans. Hij sprak 'praktisch onder familie' toen hij zei: 'Ik heb een stuk van mijn hart in Antwerpen verloren en ik zal het daar laten.' Voor het grotere publiek schreef Danneels in februari 1980 een laatste *Woord van de bisschop*, twee bladzijden tellend, waarin hij meende dat 'de pijn om dit afscheid, die we met elkaar delen, niet zonder vrucht zal blijven. [...] Het blijft een voorrecht dat niemand u kan ontnemen: gij, mensen van Antwerpen, hebt mij geleerd hoe bisschop te zijn.'

Op de laatste dag van 1979 legde Danneels de eed af in de nuntiatuur, aan de Franciscanenlaan in Sint-Pieters-Woluwe. Vier dagen later, op 4 januari 1980, overhandigde hij naar aloud gebruik zijn geloofsbrieven aan het kapittel van kanunniken van de Mechelse kathedraal, tijdens een eenvoudige plechtigheid en een eucharistieviering. Evenzeer in de lijn van de tradi-

tie ontving de nieuwe aartsbisschop een uitnodiging van de koning voor een officiële kennismaking. Die vond plaats op 6 juni en zette meteen de toon: Boudewijn richtte het gesprek onmiddellijk op geloofszaken.

Veel tijd had de nieuwe aartsbisschop in die eerste maanden niet: al in januari moest hij naar Rome, om er de bijzondere synode over de Nederlandse kerk mee voor te zitten. Haast 'tussendoor' werd hij officieel aangesteld als aartsbisschop tijdens een plechtigheid in de kathedraal van Brussel op 2 februari en in die van Mechelen daags nadien. Op 10 februari volgde dan de officiële aanstelling in Waver, waardoor de drie territoria van het aartsbisdom aan de beurt gekomen waren: Brussel, Vlaams-Brabant en Waals-Brabant. Pas later, op 17 februari, was er tijd voor een grote afscheidsviering in Antwerpen.

Van de Schelde naar de Dijle

Met Danneels' benoeming ging een verhuizing gepaard. Hij zou voortaan in het aartsbisschoppelijke paleis wonen, aan de Mechelse Wollemarkt vlak bij de Sint-Romboutskathedraal. Dit grote classicistische pand, in de achttiende eeuw gebouwd in opdracht van kardinaal Thomas Philippe d'Alsace, was sinds 1818 eigendom van de provincie Antwerpen en werd vanaf Danneels' intrede bewoond door vier mensen: hemzelf, zijn privésecretaris Wilfried Brieven en twee zusters van Berlaar, Marie-Louise Hilven en Germaine Vandersypen (die al onder kardinaal Van Roey 'gediend' had en haast letterlijk elke hoek van het gebouw kende). Elk had zijn of haar privévertrekken, maar veel thuisgevoel bood het gebouw niet. 's Ochtends at Danneels alleen, na de mis die hij opdroeg in het bijzijn van de zusters. Zijn privésecretaris bekommerde zich intussen om de post. 's Middags en 's avonds genoot hij de maaltijd samen met Brieven, waarbij de zusters kookten en bedienden. Met het jarenlange samenleven groeide een wederzijdse bekommernis onder

de huisgenoten. Toen zuster Germaine op hoge leeftijd hulpbehoevend werd, stelde Danneels alles in het werk opdat ze zo lang mogelijk in haar vertrouwde omgeving zou kunnen blijven. Na haar overlijden in december 2009 leidde Danneels zelf de uitvaartplechtigheid. Met het oog op zijn verhuizing uit het bisschopshuis had hij ondertussen aan de overste van de zusters gevraagd of zuster Marie-Louise mee zou mogen verhuizen, wat haar toegestaan werd.

In de loop van die dertig jaar kreeg het aartsbisschoppelijke paleis meermaals ongewenst nachtelijk bezoek. Zo werd Danneels in de nacht van 15 op 16 juli 1981 uit zijn slaap gewekt door gestommel en stond een verbaasde aartsbisschop oog in oog met twee inbrekers. Die vluchtten meteen in de richting van de kapel en vervolgens naar de tuin van het paleis. Danneels wekte de zusters, die op hun beurt de politie waarschuwden, maar de inbrekers ontkwamen — met de bisschopsring van Danneels en een antiek tafelklokje. Een voor die tijd geavanceerd vingerafdrukkenonderzoek maakte het al na een paar uur mogelijk om een van de daders te identificeren. De zaken waren doorverkocht aan een caféuitbater in de Mechelse stationsbuurt; na verder politieonderzoek werd enkel de ring teruggevonden en aan Danneels aangeboden door twee agenten in gala-uniform, vergezeld van een fotograaf van een lokale krant.

Het is traditie dat een nieuwe aartsbisschop bij zijn aankomst in Mechelen eerst de kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk bezoekt. Verbonden aan die kerk is de jaarlijkse Hanswijkprocessie, die sinds 1272 door de Mechelse straten trekt op de zondag voor het feest van Onze-Lieve-Heer Hemelvaart. Voor Danneels met zijn diepe Mariadevotie werd deze traditie iets waar hij zich onophoudelijk voor inzette. Hij was overigens zowel tijdens als na zijn episcopaat betrokken bij de voorbereidingen van de Hanswijkcavalcade, een feesteditie van de jaarlijkse processie, aangevuld met de historische ‘Ommegang’ die sinds 1738

(een hoogtepunt voor de Mechelse Mariadevotie) elke vijftieng-twintig jaar uitgaat.

De organisatie van de jaarlijkse processie raakte in 1988 in een crisisperiode, toen de Mechelse kanunnik Edward Gouverneur na vijftien jaar stopte als drijvende kracht. Danneels waakte er in die periode over dat de processie niet omgevormd zou worden tot een louter historische ommegang. Vanuit zijn overtuiging dat processies 'geloofsbelijdenissen zijn al stap-pend' was hij, naast zijn aandacht voor professionalisering, vooral bekommerd om de spirituele diepgang van het gebeuren. Die bekommernis verried een engagement dat hij drie decennia onafgebroken volhield: gedurende zijn episcopaat heeft Danneels geen enkele Hanswijkprocessie gemist, zelfs niet de editie van mei 1996, toen hij herstellende was van een zware hartoperatie.

Vier jaar later, tijdens het jubeljaar 2000, bij een gedeeltelijke vernieuwing van de processie, werd het Bijbelse deel openge-trokken. De focus lag voortaan niet enkel en alleen op Maria, maar verbreedde zich naar de roeping van elke mens. De kar-dinaal waardeerde sterk het werk van de twee drijvende krach-ten van de Hanswijkprocessie: Etienne Van Billoen en Frieda Van Vaeck. Danneels' leiding over een denkgroep leidde gaan-deweg tot een nieuw script voor de Hanswijkprocessie dat bij die bekommernis aansloot. In 2009 werd hij voorzitter van de vzw Hanswijkprocessie.

Eenheid in verscheidenheid

Het aartsbisdom is veel meer dan Mechelen alleen. Qua orga-nisatiestructuur is het veel complexer dan wat Danneels gewend was in Brugge en Antwerpen. Het ambt opnemen in een territo-rium dat de hoofdstad Brussel insluit en waar de nationale en de Europese politieke instellingen gevestigd zijn, geeft een extra gewicht. Bovendien is Brussel, kerkelijk gesproken, onderdeel

van een breder geheel. Danneels erfde bij zijn aantreden een bisdom dat bestuurlijk opgedeeld was in drie pastorale zones — de vicariaten Vlaams-Brabant, Brussel en Waals-Brabant — en één hulpbisschop had: Paul Schoenmaeckers, die in functie was sinds 1952, onder kardinaal Van Roey. Toen Suenens in het begin van de jaren zestig het voorheen unitaire aartsbisdom op een federale leest schoeide, plaatste hij Schoenmaeckers aan het hoofd van het nieuwe vicariaat 'Vlaams-Brabant en Mechelen'. Met Danneels diende Schoenmaeckers nu de derde aartsbisschop op rij. Danneels paste bij zijn aantreden in 1980 zijn Antwerpse strategie toe: hij behield de integrale bestuursploeg en gooide het roer niet om — wel integendeel: Danneels timmerde voort aan Suenens' constructie. Hij deed dat overigens in overleg met zijn voorganger, die na zijn ontslag verhuisd was naar zijn residentie aan de Brusselse de Smedt-de Naeyerlaan en nadien naar Wemmel. Om de twee weken bezocht Danneels de kardinaal in Brussel, een uurtje op maandag in de vooravond.

Meteen bij zijn aankomst in Mechelen ontving hij ook een uitgebreide 'state of affairs' van vicaris-generaal Paul Theeuws, die wees op verschillende moeilijkheden met de bestaande structuur en de spanningen tussen de verschillende gemeenschappen in dit grote bisdom. Hij maakte onder meer melding van het ongenoegen bij Franstaligen over de Vlaamse vestigingsplaats van de zetel. Na een kennismakingsperiode nam Danneels in 1982 een aantal grote beslissingen. Hij plaatste niet langer een vicaris-generaal maar een hulpbisschop aan het hoofd van elk van de drie territoriale vicariaten. Bovendien zorgde hij ervoor dat de regio Brussel-Hoofdstad twee hulpbisschoppen kreeg: een voor het Nederlandstalige pastoraal (de jezuïet Luk De Hovre) en een voor het Franstalige (Paul Lanneau). Rémy Vancottem, amper achtendertig jaar oud, werd hulpbisschop voor het vicariaat Waals-Brabant. Ten slotte werd in 1987, een jaar na het overlijden van Schoenmaeckers, Jan De Bie aange-

steld als hulpbisschop voor Vlaams-Brabant en Mechelen. Die complexiteit had enige consequenties: hoewel hij altijd betrokken was bij zijn medewerkers en bij het korps van de ongeveer vijftienhonderd priesters die het aartsbisdom bij zijn aantreden rijk was, vertrouwde Danneels het dagelijkse bestuur en de directe omgang met het veld in grote mate toe aan zijn hulpbisschoppen.

In het laatste decennium van Danneels' episcopaat wijzigde dit kader zich licht. In maart 2002 leidde het ontslag van De Hovre en Lanneau, beiden pensioengerechtigd, ertoe dat de Brusselse kerkgemeenschap de kardinaal verzocht om voortaan slechts één enkele hulpbisschop aan te stellen voor het Brusselse pastoraal. De hoofdstedelijke realiteit was al lang niet meer die van een simpele tweedeling tussen Franstaligen en Nederlandstaligen, maar die van een multiculturele en veeltalige metropool. De uitdaging om daar een eigentijdse pastorale werking op te zetten was voor de Gentse vicaris Jozef De Kesel, die hulpbisschop werd. In 2009 nam Jan De Bie om gezondheidsredenen ontslag. Wetend dat hij aan zijn laatste jaar als aartsbisschop bezig was en menend dat wie een ambt verlaat geen grote beleidsbeslissingen meer mag nemen om de opvolger niet te belasten, vroeg Danneels Rome niet om een nieuwe hulpbisschop voor Vlaams-Brabant en Mechelen: dat was aan de volgende aartsbisschop. Etienne Heyse werd vicaris-generaal.

De tweewekelijkse bijeenkomsten met zijn hulpbisschoppen waren voor Danneels een middel om geïnformeerd te blijven, de teugels in handen te houden, zo nodig plooiën glad te strijken en alleszins de eenheid te bewaren. Dat laatste was allesbehalve evident en communautaire spanningen waren niet van de lucht, waarbij vooral in Waals-Brabant centrifugale krachten aanwezig waren die streefden naar de oprichting van een afzonderlijk Vlaams en Waals bisdom. Voor Danneels stond het 'model-Suenens' buiten discussie. De invulling van zijn taak was

daarmee van meet af aan een oefening in subsidiariteit: enerzijds waakte hij erover om voldoende autonomie aan de drie delen toe te kennen, anderzijds trad hij zelf als bindfiguur op. Hulp daarin kreeg hij van de opeenvolgende vicarissen-generaal. Tot 1982 was dat Paul Theeuws, nadien Edward Goffinet en sinds augustus 2000 Etienne Van Billoen.

Danneels adopteerde naast Suenens' beleidsploeg ook zijn meest directe medewerker en privésecretaris Wilfried Brieven. Brieven werkte sinds 1967 in die functie en bleef aan tot in het jaar 2001, waarna hij opgevolgd werd door Luc Van Hilst. Danneels-Brieven bleek een geslaagde match. De secretaris was een bescheiden en discreet man, die niet alleen bisdomszaken maar ook de gevoeligheden van de aartsbisschop zelf goed inschatte. Met Brieven's opvolger Van Hilst veranderde weliswaar de stijl, maar niet het vertrouwen tussen aartsbisschop en privésecretaris.

Voorzitter van de bisschoppenconferentie

De tweetaligheid van België had niet alleen een impact op het bestuur van het aartsbisdom, maar ook op de organisatie van de Belgische bisschoppenconferentie. Terwijl het geen automatisme is dat een aartsbisschop voorzitter is van een bisschoppenconferentie, vormt de Belgische kerkprovincie een uitzondering op die regel. Danneels stond vanaf 1980 aan het hoofd van een bisschoppenconferentie waarbinnen hij aanvankelijk een van de jongste leden was. Tijdens de dertig jaar dat hij de conferentie leidde, wijzigde haar samenstelling volledig. Aanvankelijk zaten daarin nog een aantal bisschoppen die op het concilie actief waren geweest maar ook enkele postconciliaire bisschoppen.

Van de conciliebisschoppen zag hij eerst zijn eigen voormalige bisschop, Emiel-Jozef De Smedt, met emeritaat gaan. Danneels wijdde in 1985 Roger Vangheluwe, jarenlang zijn oud-collega op het Brugse seminarie. In Gent bereikte Léonce-Albert Van Peteghem eind december 1991 de pensioneringsleeftijd van

vijfenzeventig jaar en werd er opgevolgd door Arthur Luysterman (die een jaar voordien door Van Peteghem was gewijd als coadjutor, hulpbisschop met recht van opvolging). Danneels vond in Luysterman een geestesgenoot op het vlak van klassieke muziek. In het bisdom Hasselt volgde Paul Schruers in 1989 bisschop Jozef-Maria Heuschen op. Nadat ook Schruers in 2004 met emeritaat ging, volgde zijn coadjutor Patrick Hoogmartens hem op. Onder de generatie ‘postconciliaire bisschoppen’ moest vooreerst Danneels zelf worden opgevolgd. De Antwerpse bisschopszetel die hij verliet werd ingenomen door Paul Van den Berghe, voorheen seminarieprofessor in Gent en Danneels’ collega-redactiesecretaris van *Collationes*. Toen Van den Berghe met emeritaat ging in 2008 ruilde de Brugse priester Johan Bonny zijn plek in de Romeinse curie in voor de Antwerpse zetel. Hij was toen werkzaam in de Raad voor de Christelijke Eenheid in Rome. In 2003 wijdde Danneels Guy Harpigny als opvolger van Jean Huard als bisschop van Doornik en in het bisdom Luik volgde Aloys Joustien in 2001 Albert Houssiau op, die op zijn beurt in 1986 Guillaume Marie van Zuylen was opgevolgd. In 1991 wijdde de kardinaal in Namen André Léonard als opvolger van Robert Mathen.

Grootkanselier van twee katholieke universiteiten

De aartsbisschop is ook automatisch grootkanselier van de beide grote katholieke universiteiten die België rijk is, de Katholieke Universiteit Leuven (KUL) en de Université Catholique de Louvain (UCL). Bij Danneels’ aantreden in 1980 was die functie nog medebepalend voor het universitaire beleid; in de loop van de drie decennia zou zij opschuiven naar een eerder ceremoniële rol. In ieder geval zat de kardinaal tot het einde van zijn episcopaat trouw de vergaderingen van beide inrichtende overheden voor, die doorgaans in Mechelen plaatsvonden. Naast de vergaderingen met de academische overheden

waren er elk jaar twee bijzondere momenten: de aanvang van het academiejaar en het patroonsfeest van de universiteit. Beide feesten vinden telkens op 2 februari plaats, wat betekende dat de kardinaal iedere keer weer moest pendelen tussen Leuven en Louvain-la-Neuve en slechts zelden de bijhorende recepties bijwoonde; gelukkig behoorden recepties nooit tot Danneels' favoriete activiteiten.

Als grootkanselier had hij een nauw contact met de volledige generatie rectoren sinds de splitsing van de universiteit aan beide zijden van de taalgrens (aan Vlaamse zijde de rectoren Pieter De Somer, Roger Dillemans, André Oosterlinck, Marc Vervenne en Mark Waer; aan Franstalige zijde Édouard Massaux, Pierre Macq, Marcel Crochet, Bernard Coulie en Bruno Delvaux). Binnen de historische band tussen universiteit en kerk ging Danneels' aandacht hoofdzakelijk uit naar twee domeinen. Ten eerste de theologische faculteit en de faculteit kerkelijk recht, aangezien beide voor de benoemingen van hun professoren afhingen van zijn fiat. Het andere domein was dat van het medisch onderzoek. Juist vanaf de jaren tachtig stonden bio-ethische kwesties steeds meer in het centrum van de kerkelijke debatten.

Naast de brandende ethische dossiers maakte Danneels aan de twee universiteiten nog andere moeilijke momenten door. Aan de UCL hing dat meermaals samen met de positie van André Léonard die, na een professorenloopbaan aldaar, sinds 1991 als Naams bisschop zetelde in de inrichtende overheid. Aan de universiteit van Leuven deed zich de pijnlijkste episode voor aan het eind van 2008, toen de inrichtende overheid van de universiteit na de statutaire beoordelingsprocedure besloot om het bestuursmandaat van rector Marc Vervenne niet te verlenen en Danneels dit besluit moest overbrengen, aan de rector en aan de hele universitaire gemeenschap. Danneels was daar-entegen erg opgetogen over de toenemende samenwerking tussen de UCL en de KUL, die dankzij de goede verhouding tussen

rectoren Coulie en Vervenne, gestalte kreeg in het uitreiken van gemeenschappelijke eredocoraten.

De rode hoed

De automatismen die de aartsbisschop tot grootkanselier en voorzitter van de bisschoppenconferentie maakten, golden niet voor het krijgen van de kardinaalstitel. Toch was het sedert het ontstaan van België een ongeschreven regel dat de aartsbisschop de kardinaalstitel kreeg en alle rechten die daarbij horen, zoals deelname aan conclaven en consistories (waarin de paus de kardinalen bijeenroept voor beraad).

Drie jaar na zijn aanstelling werd Godfried Danneels door Johannes Paulus II tot kardinaal gecreëerd, samen met zeven- tien anderen, onder wie personages die later nog vaak zijn pad zouden kruisen: Carlo Maria Martini, Alfonso López Trujillo, Jean-Marie Lustiger, Józef Glemp en Joseph Louis Bernardin. De documenten waarmee het Staatssecretariaat Danneels op de hoogte stelde van deze promotie werden ondertekend op oudejaarsdag 1982. Een maand later, op 31 januari 1983, trok een (opvallend kleine) delegatie van familie en naaste medewerkers naar Rome, onder wie een trotse vader Hendrik Danneels. Nog geen twee maanden voordien, op 10 december 1982, was de moeder van Danneels overleden, twee dagen na haar zesenzeventigste verjaardag. Het gemis liet zich voelen. De woorden waarmee ze zich op haar doodsprentje tot haar zoon richtte — ‘Wees voor uw mensen een herder naar Gods hart. Ik heb u veel geholpen, ik zal het blijven doen vanuit de hemel’ — lagen vers in het geheugen toen Danneels op 2 februari 1983 in het Vaticaan de rode hoed ontving. Hij behoorde voortaan tot wat traditioneel de clerus van de bisschop van Rome heet. Hij kreeg ook een Romeinse titelkerk toegewezen: de Sint-Anastasiabasiliek, daterend uit de vroege vierde eeuw. Maar die kerk was geheel in verval en aan renovatie toe en de

kardinaal zou haar pas op 13 februari 1994 officieel in bezit nemen, in aanwezigheid van onder anderen koningin Fabiola.

Vroeg in februari 1983, daags na terugkomst van het consistorie, verscheen de kersverse kardinaal op de nieuwjaarsreceptie van het koninklijk paleis in Brussel. Protocollair werd Danneels krachtens zijn titel de eerste die op de koninklijke nieuwjaarsrecepties Boudewijn de hand mocht drukken. Zijn protocollaire positie ging terug tot het Verdrag van Wenen van 1815, dat de kardinalen gelijkschakelde met de rang van prins. Als ‘prins van de kerk’ kreeg Danneels een diplomatieke nummerplaat en een Vaticaans diplomatiek paspoort. Hij gebruikte die privileges heel zelden. Op 14 februari mocht hij naar Laken voor een feestelijke lunch ter gelegenheid van zijn kardinaal-screatie.

Tussen Rome en Canterbury

Nu Danneels aartsbisschop was, maar zeker sinds hij kardinaal was gecreëerd, groeide het aantal congregaties en pauselijke raden waarin hij zetelde. Danneels zou in de loop der jaren een stem hebben in de Congregatie voor de Bisschoppen, de Congregatie voor de Clerus, de Congregatie voor de Evangelisatie van de Volkeren, de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding, de Congregatie voor de Riten en de Sacramenten, de Pauselijke Raad voor de Openbare Gelegenheden en het Secretariaat voor de Niet-Gelovigen. Deze gremia leverden een netwerk op van contacten waaruit soms vriendschapsbanden zouden ontstaan, maar soms ook spanningen.

Zulke spanningen mocht Danneels meteen bij de aanvang van zijn termijn ervaren, en dat in een context die alles te maken had met de erfenis van kardinaal Mercier. Deze ‘prélat d’avant-garde’ had zich vanaf 1921 — in een tijd waarin katholieken zelden in dialoog traden met andere kerken — geëngageerd in de dialoog met het anglicanisme, en had met steun van dom Lam-

bert Beauduin de zogenaamde Mechelse Gesprekken georganiseerd aan de Wollemarkt. Theologisch werden de fundamenteën aangeboden door deze benedictijn, die in 1925 zijn manifest *L'Église anglicane unie, mais non absorbée* formuleerde. De concrete dialoog, met betrokkenen van katholieke (Hyppolyte Hemmer, Fernand Portal, Pierre Battifol, Jozef-Ernest Van Roey) en anglicaanse zijde (Charles Lindley Wood, Walter Howard Fere, Charles Gore en Armitage Robinson) was beloftevol maar strandde na de dood van Mercier in 1926, ook al omdat aartsbisschop Van Roey de gesprekken had stopgezet. Prille oecumenische initiatieven werden bovendien nog meer gekortwiekten tegen het einde van het decennium met het verschijnen van de encycliek *Mortalium animos* van Pius XI. De contacten werden echter nieuw leven ingeblazen onder Suenens, die werkelijk een vriendschapsband had gesmeed met Ramsey en kon steunen op het engagement van de aristocratische kanunnik Joseph Dessain, wiens oom ooit Merciers privésecretaris geweest was.

Danneels stapte op aansporen van Dessain in een oecumenische traditie die sinds Vaticanum II in een stroomversnelling gekomen was. Na de uitvaardiging van het conciliedocument *Unitatis redintegratio* in november 1964 ontstonden veel bilaterale overlegorganen. Eén van die initiatieven vloeiende voort uit de historische ontmoeting tussen de anglicaanse aartsbisschop van Canterbury, Michael Ramsey, en Paulus VI in maart 1966: de Anglican-Roman Catholic International Commission (ARCIC). In 1981 bereikte ARCIC het einde van de zogenaamde eerste dialoogfase, waarin ze drie thema's bestudeerde die sinds Hendrik de Achtste de band tussen Rome en Canterbury bemoeilijkten. Het ging om de invulling van het kerkelijke ambt, de viering van de eucharistie en de vraag rond kerkelijke gezagsuitoefening. Vaticanum II had de deur opengezet voor het debat over de rol van het pauselijke primaatschap en de lokale gezagsuitoefening. Hieromtrent hadden de leden van ARCIC

voorzichtige stappen gezet en waren ze overeengekomen dat na de anglicaans-katholieke top in Windsor in augustus-september 1981 het eindrapport gepubliceerd zou worden in het begin van 1982.

Binnen de Congregatie voor de Geloofsleer in Rome was de Belgische dominicaan Jérôme Hamer betrokken bij pogingen om die publicatie op de lange baan te schuiven. Het nieuws verontrustte Canterbury, en Dessain stelde Danneels hiervan op de hoogte. In contact met de Nederlandse kardinaal Johannes Willebrands trok Danneels naar Rome om het dossier te helpen ontmijnen en druk uit te oefenen om de blokkade op te heffen. Met succes, getuige de woorden waarmee aartsbisschop Robert Runcie, Ramseys opvolger in Canterbury, op 15 februari 1982 Danneels bedankte voor zijn 'speciale bezoek aan Rome om te helpen in de ongelukkige ontwikkelingen rond de publicatie van het rapport van de Anglican-Roman Catholic International Commission. [...] Het schijnt dat er nu geen bezwaar meer is tegen gezamenlijke publicatie.'

Danneels had zich in 1981 al geprofileerd als een voorstander van de dialoog met de anglicanen. Op 15 maart was hij in Londen te gast in Lambeth Palace, residentie van de anglicaanse aartsbisschop. Dit ging niet onopgemerkt voorbij: de Mechelse aartsbisschop werd de eerste rooms-katholiek sinds de zestiende-eeuwse Reformatie die mocht preken in de kathedraal van Canterbury. De waardering was wederzijds. Met Allerheiligen van dat jaar mocht Robert Runcie een anglicaanse dienst leiden in de Sint-Romboutskathedraal, bij de graftombe van Mercier. Die uitwisseling vormde het startsein voor een verder goed contact tussen de anglicaanse zetels van Canterbury, York en het katholieke Mechelen. In augustus 1996 werd dat bezegeld met een grootse viering van vijfenzeventig jaar Mechelse Gesprekken. Intussen had vicaris-generaal Goffinet de fakkel overgenomen van Dessain en organiseerde hij met de steun van oecumenische theologen als Adelbert Denaux en John A. Dick

de feestelijkheden, waaronder een wetenschappelijk colloquium en een oecumenische gebedsviering in de aanwezigheid van kardinaal Edward Idris Cassidy, voorzitter van de Pauselijke Raad voor de Eenheid, en anglicaans aartsbisschop George C. Carey.

Hoofdstuk 7

HET JAAR VAN TWEË SYNODES

Op 6 november 1979 ondertekende de staatssecretaris van het Vaticaan, kardinaal Agostino Casaroli, een belangrijke brief. Die bevatte het bericht van Danneels' aanstelling tot tweede gedelegeerd voorzitter van de bijzondere bisschoppensynode die zich over de kerk in Nederland zou buigen. Hij moest die delicate taak in Rome gaan opnemen samen met kardinaal Johannes Willebrands, die toen tegelijk aartsbisschop van Utrecht was en voorzitter van de Pauselijke Raad voor de Christelijke Eenheid. De synode zou verlopen van 14 januari tot 31 januari 1980 en zorgde ervoor dat de nieuwe aartsbisschop meteen tijdens zijn eerste bestuursmaand uithuizig was. Zoals gebruikelijk bij synodes — vergaderingen die bedoeld zijn als een middel om collegiaal bestuur in samenwerking tussen de paus en de bisschoppen te realiseren — werden de zittingen bijgewoond door de paus. Formeel was de toen jonge en dynamische Johannes Paulus II synodevoorzitter, maar feitelijk delegeerde hij die taak om zelf boven het debat te kunnen staan. Zo gaf de paus aan Willebrands en Danneels de leiding van de buitengewone synode over de Nederlandse kerk. Terwijl Willebrands al een behoorlijke carrière binnen de Romeinse curie had, betekende het voor Danneels zijn vuurdoop. Daarmee kreeg hij niet de intrede van een doorsnee 'nieuwe' bisschop, die meestal bestond uit luisterend deelnemen en een voorzichtige eerste synodespeech — hij stond meteen mee aan het roer.

Dat de jonge Danneels nog voor zijn aanstelling als aartsbisschop een dergelijke taak kreeg, werd uitgelegd als een blijk

van pauselijk vertrouwen maar had net zo goed te maken met zijn kennis van het Nederlands en van Nederland. Dat laatste maakte hem tot een buitenstaander die de finesses en gevoeligheden afdoende beheerste om een rol in het dialoogproces te spelen. Toen aartsbisschop Suenens zijn opvolger op 21 december 1979 voorstelde, bracht hij als argument te berde dat de paus Danneels met Willebrands aanstelde 'om zijn uitmuntend theologisch inzicht en zijn wijsheid'. De nieuwe aartsbisschop mocht dan wel wijs zijn, reeds twee jaar bisschop en officieel lid van de Congregatie voor de Geloofsleer, zijn naam deed op dat moment bij weinig mensen buiten Vlaanderen een lichtje branden.

De erfenis van Noordwijkerhout

De bijzondere synode voor de kerk in Nederland was een nieuwheid in de postconciliaire kerkgeschiedenis: het was de eerste synode in de recente geschiedenis die één welbepaalde kerkprovincie betrof. Ze was ook delicaat, omdat ze korte metten wilde maken met een scala van 'wanverhoudingen' dat door de jaren heen in het Nederlandse katholicisme gegroeid was en had geleid tot een situatie die de latere kardinaal Simonis omschreef als 'twee kerken in één land' — twee rooms-katholieke kerken, welteverstaan. Er bestonden immers moeizame en gespannen relaties tussen de gelovigen en hun bisschoppen, tussen gelovigen onderling, maar vooral tussen de Nederlandse bisschoppen. Die diepe polarisatie vormde het hoofdthema van deze synode, die mede op aansturen van Willebrands samengeroepen was.

De Nederlandse polarisatie kwam niet uit de lucht vallen, maar was ontstaan tijdens het episcopaat van Willebrands' voorganger kardinaal Bernard Alfrink, in de nasleep van het Tweede Vaticaans Concilie. Het al eerder genoemde Pastoraal Concilie, dat geleid werd door het Pastoraal Instituut van de

Nederlandse Kerkprovincie (PINK) en Walter Goddijn, speelde een hoofdrol in het verhaal van de Nederlandse polarisatie. De organisatie zette krachtig in op democratie in de kerk en leidde tot erg vooruitstrevende besluiten, met de expliciete verwachting dat de bisschoppen deze besluiten zouden volgen en verdedigen in Rome.

Alleen zat er spanning op de wijze waarop de gedachten van collegialiteit, van bestuursparticipatie en van de rol van de leken in de kerk in de besluiten van Vaticanum II geformuleerd waren enerzijds, en de democratische invulling ervan in Nederland anderzijds. Al spoedig stond Rome uiterst argwanend tegenover zoveel enthousiasme met zo weinig respect voor de hiërarchie. Paus Paulus VI en de leden van verschillende curiale bureaus zagen de ontwikkelingen met argusogen aan, zeker tegen de achtergrond van de groeiende secularisatie, het toenemend aantal priesteruittredingen en de dubieuze rol die verschillende theologen zoals Edward Schillebeeckx en Piet Schoonenberg leken te spelen. Tevens stoorden ze zich aan de liturgische experimenten die in de Amsterdamse studenteneklesia opgezet werden onder de bezielende leiding van Huub Oosterhuis.

Na herhaaldelijke misverstanden aan beide zijden reageerde Rome door middel van bisschopsbenoeringen die aan duidelijkheid niets te wensen overlieten. Zo werd Adrianus Simonis, een opvallende tegenstem tijdens het Pastoraal Concilie die bij vele progressieve Nederlandse katholieken voor reactionair doorging, in december 1970 tot bisschop van Rotterdam benoemd. Dertien jaar later zou hij Willebrands opvolgen als aartsbisschop van Utrecht. Begin 1972 werd ook Joannes Gijsen aangesteld als bisschop van Roermond. Hij werd in Rome door Paulus VI zelf gewijd. Van Alfrink werd verwacht dat deze hem mee de handen op zou leggen als teken van kerkelijke eenheid.

Eerder dan de spanningen te verzachten, brachten de twee bisschopsbenoeringen tweedracht binnen de Nederlandse bis-

schoppenconferentie zelf. De benoeming, in 1975, van aartsbischop Johannes Willebrands, een specialist in de oecumene en daarmee een diplomaat en verzoener, werd door Paulus VI gezien als een poging om de verdeeldheid aan te pakken, maar Willebrands stond voor een onmogelijke opdracht. Aan het einde van de jaren zeventig was de maat vol en besloot de Utrechtse aartsbisschop in samenspraak met de paus een bijzondere synode te beleggen voor Nederland. Het gehele episcopaat zou naar Rome gaan voor een verzoeningsoverleg en om maatregelen te ontwikkelen die de Nederlandse katholieke kerk weer 'op het spoor' moesten zetten.

De verdeeldheid manifesteerde zich op vele fronten (de moderne theologie, de catechese, de experimenten in de postconciliaire liturgie) maar vooral ook in de visie op het ambt en de rol van de leek. Dat laatste kreeg een centrale plaats in de debatten: hoe kon het ambt ingevuld worden, en hoe moest het met de leken als pastoraal werkers? In welke mate konden die taken opnemen die traditioneel behoorden tot de opdrachten van de clerus? En hoe zat het met de priesteropleiding? En met de uitgetreden priesters die doceerden aan theologieopleidingen? In de jaren zestig was in Nederland de priesteropleiding afgeschaft en vervangen door vijf academische opleidingen. Maar die beslissing werd spoedig ter discussie gesteld. Zo weigerde Joannes Gijzen bijvoorbeeld om lekenpastores te benoemen en richtte hij met steun van Rome in Rolduc een diocesaan seminarie op dat zich afzette tegen het klimaat in de academische theologiefaculteiten.

Een korte aanloop

Danneels kende Nederland relatief goed. Hij was vertrouwd met het werk van theologen als Schillebeeckx en op liturgisch vlak had hij een flink aantal Nederlandse theologen van nabij leren kennen in zijn professoraatsjaren. Deze redenen speelden

mee in zijn aanstelling als voorzitter, al bleef het een sprong in het ongewisse die nog bemoeilijkt werd door de gelijktijdige start van zijn functie als aartsbisschop in België. Juist die gelijktijdigheid zou een keerzijde hebben: Danneels' eerste synode-ervaring werd fundamenteel voor zijn houding in het bestuur van de Belgische kerkprovincie.

Intussen moest hij zich voorbereiden op de synode. Danneels nam contact op met Johannes Willebrands, die in Rome mede aangestuurd had op zijn benoeming voor deze bijzondere synode. Op 9 november 1979 schreef Danneels hem (nog vanuit Antwerpen) een brief waarin hij zich meer dan bereid toonde om naar Utrecht te reizen voor nader overleg. Het onderhoud daar volgde op vrijdag 23 november, nadat kardinaal Willebrands 's ochtends terugkeerde uit Rome, op het aartsbischoppelijke paleis aan de Utrechtse Maliebaan. Het gesprek met Willebrands over de Nederlandse kerk en een aansporingsbrief van Jozef Tomko, hoofd van het Romeinse secretariaat dat instond voor de organisatie van de bisschoppensynodes, die op diezelfde dag arriveerde, maakte dat bij hem de complexiteit van de opdracht begon te dagen. Daags voordien had Danneels aan zijn Antwerpse priesters zijn aanstelling tot gedelegeerd voorzitter van de Nederlandse bisschoppensynode aangekondigd en vroeg hij 'om gebed en boete opdat de heilige Geest in overvloed mag worden gegeven aan de paus en allen die daar zullen zijn'.

Alle steun was welkom, want er was uiterst weinig tijd om de synode voor te bereiden. In de eerste decemberweek verzamelden in Utrecht de Nederlandse bisschoppen zich rond Jozef Tomko en Willebrands. In de marge van diezelfde sessies, waar de agenda voorbereid zou worden, troffen ook Willebrands en Danneels elkaar op 4 en 5 december voor verder overleg, waarbij de Belgische bisschop informeel poolshoogte nam van de verhoudingen in de bisschoppenconferentie en een profiel-schets kreeg van het Nederlandse episcopaat. Daarmee was het

mondelinge overleg grotendeels afgerond — in de schaarse tijd die restte, moest alles via briefwisseling en per telefoon gebeuren, en dat tijdens Danneels' verhuizing van Antwerpen naar Mechelen.

Danneels rondde het jaar 1979 af met een brief aan degene die aan zijn leven een omwenteling gaf: Johannes Paulus II. Samen met het dankbericht voor zijn aanstelling bracht Danneels meteen de synode ter sprake als een uitgelezen kans om zijn trouw aan de kerk te betuigen: 'Heilige Vader, ik hoop dat de komende synode van de Nederlandse bisschoppen waarvan u me tweede gedelegeerd voorzitter hebt willen maken me de gelegenheid zal bieden om me een trouw dienaar te tonen van de kerk en van uwe Heiligheid.'

De Nederlandse synode

Op maandag 14 januari startte dan de synode, een experiment dat met aandacht gevolgd werd door de wereldkerk. Drie weken aan een stuk werd er in Rome vergaderd, behalve gedurende de weekends — die Danneels telkens in Mechelen doorbracht. De synode kende dan ook drie fases: eerst een terreinverkenning, vervolgens het aankaarten van de pijnpunten en het formuleren van pistes voor oplossingen. De tandem Willebrands-Danneels leidde beurtelings de bisschoppenvergaderingen terwijl de missionaris van het Heilig Hart en theologieprofessor Joseph Lescrauwaet samen met de Belg Albert Descamps, de voormalige en laatste rector van de unitaire Leuvense universiteit, als secretaris instonden voor de vergaderingsverslagen (Tomko was als secretaris-generaal van de synodes verantwoordelijk voor de organisatie) en vanuit die positie ook theologisch waardevolle accenten aanbrachten. De vlotte verstandhouding tussen deze goedgeschoolde secretarissen en de twee voorzitters speelde een rol van belang in het slagen van de synode. Verder was uiteraard Johannes Paulus II steeds aanwezig tij-

dens deze sessies: vaak in stilte luisterend, soms interveniërend. Dat laatste gebeurde vaak om de bisschoppen te verzoeken het wederzijds respect te bewaren of om eigen meningen over de rol van het episcopaat, over priesters en leken aan te bieden. De synodebesluiten moesten echter uit de groep zelf komen.

Met het oog op die besluiten verliepen de gesprekken overwegend in het Nederlands, en werd er overgeschakeld op het Italiaans wanneer dat vereist was vanwege andere aanwezigen. Er was effectief enig verloop van deelnemers aan de vergadering, en een opvallend groot aantal kardinalen volgde de zaak op de voet. Afhankelijk van de op tafel liggende thema's woonde andere vertegenwoordigers van de Romeinse curie de sessies bij. Dergelijke aanwezigen waren de kardinalen Franjo Šeper (Congregatie voor de Geloofsleer), Sebastiano Baggio (Congregatie voor de Bisschoppen) en James Robert Knox (Congregatie voor de Sacramenten en de Eredienst). Daarnaast volgden ook de kardinalen Silvio Oddi (Congregatie voor de Clerus), Gabriel-Marie Garrone (voormalig prefect van de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding) en Eduardo Pironio (Congregatie voor de Religieuzen en Seculiere Instituten) de vergaderingen. Geregeld was ook Jérôme Hamer, secretaris van de Congregatie voor de Geloofsleer, aanwezig. Dit rijtje prominenten maakt duidelijk hoe de synode voor Danneels niet alleen een oefening in diplomatie werd, maar tegelijk een intrede in de hoogste bestuurskringen van de katholieke kerk. Juist die intrede gaf hem een positieve indruk van het centrale kerkbestuur, omdat naar zijn aanvoelen de vergaderingen die hij mee voorzat niet ten prooi vielen aan getouwtrek van de zijde van de Romeinse curie, maar ruimte voor werkelijk debat lieten aan de Nederlandse aanwezigen.

Samen met de paus, Willebrands, Danneels, Tomko, Les-crauwaet en Descamps vormden zes Nederlandse residerende bisschoppen de 'vaste kern' van de synode: Johannes Bluysen ('s-Hertogenbosch), Hubertus Ernst (Breda), Joannes Gijsen

(Roermond), Johannes Bernard Möller (Groningen), Adrianus Simonis (Rotterdam) en Theodorus Zwartkruis (Haarlem). Daarnaast waren er twee vertegenwoordigers van de religieuzen in Nederland: de benedictijner prior Petrus van den Biesen en de toenmalige provinciaal van de salesianen, Adrianus Van Luyn.

De interne openheid van debat maakte dat de vergaderingen soms een weinig fraaie aanblik boden, met openlijke ruzies tussen bisschoppen die zich goeddeels in twee stromingen tegenover elkaar bevonden — met bisschoppen als Gijsen aan de ene zijde van het spectrum en Zwartkruis en Ernst aan de overzijde. Midden in deze gespannen en gepolariseerde relaties nam Danneels de rol op van ‘onbesproken outsider’. Zijn functie was bewust die van de diplomaat: op zoek naar compromis, bereid om alles aan bod te laten komen en ieder zijn zegje te laten doen. Zijn aanvoelen was echter niet beperkt tot het zuivere ‘conflict beheersen’, maar had ook een theologische zijde. Voor Danneels lag de opdracht van de synode in het zoeken naar een vorm van ‘collegialiteit die dieper ligt dan een bijeenkomst van managers die met bedrijfsmoeilijkheden zitten’ — met dien verstande dat Danneels niet de democratische invulling van collegialiteit deelde die een decennium eerder door Nederlandse stemmen als Walter Goddijn ontwikkeld werd.

Simonis omschreef Danneels’ positie in de synode als een ‘trait-d’-union’ en zijn waarde lag juist in zijn voortdurend terugverwijzen naar fundamentele kerkelijke principes, naar een voorgegeven eenheid als basis voor gesprek, naar de conciliebesluiten als grond voor gemeenschapsherstel. Het was, in zijn woorden, een ‘vingeroefening die van groot belang kan zijn voor de uitbouw van concrete medeverantwoordelijkheid’. Daarmee insisterde de nieuwe Belgische aartsbisschop op het vinden van een balans tussen universeel en lokaal bestuur, en op het belang van gemeenschapsgevoel onder de noemer *communio*. Diezelfde *communio* — een begrip dat onder meer door Lescrauwaet als centraal naar voren werd geschoven en door

Willebrands en Danneels opgepikt — hield voor hem in dat ieder op zijn eigen plaats een rol te spelen had in de lokale kerk: bisschoppen, priesters, diakens en leken (in die volgorde en met respect voor de grenzen tussen deze categorieën).

Communio, een embryo in ontwikkeling

Deel van Danneels' synodale leerschool waren de gebeurtenissen in de marge van de synode. Werden de Nederlandse bisschoppen overdag geacht om dringende beleids- en theologische problemen op te lossen, dan was de atmosfeer in de avonduren heel anders. De Belgische aartsbisschop verbleef met de andere deelnemers in het Nederlands Pauselijk College, waar informele contacten konden plaatsvinden en waar gelachen kon worden, ondanks alles. Gekoesterd werden de avondlijke momenten met Willebrands, met sigaar en borrel, gekoesterd ook het aanvoelen dat bisschoppen niet alleen met Rome maar ook onderling een vlotte verstandhouding nodig hebben.

Overdag bleef het ernst. Koortsachtig werkten de synodevaders de diverse thema's een voor een af: liturgie, ambt en ambtsopleiding, oecumene, de rol van de bisschoppenconferentie en de eenheid binnen die bisschoppenconferentie enzovoort. Albert Descamps stelde een tussentijds document op met een structuur — hoofdstukken die handelden over achtereenvolgens bisschoppen, priesters, religieuzen en leken — die meteen de grondslag legde voor het synodale slotrapport. Terwijl Danneels zich hierbij zonder reserve kon aansluiten, gingen meteen al kritische stemmen op tegen het feit dat de hiërarchische ordening als uitgangspunt genomen werd en niet — zoals het concilie dat gedaan had — de kerk als 'volk Gods'. Die omkering van de conciliaire orde belandde effectief in het tweeëntwintig pagina's tellende slotdocument dat op de laatste dag van januari 1980 door allen ondertekend werd in de Sixtijnse Kapel. Onder het oog van Michelangelo's fresco, en op de dag af een

decennium nadat in Noordwijkerhout het ambtsrapport verschenen was, plaatsten Danneels en de andere synodevaders hun handtekeningen. Het contrast kon moeilijk scherper zijn.

Het slotdocument — door Danneels toen bestempeld als een document met wellicht ‘geen juridische draagkracht voor andere lokale kerken dan de Nederlandse, maar niettemin een vorm van jurisprudentie’ — cirkelde vanaf de inleiding rond het centrale begrip ‘eenheid’. Behoeftte aan intrakerkelijke eenheid was hét tere punt geweest voor zowel de paus als voor Willebrands en Danneels. Theologisch van belang echter was de officiële Latijnse versie van de tekst, waar de gedachte van *communio* als spil gold. Dit begrip werd ontleend aan de concilieconstitutie over de kerk, *Lumen gentium*, en nu in verschillende richtingen uitgediept: *communio* tussen de lokale en de universele kerk, *communio* ook tussen het institutionele en het spirituele, tot slot *communio* tussen gewijden en leken. In elk van de vijf luiken van het synoderapport stond de term prominent voorop: zo vermeldde het eerste deel — over de bisschoppen — de aansporing om zowel aan de *effectieve communio* (gezagsuitoefening van bisschoppen samen met de bisschop van Rome) gestalte te geven, als aan de *affektieve communio* (de onderlinge samenwerking tussen bisschoppen). Hoewel gesteld werd dat diversiteit in de kerk mogelijk was, bleek de band met en de trouw aan Rome fundamenteel als garantie voor de eenheid. Daarna behandelde de tekst de positie van de priesters, en verscheen de gedachte van hiërarchische *communio*: alle priesters van een bisdom waren in *communio* met hun hiërarchische meerdere en dienden de gepaste gehoorzaamheid te tonen aan hun bisschop. De celibaatsverplichting werd als evident onderlijnd en functieverwarring met pastorale werkers moest vermeden worden. Om in een optimale priestervorming te voorzien, werd beslist om een postsynodale commissie van bisschoppen op te richten die de opleidingscentra zou doorlichten.

Vanuit de gevoeligheid voor functieverwarring, die ook Danneels al meermaals in het verleden uitgedrukt had, werd in het deel over de religieuzen de zogenaamde ‘derde orde’ — waarbij echtparen zich aansloten bij het leven en de spiritualiteit van een religieuze orde — afgewezen als mengvorm tussen het leven als gehuwde en dat als celibatair, aangezien ook hier elk risico op vervaging tussen verschillende ambten en roepingen moest verdwijnen. Leken en leken als pastoraal werkers vormden ten slotte het onderwerp van de vierde paragraaf. Leken werden hogelijk gewaardeerd, en tijdens de synode had Danneels onderstreept dat ‘leek-zijn geen scheldwoord is’. Toch volgde ook hier een ‘maar’, want de synode bepaalde dat kritische groepen soms te veel invloed uitoefenden op het kerkelijke leven. Dit moest ingedijkt worden en een commissie van bisschoppen zou onderzoeken welke concrete taken leken en pastoraal werkers op zich konden en mochten nemen. Het voor Danneels zo belangrijke ontologische onderscheid tussen gewijden en niet-gewijden bleek andermaal fundamenteel: elk risico op een ‘schaduwclerus’ was te vermijden, en dus mochten ook uitgetreden priesters in geen geval nog priesterlijke taken uitvoeren.

Terwijl onder Nederlandse gelovigen de contrasten tussen Noordwijkerhout en de synode op scherpe kritiek onthaald werden, toonden Willebrands en Danneels zich in eerste instantie gelukkig met de keuze voor *communio* als rode draad. Daarmee zetten zij, nog onbewust, een cruciale stap in de ontwikkelende zelfperceptie van de postconciliaire katholieke kerk. Terwijl in de eerste decennia na Vaticanum II veelal de gedachte van het ‘volk Gods’ gepromoveerd werd als centraal beeld om de kerkelijke realiteit te omschrijven, schoof de synode van 1980 met *communio* een ander sleutelbegrip naar voren. De term klonk toen relatief nieuw en de consequenties van die keuze zouden verderop in het decennium pas duidelijk worden, ook dan met Danneels als een hoofdrolspeler volgens wie ‘het concept *communio* in 1980 een embryo was dat in 1985 zou worden

geboren'. In het slotwoord van de synode, dat kardinaal Johannes Willebrands op 31 januari uitsprak, dankte de Nederlandse kardinaal uitdrukkelijk 'zijne excellentie de aartsbisschop van Mechelen-Brussel' omdat die zich 'zeer edelmoedig geheel ter beschikking gesteld heeft van onze synode en zo van heel de Nederlandse kerk'.

Een kil onthaal

Het eerste gevolg van de synode was het opzetten van nieuwe structuren: een synodale raad zag het levenslicht, waarin de kardinalen Garrone en Willebrands zetelden met de bisschop van 's-Hertogenbosch, Johannes Bluysen. De raad vergaderde beurtelings in Utrecht en in Rome, onder het voorzitterschap van Tomko en later, vanaf 1985, onder dat van de West-Vlaamse scheutist Jan Pieter Schotte, die hem opvolgde. De commissies die werden opgericht als besluit van de synode gingen in de vroege jaren tachtig van start. Dat resulteerde in een uitgebreid rapport over de Nederlandse situatie, dat Willebrands in 1983 naar Rome verzond. Het was een van Willebrands' laatste Utrechtse beleidsdaden, want kort erna volgde Adrianus Simonis hem op als aartsbisschop. De problemen in Nederland waren echter verre van opgelost: brede kringen van katholieken ervoeren de uitkomst van de synode als ondermaats, en vaak werd zij gezien als een Romeins terugschroeven van wat in de jaren zestig ingezet was. De spanningen bleven voortbestaan en uitten zich onder meer in het ontstaan van de kerkkritische Mariënburgvereniging in 1983, waar Simonis mee om te gaan had. Onder de nieuwe aartsbisschop zouden de spanningen rond de lekenpastores, uitgetreden priesters-professoren en de doorlichting van de Nederlandse theologieopleidingen onverminderd onder de as blijven gloeien en tegen het eind van het decennium opnieuw opflakkeren.

Terug in België voelde Danneels de aanhoudende contestatie vooral van op een afstand. Hij hield aan de synode een vertrouwensband over met verscheidene bisschoppen, zoals Simonis en Ernst, en ontving in de jaren na de synode met behoorlijke regelmaat Nederlandse bisschoppen — vaak buiten het reguliere overleg tussen Vlaamse en Nederlandse bisschoppen om — in Mechelen. De aartsbisschop was zich bewust van het koele onthaal van de synodebesluiten. Dat deed Willebrands een jaar na de synode zelfs in de pers toegeven dat de synode vanaf het begin negatief ontvangen werd, ondanks de verwachting dat de bisschoppen blijf zouden geven van eensgezindheid in hun beleid:

Naarmate de maanden voorbijgingen, is deze verwachting de bodem ingeslagen. Nergens bleek een echte *communio*, echte gemeenschap. De conflicten kwamen opnieuw virulent naar boven. Teleurstelling, verbittering, openlijk verzet tegen de bisschoppen, en wat misschien het ergste is, groeiende onverschilligheid tegenover de kerk, zijn de gevolgen.

Juist die ervaring maakte indruk op Danneels. Zowel de verdeeldheid tijdens de synode als de bittere consequenties van de polarisatie naderhand waren voor de nieuwe aartsbisschop een les in bestuur op verschillende terreinen: de omgang met de Belgische bisschoppenconferentie, de omgang met priesters en leken, de omgang met academische theologische faculteiten. Op al die terreinen werkte de Nederlandse situatie als een waarschuwing. Meteen al vanaf 1980 was Danneels er zich sterk van bewust dat het leiderschap van een lokale kerkprovincie behoefte had aan goede banden met de Romeinse curiebureaus en de paus.

‘Mijn beste synodetoespraak ooit’

De synode van januari 1980 had Danneels krachtig gelanceerd in Romeinse milieus en had hem een zeker enthousiasme voor synodale besluitvorming opgeleverd. Toen hij in september van datzelfde jaar opnieuw naar de Eeuwige Stad reisde voor de tweede synode in een enkel jaar, was hij er al meteen een graag geziene gast. Ditmaal was het geen ‘bijzondere’ synode maar de vijfde gewone bisschoppensynode (van 26 september tot 25 oktober). Het systeem van synodes was onmiddellijk na het concilie ingesteld door paus Paulus VI en de eerste ‘gewone’ synode had al plaatsgevonden in 1967. In tegenstelling tot de ‘bijzondere’ synode waarover hierboven sprake was, slaat de term ‘gewoon’ daarop dat aanwezigheid van vertegenwoordigers van het wereldepiscopaat vereist is en dat het thema de gehele kerk raakt. Maar er bestaan dus ook ‘buitengewone synodes’, die dan betrekking hebben op de wereldkerk maar die doorgaans samengeroepen worden met enige spoed, rond een welbepaalde gelegenheid.

Een ‘gewone synode’ dus nu, die handelde over het thema van de familie. Het onderwerp was delicaat omdat de aandacht van de buitenwereld (en van de binnenkerkelijke wereld) voornamelijk ging naar wat de synodevaders te zeggen hadden omtrent geboortebeperving en voorbehoedsmiddelen. Ruim een decennium na *Humane vitae* was de schaduw ervan nog steeds voelbaar. Algemeen rapporteur — officieel *relator* geheten — van deze synode was de toenmalige aartsbisschop van München-Freising, kardinaal Joseph Ratzinger. In 1977 was hij tot kardinaal gecreëerd en hij was al gauw een vertrouweling geworden van paus Johannes Paulus II. Aan iedere synode gaat een ernstige voorbereiding vooraf en van Romeinse zijde is het de relator die daarin een voorname rol speelt, dus was Ratzinger een van de spilfiguren; het was aan hem om de krijtlijnen uit te zetten. Hij deed dat aan de hand van de antwoorden op de

vragenlijsten die in de aanloop naar de synode aan de bisschoppen bezorgd werden. Dat nam niet weg dat aan de synode een bredere reflectie voorafging binnen de lokale kerken en in de media. Die bredere reflectie kreeg meer actoren naargelang het thema nauwer aansloot bij de bekommernissen van de moderne mens en de samenleving. De kerkelijke visie op huwelijk, op echtelijk samenleven en op seksuele moraal was dat, in de herfst van 1980, zonder twijfel.

Nog voor de aankondiging van de bisschoppensynode hadden zowel de Leuvense universiteit als haar zusteruniversiteit in Louvain-la-Neuve zich geëngageerd in een debat over fertiliteit. Vanaf eind 1978 tot 1982 zorgden de thema's van kunstmatige anticonceptiva, contraceptieve sterilisatie en kunstmatige inseminatie (al dan niet met een vreemde donor) voor aanhoudende discussies binnen de inrichtende overheden van de katholieke universiteiten aan beide zijden van de Belgische taalgrens. Op een bijeenkomst van de inrichtende overheid van de Université Catholique de Louvain in juli 1982 was het professor Guillaume de Stexhe die de aanwezigen over het thema abortus informeerde. Aan Vlaamse zijde ontstond vooral tussen minister Robert Houben en de bisschop van Gent, Léonce-Albert Van Peteghem, een aanhoudende spanning. Houben legde de naar zijn aanvoelen 'problematische houding' op tafel van 'het leergezag van de kerk inzake de verzorging en manipulatie van de mens'. Van zijn kant beschouwde Van Peteghem elk van de voormelde thema's a priori als 'immoreel'. Het was — ook voor de media — duidelijk dat in België de ogen gericht waren op Danneels.

Danneels was tijdens de synode de achtste spreker, net na de Oekraïense aartsbisschop Myroslav Ivan Lubachivsky en net voor de Milanese aartsbisschop Carlo Maria Martini. Hoewel hij zelf de volgorde niet te bepalen had, bewandelde Danneels in synodes graag de weg van de geleidelijkheid. Hij zou zelden als een van de eersten willen spreken — bij voorkeur hoorde hij

eerst het debat aan, wat de gelegenheid bood om de stemming te polsen en de eigen toespraak aan te passen waar nodig. Hij maakte er een punt van eer van om in alle synodes iets nieuws te berde te brengen in vergelijking met de vorige sprekers. Precies deze strategie paste hij toe tijdens de synode over de familie, met een interventie over het feit dat vele gezinnen getekend waren door een diepe bekommernis omtrent de toekomst, in een tijdperk van crisis en onzekerheden.

Danneels' toespraak putte uit de speeches die hij als bisschop van Antwerpen gaf over het verlies van transcendentie in de westerse wereld. Die vormden de insteek om de zorg van gezinnen te portretteren als een 'bekommernis die wordt gekleurd door het verlies van een antenne voor God'. Zo de synode een opdracht had voor de gezinnen, bestond die er volgens hem in om de schoonheid van het christelijke huwelijk duidelijk te maken in een tijd van secularisatie. De timing was pijnlijk, want Danneels sprak aan het begin van de echtscheidingsgolf die België in de jaren tachtig en negentig zou doormaken, en beklemtoonde in Rome de gedeelde verantwoordelijkheid van de partners voor elkaar en hun kinderen. Voorzichtiger klonk het waar het de moeilijke omgang van vele katholieken met de principes van *Humanae vitae* betrof. Daar diende volgens hem 'gekeken te worden naar de waarden die aan *Humanae vitae* ten grondslag liggen'. Danneels' omschrijving was hogelijk diplomatiek, en hield — verwijzend naar het openingsreferaat van Ratzinger — de mogelijkheid open om morele principes af te wegen tegen de alledaagse realiteit:

Wij vragen aan de synode grondiger in te gaan op de diepe inspiratie van de encycliek *Humanae vitae* en de aldaar voorgehouden menselijke en evangelische waarden. Het zou ook goed zijn objectief te ontleden waarom de leer van de kerk op dit vlak op zoveel aarzeling en weigering stuit.

[...] In zijn inleidend verslag wees kardinaal Ratzinger erop dat meer en meer gevallen voorkomen van echtgescheidenen die opnieuw huwen. De houding van de kerk ten overstaan van deze mensen is voor vele priesters en leken een bron van verwarring. Zij zien niet meer hoe het kerkelijk recht te verzoenen met de eisen van Gods barmhartigheid.

De spanning en vooral de noodzaak van het vinden van een balans tussen wet en barmhartigheid was een teer punt voor Danneels. In eigen land zou hij dat toepassen op de problematiek van de hertrouwde echtgescheidenen, waarbij hij het beroep op het geweten, dat speelde ten tijde van *Humanae vitae*, als doorslaggevend argument overnam. Hij stelde: 'in de discussie of de communie aan echtgescheidenen geweigerd dient te worden, heb ik me laten inspireren door de grondregel dat mensen nooit mogen ingaan tegen hun gevormd geweten.' Onder 'gevormd geweten' verstond Danneels wel de plicht van mensen om zich te informeren vooraleer ze een beslissing nemen. Zodra die beslissing in eer en geweten genomen is, moest ze ten volle gerespecteerd worden, ook door priesters en kerkleiders.

Net voor de afsluiting van de synode werden nieuwe leden gekozen voor de Raad van het Algemeen Secretariaat van de Bisschoppensynode. Die verzorgde de permanentie in twee richtingen: de opvolging van de lopende synode en de voorbereiding van de volgende. Iedere synode opnieuw werden synodevaders verkozen om zich bij de vaste kern van dat secretariaat te voegen, aangevoerd door de secretaris-generaal van (het secretariaat van) de bisschoppensynode. De stemronde van 24 oktober 1980 reflecteerde het prestige dat Danneels na nog geen jaar Mechels episcopaat genoot in Rome: hij behaalde meteen 124 stemmen, drie meer dan de volgende verkozene, Joseph

Ratzinger, en veertien meer dan de Engelse benedictijn en kardinaal-aartsbisschop van Westminster, Basil Hume.

Hoofdstuk 8

TUSSEN BEVRIJDINGSTHEOLOGIE EN DE CONGREGATIE VOOR DE GELOOFSLEER

Hoewel Danneels zich in zijn Antwerpse jaren niet afsloot voor de bevrijdingstheologie, bleef concreet engagement in die richting beperkt, ondanks de basisbewegingen die in verschillende Belgische bisdommen actief waren. Zijn *Psalm voor Puebla* was in dat verband een uitzondering die door groepen als Christenen voor het Socialisme positief onthaald werd. Tegelijk was het onderhoud dat Danneels op 10 december 1978 had met de charismatische aartsbisschop van Olinda en Recife, dom Helder Camara, enigszins ontluisterend. Die was toen als gastspreker in deSingel in Antwerpen op verzoek van een viertal ngo's komen spreken over de thematiek van onderdrukking en mensenrechten in het Brazilië onder de toenmalige militaire dictatuur — naar aanleiding van de dertigste verjaardag van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. In de marge van dat programma ontmoette hij de lokale bisschop. Na het gesprek met Danneels liet de Braziliaanse bisschop zich ontvallen dat de Antwerpse bisschop weinig zicht had op de armoedeproblematiek, en in de waan verkeerde dat die in België nauwelijks voorkwam. Het thema stond niet boven aan zijn prioriteitenlijst. In de eerste helft van de jaren tachtig zou dat drastisch veranderen.

Basisbewegingen in België

De hoop die Danneels' psalm uitdrukte, werd niet geheel waarheid: het contrast tussen de bijeenkomsten in Puebla en Medellín viel niet te ontkennen. De bevrijdingstheologie werd dan wel niet verboden en de basisgemeenschappen werden niet afgeschaft, maar de officiële kerkelijke steun ervoor kalfde af en het verschil met Medellín was voelbaar. Het klimaat onder de Poolse paus neigde naar een afkeer van alles wat naar communisme of socialisme zweemde. Waar paus Johannes XXIII in de encycliciek *Pacem in terris* een voorzichtig onderscheid formuleerde tussen ideologische systemen enerzijds en de individuele handelingen of bewegingen die eruit voortvloeien anderzijds, vervaagde deze finesse in de nieuwe context. Wojtyła's ervaringen met het communisme in Centraal- en Oost-Europa bepaalden zijn houding en leidden tot een openlijke afkeer van een Bijbellesing en een theologie die zich lieten inspireren door een marxistisch geïnspireerde maatschappijanalyse. Het antagonisme tussen rechtse dictaturen in Latijns-Amerika en de door het communisme geïnspireerde verzetsbewegingen creëerde een gespannen situatie.

In Danneels' drukke eerste jaren als aartsbisschop groeide zijn aandacht voor de problematiek van Latijns-Amerika. Links-progressieve bewegingen van christenen in Vlaanderen en Wallonië rapporteerden voortdurend over mistoestanden op het continent en organiseerden geregeld acties. Danneels zelf was daar nauwelijks bij betrokken, maar onderhield vanaf de Mechelse Wollemarkt wel met mondjesmaat contact met studiegenoten uit zijn Leuvense studententijd: de broers Jorge en Oscar Álvarez Calderón en Gustavo Gutiérrez. Dat gaf hem informatie uit de eerste hand over de ontwikkeling in Latijns-Amerika, en met name in Peru. Bovendien wist Danneels goed hoe Gutiérrez en andere prominente bevrijdingstheologen aan de zijlijn gehouden werden van de voorbereidingen van Puebla, en

de rol die de eigengereide Colombiaanse CELAM-voorzitter Alfonso López Trujillo in dit verhaal speelde.

In eigen land waren er, naast lokale basisbewegingen die zich het gedachtegoed van de bevrijdingstheologie toe-eigenden, andere foyers van enthousiasme. De katholieke universiteiten, bijvoorbeeld. In Louvain-la-Neuve was de universiteit gedurende de jaren zeventig een plek geworden waar zowel in studenten- als professorenmilieus de Latijns-Amerikaanse situatie op de voet gevolgd werd, en de invloed van priester en socioloog François Houtart leefde sterk. Ook in Leuven stak de Universitaire Parochie haar sympathie voor de bevrijdingstheologie niet onder stoelen of collegebanken. Op 2 februari 1980, vlak na het slot van de Nederlandse synode, gaf Danneels voor het eerst als grootkanselier acte de présence op de academische zittingen waarbij de universiteiten hun eredoctoraat uitreikten. In Leuven ging die eer in 1980 naar de aartsbisschop van San Salvador, Oscar Romero, nota bene precies tien jaar na het eredoctoraat voor dom Helder Camara. Romero's volgehouden klemtoon op het belang van mensenrechten en op de verdediging van de armsten in de samenleving had tevoren de volle steun van paus Paulus VI gehad, maar wekte nu argwaan in sommige Romeinse milieus en bij de rechtse politieke klasse in El Salvador.

Romero's toespraak over *De politieke dimensie van het geloof vanuit het perspectief van de optie voor de armen* behoorde tot de eerste momenten waarop Danneels zich in alle scherpheid het bestaan realiseerde van 'structuren van zonde' in een land waar de katholieke kerk een grote stem had. Romero bepleitte het recht van de armen om zich daartegen te verzetten, met niet-geringe consequenties. Het bewustzijn dat de keuze voor een Bijbels gefundeerd christelijk humanisme sociale en politieke implicaties kon hebben, groeide door de dramatische gebeurtenissen in de weken daarop: zes weken nadat Danneels Romero in Leuven gesproken had, raakte het nieuws bekend dat

de aartsbisschop tijdens het celebreren van de eucharistie neergeschoten was door een doodseskader. Op 29 maart van dat jaar, vijf dagen na de moord op Romero, ging Danneels in de Brusselse kathedraal voor in een sobere herdenkingsviering. De opkomst was groter dan verwacht en de kathedraal te klein. Centraal stond de gedachte aan het vijfde gebod, dat Romero aangehaald had in een toespraak de dag voor zijn dood: *no mataras*, ‘gij zult niet doden’. Met dit alles groeide bij Danneels een voorzichtige afstand tegenover de steeds dwingender kritiek die het Vaticaan op een aantal basisbewegingen had.

Groeierende bezorgdheid

Voorzichtig, want in deze vroege jaren van zijn episcopaat groeide de druk in eigen land op de aartsbisschop om duidelijk stelling te nemen. De media hadden steeds meer sympathie voor de onderdrukte vertegenwoordigers van de bevrijdingstheologie — de spanning tussen voor- en tegenstanders op het Latijns-Amerikaanse continent steeg. In het kleine België verzetten steeds meer geëngageerde priesters en leken zich openlijk tegen de Romeinse afwijzing van de bevrijdingstheologen. In het bisdom Brugge was ook Danneels’ zus Lieve nauw betrokken bij een basisgemeenschap die mede bezield werd door priesters als Willibrord Denaux. Op een meer academisch niveau wijdden theologische tijdschriften als het door Schillebeeckx gedragen *Concilium* hun aandacht aan de politieke theologie en gaven een forum aan bisschoppen als Paolo Arns, die een pleidooi hield voor een sociale invulling van het begrip *communio*. Dit alles ging gepaard met een sterke kritiek op het buitenlandse beleid van de VS, waar in januari 1981 Ronald Reagan het presidentiële roer zou overnemen.

In juli 1980 ontmoette Danneels vier priesters uit El Salvador, die over de schrijnende situatie verhaalden en de redenen uiteenzetten voor katholieken uit de basisbewegingen om zich

af te zetten tegen het regime en aansluiting te zoeken bij het linkse, sandinistische verzet. De zorgwekkende signalen vernieuwigdighden zich in de vroege jaren tachtig en Danneels ving met regelmaat echo's op vanuit het Leuvense *Collegio pro America Latina* — het Latijns-Amerikaans College (COPAL), in de jaren vijftig geopend onder Pius XII om *Fidei donum*-priesters op te leiden voor de missies. In dat college, vlak bij de Leuvense Kruidtuin, onderhield men goede banden met een groot aantal Belgische priesters die actief waren in de basisgemeenschappen in Zuid-Amerika — zoals de Brusselse priester José Comblin, die in Brazilië werkzaam was. Enkelen van hen raakten betrokken bij het politieke verzet. Als 'klerikale' organisatie werkte COPAL ook nauw samen met de lekenorganisatie Samenwerking Latijns-Amerika. Nog voor de kerst van 1983 bezocht Danneels het college, op dat moment onder de leiding van Jan De Bie — een man met jaren Braziliaanse ervaring op de teller en goede contacten in verschillende landen in het Zuiden. In het COPAL werd, vaak in overleg met christelijke ngo's als Broederlijk Delen, de situatie met argusogen gevolgd en bood men vormingscursussen voor stagiairs die vanuit België naar Latijns-Amerika zouden afreizen.

Danneels zag tegelfdertijd de aandacht voor Latijns-Amerika groeien in het Brusselse instituut Lumen Vitae, waar de jezuïeten zich bekommerden om de theologische opleiding van studenten uit derdewereldlanden. De beweging kreeg nog wat meer armslag door de beslissing van de Leuvense universiteit om, op de dag af twee jaar na het eredoctoraat voor Romero, op 2 februari 1982, diezelfde titel toe te kennen aan kardinaal Aloisio Lorscheider, aartsbisschop van het Braziliaanse Fortaleza. De Belgische sympathie voor de bevrijdingsbewegingen was ook Pax Christi Internationaal niet ontgaan — nog voor het eredoctoraat aan Lorscheider toegekend werd, ontving Danneels de flamboyante voorzitter van de beweging, de Italiaanse bisschop Luigi Bettazzi. Bettazzi was in deze jaren uiterst ge-

engageerd in de steun voor de basisbewegingen en vond een ontvankelijk oor in bisschop Danneels — zo ontvankelijk dat enkele maanden later opnieuw een delegatie van Pax Christi naar de Wollemarkt gestuurd werd om de aartsbisschop verder te informeren over de Latijns-Amerikaanse ontwikkelingen.

De keuze voor Lorscheider kreeg, na Romero, een symboolgewicht, des te meer omdat — op aandringen van vicerector Guido Maertens, en met Danneels' goedkeuring in de inrichtende overheid — Lorscheider gelauwerd werd in de plaats van de oorspronkelijk genomineerde Poolse aartsbisschop van Warschau, kardinaal Józef Glemp, een prominent bestrijder van het communisme. Daags na de uitreiking van de eredoctoraten was de Braziliaanse eredoctor te gast in Mechelen voor een lezing over de basisbeweging in Brazilië. De banden tussen Mechelen en Fortaleza werden tijdens Lorscheiders bezoek aan Danneels verder aangehaald.

De Congregatie voor de Geloofsleer

Aan de horizon van Lorscheiders bezoek stond een steeds hoger oplopende spanning tussen hem en de nieuwe prefect van de Congregatie voor de Geloofsleer, kardinaal Joseph Ratzinger. Die laatste steunde de rechts georiënteerde president van CELAM, Alfonso López Trujillo, en onder dekking van de antimarxistische opstelling van de paus zorgde dit tweespan ervoor dat een groeiend aantal bevrijdingstheologen in het vizier van de congregatie kwamen te liggen, met namen als Jon Sobrino, Leonardo Boff en... Gustavo Gutiérrez. Hoewel Danneels lid was van deze congregatie, was het niet vanzelfsprekend dat hij een positieve rol zou spelen in dit verhaal: hij deed andermaal de ervaring op dat de leden van dit curieorgaan — hoewel ze jaarlijks geïnviteerd werden voor de plenaire zittingen — vaak buiten de heikele dossiers gehouden werden. Of het nu de zaken-Schillebeeckx en -Küng betrof of de bevrijdings-

theologie, de echte beslissingen werden zonder veel communicatie doorgevoerd in de bureaus aan de Piazza del Sant'Uffizio. In het geval van de bevrijdingstheologie werd deze ervaring voor Danneels echter concreter dan tevoren, omdat ook Gustavo Gutiérrez, een studiegenoot en vriend van hem, onder verdienking kwam te staan.

Bovendien veranderde Danneels' positie in Rome: meer dan toen hij Antwerps bisschop was, kende hij de sleutelfiguren, en meer dan tevoren woonde hij de plenaire zittingen van de Romeinse congregaties waarvan hij lid was, effectief bij — zowel die van de Congregatie voor de Geloofsleer als die voor de bisschoppen. Vooral rond de jaarwisseling van 1982 en 1983 was hij vaak in Rome, niet alleen voor de zittingen van de voormelde congregaties maar net zo goed voor een geheel andere aangelegenheid: het consistorie van 2 februari 1983, waarbij hij zelf opgenomen werd in het college van kardinalen. Met zijn negenenveertig jaar behoorde Danneels tot de jonge generatie van de groep kardinalen. De nieuwe lichter was gevarieerd van samenstelling en kende naast open georiënteerde prelaten als Carlo Maria Martini ook meer traditionele types. Het consistorie was niet onomstreden en het feit dat de paus ook López Trujillo tot kardinaal creëerde werd in brede kringen gelezen als een zoveelste kritiek op de bevrijdingstheologie.

Stilaan ontstond er een vloedgolf: het thema van de aandacht voor de armen, ook in zijn politieke dimensie, kwam steeds meer op de voorgrond. In maart 1983 vernam de kersverse Belgische kardinaal dat de Congregatie voor de Geloofsleer, zonder zijn medeweten, een brief gericht had aan de Peruviaanse bisschoppen waarin tien *observationes* — kritische bemerkingen — omtrent de theologie van Gutiérrez opgesomd werden. Rode draad in deze commentaren was de kritiek op de marxistische lezing van de geschiedenis en een 'selectieve' lezing van de Bijbel. De verbinding, in onder meer Gutiérrez' werk, van het Bijbelse concept van bevrijding met de notie van sociale

klassenstrijd, werd door Ratzinger beschouwd als een perversivering van de Bijbelse bevrijdingsboodschap. De prefect verzocht de Peruviaanse bisschoppen om positie in te nemen, maar stuitte op een verdeeld episcopaat. Van een formele veroordeling van Gutiérrez was vooralsnog geen sprake.

De opdracht van een kardinaal

Intussen vielen de disputen rond bevrijding en armoede in Mechelen niet in dovemansoren. Op 9 maart 1983, toen Danneels door de stad gevierd werd als nieuwe kardinaal, hield hij voor burgemeester Jef Ramaekers, premier Wilfried Martens, Vlaams minister Hugo Schiltz en de Mechelse gemeenteraad een speech waarin hij de thematiek van de bevrijdingstheologie combineerde met een haast programmatische visie op de rol van een kardinaal. Daarin omschreef hij de rol van de kardinalen als de institutionele adviseurs van de paus, die zowel geworteld zijn in het eigen bisdom als mede zorg dragen voor de universele kerk. Die universele blik was essentieel voor Danneels:

Ze verandert een mens; ze stemt hem tot grotere dankbaarheid en sommige dagen ook tot bezorgdheid. [...] Over deze menselijke waarden wilde ik het vanavond met u hebben. Het zijn de menselijke waarden die ook de kerk van haar kant wil helpen promoveren. Het is niet aan de kerk zich te mengen in rechtspraak, politiek of militair beleid. Maar een kerk die de traditie heeft van tweeduizend jaar, heeft wel tot taak de ethica van deze menselijke activiteiten te bedenken, verdedigen en bevorderen. De kerk is er ook om de mens. [...] De kerk is er eerst en vooral om de 'arme' mens. [...] Ze steunt en helpt de beleids mensen die streven naar een nieuwe levensstijl — rechtvaardiger en soberder. Ze looft de moed die zulk een politiek kost en de risico's die men loopt, niet

het minst op electoraal vlak. Ze wenst dat de armen eerst komen en dat zij niet overmatig lijden onder de gevolgen van de crisis. Ten slotte wijst ze ook naar de internationale context waarin wij leven; ze kan niet nalaten te pleiten voor nieuwe economische structuren en een nieuwe wereldvrede. De honger in de derde wereld is daarom een punt waarover ze ononderbroken spreekt. [...] Een beschaving waarin de mens zich meester maakt van de mens is onmenselijk. Alleen daar waar aanvaard wordt dat elke mens — ook de kleinste en de meest waardeloze — wortelt in een geheim dat hem en alle mensen samen overtreft, is humanisme mogelijk.

Danneels had de Belgische situatie voor ogen, waar de crisis en het herstelbeleid van de regering sporen nalieten. Hij alludeerde in feite op de brief die hij al in 1981 met de leden van de bisschoppenconferentie uitgebracht had over de crisis. Maar zijn blikveld was inmiddels verbreed, en de ontwikkelingen in Latijns-Amerika speelden evenzeer door in deze toespraak. De speech markeerde een belangrijk moment. Danneels' aandacht voor een christelijk humanisme werd concreter en minder abstract, en het werd tegelijk verdiept als een basisprincipe met een universele waarde: christenen moeten zich inzetten voor de concrete mens, waar en hoe dan ook. Die concretisering zou in de loop van 1983 en 1984 tot meer volwassenheid komen. Een eerste aanzet daartoe was een besloten overleg in Castel Gandolfo in 1983, waar kardinaal Ratzinger duidelijk maakte dat de op ideologisch-marxistische leest geschoeide analyse van zowel de Bijbel als de actuele politieke context onhoudbaar was en zelfs een fundamenteel gevaar vormde voor het geloof en de kerk. In de ogen van de kardinaal-prefect wijzigde de bevrijdingstheologie alle vormen van het kerkelijke leven, van de structuur van de kerk, over de liturgie en catechese, tot haar morele boodschap. Haar concept van bevrijding was niet ge-

fundeerd op het evangelie maar op een atheïstische ideologie: het vormde een verraad aan de traditie en een ontrouw aan de kerkelijke leer. Ratzingers boodschap richtte zich tegen de geschriften van Sobrino en Gutiérrez en vond haar neerslag in zijn *Notes de travail*, die in januari 1984 deels verschenen in het Peruviaanse tijdschrift *Oiga* en twee maanden later integraal gepubliceerd werden in *Trenta Giorni*, het veelgelezen Italiaanse maandblad van de beweging Comunione e liberazione, onder redactie van Giulio Andreotti.

Toen begin mei 1984 dom Helder Camara kardinaal Danneels bezocht, was hun ontmoeting anders dan vijf jaar tevoren. De vrees voor een formele veroordeling van de bevrijdingstheologie tekende het gesprek, waarin de gezamenlijke overtuiging groeide dat dit voorkomen moest worden. Het werd duidelijk: de beste manier voor Danneels om zich te vergewissen van de problematiek bestond erin om zelf naar Latijns-Amerika te gaan.

Armoede moet men ruiken

Die reis bracht de bevestiging van een stilaan gegroeide overtuiging. Op 23 juli 1984 vertrok Danneels met Jan De Bie en de Antwerpse priester Paul Pas naar Latijns-Amerika, voor een rondreis van bijna een volle maand. Het reisschema voerde hen door vijf landen, met dagelijks een veelvoud van ontmoetingen, soms op verschillende locaties. Het opstellen van dit reisschema was geen sinecure en werd vooral toevertrouwd aan De Bie en de leidende figuren van de kerkelijke lekenorganisatie Samenwerking Latijns-Amerika: Denise Verschuren en René Thiel. De aanleiding tot de reis was dubbel. Enerzijds ging het om een pastoraal bezoek aan de vele Belgische priesters en leken die in Latijns-Amerika actief waren, anderzijds om 'de pols te voelen van de Latijns-Amerikaanse kerk, en haar opvallende religieuze kwaliteiten concreet te ervaren'.

Na een tussenstop in Madrid arriveerde Danneels 's anderendaags in het Colombiaanse Bogotá. Hij bleef amper een halve dag in dat land — die onder andere werd besteed aan een bezoek aan de kantoren van CELAM. Tijdens de reis volgden verschillende van dergelijke officiële bezoeken, die door de mensen ter plaatse soms met enige onzekerheid afgewacht werden. In de ogen van enkele latinogemeenschappen die hem zouden ontvangen, was de kardinaal in de eerste plaats een lid van de Congregatie voor de Geloofsleer. Het wantrouwen dat dit opwekte, keerde doorgaans tijdens de bezoeken zelf, waarin voldoende tijd gepland was voor het ontmoeten van de lokale bevolking.

Van Colombia ging het naar Peru. Het land was verscheurd tussen de maoïstische guerrillabeweging van het *Sendero luminoso* (het 'Lichtend pad') en de neoliberale hervormingsvoorstellen van Mario Vargas Llosa. In Lima werd Danneels meteen ondergedompeld: een ontmoeting met kardinaal Landazurri Ricketts stond op het programma, naast een bezoek aan het centrum van Gustavo Gutiérrez en Pedro de Guchteneere — gericht op de opleiding van *agentes pastorales* voor de basisgemeenschappen. De reisnotities van de kardinaal getuigen van het belang van dit gesprek, en van de steun die Gutiérrez in Lima kreeg van de hulpbisschop, German Schmitz. Die laatste troonde de kardinaal mee voor een wandeling door de slums, een ervaring die niet meer weg te vegen was.

Danneels had goede contacten met leden van die gemeenschappen en celebreerde meermaals de eucharistie met hun plaatselijke voorgangers. Op 27 juli ging het alweer de grens over, nu naar de Boliviaanse hoofdstad, waar hij een halve dag aanpassingsmoeilijkheden had vanwege het hoogteverschil. Zodra die overwonnen waren, nam een jeep de Mechelse aartsbisschop mee naar het plaatsje Oruro, voor een ontmoeting met priester André De Roo. Ontmoetingen als deze, waar de concrete situatie van armoede van de mensen diep doordrong en

daarmee ook het besef dat deze mensen niet de marxistische guerrillero's waren waarvoor ze in Vaticaanse kringen en in sommige kantoren van CELAM gehouden werden, leerden Danneels veel. Na de terugkeer in La Paz volgde een vlucht naar Santiago de Chile.

Tijdens de vijf dagen in het Chili van Pinochet ontmoette Danneels verschillende Belgen die in het land actief waren, en ook hier weer prominente bevrijdingstheologen als Ronaldo Muñoz. Vervolgens reisde het gezelschap door naar Brazilië, waar hij in Fortaleza logeerde in de residentie van Aloisio Lorscheider. De gesprekken leverden een accuraat beeld op van de spanningen binnen CELAM, van de rol van López Trujillo en van de wijze waarop die vanuit verre Romeinse bureaus ondersteund werd. Het contrast tussen de theoretische beeldvorming en de concrete realiteit werd pregnanter en groeide tijdens verdere bezoeken aan priesters als de Belg José Comblin, die zich inzetten voor concrete bevrijding. De concelebratie met Comblin behoorde tot de hoogtepunten van de reis. Op zondagavond 19 augustus ten slotte, om zes uur, stapte Danneels op vlucht IB 992, richting Madrid. Vandaar ging het huiswaarts.

De reis van Danneels kreeg een meer dan opmerkelijk staartje. Op 6 augustus, terwijl hij in São Paulo op visite was bij kardinaal Arns, ondertekende aan een bureau in Rome een andere kardinaal een *Instructie over bepaalde aspecten van de bevrijdingstheologie*. Joseph Ratzinger chargeerde in die instructie scherp tegen de bevrijdingstheologie en gaf de argumenten uit zijn eerdere werkdocument nu de status van officiële kerkelijke doctrine.

Danneels was na thuiskomst geërgerd, des te meer omdat hij als lid van de bevoegde Romeinse congregatie op geen enkel punt geïnformeerd was over het te verschijnen document. Terwijl de meeste Europese kardinalen op hun hoede waren en Italiaanse prelaten als Carlo Maria Martini eerder lovend dan

kritisch op de instructie reageerden, klonken slechts twee prominente tegenstemmen: die van kardinaal Agostino Casaroli, de nummer twee in Rome, en die van Danneels. Casaroli had tot dan toe de *Ostpolitik* van Johannes XXIII en Paulus VI voortgezet — met een detente tegenover de communistische wereld — en was zonder meer verbolgen over deze koerswijziging zonder overleg en de politieke implicaties ervan. Daarnaast was er de stem van Danneels, die in verschillende interviews zijn afkeuring te kennen gaf over de gevolgde procedure, maar bovendien ook openlijk de inhoudelijke kwaliteit van de instructie ter discussie stelde. Een dergelijk optreden van een man die nog maar kort tot het college van kardinalen behoorde, ging niet onopgemerkt voorbij. De Franse katholieke filosoof Gwendoline Jarczyck liet in het Franse dagblad *La Croix* optekenen dat Danneels als lid van de Congregatie voor de Geloofsleer ‘een moedige positie inneemt ten voordele van deze theologen, die hij waardeert als spirituelen, intellectuelen en herders. Een combinatie die hij allesbehalve banaal vindt. Dit weerhoudt hem er niet van om de vragen te onderlijnen die dit type theologie kan oproepen en effectief ook oproept. De armoede, zo stelt hij niettemin, moet men niet begrijpen, men moet haar ruiken... met haar geur.’

Dat kritische standpunt werd opgepikt in Latijns-Amerika, waar het door Gutiérrez opgerichte tijdschrift *Paginas* het na jaarsnummer van 1984 wijdde aan de crisis rond de bevrijdingstheologie. Naast bijdragen van de jezuïet Hans Kolvenbach en Aloisio Lorscheider, prijkte een bijdrage over Danneels’ reis onder de veelzeggende titel *Apoyar a los pobres y sus teólogos*. De reis naar Latijns-Amerika had zijn beeld van de kerk veranderd en hem meer kritisch gemaakt voor de gevaren die een centralistisch en uniform model van kerk-zijn meebrachten. Lokaal ingebedde initiatieven waren cruciaal, en Danneels liet openlijk het volgende weten:

Mocht ik in Latijns-Amerika zijn, ik zou ongetwijfeld hetzelfde doen als de mensen die ik aan de basis zag en die bezig zijn de kerk te vernieuwen. Het zou een ramp zijn mocht men hen ontmoedigen. [...] In de grond biedt de Romeinse instructie een bevrijdingstheologie die onder deze vorm niet bestaat. De tekst verzamelt in een mozaïek verscheidene bekritiseerbare elementen van de bevrijdingstheologieën. Maar corresponderen de puntjes in dit overzicht werkelijk aan wat er wordt geleefd in Latijns-Amerika of in andere regio's van de wereld? Ik wacht met ongeduld het aangekondigde document aan, een positief theologisch traktaat over de vrijheid van de christen.

Danneels was genuanceerd in zijn oordeel en ging de mogelijke risico's van de bevrijdingstheologie en haar politieke dimensie niet uit de weg. Onderhuids liet zich voelen dat hij veel vlotter sympathiseerde met het oeuvre van Gutiérrez dan met dat van Leonardo Boff — waarin naar zijn smaak te veel gewicht gegeven werd aan de wetenschappelijke waarde van de marxistische analyse.

Het meest opvallend was het dubbele oordeel over de zwakke aanpak van de Romeinse instructie. Danneels onderlijnde dat de tekst als zodanig geen werkelijke veroordeling betekende en dat de in de media populaire invulling ervan in termen van 'de paus veroordeelt de bevrijdingstheologie' niet strookte met de waarheid. Tegelijk hekelde hij Ratzingers inadequate — lees: eenzijdig intellectuele — lectuur van de bevrijdingstheologie en haar motieven. Niet een conceptuele benadering van de notie bevrijding moest primeren, maar veeleer een die de pijnlijke situatie van armoede en politieke en militaire onderdrukking ernstig nam.

Discussie rond Gutiérrez

Enigszins ondanks zichzelf werd Danneels door dit optreden gezien als een beschermer van de bevrijdingstheologen. In de laatste week van oktober 1984 ontving hij aan de Wollemarkt verscheidene Chileense bisschoppen. In diezelfde late oktober-dagen bezochten ook José Dammert, bisschop van Lima en een goede vriend en beschermheer van Gutiérrez, de salon van de Mechelse aartsbisschop. De timing was boeiend: Dammert verhaalde uitgebreid over het onderhoud dat eerder die maand gehouden werd in Rome, tijdens een vergadering van het Peruviaanse episcopaat met kardinaal Ratzinger. In Mechelen en Lima heerste gedeelde tevredenheid omdat een formele veroordeling van Gutiérrez afgewend leek. Danneels had daarin een hand en steunde effectief hulpbisschop German Schmitz. Hij beloofde Schmitz onomwonden dat 'ik alles zal doen wat in mijn macht ligt om kardinaal Ratzinger op de hoogte te stellen van wat ik heb gezien en beleefd tijdens mijn reis in Latijns-Amerika. We moeten er inderdaad over waken dat sommigen geen misbruik gaan maken van het document van de Congregatie voor de Geloofsleer.'

Precies een maand later, van 26 tot 29 november 1984, was Danneels in Rome, waar hij de plenaire bijeenkomst van de Congregatie voor de Geloofsleer aangreep om kanttekeningen te plaatsen bij de procedure achter de instructie van twee maanden eerder. Zijn standpunten waren Rome niet ontgaan, en hoewel de agenda van de zitting niets meldde over bevrijdingstheologie, kaartte de Belgische kardinaal de zaak aan. Hij was voorbereid: naast een brede correspondentie met prelaten in Latijns-Amerika had Danneels in de loop van oktober uiteenlopende stemmen gevraagd om hem een dossier over de problematiek van de bevrijding te bezorgen. Theologen van diverse pluimage, zoals Michel Schooyans, Ignace Berten en Jan De Bie, bezorgden hem uitgebreide documentatie.

De aanvallen op de bevrijdingstheologie hielden daarmee niet op; ze veranderden wel. In de loop van 1985 koos ook Ratzinger voor de publieke weg: in zijn interviewboek met Vittorio Messori, *Rapporto sulla fede*, legde de prefect omstandig zijn bezwaren tegen de bevrijdingstheologie uit. In de tussentijd gingen de onderzoeken over individuele theologen verder en lag met name het werk van Leonardo Boff in de Romeinse vuurlinie. De sancties die Boff boven het hoofd hingen, riepen andermaal weerstand op in België, waar een groepering van verschillende basisbewegingen, aangespoord door de jezuïet en Leuvens hoogleraar Georges de Schrijver, acties ondernam onder de slogan *Boff? Tof!* Naast lezingen en brievenacties werd een petitie georganiseerd met verschillende duizenden ondertekenaars die hun steun aan Boff en de bevrijdingstheologie betuigden, te overhandigen aan kardinaal Danneels. Op 24 juni 1986 kwam het in Mechelen tot een gesprek tussen een groep vertegenwoordigers van basisgemeenschappen als Judith Troubleyn, Cécile Verdru en de dominicaan en Gents studentenpastor Guus Snijkers, wederom in aanwezigheid van De Schrijver, maar ook van ACW-vertegenwoordigers als Jef Mariën. Het tijdschrift van de christelijke basisbewegingen in België, *Belhamel*, maakte gewag van een onvermoed positieve en openhartige ontmoeting met Danneels. In de loop van het gesprek toonde de aartsbisschop andermaal dat hij niet een eenvoudige spreekbuis was van Romeinse instanties, hoewel hij ook begrip kon opbrengen voor de zorg die in het Vaticaan heerste:

Maatschappijanalyse is inderdaad een kern van het probleem. In Rome hebben ze daar veel schrik van. Ik heb daar al gezegd dat ze misschien schieten op poppen die niet eens bestaan; bevrijdingstheologen zijn niet zo ideologisch als Rome zich het vaak voorstelt. De moeilijkheid begint echter als men één analyseschema als enig zaligmakend voorstelt.

In dit gesprek kwam nogmaals de genuanceerde positie naar voren van Danneels, die begrip opbracht voor de bekommernissen van de groepsleden. Hij toonde zich bovendien tevreden over het feit dat Rome drie maanden voordien, in maart 1986, met de instructie *Libertatis nuntius* geen definitieve veroordeling van de bevrijdingstheologie uitgevaardigd had.

Hoofdstuk 9

PAUSBEZOEK EN GELOOFSBOEK

Ongeveer een jaar na zijn kardinaalscreatie dook in de agenda van Danneels een steeds terugkerend punt op: de voorbereiding van een bezoek van paus Johannes Paulus II aan België. Dat bezoek kaderde binnen het grotere geheel van diens tocht door de Benelux, al kwam het initiatief in hoofdzaak uit Belgische hoek. Uiteraard kwam een dergelijk bezoek niet uit de lucht vallen. De uitnodiging vertrok vanuit de Brusselse nuntiatuur en werd voorafgegaan door voorzichtig en omzichtig lobbyen om een afwijzing te voorkomen. Zelfs nadat de toezegging arriveerde, vergde de organisatie nog veel inspanning en diplomatiek overleg, te beginnen met het bepalen van de volgorde van de te bezoeken landen: oorspronkelijk was die vastgelegd op Nederland-België-Luxemburg, maar op 5 maart 1984 kwamen de Luxemburgse bisschop Jean Hengen, de Utrechtse aartsbisschop Adrianus Simonis en Godfried Danneels — de enige kardinaal van het gezelschap — overeen dat de volgorde zou veranderen naar Nederland-Luxemburg-België. De oorzaak van die omslag lag bij de bestuurlijke en communautaire complexiteit van België als land en kerkprovincie. Wilde men eenieder recht doen, dan moest er een zorgvuldig evenwicht zijn in een programma waarin Vlamingen, Walen en Brusselaars zich konden vinden.

De voorbereiding van het pausbezoek aan België lag in de handen van een Permanent Bureau onder de leiding van Pierre Harmel en Marcel Thienpont en waarvoor vooral Raymond Cauwe, secretaris van de Belgische bisschoppenconferentie, en

Benoît Janssens de Bisthoven belangrijk werk verzetten. Danneels zetelde ook in dit orgaan — waarvan het organigram medio juni 1984 voorlag — en van hieruit werd alles aangestuurd en aangemoedigd. Naast het Permanent Bureau werd, op 20 september van hetzelfde jaar, een Comité Pausonthaal geïnstalleerd, dat instond voor de concrete organisatie, maar dat ook inhoudelijke keuzes maakte, zoals contact met andere christelijke kerken, de band met de islam en met de joodse gemeenschap. Deze laatste liet weten de paus te willen ontmoeten, maar niet in de historisch geladen Mechelse Dossinkazerne, die in België tijdens het naziregime als draaischijf voor de deportatie van de joden had gediend.

Het Comité Pausonthaal werd verder bijgestaan door een logistieke commissie — in de wandelgangen omgedoopt tot ‘de kolonels’. Het betrof hogere legerofficieren die zich over de veiligheid bogen. Ten slotte was er een perscomité onder toezicht van Jean-Pierre De Rudder en Hubert Pirlot, respectievelijk voor het Nederlandse en het Franse taalgebied. Danneels zelf gaf aan de organisatoren de ruimte om de zaken zelf aan te pakken, en onderhield intussen de relaties met nuntius Angelo Pedroni, met de aartsbisschoppen van Luxemburg en Utrecht, en vooral ook met Roberto Tucci. De Italiaanse jezuïet was binnen de Romeinse curie verantwoordelijk voor de pausreizen en zakte meermaals naar België af om de reis tot in de kleinste details voor te bereiden en de nodige afspraken te maken. Het was Tucci die na het doornemen van het oorspronkelijke programma de zaak behoorlijk kortwiekte, en die later in het voorjaar van 1985 aangaf dat waar de voorziene timing niet gerespecteerd zou worden, hij zelf of Raymond Cauwe ‘dwingend zullen tussenkomen’. Een pausbezoek vereiste een strakke regie en de wijziging van de volgorde van te bezoeken Benelux-landen volstond nog steeds niet om alles te doen wat men in België graag gedaan had. Tot frustratie van Danneels sneuvelden gaandeweg de geplande bezoeken aan Hasselt en Doornik.

Het pausbezoek in Nederland

Ruim vijf jaar na de synode die orde op zaken moest stellen in Nederland kwam paus Johannes Paulus II dus naar de Nederlandse kerkprovincie. Tussen 11 en 15 mei 1985 bezocht de paus verschillende politieke en kerkelijke autoriteiten in Nederland en meermaals passeerde hij lege straten of mensen die de paus-mobiel ostentatief de rug toekeerden. Het werd de kroniek van een aangekondigde mislukking.

Reeds voor het pausbezoek had Michel van der Plas de bundel *Uit de grond van ons hart* samengesteld, waarin vooraanstaande katholieken hun kritiek aan het adres van Rome formuleerden en zo duidelijk maakten dat ze niet zaten te wachten op het pausbezoek. Henk Spaan en Harry Vermeegen componeerden een breed verspreid spotlied onder de titel *Popie Jopie*. Als klap op de vuurpijl werden in Amsterdam smakeloze affiches verspreid waarop de paus afgebeeld stond met een schiet-schijf ter hoogte van het gelaat, en met rond zijn arm een armband met een swastika. De affiche loofde 15.000 gulden uit voor het 'liquideren van Karol Wojtyla alias paus Johannes Paulus II: te gebeuren tussen 12-15 mei'.

Contestatie van een andere aard zag men op 8 mei 1985, toen drie dagen voor de aankomst van de paus ongeveer tienduizend mensen op het Malieveld in Den Haag manifesteerden tijdens een viering. Die manifestatie vormde het startpunt van de Acht Mei-beweging. Aartsbisschop Willebrands mocht dan weg zijn, zijn opvolger Simonis erfde een loodzware taak. Zijn collega Danneels was op enkele momenten aanwezig bij het Nederlandse deel van de pausreis — op 11 mei in Eindhoven, op 13 mei voor een lunch in de nuntiatuur en een bezoek aan het vredes-paleis in Den Haag, tot slot op 14 mei voor het bezoek van de paus aan Amersfoort. Waar hij op ontbrak, was de bijeenkomst in Utrecht en die in Beek, in Nederlands Limburg. Danneels was niet de enige ontbrekende schakel in de planning, want in

Utrecht had de feministische theologe Catharina Halkes moeten spreken. In de voorbereiding van het programma was Simonis evenwel gestruikeld over deze keuze: Halkes werd aangeboden om naast haar een andere spreker toe te voegen van wie de verwachting was dat zij meer in de lijn van Rome zou spreken. Daarop haakte ze af en bracht Hedwige Wasser, een toen relatief onbekende Groningse theologe, een vooraf gecontroleerde tekst te berde. Wasser week echter af van het scenario en stelde hardop prangende problemen in de kerk aan de kaak: ze verwees openlijk naar de onderdrukking van homoseksuelen en echtgescheidenen. Dit nieuws bereikte ook de Belgische kardinaal, die — met zijn privésecretaris — licht nerveus begon te worden over het risico op rampscenario's in eigen land. Bewegingen als de Maatschappij- en Kerkkritische Kristenen ondernamen in Vlaanderen acties als tegengewicht tegen de 'restauratieve tendensen' die door het bezoek versterkt zouden worden. Desondanks werd Danneels gerustgesteld doordat al op datum van 8 mei de inschrijvingen voor 'de haag der jongeren' aan de basiliek van Hanswijk een piek van 1500 deelnemers bereikten. Het bliksembezoek aan Luxemburg, waar de paus voorging in een eucharistie op 16 mei, bood een rustpunt en een opstap naar een andere realiteit...

Melsbroek: een Belgisch compromis

Niets vertolkte de complexe Belgische realiteit beter dan de prangende vraag: waar diende Johannes Paulus II de grond te kussen na zijn aankomst vanuit Luxemburg? Worstelde Nederland met diepe interne katholieke verdeeldheid, in België baarden communautaire kwesties de meeste zorgen, ook voor Danneels. Om incidenten te vermijden werd een compromis gevonden: de paus zou landen op de luchthaven van Melsbroek, militair terrein en dus federale bodem. Hij hield er een 'technische tussenstop' met begroeting door Danneels, en zou dan met het

hele gevolg in maar liefst drie helikopters overstappen en naar het Jubelpark — de *Cinquantenaire* — vliegen en daar ‘officieel’ landen. Daar kuste de paus — naar zijn typische gewoonte — de bodem en begonnen de plechtigheden van dit staatsbezoek.

Naast koning Boudewijn en koningin Fabiola begroetten de voornaamste leden van de vijfde regering-Martens de paus: de premier en zijn vicepremiers — Charles-Ferdinand Nothomb (PSC), Jean Gol (PRL), Leo Tindemans (CVP) en Willy De Clercq (PVV). Danneels stelde aan de paus de Belgische bisschoppen voor, en ook kardinaal Suenens. De ontvangst was hartelijk, maar de ongerustheid bleef knagen: van het Jubelpark zou de rit met de pausmobiel door de lange Wetstraat naar de Grote Markt leiden. Afsluiting met dranghekken was voorzien, maar voor wie? In de Wetstraat met al haar kantoren en overheidsinstellingen, op een wettige verlofdag — het was Hemelvaartsdag...

De vrees bleek ongegrond: zelfs al waren er ook in België een aantal protestacties, deze verdwenen in het niets na de Nederlandse ervaring. De tocht door de brede Brusselse Wetstraat kreeg de allure van een triomftocht voor paus en kardinaal. Rijen mensen stonden aan beide zijden enthousiast te wuiven. Een opgeluchte Danneels verscheen naast de paus op het balkon van het Brusselse stadhuis voor een massa mensen. Die balkon-scène werd aanvankelijk afgewezen door Tucci, om te vermijden dat de paus daarmee een politiek statement zou maken, maar Danneels en de leden van het organiserende comité konden hem duidelijk maken dat een stadhuis in België niet in de eerste plaats een politiek geladen plek is, waar de aanwezigheid een goedkeuring van het gevoerde beleid impliceert. Veeleer diende het als een plaats van het volk. Rome ging akkoord, onder één voorwaarde: de Brusselse burgemeester mocht er zich niet tezamen met de paus vertonen. Zo geschiedde.

Gedurende het hele pausbezoek bleef Danneels aan de zijde van de paus, zonder dat evenwel tijd werd gevonden voor een

indringend gesprek. Hun beider wegen scheidden 's avonds, toen Johannes Paulus zich terugtrok in de nuntiatuur voor zijn nachtrust en Danneels naar Mechelen gereden werd. Het was een van de zeldzame periodes waarin de aartsbisschop de luxe benutte van een chauffeur.

Op 17 mei vloog de hele entourage met helikopters naar Antwerpen, waar ze op de Van Meterenkaai begroet werd door bisschop Paul Van den Berghe. De stoet trok in de richting van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal en het stadhuis, met een nieuwe balkonscène. Daarna trok de helikoptercolonne naar Ieper, waar bisschop Roger Vangheluwe de paus verwelkomde, waarna aan de Menenpoort, uitzonderlijk midden op de dag, de *Last Post* geblazen werd. Het programma zat eivol. Na een vredesceremonie stond Gent op het programma, waar bisschop Leonce-Albert Van Peteghem de paus opwachtte. Op het vliegveld van Sint-Denijs-Westrem stond een massa mensen klaar om de mis met de paus te vieren. Het tekende de liturgist Danneels dat een van de weinige momenten van ergernis van zijn kant precies op dat moment viel, toen tijdens de eucharistie in de openlucht jongeren achteraan lawaaierig waren.

De verjaardag van de paus

De volgende dag was het 18 mei, de verjaardag van de paus. Het was geen toeval dat op deze dag zijn gevolg Mechelen aandeed. Met de limousine reed hij van de nuntiatuur naar Mechelen, waar hij aan de Hanswijkkerk opgewacht werd door burgemeester Jef Ramaekers, pastoor Elie Saye en kardinaal Danneels. Het gebedsmoment in dit mariale bedevaartsoord was zowel voor de aartsbisschop als voor de Poolse paus een bijzondere ervaring, net als de oecumenische gebedsdienst die later die dag gehouden werd in de kathedraal, in het bijzijn van Panteleimon (Grieks-orthodoxe kerk), Basile Krivocheine (Russisch-orthodoxe kerk), John Lewis (anglicaanse kerk), Michel

Van Parys (prior van de benedictijnenabdij van Chevetogne) en Franz Goldmann (Duitse evangelische gemeente van België). Dit alles was niet vrij van nervositeit, want de kardinaal was gebriefd over de ergernis die de Mechelse burgemeester tijdens de gemeenteraad van 24 april — na het bekijken van de affiche voor het pausbezoek — ventileerde omdat er ‘geen enkele prominente politicus in de kathedraal zal aanwezig zijn tijdens het pausbezoek’. De scheiding tussen kerk en staat bleef strak gehandhaafd. Pas tijdens een ontmoeting in het stadhuis en een begroeting op de volgelopen Grote Markt ontmoette de paus politici, onder wie minister van staat Jos De Saeger. In de pauselijke toespraak klonk het dat het ‘een blij toeval, of beter een gave Gods [is], dat ik vandaag met u mijn verjaardag mag vieren. Ik dank u dan ook voor uw geschenk, voor uw wensen en vooral voor uw hartelijke ontvangst: dat is het mooiste!’

Daarna volgde in het aartsbisschoppelijke paleis een vergadering met de bisschoppenconferentie. In het officiële protocol van de bijeenkomst heette het dat de paus een redevoering zou uitspreken over de nieuwe evangelisatie. In werkelijkheid overhandigde hij zijn tekst aan Danneels en ving hij een open conversatie met de bisschoppen aan over de kerk in België. In de namiddag was het aan de Mechelse bakkers om een feesttaart te overhandigen, ter ere van de jarige paus. Verjaardag of niet, Johannes Paulus II hield vast aan zijn siësta — nota bene in het bed van Danneels! In de namiddag vlogen paus en kardinaal naar Beauraing, waar de Naamse bisschop Robert Mathen hen opwachtte. In het Mariaoord ging de paus voor in een eucharistieviering, waarna het gezelschap naar de Naamse Citadel trok voor een feest met de jeugd.

Op 19 mei ging de paus voor in de zondagsmis in de basiliek van Koekelberg, die live uitgezonden werd op de nationale omroepen BRT en RTBF. Na de middag ging Danneels in het voetspoor van Johannes Paulus II bidden in de kerk van Laken

bij het graf van kardinaal Jozef Cardijn, waarna het richting Luik ging. Daar ontving bisschop van Zuylen hen voor een ontmoeting met Franstalige leken. 's Avonds vond nog een opmerkelijk evenement plaats: in Sint-Lambrechts-Woluwe werd de paus opgewacht door ongeveer tienduizend Poolse katholieken. De Belgische organisatie — Danneels op kop — was daarvoor hogelijk geïrriteerd, aangezien de landgenoten van de paus via een omweg de minutieuze planning mochten doorkruisen voor hun ontmoeting. Een maand voor het hele gebeuren was via Tucci geregeld dat het evenement aan de agenda toegevoegd werd. Binnenskamers liet Danneels zich korzelig ontvallen dat 'de paus tenslotte geen Pools bisschop is' — en ook de veiligheidsdiensten werden danig op de proef gesteld, aangezien Wojtyła plots besloot om in het stadion waar de ontmoeting plaatsvond met de pausmobiel rond te toeren.

Maandag 20 mei bracht een ochtend in politieke kringen, met een ontmoeting met de gestelde lichamen van België en het diplomatieke korps in de koninklijke serres van Laken, gevolgd door een ontmoeting met koning Boudewijn en koningin Fabiola. Daarna volgde een bezoek aan de Europese instellingen om er Jacques Delors (voorzitter van de Europese Commissie), Giulio Andreotti (voorzitter van de Europese Raad) en Pierre Pflimlin (voorzitter van het Europees Parlement) te begroeten. Om zeven uur 's avonds arriveerden paus en kardinaal vervolgens in Leuven voor een bezoek aan de universiteit. Nadat in een Leuvens sportstadion studente Els Gryson en een vertegenwoordiger van de lokale katholieke gemeenschap, Vic Van Pelt, het woord genomen hadden, sprak rector Pieter De Somer een rede uit die in het Leuvense collectieve geheugen zou blijven hangen. De Somer stelde dat de katholieke universiteit van Leuven loyaal was aan de kerk, maar ook kritisch. Het geweten van de onderzoeker had daarbij een belangrijke rol te spelen. En, onderstreepte de rector, academici hebben het recht, in hun zoektocht naar waarheid, om te dwalen.

Toen brak de slotdag aan. Op 21 mei 1985 reed de paus naar Louvain-la-Neuve om er de Franstalige katholieke universiteit te bezoeken. Kwam in Leuven de rector behoorlijk kritisch uit de hoek, dan was deze rol nu weggelegd voor studente Véronique Oruba. Enigszins in Nederlandse stijl wijzigde ze de vooraf gecontroleerde toespraak, en bekritiseerde zij de gang van zaken in Rome, het centralisme van de kerk en het klerikalisme. Tot verbazing en zelfs pret van de kardinaal stond de paus na de toespraak op en gaf de studente een zoen op het voorhoofd. Na een kort bezoek aan het Mariaoord Banneux vertrok de paus vervolgens van de luchthaven van Bierset terug naar het Vaticaan. Bij dat afscheid waren ook de koning en premier Martens aanwezig. Na het vertrek van de paus praatte de koning nog een vol uur met Martens na over de persoon van de paus en het succes van dit bezoek voor België. Ook Danneels genoot duidelijk na, en bestempelde deze week in menige conversatie als ‘een grote kermis voor België’.

Lectuur voor een onbewoond eiland

In het anderhalve jaar dat volgde op het pausbezoek maakte Danneels van de opvolging van dat bezoek een speerpunt. Hij steunde in dat verband het initiatief van Clem de Ridder van het Davidsfonds om in de periode van oktober 1985 tot mei 1986 een reeks conferenties te organiseren, op vijftintig locaties, over de gevolgen van het bezoek voor de Belgische kerk. Onder de titel *Opdrachten na het pausbezoek* opende de reeks met een manifestatie in Leuven en werd ze afgerond met een manifestatie op 15 mei 1986 in Ieper. In Leuven gaf Danneels met een lezing de aftrap voor een zelfevaluatie van zijn kerkprovincie medio de jaren tachtig. De Grote Aula van het Leuvense Maria-Theresiacollege zat afgeladen vol — met mensen die 50 Belgische franken betaalden voor de toegang — voor een kardinaal die alle aandacht richtte op de evangelisatie van de hedendaagse

samenleving en daarbij insisterde op het positieve residu van gelovigheid dat aanwezig bleef ondanks de secularisatie. Dat was de les die Danneels meende te kunnen trekken uit het pausbezoek en de massale opkomst. Hij gaf daarmee gevolg aan paus Johannes Paulus' suggestie aan de Belgische bisschoppen om in te zetten op een nieuwe evangelisatie. Ondanks het pausbezoek ging in België het kerkbezoek onverminderd achteruit en was de kerkbetrokkenheid tanend.

Als belangrijkste concrete vertolking van de nieuwe evangelisatie gold het *Geloofsboek* dat de Belgische bisschoppen publiceerden in 1987. In hun voorwoord verwezen de bisschoppen naar het gesprek met de paus in Mechelen van twee jaar eerder, waar de behoefte aan een nieuwe evangelisatie aangekaart werd. Het boek — grondig voorbereid door de Brugse seminarieprofessoren Kristiaan Depoortere en Frans Lefevre — bouwde daarop voort en stipte drie pijlers van de evangelisatie aan: het geloof leren kennen, vieren en beleven. Concreet werd dat uitgewerkt tot een inleiding in de geloofsartikelen van het credo, de sacramenten en het drieluik van de tien geboden, de geloften van het religieuze leven en het gebed. Het werd een hedendaags type van catechismus, die voorzichtig deed wat de voorheen omstreden Nederlandse *Nieuwe Katechismus* van Schoonenberg al trachtte te doen: 'de rijkdom van ons geloof op een overzichtelijke en levensnabije manier' uiteenzetten. Het werd een bestseller. In mei 1987 waren al meer dan tweehonderdduizend exemplaren over de toonbank gegaan.

In de eerste helft van diezelfde meimaand werd rond het *Geloofsboek* een symposium georganiseerd door de krant *De Standaard*, geleid door Manu Ruys en Lode Bostoen, waarbij krantenlezers in gesprek konden treden met drie bisschoppen: Laridon, Schruers en Danneels. Danneels' trots over dit 'product' schemerde door in het verslag van de krant op 13 mei 1987. De kardinaal zag het *Geloofsboek* niet als een leerboek voor de godsdienstlessen op school, maar vond dat men het wel ver-

plicht zou kunnen stellen voor leerlingen in het laatste jaar secundair onderwijs. 'Als synthese van het geloofsonderricht is het zeer geschikt. Voor wie alleen op een eiland zit, zou ik volgende boeken aanraden: de Bijbel, de psalmen, het missaal en het *Geloofsboek*.'

Het beeld van het onbewoonde eiland kon echter ook in een andere richting uitgelegd worden: de kerk dreigde een eiland te worden dat geen voeling had met de haar omringende wereld. Zowel binnen als buiten het aartsbisdom klonken kritische geluiden en werd in negatieve termen gesproken over 'restauratietendensen' in het ooit zo katholieke land. De dominicaan Ambroos-Remi Van de Walle hekelde het *Geloofsboek* als een boek dat allesbehalve evangeliserend was maar vooral voor de schaarse overtuigden alles nog eens netjes op een rij zette... Tijdens het symposium met Danneels kwamen ook tere punten bovendrijven, zoals de officiële kerkelijke weigering om de communie uit te reiken aan hertrouwde echtgescheidenen. De repliek van de kardinaal was een echo van het standpunt dat hij tijdens de synode eind 1980 vooropgesteld had. Maar het feit dat Danneels beklemtoonde dat de bisschoppen de kerkelijke wet niet kunnen veranderen, werd door kritische toehoorders gezien als een afschuiven van de verantwoordelijkheid. Danneels betoogde dat de bisschoppen de problemen rond gevoelens van schuld en onschuld niet uit de weg gingen en legde uit dat de betrokkenen 'subjectief onschuldig' konden zijn wanneer zij niet willens en wetens de officiële geboden overtraden. Gevraagd naar de meest geschikte houding van priesters klonk het dat 'de priester de communie niet mag weigeren in het publiek. Als de mensen hem komen opzoeken en hij spreekt met hen en verklaart de leer van de kerk, maar later komen ze toch naar de communie, dan mag hij niet weigeren.'

Tussen wet en leven

De wet is één zaak, de reële situatie van concrete mensen een andere. De confrontatie van Danneels' christelijke humanisme met zijn ervaringen met de basisbewegingen leidde tot een ethiek die zich liet appelleren door zowel fundamentele principes als de concrete en lokale context waarin gelovigen zich bevonden. Voor Danneels was het *Geloofsboek* een stap in die richting, al was het tegelijk een van de laatste hoogtepunten van het klassieke kerkelijke leven in België. Toen het *Geloofsboek* in het najaar van 2003 in herdruk op de markt gebracht werd, bleek het niet meer de frisheid te hebben die het in de jaren tachtig nog had en werd het vroegere succes verre van geëvenaard. In de jaren die volgden, kreeg de nieuwe evangelisatie opnieuw aandacht, onder meer met twee edities van de zogeheten Vlaamse Kerkdagen — een in Antwerpen en een in Ieper — maar ze kwamen nooit werkelijk van de grond. Uiteenlopende factoren speelden daarin mee: het veranderende maatschappelijke klimaat — individualisering en detraditionalisering — en de toenemende neiging van de hoogste leiding van de rooms-katholieke kerk om de ethische thema's van seksualiteit en voortplanting hoog op de agenda van het kerkelijke spreken te zetten.

Hoofdstuk 10

TWINTIG JAAR CONCILIE

Consilium Conferentiarum Episcoporum Europae (CCEE). Onder die naam richtte de aartsbisschop van Marseille, Roger Etchegaray, in maart 1971 een organisatie op die mikte op een kerk die zich niet opsloot in centralisme. Het initiatief — ontstaan in een Koude Oorlog die zowel het politieke als het religieuze landschap in Europa in twee blokken splitste — had de steun van Paulus VI en trachtte in de eerste plaats de collegialiteit onder Europese bisschoppen te bevorderen.

Het begrip ‘collegialiteit’ is een sleutelwoord in de ontwikkeling van de postconciliaire kerk en viel reeds in de context van de Nederlandse bisschoppensynode. Het verdient hier niettemin verdere toelichting. De basisgedachte ging terug tot het Tweede Vaticaans Concilie, dat een tegengewicht bood aan het voorafgaande concilie, Vaticanum I (1869–1870). Die laatste kerkvergadering had alle aandacht geconcentreerd op de rol van de paus als bezitter van het hoogste gezag in de kerk en als hoogste wetgevende macht. De kerk en haar structuren werden in de eerste helft van de twintigste eeuw steeds meer juridisch omschreven met de paus als degene die bisschoppen aanstelde. Langzamerhand werd de rol van lokale bisschoppen gereduceerd tot die van een juridisch ondergeschikte, een uitvoerder van Romeinse besluiten. Vaticanum II verlegde de balans: in zijn dogmatische constitutie *Lumen gentium* van november 1964 verwoordde het concilie het fundamentele aanvoelen dat de kerk niet vanuit juridische principes omschreven moest worden, maar als sacramentele werkelijkheid. De omschrijving van

de kerk als sacrament werd dan de basis voor een denken over de natuur zelf van de kerk — zowel in het denken over de leken als over de hiërarchische ordening van de kerk.

et concilie als inspiratiebron

Twee fundamentele inzichten groeiden tijdens het concilie, die ook de basis vormden voor Etchegarays initiatief. Vooreerst formuleerde het derde hoofdstuk van *Lumen gentium* de gedachte dat niet — zoals gebruikelijk tot en met Pius XII — de juridische aanstelling van een bisschop cruciaal was, maar veel eerder zijn wijding. Krachtens het sacrament van de wijding nam elke bisschop deel aan de universele verantwoordelijkheid over de kerk. Daarmee lag de focus niet langer uitsluitend op de paus als centrum. Aansluitend was de andere basisgedachte: elke bisschop deelde een combinatie van lokale en universele verantwoordelijkheid en werd geacht zowel in broederlijke gemeenschap met de andere leden van het bisschoppencollege te zijn als in gemeenschap met de bisschop van Rome. Met deze collegialiteitsleer traden als vanzelf de eis tot decentralisering in het kerkelijke bestuur binnen en de gedachte aan medezeggenschap van de lokale bisschoppen in de Romeinse besluitvorming.

Twee concrete pistes werden uitgezet om de nieuwe verhouding tussen de lokale en de universele kerk in de praktijk te brengen: de organisatie van bisschoppensynodes en het oprichten van regionale of nationale bisschoppenconferenties, die de stem konden vertolken van een groter geheel. Dat Danneels de synodale piste onderschreef, werd al duidelijk; het CCEE-initiatief bouwde op de tweede piste. De Europese bisschoppenconferentie richtte zich op de bevordering van de communicatie en de samenwerking van bisschoppenconferenties op een Europees niveau en mikte er van meet af aan op om een contactforum te

worden voor overleg. Zij stelde zich tevens tot doel om de verkondiging van het evangelie in Europa te stimuleren.

Danneels ontdekte de CCEE — met zijn zetel aan de pittoreske Klosterhof in het Zwitserse Sankt Gallen, hoewel ooit het plan geopperd was om de raad in België te vestigen — toen hij al aartsbisschop was en de leiding in handen was van Etchegarays opvolger, Basil Hume. Danneels was na de familiesynode in 1980 ingegaan op Humes oproep om bisschoppen over de grenzen heen in contact met elkaar te brengen en had in de vroege jaren 1980 vertrouwdsheid met Hume opgebouwd binnen de context van dialoog met de anglicaanse bisschop van Canterbury. De relaties waren optimaal en hij ontving in de loop van 1982 een invitatie tot deelname aan het driejaarlijkse Europese symposium van de CCEE. Het was een periode waarin niet elke voorzitter van een bisschoppenconferentie *ex officio* lid werd.

Van 3 tot 8 oktober 1982 woonde Danneels de bijeenkomst bij over *De collegiale verantwoordelijkheid van de bisschoppen en de Europese bisschoppenconferenties in de evangelisatie van het continent*. Het thema van de evangelisatie was door Johannes Paulus II al in 1979 aangestipt in zijn toespraak voor de CCEE, en het ontwikkelde zich in de jaren tachtig tot het centrale thema van het pontificaat. Basil Hume sloot hierbij aan met de CCEE, maar benadrukte een benadering van evangelisatie voor de Europese kerk die uitging van de basis. De conferentie van 1982 moest de principes van dialoog en collegialiteit combineren. De benadering boeide Danneels, die aandachtig de speeches volgde, en intussen Europese contacten legde die van kapitaal belang zouden worden. Onder de personages die hij ontmoette, waren namen als de Milanese aartsbisschop Carlo Maria Martini, de Rijselse bisschop en voorzitter van de Franse bisschoppenconferentie Jean Vilnet, en de Parijse aartsbisschop Jean-Marie Lustiger. Danneels ontmoette hier ook de gedreven en discrete Zwitserse secretaris-generaal van de CCEE, Ivo Fürer.

Het voorbeeld van de vroege kerk

Danneels' openheid voor een collegiale visie op de Europese kerk viel in dit gezelschap in de smaak. Hij raakte actief betrokken bij de voorbereiding van het volgende symposium, en was op die manier een graag geziene figuur in Sankt Gallen, maar tevens lid van het synodesecretariaat in Rome — dat zich toellegde op de voorbereiding van een synode die aan de erfenis van het concilie gewijd zou worden. De ervaring die hij intussen opgedaan had met de problemen rond de bevrijdingstheologie, verscherpten zijn aanvoelen van de behoefte aan subsidiariteit: op de terugweg uit Brazilië had hij zich laten ontvallen dat te veel centralisme funest was voor het functioneren van de kerk, en dat het vroegkerkelijk model van 'patriarchaten met een grote eigenheid en autonomie tot voorbeeld' kon zijn. Dat gold niet slechts voor Latijns-Amerika, ook voor Europa.

Tegen die achtergrond was Danneels in het voorjaar van 1985 betrokken bij de dubbele voorbereiding van gebeurtenissen aan het einde van dat jaar: een synode over de erfenis en receptie van het concilie in een snel seculariserende context en een symposium van Europese bisschoppen met als thema 'evangelisatie in een gesecculariseerde maatschappij'. De overlappende agenda was geenszins toevallig. Gaandeweg zou ook de pers het symposium — dat plaatsgreep van 7 tot 11 oktober 1985, dus vlak voor de synode — gaan presenteren als een brug tussen het voorbije concilie en de komende synode. Op 10 oktober van dat jaar hield Vilnet alvast een indrukwekkende speech, die draaide rond de vraag op welke evangelisatie Europa inzette. Vilnet zette uitdrukkelijk de brugfunctie van het CCEE-symposium in de verf en wees met klem op het belang van de lokale bisschoppenconferenties en hun rol in een complexe Europese context.

Dit alles kwam niet uit de lucht vallen: begin maart 1983, een maand nadat Danneels kardinaal geworden was, bracht Vilnet

twee dagen door in Mechelen voor de voorbereiding van het symposium en werd de richting bepaald van het programma. De CCEE, zo was besloten, zou resoluut pleiten voor voldoende aandacht van de lokale bisschoppen voor de evangelisatie van Europa en daarbij steunen op een voldoende onderbouwde analyse van de reële situatie. In de periode daarop waren de contacten met Basil Hume, maar vooral met Ivo Fürer, sterk toegenomen. Eind november 1984 kwamen de verantwoordelijken samen in een besneeuwd Sankt Gallen, voor Danneels intussen een vertrouwde plek. Samen met Fürer, Hume en de Franse theoloog Hervé Legrand werd de inhoudelijke koers verder voorbereid. Begin december keerde de aartsbisschop terug naar Mechelen, waar hij in februari 1985 ook nog kardinaal Martini ontving. Zo ontwikkelde zich een relatief grote eensgezindheid over de aanpak van de secularisatie. Een dubbel spoor werd bewandeld: de crisis in West-Europa moest onderkend worden, en tegelijk trachtte men cultuurpessimisme te vermijden, op zoek te gaan naar positieve aanknopingspunten. In gesprek met Guido Van Hoof over dit symposium, stelde Danneels dat er een groeiend bewustzijn ontstaan was van de secularisatie als gemeenschappelijk Europees probleem:

Overal heeft men het kerkbezoek en zelfs de godsdienstigheid scherp weten terugvallen. Er is een soort heidense cultuur aan het ontstaan, voor een deel vanuit een triomferende technologie, voor een deel ook vanuit een vlakke filosofie of liever uit de afwezigheid van filosofie. Alles baadt in een sfeer van positivisme. Dat brengt grote problemen mee, vooral voor het geloof en de evangelisatie. Zo is plotseling de idee van een nieuwe evangelisatie, als antwoord op de secularisatie, doorgebroken. Ze heeft de Europese bisschoppen wakker geschud.

Danneels' Europese engagement groeide voortdurend, en metertijd begon een aantal thema's zich in elkaar te schuiven: nieuwe evangelisatie, subsidiariteit en de problematiek van de secularisatie. De problemen waar hij in zijn beleid als bisschop voor stond, werden nauwer verbonden met de intellectuele bagage die hem vanuit de Leuvense universiteit aangereikt was en die hij als Antwerps bisschop nog verder verfijnd had.

Tussen seculier en christelijk humanisme

In 1982 nog aanwezig als stille getuige, zat Danneels drie jaar later, in het najaar van 1985, naast Basil Hume aan de presidiumtafel van het Europese bisschoppensymposium. De drie hoofdsprekers waren de Oostenrijkse godsdienstsocioloog Johannes Schasching van de gregoriaanse universiteit, de Franse jezuïet en filosoof Paul Valadier en Danneels. Danneels' speech gooide hoge ogen op het symposium en wel omwille van een opvallende keuze. Onder de noemer *Het gesecculariseerde Europa evangeliseren* hield hij een 'state of the union' waarin de uitgebreide en genuanceerde analyse van het groeiende atheïsme in Europa opviel. De kardinaal onderscheidde vier vormen van atheïsme: het wetenschappelijke atheïsme, het humanistische atheïsme, het atheïsme uit verzet tegen religie en het pragmatische atheïsme. Dit laatste kreeg veruit de meeste aandacht, al was het volgens Danneels 'geen vrucht van zorgvuldige reflectie, het is een praxis die doet alsof God niet bestaat. En dat is het gevaarlijkst.'

Danneels begaf zich op het kruispunt van academische reflectie, pastorale bewogenheid en christelijke spiritualiteit. Daartoe haalde hij de mosterd bij auteurs die hem op het spoor van een actuele omgang met de secularisatie zetten: de lektuur van Maurice Clavels boek *Ce que je crois* speelde op de achtergrond, maar ook de toen zeer recente analyse van de secularisatie door Marcel Gauchet in zijn *Le désenchantement du monde*,

die in de lijn van Max Weber en Émile Durkheim argumenteerde dat de roots van de westerse secularisatie niet buiten, maar binnen de christelijke traditie lagen. Zijn analyse ging op zoek naar 'le reste de la religion'. De grootste invloed had de agnostische socioloog Leo Moulin. Danneels werkte in de voorbereiding van zijn referaat nauw samen met Moulin en pikte letterlijk diens kritische vraag op, of 'een onthoofd humanisme, beroofd van elke transcendentie, ooit de klippen en drama's [kan] vermijden van het existentialisme, van het nietzscheaanse denken, van het moderne heidendom? Bewijst de geschiedenis niet genoeg dat de dood van God de dood van de mens inhoudt?' Het humanisme werd het snijpunt waarop de intellectuele vriendschap van een opmerkelijk tweespan ontstond: kardinaal Danneels en Leo Moulin. Die laatste — voorheen goed bekend met Suenens — toonde zich in zijn werk een sterk voorstander van het revitaliseren van een inclusief humanisme als tegengif tegen het moderne westerse individualisme: 'zonder traditie, zonder overdracht van de basiswaarden versnipperd de cultuur en sterven beschavingen.' Voor Danneels lag het inclusieve in het insluiten van transcendentie als basis voor een 'integraal humanisme'.

Bij Danneels' gehoor viel de open verwijzing naar Moulin op en de beeldende taal waarin hij de 'religieuze koorts van onze tijd' opnam en wees op het gevaar van een secularisering van de christelijke waarden. Naar zijn aanvoelen scheidden de Europese waarden, eenmaal losgemaakt van de gedachte van het absolute, 'toxines' af die 'langzaam het levend weefsel vergiften' en waarvan sommige dodelijk kunnen zijn. Een genezingsproces drong zich op:

We hebben gesproken over de grote waarden die het patrimonium van de Europese erfenis vormen: de uniciteit van de persoon, zijn waardigheid, zijn vrijheid, de gelijkheid van allen, de zin voor democratie, het respect voor de fundamentele mensenrechten, de sociale rechtvaardig-

heid, de solidariteit, de wetenschap en de vooruitgang en zoveel persoonlijke en collectieve waarden. Diep geworteld in het hart van de mensheid hebben ze ons, Europeanen, bereikt door de matrix van het christelijk geloof, door haar gezuiverd en verrijkt; ze zijn tenslotte niets anders dan 'gelaïciseerde, genaturaliseerde en gesecculariseerde christelijke waarden'. Ze bestaan vandaag zonder hun referentie en hun verankering in het transcendente. Slechts het vastklinken van deze waarden aan hun bron en hun waarborg kan Europa genezen van een sluipende vergiftiging door 'de toxines die worden afgescheiden door zijn eigen waardegestel'.

Kerk versus wereld?

Het gevaar om in een patstelling te geraken waarbij geloof en wereld tegen elkaar uitgespeeld werden, was reëel en kwam steeds vaker voor in het discours van kerkelijke leiders. Danneels zelf stuurde daar al in 1985 voorzichtig van weg met zijn pleidooi voor een genezingsproces, dat in feite een herstel inhield van een 'oorspronkelijk' humanisme dat weigert om de kerk af te zetten tegen de moderne context. De kerk, aldus Danneels, moest samenwerken met andere levende krachten in het actuele Europa. Zij kon niet aan politiek doen in de zin van partijpolitiek maar had haar rol te spelen als geweten van de politiek en als draagster van een universeel menselijk geweten. In een periode waarin stemmen opkwamen die de kerk als contrasterende groep zagen in West-Europa was pessimisme geen optie. De slotrede die kardinaal Martini op het CCEE-symposium hield, knoopte aan bij Danneels. Eerder dan een opsplitsing te zien tussen secularisatie en evangelisatie, verkoos Martini om de spanning aan te houden 'tussen onze solidariteit met de authentieke verwachtingen van de mensen en onze kracht in verzet tegen datgene bij hen dat uit het kwaad voortkomt'.

Op 11 oktober 1985 gaf Johannes Paulus II voor de CCEE-delegatie in Rome een situatieanalyse die opmerkelijke parallellen met het verhaal van de Europese bisschoppenconferentie bood. Wojtyła deelde het negatieve oordeel over het ethische relativisme in Europa, over het groeiende individualisme in de maatschappij en de ongehoorzaamheid in de kerk. Het viel op hoe hij weigerde om zich op te sluiten in crisisdenken of cultuurpessimisme: aan de vooravond van de synode van 1985 klonken de stemmen van de paus en de Belgische kardinaal relatief unisono, en de Europese katholieke pers rapporteerde uitgebreid en opvallend positief over de CCEE-vergadering. Op de voorpagina van *La Croix* kopte journalist Yves de Gentil onverbloemd *Rome: l'optimisme des eveques*, en het maandblad *Trenta Giorni* citeerde uitgebreid uit Danneels' toespraak. Het blad focuste opvallend op de hoop die Danneels vestigde op de groeiende basisgemeenschappen en de nieuwe kerkelijke bewegingen als bron van toekomstige roepingen.

Humanist in dienst van Rome

De toespraak van Danneels werd met open armen ontvangen door de voorzitter van het Secretariaat voor Niet-Gelovigen — dat zich buigt over de dialoog met het atheïsme —, de Franse kardinaal Paul Poupard, en leverde Danneels naderhand een zitje op als lid van dat curieorganisme. Vanuit die positie stond Danneels in de overgang van september naar oktober 1988 samen met Poupard aan het hoofd van een Vaticaanse delegatie (waaraan als *last minute*-deelnemer Krzysztof Śliwiński, een persoonlijke vriend van de paus, was toegevoegd) die de dialoog tussen Rome en de International Humanist and Ethicist Union (IHEU) voerde. Het illustreert dat zijn stelling hem ook in Rome krediet opleverde. Danneels zelf beschouwde zijn rol in dit overleg een beetje als een erezaak: een van zijn leermeesters terzake, Dondeyne, was in 1970 aanwezig geweest

op de allereerste van dergelijke bijeenkomsten, toen in Brussel. Ditmaal vond de dialoog plaats op een plek met allure, het Amsterdamse hotel Krasnapolsky. De delegatieleider van de overzijde, de humanist Rob Tielman, liet naderhand verstaan dat in dit overleg 'Poupard zich gedroeg als de baas en Danneels als de sfeermaker' en wel in een bijeenkomst die niet zonder spanning verliep — ook al omdat de katholieke delegatie duidelijk moest wennen aan een dialoog met een groep die in hoofdzaak bestond uit vrouwen en homoseksuelen.

Veel gevoeliger waren de inhoudelijke debatten. Het vinden van een *common ground* bleek moeilijk omdat de talloze oproepen voor 'herkerstening van Europa' van Johannes Paulus II in slechte aarde vielen bij de deelnemers van vrijzinnige en seculier-humanistische zijde. Voor Danneels betekende dit een dubbele leerschool: in de eerste plaats gaf hij er zich rekenschap van dat een eenzijdig ingevulde 'nieuwe evangelisatie' meer weerstand dan succes opleverde, en tegelijk werd de kloof duidelijk tussen de katholieke kerk enerzijds en groeperingen die stredden voor de rechten van vrouwen en homo's anderzijds. Zijn interventies zochten naar een gemeenschappelijke grond en sloten aan bij de ideeën die hij drie jaar eerder in Rome ontvouwd had, maar nu meer had uitgewerkt in de richting van de verhouding tussen kerk en staat, op grond van het conciliedocument over de godsdienstvrijheid *Dignitatis humanae*. Aan dat document van 1965 ontleende hij de dubbele overtuiging dat in religieuze zaken niemand onder dwang mocht staan en dat de staat de plicht had om goede en gelijke voorwaarden te scheppen voor elke levensbeschouwelijke traditie. Het feit dat Danneels aangaf dat de kerk niet bij machte is om iets op te leggen aan de burgerlijke samenleving en dat zij te allen tijde de werking van de democratie moest respecteren, bood een aanknopingspunt voor gesprek.

Dat was ook voelbaar in het onthaal van Danneels' CCEE-rede: Ulrich Ruh van *Herder Korrespondenz* apprecieerde zijn

nadruk op het zoeken van aanknopingspunten tussen geloof en cultuur, op een versterkte aandacht voor catechese en de 'herontdekking van de volksvroomheid als concrete cultuurvorm'. Maar er was ook kritiek op het optreden van de kardinaal. In het Nederlandstalige tijdschrift *De Bazuin* van 26 maart 1986 klonk het: 'u kan zich niet voorstellen hoe handig in België door Danneels en anderen wordt gewerkt aan de restauratie en hoe allerlei mooie woorden die bittere pil moeten vergulden.' Op het moment dat deze woorden in druk gingen, had hij een volgende opdracht afgerond.

Een publiek debat

Twee maanden voor het pausbezoek van mei 1985 had Danneels formeel de opdracht gekregen om relator te zijn van de synode die in het najaar zou aanvangen. Dat gebeurde kort na de aankondiging van de synode door Johannes Paulus II: op 25 januari, de dag waarop de aankondiging van Vaticanum II gevierd werd. Naar aanleiding van de twintigste verjaardag van het afsluiten van het concilie formuleerde de paus drie doelstellingen voor de synode. Vooreerst wilde hij de sfeer herbeleven die het concilie gekenmerkt had, met zijn vele collegiale ontmoetingen. Vervolgens beoogde hij een uitwisseling van ervaringen en informatie over de toepassing van de conciliebesluiten, en ten slotte wilde hij de dialoog met de wereld van vandaag aangaan. Daarmee was de agenda van de synode breed opgevat.

Om hem in zijn taak als relator bij te staan, kreeg Danneels — laat in het proces — een medewerker aangeboden: in een brief die synodesecretaris Schotte begin oktober 1985 schreef, klonk het dat 'u de volledige medewerking van de bijzondere secretaris, professor Walter Kasper, ter beschikking zult hebben'. Kasper, op dat moment professor systematische theologie aan de katholieke theologiefaculteit van Tübingen, zou in 1989 bisschop worden van Rottenburg-Stuttgart en in

1999 naar Rome geroepen worden om later aan het hoofd te staan van de Raad voor de Christelijke Eenheid, die zich bekommert om de oecumene. Zodra hij vernam dat hij secretaris werd, nam Kasper contact op met Danneels voor een afspraak. Een gesprek in Mechelen leverde concrete afspraken op, die hun neerslag vonden in een voorbereidende nota, getiteld *Gesichtspunkte für die ausserordentliche Bischofssynode 1985*. Die nota gold als een interne programmaverklaring van de twee meest prominente synodearchitecten. Het gezamenlijke aanvoelen van Kasper en Danneels was dat de synode moest leiden tot een ‘integraal begrijpen’ van de concilieteksten. Men moest zich ver houden van het isoleren van bepaalde passages of aspecten. Een eenzijdig theologische of te legalistische benadering was niet gewenst. Het concilie moest ook in het licht van de omvattende traditie verstaan worden. Dat laatste kwam erop neer dat men noch de voor- en de naconciliaire kerk wilde uitspelen als twee tegengestelden, noch de reële hervormingen die het concilie voorstelde uit het oog mocht verliezen. Belangrijk was ook de behoefte om enerzijds de context van een katholicisme in identiteitscrisis te erkennen, waarin de contouren van wat katholiek is vervaagd zijn en nieuwe vormen nodig waren; en anderzijds te voorkomen dat de synode zou vervallen in één groot klaaglied: men zou trachten de positieve fenomenen te waarderen. De inzet van Vaticanum II moest consequent voortgezet en een bron van hoop worden. Een receptie van letter én geest was noodzakelijk.

Op 1 april 1985 verstuurde het secretariaat van de synode de gebruikelijke presynodale vragenlijst. Dat was laat, en slechts vijfenzeventig antwoorden arriveerden voor de synode daadwerkelijk startte. Het was een krappe basis, die juist daarom ook een grote vrijheid aan de rapporteurs gaf. Vervolgens, na de zomervakantie, verscheen een goed getimed interviewboek van kardinaal Joseph Ratzinger, precies in de intervalperiode tussen het CCEE-symposium en de synode. Het hoofd van de

Congregatie voor de Geloofsleer sprak zich bij Vittorio Messori uit over een scala van thema's die tijdens de synode op tafel zouden liggen: de collegialiteitsuitoefening, de hermeneutiek van het concilie, de rol en het statuut van lokale bisschoppenconferenties, de verhouding tussen theologen en het kerkelijke leergezag, de bevrijdingstheologie, de liturgiehervormingen enzovoort. Het *Rapporto sulla fede* was de vrucht van drie dagen van gesprek in de tweede helft van augustus — op een moment dat dankzij de vragenlijst de agenda van de synode al goeddeels bekend was — en presenteerde Ratzingers persoonlijke visie op de actuele problemen binnen de wereldkerk. De prefect schoof in dit interviewboek een opvatting van de kerk als mysterie naar voren, een perspectief dat volgens hem vaak vergeten werd en behoefte had aan herwaardering. Tegelijk insisterde hij op het recht van de centrale leiding om te oordelen — dat alles tegen de achtergrond van een pessimistische blik op de evoluties van de westerse maatschappij.

Intussen verwerkte Walter Kasper onder tijdsdruk de schaarse antwoordformulieren en werd op 22 oktober nog een vergadering belegd waar Schotte en Danneels samen met Kasper alles doorliepen. Die laatste gaf kort daarna — toen in november de laatste rechte lijn naar de synode ingezet was — een interview in een Italiaanse krant waarin hij duidelijk maakte dat een van de voornaamste punten van debat in feite de beoefening van de collegialiteit was, en uitlegde hoe dit debat zich nu in essentie toespitste op de vraag naar de status van de bisschoppenconferenties. Het punt dat aan het begin van dit hoofdstuk aangestipt werd als één van de basisbekommerissen van de CCEE — de collegialiteitsgedachte en de idee dat lokale bisschoppen krachtens hun wijding deelnemen aan het universele gezag — moest nu op mondiaal niveau bekeken worden. Kasper pleitte ten gunste van de lokale kerk.

Ratzingers *Rapporto sulla fede* was anders georiënteerd, en liet zonder aarzeling optekenen dat bisschoppenconferenties geen

theologische fundering of statuut hadden en dat het universele leergezag strak aan de centrale kerkleiding gebonden was. Het debat was dus al op gang voor de synode begon. Nog in november 1985 gaf de gezaghebbende Oostenrijkse kardinaal Franz König een lang interview aan de Italiaanse journalist Gianni Licheri, wat resulteerde in een boek van meer dan honderd pagina's. Daarin klaagde König over het overwicht en de invloed van Ratzinger op de Romeinse curie. Interviewboek tegen interviewboek... In die context trad kardinaal Danneels, kort voor de synode, op 15 november, met enkele Leuvense theologieprofessoren in gesprek over de komende synode. Ook daar gingen stemmen op in de lijn van wat König zei. Robrecht Michiels, een priester van het aartsbisdom en theoloog aan de Leuvense universiteit, had een document samengesteld waarin ook hij wees op de veelheid van ecclesiologische beelden in *Lumen gentium* en het risico voorspelde dat de synode zich zou gaan beperken tot slechts één van de mogelijke perspectieven. Michiels hekelde zonder omhaal de posities van kardinaal Ratzinger.

De synode gelanceerd

Op woensdag 20 november 1985 vertrok Danneels naar Rome voor voorafgaand overleg met verscheidene andere kardinalen. Vier dagen later vond de plechtige opening plaats van een van de meest becommentarieerde synodes sinds Vaticanum II. Ongeveer honderdvijftig bisschoppen — synodevaders — gaven acte de présence, in aanwezigheid van Johannes Paulus II. De voorzitterstaak lag op de schouders van de kardinalen John Krol (Verenigde Staten), Joseph-Albert Malula (Zaïre) en Johannes Willebrands (Nederland), maar zoals vaak lag de feitelijke koersbepaling in de handen van de relator en zijn secretaris: Danneels en Kasper. Daarmee lag de evaluatie van twee decenia concilie-implementatie in de handen van twee theologen die op het concilie zelf geen bepalende rol gespeeld hadden.

Op de eerste werkdag van de synode maakte Schotte een balans op van de werking van het synodesecretariaat sinds 1983, gevolgd door een historische evocatie van het Tweede Vaticaans Concilie van de hand van kardinaal Garrone, waarna Danneels als relator het openingsrapport presenteerde dat het startsein gaf voor de inhoudelijke debatten. Dat rapport hadden de synodevaders pas daags voordien op hun verblijfplaats in Rome ontvangen — ongebruikelijk laat dus en met weinig ruimte voor uitgebreide studie. Vele bisschoppen namen pas tijdens de synode voor het eerst kennis van de inhoud, en stonden voor een voldongen feit. Dit rapport van achttien bladzijden — getiteld *Ecclesia sub verbo Dei mysteria Christi celebrans pro salute mundi* — was een synthese van de binnengekomen antwoorden op de vragenlijst, maar bood meteen perspectieven aan. Danneels stelde dat een terugkeer naar de situatie van voor Vaticanum II geen optie was en dat de conciliaire erfenis omhelsd moest worden. Hij bood een overzicht van wat als positief en negatief aanwezig was in de antwoordformulieren, maar sloot in feite naadloos aan bij de tekst die voorlag voor de synode — al voor de antwoorden op de vragenlijst bekend waren. Als positief punt schetste hij in bewust formele termen de algemene en brede erkenning van het belang en de waarde van het concilie. Danneels schikte de negatieve punten onder vijf pijlers: problemen met de kerkelijke moraal, de spanning tussen theologen en het magisterium, de misbruiken in de liturgie, de tendens om de kerk als mysterie uit te spelen tegen de kerk als instituut, en een soortgelijke neiging tot dualistisch denken over de kerk als ‘volk Gods’ tegenover de kerk als hiërarchie.

De sfeer was enigszins geladen. Naast de punten die het rapport-Danneels opsomde, speelden het gewicht van Ratzingers boek en de aanhoudende kwesties rond de bevrijdingstheologie mee. De relator stond voor de vraag hoe de twee strekkingen die zich leken af te tekenen — in de pers wat simplistisch ondergebracht onder de noemers ‘conservatieven’ en

‘progressieven’ — bijeengehouden konden worden. Johannes Paulus II wees Danneels op het belang van de te bewaren eenheid in de kerk, maar intussen draaide de synode om het eigendomsrecht van de interpretatie van het concilie en daarmee om de cruciale vraag welke richting de kerk diende in te slaan. Het rapport eindigde daarom niet met de lijst van pijnpunten, maar spiegelde al een balans voor: de kardinaal presenteerde suggesties die aanknoopten bij de ingezonden reacties maar die tegelijk het stempel van Danneels-Kasper droegen. Dat stempel bestond onder meer in de combinatie van een heldere en niet-omfloerste probleemanalyse met een reeks compromisopties die voor alle partijen het debat openhielden.

Een vijftal opties lag voor: het mysterie van de kerk moest verdiept worden (waarmee bewust het voornaamste punt van Ratzinger en het presynodale voorstel van de Congregatie voor de Geloofsleer opgepikt werden, terwijl andere punten stilzwijgend achtergelaten werden); er moest een duidelijke theologische profilering van de bisschoppenconferenties komen (wat tegen Ratzinger in ging); de verhouding tussen het drieluik van Schrift, traditie en magisterium diende bestudeerd te worden; de integrale bevrijding van de mens moest meer centraal geplaatst worden (waarmee men het streven van de bevrijdingstheologie ernstig nam); en de strijd voor gerechtigheid en vrede moest meer gestalte krijgen. Om die voorstellen ingang te doen vinden bij alle fracties in de synode formuleerde Danneels onderliggende aandachtspunten: de eenheid van de kerk moest in evenwicht zijn met haar pluriformiteit; de collegialiteit van de bisschoppen onderling en met de paus diende gerespecteerd te worden; de bisschoppenconferentie moest ernstig genomen worden als uitoefening van collegialiteit; en er was behoefte aan dialoog tussen het magisterium en de theologen en aan een oecumenische dialoog. Na die opmerkelijke openingstoespraak mocht Danneels aanschuiven voor de lunch bij Johannes Paulus II, die zich tevreden toonde. Het rapport had een dubbel

effect: het was enerzijds een startschot voor de synode en het bood anderzijds een open manoeuvreerruimte die zich niet liet indammen door de posities van de interviewboeken. In een interview met de krant *La Cité* daags na de opening van de synode, liet relator Danneels optekenen dat ‘de synode niet handelt over een boek [Ratzingers interviewboek] maar over een concilie’.

Het speelveld geopend

Van maandagnamiddag 25 november tot vrijdagvoormiddag 29 november 1985 volgden de plenaire besprekingen waarin de deelnemers hun visies en voorstellen — in korte interventies — te berde brachten. Danneels’ rapport had als onderliggende intentie om geen sporen af te sluiten. Hij had in zijn rapportering impliciet een speelveld opengelegd dat CCEE-voorzitter Basil Hume nu benutte om de behoefte aan een meer synodaal en dus minder centralistisch kerkelijk beleid te expliciteren. Hume hield een bewogen toespraak die verzet aantekende tegen de restauratiebewegingen in de kerk en die uitdrukkelijk verwees naar Danneels’ rapportering en het punt van de pluriformiteit. Bovendien speelde Hume in op een notie die in het rapport-Danneels al aangehaald werd, namelijk de noodzaak aan *communio* tussen de bisschoppen onderling en tussen de bisschoppen en de paus. Die samenwerking was van belang.

Andere toespraken volgden, en op 29 november presenteerde Danneels een tussentijds rapport waarvan de krijtlijnen de avond voordien tijdens een privéaudiëntie aan Johannes Paulus II aangeboden waren. Het rapport — een titanenwerk — telde dertien pagina’s en integreerde de ongeveer 130 interventies van de afgelopen week. De synthese bepaalde wat de vier centrale thema’s werden: op kop het begrip *communio*, gevolgd door collegialiteit, synodaliteit in de kerk, en de verhouding tussen het leergezag en de theologen. Het was uiterst

significat dat een synode zich het recht toe-eigende om te bepalen wat de meest markante thema's van een concilie waren, en het rapport gaf definitief richting aan de synode. In *La Libre Belgique* heette het dat Danneels 'le plat de résistance' aangeboden had. De rol van de relator ontging ook buitenlandse journalisten als Philippe Denis niet, die begin december schreef over twee tegengestelde strekkingen in de synode en die wees op de verzoenende rol van Danneels, 'die, misschien omdat hij Belg is, nooit eerder zo sterk tevoorschijn kwam als man van de verzoening'. Hij citeerde de woorden van Danneels dat 'men moet accepteren dat er twee gelijkwaardige waarheden bestaan en dat de enige oplossing erin bestaat om beter de taak van de paus en de bisschoppen te doorgronden, en de conflicten te overstijgen'.

Een omstreden synthese

Conflicten overstijgen: vanuit dat accent zou de verdere theologische agenda bepaald worden. Na het weekend gingen de synodewerkzaamheden voort in de *circuli minores* — groepen deelnemers per taalgebied — en op woensdag 4 december 1985 legde Danneels een voorstel van eindverslag voor, dat behoorlijke bijval genoot. Met het begin van december naderde het slot van de synode, al moest een laatste zware horde genomen worden. In *De Standaard* van 6 december schreef Danneels' vriend Guido Van Hoof enigszins profetisch dat hem, vooraleer hij het slotrapport aan de Belgische pers zou kunnen presenteren, 'nog twee korte nachten' te wachten stonden. 'Samen met de Tübinger teoloog Walter Kasper' moest hij 'het slotdokument in een vaste vorm gieten. Woensdagavond heeft hij er aan de algemene vergadering een ontwerp van voorgesteld dat een warm applausje kreeg en geen fundamentele kritiek.'

Op zaterdagmiddag 7 december zetten Danneels en Kasper zich na het middagmaal met de paus aan het schrijven van een

synodaal slotrapport. Het zou een groot gewicht krijgen in de wereldkerk omdat — in tegenstelling tot vele andere synodes onder Johannes Paulus II — de paus niet zelf het postsynodaal document schreef en dus het finale rapport zou gelden als officieel sluitstuk. Er werd tegen de klok gepend in een lokaaltje aan het Campo Santo Teutonico, binnen de beslotenheid van de Vaticaanse muren. Op zondagochtend rond vier uur beëindigden Danneels en Kasper het werk en begaf de kardinaal zich voor een korte nachtrust weer naar het Belgisch College buiten het centrum van Rome. Dat vereiste wel het wekken van een ingedommelde Zwitserse wacht om uit Vaticaanstad te kunnen ‘ontsnappen’.

Op 8 december, op de dag af twintig jaar na de afsluiting van het concilie, las Danneels een synodaal slotrapport voor waarin hij — net als in zijn allereerste synode in 1980 — de term *communio* als sleutelbegrip hanteerde. Daarnaast ging het rapport in op het belang van collegialiteit en van medeverantwoordelijkheid in de kerk. Het bevatte ook de suggestie van een universele catechismus als referentiepunt waarin de leer van de kerk geformuleerd moest worden. Aan het eind van de synode werd Danneels geprezen door Johannes Paulus II voor zijn rol als relator, want ‘u heeft het werk van de Synode geleid door in het behandelen van de voorgelegde vragen te waken over de activiteiten van de synodedeelnemers en door begrip te tonen voor de duidelijke overeenkomst in de opinies en voor de voortgang van het werk, samen met de bijzondere secretaris, professor Walter Kasper. U heeft zich geen moeite bespaard en uw ongeremde en gulle medewerking gegeven om het gebeuren van de synode werkelijk te dienen.’

Het positieve beeld dat de paus schetste van de synode bleef ook hangen bij Danneels en Kasper en had voor elk van hen te maken met het accent op *communio* als sleutelbegrip van de conciliaire kerkopvatting. Alleen zou juist dit begrip de aanzet

worden tot debat in de toekomst. Bij het opstellen van hun rapportering hadden zij *communio* opgevat als een inclusieve notie, die verschillende lezingen van de kerkelijke organisatie kon integreren. Dit integrerende vermogen had een keerzijde. Die klonk al aarzelend door in een artikel in het katholieke weekblad *The Tablet* van 14 december, waarin het complexe gesternte waaronder de synode begon, geëvoceerd werd, en vervolgens op de resultaten ingegaan werd:

De meesterlijke synthese die kardinaal Danneels bereikte — geen compromisdocument maar een poging om een nieuwe balans te vinden — heeft het mogelijk gemaakt voor beide zijden om tevreden huiswaarts te keren. Dit is een beetje paradoxaal. Een progressieve bisschop liet weten dat hij op het punt stond zeer tevreden te vertrekken, tot hij een andere bisschop ontmoette, met wie hij nauwelijks iets gemeenschappelijks had, die ook met genoegdoling zou vertrekken.

Hoezeer de diplomatieke kwaliteiten van Danneels ook gelauwerd werden, de keerzijde van de medaille ging na de synode overwegen: de kritiek zwol aan dat het slotrapport de opvatting van de kerk als ‘volk Gods’ — waarop bevrijdingstheologen en basisbewegingen zich entten — niet opgenomen had. Wat Danneels zelf toeschreef aan een vergeetachtigheid die samenhang met de drukte, het tempo en het nachtwerk, duiden anderen als een welbewust verdonkeremanen.

Met name in de Franstalige theologische wereld werd opgemerkt dat de ingeslagen weg geen halt toegeroepen had aan een Romeinse tendens tot centralisering die al tijdens de CCEE-voorbereidingen aanvoeld werd en die sprak uit Ratzingers *Rapporto sulla fede*. Zowel een aantal kritische theologen als Danneels zelf werden er zich naderhand van bewust dat de optie voor *communio* als sleutelbegrip, dat in het slotrapport

sterk verbonden was met een sacramentele visie op de kerk, niet-geringe consequenties had. Daardoor verscherpte het rapport ongewild — op het niveau van de officiële leer van de katholieke kerk — het onderscheid tussen effectieve collegialiteit (participatie van de bisschoppen in het universele bestuur van de kerk) en het zogenoemde *affectus collegialis* (de broederlijke samenwerking). Het bood geen garanties om centralisering tegen te gaan en gaf ruimte aan een ontkoppeling die ook Danneels niet wenste. Zelf was hij overtuigd dat de affectieve collegialiteit ook bijdroeg tot een effectieve collegialiteit en dus ook doctrineel van belang was. Ten slotte loste de synode ook de kwestie van het statuut van de bisschoppenconferenties niet werkelijk op en liet zij de ruimte aan Rome om dit te bepalen. Danneels verdedigde zich door te beklemtonen dat ook naar de andere zijde niets afgesloten werd, en dat hij zelf gekozen had voor een houding die principieel uitging van openheid en welwillendheid van alle zijden.

Hoofdstuk 11

EEN KLOOSTER IN AUSCHWITZ

Naar aanleiding van het bezoek van paus Johannes Paulus II aan België, Nederland en Luxemburg in mei 1985 kwam er een opmerkelijk initiatief van Werenfried Van Straaten, de norbertijn van de abdij van Tongerlo die Danneels in 1951 al hoorde oreren in het Leuvense Leo XIII-seminarie. Op dat moment was ‘spekpater’ Van Straaten voorzitter van de internationale katholieke hulporganisatie die hij zelf in 1947 gesticht had als Oostpriesterhulp. In 1969 werd de organisatie omgedoopt tot Kerk in Nood/Oostpriesterhulp en sinds 1984 ging zij door het leven als een ‘publieke, universele en van de Heilige Stoel afhankelijke vereniging’. In de herfst van 1985 deed Van Straaten een oproep namens Kerk in Nood/Oostpriesterhulp om financiële steun voor de bouw van een karmelietessenklooster op het terrein van Auschwitz in Polen. Dit initiatief werd voorgesteld als een geschenk voor het voorbije pausbezoek aan de Benelux. De karmelietessen waren niet nieuw in Auschwitz: met de steun van het Poolse episcopaat huisden zij al langer in een ruimte die tijdens de Holocaust gediend had als theaterzaal. Werenfried van Straaten wilde het complex helpen verbouwen tot een volwaardig klooster, op de plaats waar talloze mensen vermoord werden, onder meer Maximiliaan Kolbe en Edith Stein.

Van Straaten wilde met een gift ten voordele van de bouw van het klooster in Auschwitz de Poolse paus verrassen, maar Danneels was weinig geporteerd van het initiatief. Hij zocht geen polemiek, maar ondersteunde het initiatief ook niet. De verrassing zou een onprettig gevolg krijgen: het plan van de

spekpater stootte al gauw op tegenkanting. De Belgische krant *Le Soir* bond de kat de bel aan en plaatste op 14 oktober 1985 een artikel van Michel Bailly met als titel *La fondation d'un couvent de carmélites dans le dépôt de gaz mortel à Auschwitz*. Er werd melding gemaakt van de geldinzameling en het bericht veroorzaakte consternatie in de joodse gemeenschap in België. De berichtgeving hieromtrent in het Joods-Belgische tijdschrift *Regards* alarmeerde ook de Franse joodse gemeenschap en creëerde een sneeuwbaleffect dat ten slotte Rome bereikte. Daar, tijdens het consistorie dat voorafging aan de bisschoppensynode van 1985, spraken de Franse kardinalen Jean-Marie Lustiger (Parijs) en Albert Decourtray (Lyon) hun Poolse confrater aartsbisschop Franciszek Macharski van Krakau aan op de plannen voor de bouw van het karmelietessenklooster. Ze deelden hun grote bekommernissen hierover mee. De ontmoeting verliep in een gespannen sfeer. Spoedig kwam de thematiek de paus ter ore, waarop hij de vier betrokken kardinalen (Danneels, Lustiger, Decourtray en Macharski) gelastte een oplossing te zoeken. Danneels riep meteen Werenfried Van Straaten op het matje. Die reageerde begin januari 1986 met een vertrouwelijke nota, waarin hij zich verbaasd toonde. Van Straaten argumenteerde dat het initiatief tot de kloosterstichting niet lag bij zijn organisatie maar met pauselijke steun door de bevoegde kerkelijke en burgerlijke autoriteiten in Polen genomen was. Voor hem was het onbegrijpelijk 'waarom men er 40 jaar lang niet tegen geprotesteerd heeft dat te Auschwitz een gebouw [...] als afvalmagazijn gebruikt werd en tot een ruïne verviel, terwijl men wel protesteert als dit gebouw voor de toekomst bewaard wordt en een functie krijgt die in het katholieke Polen, minstens met evenveel recht als in Dachau, aan contemplatieve zusters wordt toevertrouwd'.

Het protest bleef aanzwellen en Johannes Paulus II nam ook zelf initiatieven voor een toenadering tot de joodse gemeenschap in Rome door er op 13 april 1986 de synagoge te bezoeken.

ken. Het gebaar werd zeer gewaardeerd door de internationale gemeenschap en de Poolse paus omschreef de joden — verwijzend naar het conciliedocument over de interreligieuze dialoog *Nostra aetate* — als ‘geliefde broeders’. Dit nam niet weg dat de storm omtrent Auschwitz aanwakkerde.

Als verzoener naar Genève

De geplande kloosterbouw kreeg de allure van ‘een zaak’, zeker toen het dossier zichtbaarder werd op het publieke forum in Polen en daarbuiten. In Frankrijk lanceerde Théo Klein (voorzitter van de Conseil représentatif des institutions juives de France, CRIF) na een ontmoeting met Belgische en Franse joodse vertegenwoordigers een emotionele oproep voor overleg met hooggeplaatste vertegenwoordigers van de rooms-katholieke kerk. Ook in België bleef het karmelietessenklooster de gemoederen beroeren. De Antwerpse priester Omer Hamels verspreidde op 18 april 1986 namens de Belgische Nationale Katholieke Commissie, die zich inzette voor de joods-christelijke betrekkingen, een verklaring waarin een religieus-christelijke annexering en betekenisgeving van de Shoah koste wat het kost afgewezen werd.

Twee maanden later, op 23 juni 1986, werd een nieuwe verklaring over deze zaak de wereld in gestuurd, nu vanwege de Cercle oecuménique in het bisdom Namen, die rooms-katholieken, protestanten en anglicanen vertegenwoordigde. Die verklaring werd verstuurd naar de karmelietessen van Auschwitz, kardinaal Macharski, de Poolse ambassade in Brussel, het Centraal Israëlitisch Consistorie van België, kardinaal Danneels en vele anderen. De zaak bereikte stilaan het kookpunt en vereiste diplomatie. De ondertekenaars van de verklaring, onder wie bijvoorbeeld Thaddée Barnas van de benedictijnenabdij van Chevetogne, stelden het volgende vast:

Het installeren van een karmelietessenconvent op de site van het kamp Auschwitz wordt door de joden aan gevoeld als een onrechtmatige inbreuk tegen de rouw die hun ten eerste toekomt. Wij stellen vast dat de aanwezigheid van het convent op de kampsite de joden kwetst en verontrust. Wij erkennen de wil van de karmelietessen om actief bij te dragen aan de verzoening tussen christenen en joden. We juichen dit verlangen toe en steunen het.

Wij vragen de karmelietessen in een loyale geest, maar met aandrang, om hun convent weg van het kamp van Auschwitz te verplaatsen opdat zij hun ideaal verder zouden kunnen nastreven zonder belediging aan het joodse volk.

Omwille van het rumoer in België, Frankrijk en Polen trad Danneels mee op als bemiddelaar naast de Parijse kardinaal Lustiger — van oorsprong een joodse bekeerling — en diens toe-verlaat, kardinaal Decourtray, voorzitter van de Franse bisschoppenconferentie. Deze drie traden in een dialoog met kardinaal Macharski waarin de historische gevoeligheden van de Poolse kerk en het recht op herinnering van de joden tot een frontale botsing kwamen. Een maand na de verklaring van de Cercle oecuménique, op 22 juli 1986, troffen de vier kardinalen elkaar aan de oever van het meer van Genève, in de villa van de joodse financiële magnaat Edmond de Rothschild. Ook René-Samuel Sirat, grootrabbijn van Frankrijk, Markus Pardès, voorzitter van de joodse gemeenschap in België, Ady Steg, voorzitter van de 'Alliance Israélite universelle', en advocaat Théo Klein waren er aanwezig.

Het betrof een overleg van één dag (Danneels nam 's ochtends het vliegtuig naar Genève en keerde dezelfde avond weer terug) die begon met een eucharistieviering van de vier kardinalen, gevolgd door het gesprek met de joodse delegatie. Decourtray kreeg de leiding over de katholieke groep terwijl Théo Klein, voor wie de zaak een van de meest ingrijpende affaires in zijn

leven werd, het overleg van joodse zijde leidde. Dat nam niet weg dat Danneels in het verhaal zijn rol speelde: in een confidentiële nota voor Lustiger zou de Franse dominicaan Bernard Dupuy nadien schrijven dat ‘de aanwezigheid van kardinaal Danneels, rechtstreeks betrokken ingevolge de bijdragen in de Belgische pers en door de beroering in de joodse gemeenschappen van zijn land, discreet en waardevol was’. De gave van Danneels om uiteenlopende gevoeligheden aan te voelen, te respecteren en aan te sturen op een *via media* — liefst ver weg van de journalisten — was heel nuttig in dit klimaat van hoogspanning. Beslist werd dat men elkaar zou terugzien vóór 1987 en dat kardinaal Macharski zou toezien op een stopzetting van de werken in Auschwitz. Van net zo groot belang was dat het overleg uitmondde in de volgende verklaring die als veelzeggende titel meekreeg *Žakhor* (‘Herinner je!’):

Aan de mannen en vrouwen van onze tijd, en aan allen in de toekomst.

De afgebakende sites van Auschwitz en Birkenau zijn vandaag erkend als symbolische plekken van de Endlösung in naam waarvan de nazi's overgingen tot de vernietiging (Shoah) van zes miljoen joden, waaronder anderhalf miljoen kinderen, alleen omdat zij jood waren. Ze zijn gestorven in de verlatenheid en de onverschilligheid van de wereld. Laat ons verenigd zijn in de herinnering aan de Shoah en in de stilte van ons hart. [...]

Opnieuw naar Genève

In het akkoord van Genève erkende de rooms-katholieke delegatie Auschwitz als symbool van de Shoah en hield zij zich verre van iedere banalisering of toe-eigening van deze plaats. Deze verklaring gaf aan kardinaal Macharski een kader om het voorlopige karakter van het karmelietessenklooster te erkennen en

verbond hem ertoe om geen eenzijdige beslissingen te nemen. Het akkoord bracht echter geen definitieve oplossing.

Op 20 februari 1987 bezocht Józef Glemp, de kerkelijke priemaat van Polen, Danneels in Mechelen. Dat was daags voor het tweedaagse vervolgoeverleg van de joodse en katholieke delegatie in Genève. De afspraak met Glemp toont hoe Danneels geconsulteerd werd als verzoener en bemiddelaar, al bleef de vraag of de bemiddeling gebeurde in de richting die allen wilden. In het licht van Glems verdere rol mag geconcludeerd worden dat hij zijn zin niet kreeg. In de dagen daarna vond in Genève een tweede overlegronde plaats met achttien personen, onder wie Danneels, waar besloten werd tot de oprichting van een centrum voor informatie, educatie, ontmoeting en gebed, gelegen *buiten* het voormalige kampterrein van Auschwitz. Het centrum zou ten dienste staan van de strijd tegen de banalisering van de Shoah en mikte op het bevorderen van de dialoog tussen joden en christenen. Het was een doorbraak, en de positieve toon van de ontmoeting klonk ook door op het politieke toneel. Op 17 mei 1987 bracht Leo Tindemans, minister van Buitenlandse Zaken in de regering-Martens VI, een staatsbezoek aan Polen. In zijn dagboek rapporteerde Tindemans over zijn bezoek aan kardinaal Macharski, die 'spreekt met lof over kardinaal Danneels'. Maar die lof hield de problemen niet weg. Het bleef rommelen in Polen: zowel de verhoudingen tussen joden en christenen als de relaties binnen de Poolse bisschoppenconferentie stonden onder druk. Er werd gekeken naar wat paus Johannes Paulus II zou doen...

Oplopende spanningen

Bijna een jaar later, op 20 april 1988, liep het opnieuw mis. In een dramatische brief aan de vier kardinalen berichtte Théo Klein over zijn recente pelgrimage naar Auschwitz. Hij schreef dat de centrale hal van het theater niet onaangeroerd gebleven

was, maar dat er integendeel constructiewerken in uitvoering waren met — naar zijn informatie — de steun van kardinaal Glemp. Inderdaad werd een maand na dat schrijven een kruis van zeven meter hoog op de binnenplaats van het kamp opgericht. De discussie bleef open en pas een half jaar daarop, op 20 december 1988, ontmoetten de vier aangeschreven kardinalen elkaar in Parijs, samen met de leden van de joodse delegatie voor een formele herbevestiging van de twee Geneefse verklaringen.

Ondertussen had Johannes Paulus II staatssecretaris Agostino Casaroli en kardinaal Willebrands, de Vaticaanse verantwoordelijke voor zowel de oecumene als de joods-christelijke dialoog, opgedragen om zich in het dossier te mengen. Dat resulteerde in verscheidene brieven tussen Danneels, Casaroli en Willebrands. Die laatste zat zeer verveeld met de kwestie en verklaarde op 10 januari 1989 in een ontmoeting met de paus dat de spanningen rond het karmelietessenklooster de joods-christelijke dialoog bedreigden. Twee weken later, op 25 januari 1989, de feestdag van de bekering van Paulus (een bekeerde jood), herinnerde Macharski de karmelietessen eraan dat ze moesten verhuizen. Daarmee kwam hij tegemoet aan de belangrijkste eis, maar het probleem bleef onopgelost. Een week later was Danneels in Rome, waar hij met Lustiger, Decourtray en Macharski de stand van zaken besprak en overlegde met de algemeen overste van de karmelietenorde, Philippe Sainz de Baranda.

Februari 1989 werd een cruciale maand: er was immers afgesproken dat de karmelietessen zouden moeten verhuizen voor 22 februari. Toen dat dreigde niet te gebeuren, klaagde Théo Klein dat op 16 februari in een lezing in Brussel aan. Het gevolg was dat op 22 februari een joodse jongerengroepering uit protest de kerk aan de Zavel in Brussel bezette. Het hek leek van de dam. Begin maart 1989 trok een delegatie van het Europees Parlement naar Polen voor overleg, onder meer met de kardi-

nalén Glémp en Macharski. Voor België en Nederland reisden EU-parlementsleden Marijke Van Hemeldonck (sociaaldemocratische fractie) en Elise Boot (christendemocratische fractie) mee. Beiden eisten verder overleg over de aanwezigheid van de zusters in Auschwitz. Door het immobilisme werd het kritische punt bereikt waarop zelfs kardinaal Decourtray overwoog om zijn handen van de hele zaak af te trekken. Ook de Belgische publieke opinie kwam in beroering. Danneels kreeg een karrenvracht van honderden briefkaarten binnen die verspreid waren door het in Brussel gevestigde Comité d'Action pour le Respect de la Parole Donnée, en die de voorgedrukte boodschap droegen: 'Meneer de kardinaal, waarom respecteert de kerk haar handtekening niet? Waarom verlaten de karmelietessen Auschwitz niet?' De vraag was pertinent, zo bleek, want op 8 mei 1989 belde ook de christendemocratische Senaatsvoorzitter, Frank Swaelen, het aartsbisdom met de vraag waarom de kardinaal zich niet over de zaak uitsprak. Toen op 25 augustus kardinaal Glémp voor de internationale media verklaarde dat de joden in Polen een verrijking waren maar ook een bron van problemen en aangaf dat de onderhandelingen van meet af aan moesten herbeginnen, was voor Danneels de maat vol. Begin september doorbrak hij de mediastilte voor een interview met *Het Volk* waarin hij de waarde van de Geneefse akkoorden onderlijnde en verklaarde dat de niet-naleving ervan aan katholieke zijde een enorm verlies van geloofwaardigheid zou betekenen.

Incognito naar Krakau

In hetzelfde interview lichtte Danneels toe dat voor hem de spirituele kant van de zaak cruciaal was. Hij wees op 'de verschillende opvatting die joden en christenen over het gebed hebben. Voor ons kan het best dat op zo'n plaats voor de slachtoffers van de uitroeiingskampen wordt gebeden. Joden daar-entegen vinden dat daar enkel kan gezwezen worden. Een pu-

blieke cultus daar zien zij als een soort christianisatie.’ De consensuszoeker in Danneels had al lang begrepen dat het probleem op verschillende vlakken lag, te weten bij de joodse gemeenschap (als deel van het joodse volk), bij de katholieke gemeenschap (als niet-joodse geloofsgemeenschap) en bij de Poolse natie. Auschwitz was een symbool, en met symbolen en symboolgevoeligheid had Danneels veel affiniteit. De ervaring was contrasterend: Danneels onderdrukte enerzijds een zeker onbegrip voor het feit dat de joodse delegatie nauwelijks oog had voor het religieuze aspect van de zaak en sympathiseerde anderzijds met het lijden dat iemand als Théo Klein namens zijn volk vertolkte en dat reminiscenties opriep aan de pijn van de Bijbelse profeet Jesaja. ‘Heel de Holocaust lag op tafel’, stelde Danneels naderhand.

Ook kardinaal Macharski voelde de joodse problematiek aan maar bevond zich in een onmogelijke positie, als Pools kardinaal die ook het lijden van katholieke Polen in Auschwitz een plaats wilde geven. Danneels’ bereidheid om in ieders perspectief mee te voelen maakte hem tot de geknipte persoon om een privéoverleg met Macharski aan te gaan. Maar hoe? Het IJzeren Gordijn was immers nog een feit en zomaar het vliegtuig nemen naar een Oostblokland zou hem al te zeer in de kijker laten lopen. Danneels besloot om incognito op twee dagen heen en terug te reizen: op 18 augustus zond hij aan Lustiger en Decourtray als telegrambericht: ‘Ik reis naar het oosten op 28 en 29 augustus. Met de genade Gods! Bid voor mij!’

Tien dagen na het telegram nam Danneels eerst een vliegtuig naar het Londense Heathrow en van daaruit naar Warschau. Bijna ging het fout toen hij haast belandde op het vliegtuig naar Abu Dhabi... Uiteindelijk nam hij alsnog de lijnvlucht richting Warschau en begon hij vandaar de lange autorit naar Krakau. Macharski en Danneels praatten er urenlang met elkaar. Het verslag dat Danneels daags na zijn terugkeer in Mechelen schreef voor Lustiger en Decourtray bevatte pijnlijk treffende conclusies:

1 Nuttige reis: ik heb veel zaken begrepen. 2 Weinig efficiënte reis op het punt van het doen realiseren van de overeenkomsten. 3 Ik sta perplex tegenover de vraag welke stappen nu te zetten zijn: het probleem is werkelijk moeilijk. 4 De dialoog met Franciszek [Macharski] is moeilijk: het is mistig, mystiek, alluderend. Hij raakt de draad van de redenering kwijt en antwoordt slechts zelden op vragen. Vaak stelt hij een andere vraag. Ik heb de indruk van een besluiteloos man die moeilijk te vatten is. Hij is tegelijk zeer beleefd, broederlijk, vriendelijk, erkentelijk. 5 Ik deed alles wat ik kon. Ik wanhoop niet: ik bid. Maar ik zie geen onmiddellijke oplossing. Het is donker op dit ogenblik. Alleen het geloof en de hoop troosten me.

Orgelpunt van de zaak-Auschwitz

Als reactie op Glemps verklaringen in de internationale pers mengden andere stemmen zich in het debat. Bisschop Jacques Gaillot van Évreux riep in de weekendeditie van de Franse krant *Libération* van 2 en 3 september 1989 de paus op om tussenbeide te komen. Hij kreeg daarin van joodse zijde bijval van niemand minder dan de Joods-Amerikaanse Nobelprijswinnaar Elie Wiesel. Eveneens op 3 september deelden Jean-Marie Lustiger, Albert Decourtray en Godfried Danneels in een persbericht mee dat ze zich openlijk distantieerden van kardinaal Glemp. Dat deden ze nadat kardinaal Lustiger er Danneels diezelfde dag op wees dat Glemp in een reeks Italiaanse tijdschriften (*Il Messaggero*, *La Repubblica*, *L'Avvenire* enzovoort) klaagde dat de onderhandelaars de Poolse situatie niet begrepen en geen oog hadden voor het lijden van de Poolse katholieken onder de nazi's.

Het nieuws van het communiqué sloeg evenzeer in en haalde 's anderendaags de *The New York Times* onder de kop *Three Cardinals Defend Convent Pact against Attack by Polish Primate*. Kar-

dinaal Macharski hoorde wijselijk niet bij de ondertekenaars, om de verhoudingen binnen de Poolse bisschoppenconferentie niet problematischer te maken dan ze al waren. In het persbericht stelde het trio een aantal retorische vragen: 'Indien de joodse delegatie op de bijeenkomsten in Genève, geleid door meester Théo Klein, voorzitter van het Europees joods congres, incompetent is, wie kan het dan wel zijn? En indien vier kardinalen, onder wie de aartsbisschop van Krakau, niet gekwalificeerd zijn om de katholieke zijde te vertegenwoordigen, wie zou het dan wel kunnen zijn?'

Op 18 september reageerde Glomp. Hij wees de akkoorden van Genève af als juridisch zonder waarde. Daags nadien eisten Poolse intellectuelen het vertrek van de Karmel uit het kamp van Auschwitz en riepen de paus op om zijn verantwoordelijkheid te nemen. In Rome brachten de snel opeenvolgende opinies en reacties van september 1989 het dossier naar alarmfase rood. Op 19 september vaardigde de Pauselijke Raad voor de Relaties tussen Christenen en Joden, onder de leiding van Willebrands, een communiqué uit. Daarin werd gesteld dat de Heilige Stoel de oprichting van een centrum — waarover sprake was in de tweede verklaring van Genève — ondersteunde en daartoe eigen middelen zou inbrengen. Die demarche werd algemeen aangezien als een interventie van paus Johannes Paulus II.

Daarmee was de zaak meer en meer uit de handen van de vier kardinalen, en zou ook Danneels er zich minder intensief mee gaan bemoeien. Ondanks het blijvende delicate karakter van het probleem en de harde opstelling van sommigen kantelde het dossier uiteindelijk in 1993. De voornaamste reden voor die lange nasleep waren de kosten die verbonden waren aan de bouw van het nieuwe klooster en centrum — waar het Belgische aartsbisdom aanzienlijke bijdragen voor stortte om de zaken te helpen. Aan de vooravond van de vijftigste verjaardag van de opstand van het joodse getto in Warschau verlieten de kloosterlingen ten slotte Auschwitz na een brief van paus

Johannes Paulus II aan hen in april van dat jaar. Het kruis staat er vandaag nog steeds.

Hoofdstuk 12

EEN ‘GELOVIGE’ UNIVERSITEIT?

De verhouding tussen Rome en katholieke universiteiten is van oudsher een complex gegeven. Dat geldt zeker voor de twee Belgische universiteiten die het label ‘katholiek’ in hun vaandel dragen. Het was juist op dat punt dat Danneels, als lid van de inrichtende overheid en grootkanselier van beide instituten, zijn rol te spelen had. De omslag van het professorenleven naar de rol van bisschop speelde steeds op de achtergrond. Ook als aartsbisschop verloor hij inderdaad nooit de hunkering naar dit vroegere bestaan van studie en reflectie, al zou het hem nooit meer gegund worden.

Danneels stond nu als vertegenwoordiger van het leergezag niet in, maar soms zelf tegenover de universiteit. Die rol zelf veranderde sterk onder zijn episcopaat. Waar de inrichtende overheid aanvankelijk in hoofdzaak bestond uit de residerende bisschoppen, aangevuld met enkele gecoöpteerde leken, en waar de bisschoppen hun fiat te geven hadden over zowat elke academische benoeming, zou dit stramien steeds meer afkalven en zou ook de rol van de grootkanselier steeds meer protocollair worden. In brede zin bekommerden de bisschoppen zich structureel om het katholieke karakter van de universiteit. Inhoudelijk had de kerkelijke overheid drie domeinen waarop zij zich bijzonder boog over de universiteit: de faculteiten theologie en kerkelijk recht, de Universitaire Parochie en de faculteit geneeskunde. Deze laatste laten we hier buiten beschouwing want ze komt verderop aan bod, namelijk waar het bio-ethische thema’s betreft.

Een gelovige of een katholieke universiteit

Het debat over de katholiciteit van de universiteit was na de Leuvense splitsing onafgebroken aanwezig, met af en toe een stroomversnelling. Al in 1977, op het moment dat Danneels aantrad als Antwerps bisschop, stond de rol van de bisschoppen aan de universiteit, zeker in Leuven, grondig ter discussie. Een interne nota van Raymond Cauwe, secretaris van de bisschoppenconferentie, gaf toen aan dat ‘de bisschoppen niet willen verzaken aan hun verantwoordelijkheid over Leuven. Ze willen echter die verantwoordelijkheid op een andere wijze opnemen. Ze willen afstand nemen tegenover het dagelijks beheer van de universiteit.’ De nota stuurde aan op een proces dat effectief in de volgende decennia — dus zo goed als volledig onder het bestuur van aartsbisschop Danneels — gerealiseerd zou worden.

Danneels engageerde zich al in het voorjaar van 1978, op verzoek van Robert Houben, die de bisschop van Antwerpen om raad vroeg bij het opstellen van een tekst over ‘Katholiek Hoger Onderwijs Universitair en niet-Universitair, wat is te doen?’ In samenwerking met bisschop Heuschen zetten Danneels en Houben zich aan het schrijven van een nota. Met goedkeuring van Alfred Daelemans en kardinaal Suenens werd de gedachte gelanceerd om een werkgroep op te richten die de katholieke specificiteit van het hoger onderwijs moest bepalen, zowel voor de universitaire als voor de niet-universitaire instellingen. Men streefde naar een orgaan dat voldoende sterk stond, zodat de bisschoppen hun inrichtende machtsfunctie eraan zouden kunnen overdragen.

Het momentum was er, want inmiddels werd het debat rond de katholieke identiteit van de universiteit aangewakkerd naar aanleiding van de interne rapportering van godsdienstsocioloog Karel Dobbelaere en zijn onderzoek naar ‘definiëringsprocessen’ rond het katholieke profiel van de professoren. In het Leuvense tijdschrift *Onze Alma Mater* stond de kwestie promi-

nent voorop. In februari 1979 werd een colloquium aan het onderwerp gewijd waar Danneels zich onder de sprekers bevond. Zijn rede over *Universiteit en kerkgemeenschap* steunde op ideeën van de theoloog Jan Hendrik Walgrave en Herman Servotte — die sinds 1971 vicerector was onder Pieter De Somer. Danneels betoogde dat de universiteit een plek moest zijn waar onderzoek een dieper liggend ethos kende en waar het christendom als inspiratiebron gold. Hij sloot goeddeels aan bij de gedachte van Servotte dat de katholiciteit van de universiteit ligt op het niveau van de universitaire gemeenschap, eerder dan op het niveau van het instituut. Een kritische confrontatie van geloof en wetenschap was daarmee niet uitgesloten en 'een terugkeer naar oude vertrouwde waarheden en waarden van de orthodoxie [was] een bedenkelijke oplossing'.

Het onderscheid van Servotte primeerde: Danneels omschreef een katholieke universiteit als een degelijke universiteit, die op bepaalde plaatsen — zoals academische plechtigheden — de christelijke boodschap ter sprake moest kunnen brengen en een milieu kon scheppen waar godsdienstige levensbeschouwing kon gedijen. De signatuur was verbonden aan dat laatste, en de Universitaire Parochie was een middel om dat mede te realiseren. De speech van Danneels was een blauwdruk van zijn houding als aartsbisschop ten overstaan van de universiteit als geheel — het was meteen een positie die aansloot bij de houding van rector De Somer. Alleen was dit niet altijd de invulling die Romeinse instanties gaven aan katholiciteit, aangezien daar veeleer het institutionele primeerde.

Sapientia christiana

Na enkele voortekenen vanuit Rome verscheen in april 1979 de apostolische constitutie *Sapientia christiana*, een document gewijd aan de invulling van het onderricht en de organisatie in instellingen die erkend zijn door de Heilige Stoel. Deze erken-

ning geeft universiteiten het recht om zich katholiek te noemen en is met name voor faculteiten als die van theologie en kerkelijk recht van vitaal belang. Zonder de Romeinse erkenning verliezen zij het recht om naast staatsdiploma's ook canonieke — door Rome erkende — diploma's uit te reiken en raken ze op internationaal kerkelijk niveau snel hun aantrekkelijkheid kwijt. Met *Sapientia christiana* stond het debat rond de katholieke identiteit van de universiteiten vanaf de eerste dag hoog op Danneels' agenda. Binnen het gremium van de Leuvense inrichtende overheid nam hij nog in 1979 mede het initiatief voor een intern debat over de katholieke identiteit, wat in 1982 meer uitgebreid aan de orde gesteld werd toen filosoof Jan Van der Veken en Danneels samenwerkten rond precies dit thema. Danneels toonde zich behoorlijk open over de kwestie in ruime zin, maar minder waar het de theologische faculteit zelf betrof. Een verslag van de inrichtende overheid uit 1982 gaf zijn woorden omtrent het gebrek aan hooggekwalificeerde priesters-professoren als volgt weer: 'De situatie is grondig veranderd bij vroeger. Er zijn geen voldoende kandidaten meer op de diocesane seminaries of in de kloosters, en er is een ernstige kans dat leken zich aanbieden die betere wetenschappelijke referenties kunnen voorleggen.' Het weerspiegelde Danneels' koudwatervrees voor een theologiebedrijf dat volkomen los zou komen te staan van de clerus, een evolutie die hij met tegenzin zou moeten aanvaarden. Waar het de katholieke specificiteit van de universiteit in haar geheel betreft, klonk het als volgt:

Velen leven geïsoleerd aan de universiteit. Er wordt onder docenten meestal gezwegen over levensbeschouwelijke vragen. Niet te veronachtzamen zijn ook de meer traditioneel gerichte en de min of meer integristische groepen die aan de universiteit recruterende. Al bij al zou thans een publiek appel van de bisschoppen meer respons opwekken dan vijf jaar geleden, maar het mag niet overkomen

als een recuperatie van 1968. Een gesprek over het katholiek karakter van de universiteit kan worden voortgezet. Het kon wellicht beter thematisch worden aangepakt, gezien de bekende stelling van de rector: een katholieke universiteit is een universiteit die wetenschappelijk goed presteert, met een goede universitaire parochie en een faculteit der godgeleerdheid.

Nihil obstat?

Een faculteit der godgeleerdheid. Zowel voor de Nederlandstalige theologische faculteit in Leuven als haar Franstalige zusterfaculteit in Louvain-la-Neuve was de impact van *Sapientia christiana* het meest tastbaar. De inrichtende overheden aan beide zijden van de taalgrens spendeerden in de loop van 1980 niet weinig uren aan discussie over de invoering van de nieuwe Romeinse regelgeving en de aanpassing van de onderwijsprogramma's volgens de Romeinse normen. Een van de punten die dit debat kleurden, was de kwestie van het *nihil obstat* (de kerkelijke erkenning dat er 'niets in de weg staat' van een benoeming) voor professoren in de theologie en het kerkelijk recht. Omdat de faculteiten met deze specialisaties de zogenaamde canonieke diploma's kunnen uitreiken, verlangde de kerk ook rechtstreekse inmenging in het oordeel wie al dan niet capabel geacht werd om het onderwijs aan deze opleidingen te verstrekken. De geijkte procedure schreef voor dat een nieuwe professor, na de academische sollicitatieprocedure doorstaan te hebben, ook een kerkelijke screening onderging, die zowel de kerkelijke betrokkenheid en levenswandel van de kandidaat als de publicaties controleerde. In de regel legde de decaan van een faculteit het dossier voor aan de grootkanselier, die dan zijn goedkeuring verleende — de zogenaamde *missio canonica* — en die vervolgens aan de Romeinse Congregatie voor de Katholieke Opvoeding zou vragen om een *nihil obstat*.

Precies op dit punt was Danneels' rol vanaf zijn aantreden al bepalend. Gedurende het gehele jaar 1980 ontstond zich een uitgebreide correspondentie tussen Mechelen en de theologie-decanen Joseph Ponthot (UCL) en Marc Caudron (KU Leuven) rond de toepassing van *Sapientia christiana*. De beide decanen hielden de aartsbisschop op de hoogte over de omwerking van hun facultaire statuten en de manier waarop ze een balans tussen academische vrijheid en Romeinse eisen zochten. Danneels had in het verleden, als professor, geïnsisteerd op de autonomie van theologisch onderzoek en steunde in globaal deze evenwichtsoefening. Dat gaf hij ook aan toen hij op 10 december 1980 de Amerikaanse kardinaal William Wakefield Baum sprak, prefect van de bevoegde Congregatie voor de Katholieke Opvoeding. Danneels legde Baum de suggestie voor om ook na *Sapientia christiana* het verlenen van het *nihil obstat* in de handen te leggen van de Belgische bisschoppenconferentie — en de facto in die van Danneels zelf. De suggestie was hem aange-reikt door de academici van Louvain-la-Neuve en Leuven. De kardinaal nam die logica mee naar Rome en legde aan de prefect de Belgische situatie uit. Verwijzend naar de schoolstrijd uit het verleden wees hij op het risico dat inmenging van een 'niet-Belgische' instantie in universitaire benoemingen nieuwe on-enigheid met zich mee kon brengen.

Ook niet onbelangrijk was de kerkelijke keerzijde van die medaille: de voorgestelde procedure kwam neer op een decentralisering, omdat niet Rome maar de lokale bisschop over de geschiktheid van kandidaat-professoren aan kerkelijk erkende faculteiten zou oordelen. De wereldwijd belangrijke positie van deze twee grote universiteiten voor kerk en maatschappij maakte dat Baum het voorstel aan de paus voorlegde en een akkoord werd bereikt. De overeenkomst creëerde een relatief vrije positie voor de Belgische kerk, waar theologen en cano-nisten minder dan in sommige omringende landen onder recht-streekse Romeinse controle vielen. De regeling tussen Rome en

Danneels was echter behoorlijk 'Belgisch' opgezet en bestond slechts uit een mondeling akkoord dat tijdens een bijeenkomst in januari 1988 door Baum en Danneels herbevestigd werd. Later stond er echter spanning op de relaties tussen Rome en de Belgische universiteiten, zoals bleek uit een schrijven van de congregatie, waarin teruggeblikt werd op moeilijke episodes:

In 1988 heeft u kardinaal Baum ontmoet om te spreken over de kwestie van het *nihil obstat* en u heeft hem de bijzondere situatie van de KUL en de UCL uitgelegd, hun vitale belang in het land voor de uitstraling van de katholieke kerk, maar ook de sterke druk van verschillende zijden opdat deze universiteiten niet meer katholiek zouden zijn. U heeft hem toen gevraagd dat de Heilige Stoel een uitzondering zou toestaan zodat de grootkanselier zelf het *nihil obstat* aan de professoren zou verlenen. En, ingevolge de bijzondere positie van deze universiteiten heeft kardinaal Baum op uw verzoek mondeling 'ja' gezegd. Op grond van deze aanvaarding heeft u sinds vijftien jaar zelf uw toestemming gegeven voor de verscheidene professoren van de kerkelijke faculteiten, zonder echter de erkenning te krijgen van onze Congregatie.

Het ontbreken van een schriftelijke regeling zou zowel de kardinaal als de faculteiten zuur opbreken: in 2003 bracht de toenmalige prefect, de Poolse kardinaal Zenon Grocholewski, de regeling in het gedrang. Het debat werd heropend op een moment dat de verhouding tussen Danneels en Rome niet meer was wat ze in de jaren tachtig geweest was. De spanningen hielden twee jaar aan, tot in 2005 een regularisatie doorgevoerd werd waarbij aan de gehele bestaande staf van de theologische faculteiten aan beide universiteiten — met enige opmerkingen over het onderricht van enkele professoren — een *nihil obstat*

verleend werd en de facultaire statuten gewijzigd werden. Voortaan was het Rome dat de goedkeuringen afleverde.

De postsynodale raad voor Nederland

De ontwikkelingen in België waren al bij al weinig ophefmakend in vergelijking met het wedervaren van de theologische faculteiten in Nederland. In januari 1980, aan het eind van de ‘Nederlandse synode’ die Danneels mee voorgezeten had, werd een hele reeks besluiten uitgevaardigd. Met name de artikelen 25 tot en met 28 van die synodebesluiten — over de ambtsopleidingen — zouden voor aanhoudend debat zorgen. Een doorlichting van de ambtsopleidingen was voorzien en in juni 1983 bezorgde aartsbisschop Willebrands aan kardinaal Baum een rapport van de synodale bisschoppencommissie inzake de priesteropleiding — met als leden de bisschoppen Ernst, Möller en Gijzen, hoewel na spanningen die laatste niet deelnam aan de commissiewerkzaamheden.

Het was een van Willebrands’ laatste Nederlandse beleidsdaden, want nog dat jaar beëindigde hij zijn opdracht als rooms-katholiek aartsbisschop van Utrecht. Voortaan nam Adrianus Simonis de leiding en verschillende jaren zouden hij en Danneels elkaar nader leren kennen binnen de postsynodale raad, die de synodebesluiten van 1980 opvolgde. Het verdwijnen van Willebrands — die altijd ook een rol hield binnen de Romeinse curie — uit de Nederlandse context veranderde andermaal de verhoudingen in de bisschoppenconferentie en verscherpte vanaf 1984 nog het toezicht vanuit Rome. Een brief van kardinaal Baum aan Simonis van 17 mei 1984 was het startsein voor verdere peripetieën. De Congregatie voor de Katholieke Opvoeding wees op lacunes en problemen in het voormelde rapport van Willebrands. Zo signaleerde Baum dat geen informatie verstrekt was over de theologische faculteit van Nijmegen en dat de doctrinele oriëntatie van de bestaande facul-

teiten onvoldoende gescreeend was. Een bijkomende zorg was het geringe gezag van de lokale bisschoppen over de opleidingen en hun professoren, wat zich toespitste op de blijvende aanwezigheid van uitgetreden en gehuwde priesters als theologie-docenten. De vereiste toepassing van zowel de synodebesluiten als *Sapientia christiana* werd aangeduid als richtsnoer voor een verder onderzoek van de Nederlandse theologiefaculteiten dat de overgang van de jaren tachtig naar de jaren negentig markeerde.

Na verdere correspondentie tussen de Nederlandse postsynodale commissie (opgericht voor de rapportering rond de ambtskwesties) en de Romeinse Congregatie werd de overkoepelende postsynodale raad gelast om het onderzoek ten gronde te leiden. In die raad zetelden naast Jan-Pieter Schotte en bisschop Ernst, de kardinalen Simonis en Danneels. Danneels had een leidende positie in dit gezelschap (dat bijgestaan werd door secretarissen Piero Pennachini en de redemptorist Ignace Dekkers). In mei 1987 werd in Rome bijeengekomen om de procedures te bespreken, en begin februari 1988 vond in Amersfoort een vergadering plaats die cruciaal was voor wat volgde. Danneels had in de aanloop ernaar al gesprekken met Simonis en met Johannes ter Schure, bisschop van 's-Hertogenbosch, waaruit hem duidelijk werd dat de spanningen rond de theologie-opleidingen niet van de lucht waren. In Amersfoort besloot de raad elk van de Nederlandse theologieopleidingen te onderzoeken, inclusief de Nijmeegse faculteit. Alle betrokken Nederlandse bisschoppen werd verzocht om een technische commissie op te richten die het onderwijs zou doorlichten en de leerstellige inhoud en oriëntatie van de opleidingen zou bekijken, mede om hun waarde als opleiding tot het priesterambt te evalueren.

In een eerste fase werden richtlijnen ontwikkeld voor de screening, en op voorstel van Danneels lag de overkoepelende coördinatie van het delicate proces in de handen van de Brugse kanunnik en president van het grootseminarie, Adelbert Denaux.

Vanaf mei 1989 begon hij een reeks gesprekken met Nederlandse bisschoppen, met het oog op het oprichten van de technische commissies. Verschillende Belgen zaten deze commissies voor: voor de opleiding in Heerlen was er zuster Mia Schoenmaeckers; Leuvens theoloog en jezuïet Jan Lambrecht werd opgenomen in de commissie die zich over de Nijmeegse faculteit moest buigen; en Stefaan Van Calster zetelde in de commissie voor Tilburg, die geleid werd door de UCL-filosoof en priester André Léonard. Ook internationale stemmen als Ignace de la Potterie en de latere kardinaal Leo Scheffczyk werden betrokken bij het Romeinse onderzoek.

Een Nederlands scenario in België

André Léonard zou slechts kort betrokken zijn bij het Nederlandse faculteitenonderzoek en juist de reden van zijn vertrek — Léonard werd bisschop — werd voor Danneels een bron van zorgen. Tot op dat ogenblik was de Belgische bisschoppenconferentie onder zijn leiding immers relatief uniform van samenstelling. Danneels was zich bewust van de verharding van de polarisatie in Nederland als gevolg van bisschopsbenoemingen die niet door de lokale gemeenschap gedragen werden, maar het bleef een probleem dat buiten de grens lag. Toen begin 1991 André Léonard benoemd werd tot bisschop van Namen, zonder dat aan de gevoeligheden en wensen van de lokale kerk gevolg gegeven werd, veranderde dit.

De benoeming van Léonard kwam niet in een vacuüm. In januari 1989 verscheen bijvoorbeeld de zogenaamde Keulse Verklaring, waarin enkele honderden Duitse theologen — onder wie gerenommeerde namen als Hans Küng, Peter Hünemann en Johann Baptist Metz — een aanklacht ondertekenden tegen de groeiende inperking van hun academische vrijheid. Danneels kon enkele van de grieven begrijpen, maar stelde zich uiterst terughoudend op, ook al aangezien hij letterlijk op twee

stoelen zat: in eigen land bood hij relatief veel vrijheid en autonomie aan de theologen en wenste hij het status quo niet in gevaar te brengen, terwijl hij in Nederland deel uitmaakte van een postsynodale raad waarvan het optreden aanvoeld werd als een uiting van Romeins centralisme. Dus reageerde Danneels in dezelfde zin als Walter Kasper (die overigens in februari van dat jaar in Danneels' aanwezigheid een eredoctoraat ontving in Louvain-la-Neuve) in Duitsland: geprikkeld door het feit dat een groot aantal Belgische theologen het manifest ondertekende. Debat moest kunnen, maar op het interne forum en buiten de media om, zo vond Danneels. Die boodschap ventileerde hij ook in een brief aan kardinaal Ratzinger op 25 oktober 1989, om aan te geven wat zijn eigen positie was. Impliciet vreesde Danneels imagoschade voor de Belgische kerk in Romeinse kringen.

Danneels' vrees bleek gegrond toen enkele maanden later het ontslag viel van de Naamse bisschop Robert-Joseph Mathen, om gezondheidsredenen, en nuntius Giovanni Moretti begin 1990 met consultaties begon. De zoektocht naar een opvolger werd het begin van een voor de Belgische kerk pijnlijk proces. Namen als die van André Haquin circuleerden naast die van Léonard. Dat laatste baarde vele Franstalige leken en priesters — ook buiten de Naamse grenzen — zorgen: op 15 oktober 1990 zonden verschillende Naamse dekens een brief aan Danneels om hem te laten weten 'dat we nood hebben aan een "herder" (die zijn schapen kent en door hen gekend is) en niet aan een geparachuteerde!' Het antwoord van de kardinaal was vriendelijk doch formeel en wees erop dat de finale beslissing niet de zijne was. In november was Danneels in Luik voor overleg over de kwestie met de Franstalige bisschoppen en daags daarop (22 november) vertrok hij voor een gesprek met de Congregatie voor de Bisschoppen naar Rome. Léonard genoot, onder meer als lid van de door kardinaal Ratzinger geleide Internationale Theologische Commissie, positieve erkenning

aan de andere zijde van de Alpen en de twee extra bezoeken van de kardinaal aan de bevoegde congregatie oogstten geen succes: in februari 1991 werd de filosofieprofessor benoemd als bisschop van Namen.

Met dit besluit kreeg het gezag van de aartsbisschop een knauw, maar meer dan dat traden kerkelijke tegenstellingen in Franstalig België in alle hevigheid aan de oppervlakte. Begin maart 1991 beraadde de Conseil Général de l'Apostolat des Laïcs (CGAL) zich hierover, en de algemene teneur was negatief: men zou ook in die zin bericht overbrengen aan het aartsbisdom, en op 20 april volgde een open communiqué waarin CGAL namens een veelvoud van katholieke organisaties het pauselijke beleid afkeurde. Die brede tegenkanting in Franstalig België werd voelbaar op 23 maart 1991, toen tijdens een bijeenkomst van de kerkkritische beweging Solidarité Namur Luxembourg (SoNaLux) een zevental personen aangesteld werd om het 'positieve project' dat volgens hen onder de vorige Naamse bisschoppen gegroeid was, voort te zetten. Openlijke oppositie ontstond in het bisdom tussen groeperingen die zich voor dan wel tegen de nieuwe bisschop uitspraken en de tendens om een nieuw afzonderlijk bisdom Luxemburg te creëren werd verscherpt, doch werd afgeweerd door de nieuwe bisschop. De spanningen liepen verder op toen bisschop Léonard na enige consultaties in het voorjaar — in contrast met Danneels' stijl — wél tabula rasa maakte in zijn diocees, van de bisschopsraad tot en met de reorganisatie van het Naamse seminarie en het daarmee verbonden Centre d'études théologiques (Sénevé). Polarisation was nu niet louter een probleem in Nederland.

Spanning met Gijsen

Tegen de achtergrond van Europees protest tegen centraliserende tendensen, een toenemende Romeinse impact en een groeiende spanning in de Belgische bisschoppenconferentie,

stond voor Danneels opnieuw de problematiek van leken in kerk en theologie en van de gehoorzaamheid van theologen aan het leergezag hoog op de agenda. Dit alles schemerde door in de conversaties binnen de postsynodale raad, waar een van de verslagen van Adrianus Van Luyn (die de secretarisrol van Dekkers overgenomen had) in oktober 1993 rapporteerde dat Danneels van mening was dat

disciplinaire tussenkomsten van de kant van de bisschoppen nog lang noodzakelijk zullen zijn. Het verduisteren van de rol van de priester is slechts bij kritische gemeenten het gevolg van theologische stellingen; bij normale parochies is het veelal een gevolg van de aansporing na het Vaticaans Concilie tot creativiteit, zonder dat er gezorgd is voor voldoende liturgische vorming.

Een dergelijk citaat illustreert enerzijds het wantrouwen tegenover een 'lekenkerk' die in de contestatiebewegingen bleef opduiken, anderzijds een openheid voor lokale initiatieven, gecombineerd met het bewustzijn dat de bisschoppen hun verantwoordelijkheid moesten nemen als 'herders'. Bisschoppen die dat niet ernstig namen en daarmee de rechten van theologen schaadden, werden kritisch bejegend. Zo zou Danneels zich in de bijeenkomsten van de synoderaad meermaals kritisch tonen jegens de houding van de Roermondse bisschop tegenover de theologische faculteiten en liet hij in de loop van 1993 nog — met de bisschoppen Gijzen en Ter Schure voor ogen — optekenen dat 'enkele ordinarii hun recht hebben overtrokken'.

Danneels' uitspraak moet begrepen worden tegen het licht van de bijeenkomst van september 1992 in Utrecht, waarin afsluitende rapporten voorlagen van de Technische Commissies voor de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht, de Nijmeegse theologiefaculteit en de Amsterdamse opleiding. De rapporten over Tilburg en Heerlen waren in deze periode

in afronding, maar leden onder verwikkelingen waarbij enkele betrokkenen coördinator Denaux het vuur aan de schenen legden. Voor Danneels was vooral Gijsens aanhoudende weigering tot medewerking stuitend en hogelijk oncollegiaal. Niettegenstaande verdere ontwikkelingen tot 1995 rondde de raad zijn werkzaamheden af tijdens een bijeenkomst in Rome, in maart 1993, met een rapport waarin de geschiktheid van de opleidingen voor de priesteropleiding centraal stond. De besluiten van dit rapport, gehandtekend door Schotte, Simonis, Ernst en Danneels, onderstreepten de gehoorzame houding die voortaan gewenst werd van de Nederlandse theologen met de melding dat 'de instellingen loyaal [hebben] medegewerkt en beduidend meer dan vroeger bereid en in staat zijn om zich volledig te richten op de normen van *Sapientia christiana* en de *Ratio fundamentalis*; ze zijn zich er ook bewust van geworden dat theologiebeoefening alleen zinvol is wanneer ze geschiedt in verbondenheid met de kerk en met name met de bisschoppen'.

De inspanningen van Danneels voor Nederland zouden ten slotte in september 2002 geëerd worden, toen de Tilburgse theologische faculteit hem een eredoctoraat verleende 'om zijn bijzondere en zeer gewaardeerde verdiensten op het terrein van pastoraat en spiritualiteit: zijn vermogen om op vele wijzen, in woord en geschrift, tal van mensen binnen en buiten de rooms-katholieke kerk te inspireren door de boodschap van het evangelie te verwoorden met een grote openheid voor de hedendaagse pluriforme cultuur en in kritische dialoog met ontwikkelingen in de theologie en andere wetenschappen'. In die laatste formulering klonk een subtiel dankjewel door voor Danneels' rol in het steunen van de theologie in Nederland.

Vacature m/v: een katholieke rector voor Leuven

Leuven, 17 juni 1985: rector Pieter De Somer overlijdt. Met zijn dood verloor de Leuvense universiteit het boegbeeld van wat

sinds de splitsing van 1968 een 'moderne' universiteit geworden was. Vijf dagen later leidde Danneels, in aanwezigheid van premier Martens en andere christendemocratische politici als Mark Eyskens en Jean-Luc Dehaene, de uitvaartplechtigheid van 'zijn' vroegere rector. Nog geen maand later vergaderde de inrichtende overheid in Mechelen, voor het eerst sinds tijden zonder de charismatische persoonlijkheid van De Somer. Danneels opende de vergadering met een gebed voor de zielenrust van de rector en een korte toespraak waarin hij diens verwezenlijkingen prees. Meteen erna kwamen de bisschoppen echter terug op een punt dat al een jaar eerder ter sprake gekomen was. Diezelfde betreurde rector had in 1984 wijzigingen doorgevoerd in het gewone reglement van de universiteit die betrekking hadden op de verkiezing van een rector. Tot frustratie van verschillende leden van de inrichtende overheid had De Somer de wens om bijkomende garanties voor de katholieke loyaliteit van kandidaten in te lassen, afgeblokt met de melding dat dit een 'blijk van wantrouwen' was. Tegelijk was men de kritische toon van De Somers toespraak tijdens het pausbezoek nog niet vergeten. De woorden van een rector van een katholieke universiteit die, staande voor Johannes Paulus II, sprak van 'kritische trouw aan de kerk' én een lans brak 'voor de vrijheid van onderzoek, de vrijheid van dwalen' zinderden na. Overigens: nog in de zomer van 1990 discussieerde de inrichtende overheid, dan voor het laatst in het gezelschap van professor Josse Mertens de Wilmars, over die toespraak. Toen werd er opvallend genoeg gesproken van 'het recht op dwaling'. 'Volgens de kardinaal,' zo meldde het verslag, 'moet dit niet opgeschroefd worden — Rector De Somer sprak als wetenschapper, die weet dat men onjuiste hypothesen op een bepaald ogenblik moet verlaten. Hij bedoelde "recht op vergissing".'

Nu, op 12 juli 1985, lag de kwestie dus weer op tafel, en werd er mede door Danneels beslist dat kandidaten voor het rector-schap een formulier moesten ondertekenen 'waarbij zij aanvaar-

den de doelstellingen te bevorderen die aan de grondslag liggen van de Katholieke Universiteit Leuven'. Het voorstel werd niet zonder slag of stoot aangenomen, want de voorliggende formule veronderstelde niet expliciet het katholiek gelovig zijn. De spanning tussen de inrichtende overheid enerzijds en het veel minder katholiek geprofileerde Bureau van de Academische Raad (BAR) draaide rond de vraag: 'Wat indien een rector, tegen de zin van de inrichtende overheid, waarin alle Vlaamse bisschoppen zetelen, met grote meerderheid wordt verkozen?' Intussen trad Roger Dillemans naar voren als de meest geëigende kandidaat, ook voor Danneels. De jurist Dillemans, afkomstig uit het Universitas-milieu rond Dondeyne in de jaren vijftig, was goed geworteld in de katholieke zuil, en hij deelde met de aartsbisschop het vertrouwen in sleutelfiguren als Servotte. Voor Danneels en de bisschoppen toonde hij zich een goed diplomaat, door zelf een uitweg uit de impasse te bieden: Dillemans stelde voor om bij zijn ambtsaanvaarding het thema katholiciteit in te lassen in zijn inaugurale rede, liever dan de omstreden formule expliciet te lezen. En Dillemans werd het. Op 26 september 1985, toen Danneels in Rome was voor een symposium over de Zwitserse arts en mystica Adrienne von Speyr, ging een telegram de deur uit naar de nieuwe rector, kort maar duidelijk: 'Moge de Heer u sterkte schenken bij het vervullen van deze dienst aan de universitaire gemeenschap en aan ons volk.'

Ex corde ecclesiae

Het driespan Danneels-Dillemans-Servotte speelde een decennium lang een aanzienlijke rol in de universitaire koersbepaling. Danneels ontmoette de rector meermaals buiten de officiële momenten van het patroonsfeest en de vergaderingen van de inrichtende overheid. De sfeer van 'verantwoording afleggen' die voorheen soms heerste, veranderde naar een inrichtende

overheid waarin uitwisseling van gedachten primeerde. De macht van die laatste werd overigens — met Danneels' goed-dunken — steeds verder ingeperkt. Vooral na de universitaire programmahervorming die Dillemans vanaf 1992 doorvoerde, werd de band tussen het dagelijkse universitaire bestuur en de inrichtende overheid als vertegenwoordiging van kerk en maatschappij losser.

Danneels' goede verstandhouding met Dillemans en met kardinaal Baum leverde resultaat op. De grootkanselier steunde de Leuvense deelname aan het opstarten van het Bologna-proces — gericht op het creëren van een standaardisering van het hoger onderwijs in de Europese ruimte — waarin Dillemans zich in de jaren 1987 en 1988 sterk profileerde en waarmee de Leuvense universiteit zich prominent op de internationale kaart plaatste. In september 1988 figureerde Dillemans onder de ondertekenaars van de zogenaamde *Magna charta* voor universiteiten. De sterke positie van Leuven ontging de Romeinse Congregatie voor de Katholieke Opvoeding niet. Toen een document voorbereid werd over de rol van de katholieke universiteiten bemiddelde Danneels mede opdat de Leuvense rector deel zou uitmaken van een commissie van vijftien leden die (onder de koepel van de Internationale Federatie van Katholieke Universiteiten, FIUC) sleutelde aan de voorbereidingen van de apostolische constitutie *Ex corde ecclesiae*. Dillemans ging niet onvoorbereid: in overleg met UCL-rector Pierre Macq, Herman Servotte en Danneels werd de Leuvense definitie van een katholieke universiteit in detail uitgewerkt. De klemtoon lag daarin op de band tussen onderwijs en onderzoek en op de academische vrijheid.

Fundamenteel was het werk dat Servottes werkgroep Christelijke Levensbeschouwing en Universiteit verzet had en waarop nu gesteund werd. Dillemans zou nadien de hartelijke samenwerking tussen Mechelen, Louvain-la-Neuve en Leuven beklemtonen, door te stellen dat er bij de redactie van *Ex corde*

ecclesiae 'één Leuvens standpunt' was. Op enkele plaatsen in de constitutie zijn de gevoeligheden van Servotte te traceren die ook de Leuvense opdrachtsverklaring markeerden. Tegelijk werden lang niet alle Belgische desiderata vervuld, en bovendien bracht de opvolging van kardinaal Baum door Pio Laghi nieuwe onzekerheden mee. Op de samenkomst van de inrichtende overheid in 1990 klonk het aldus:

De kardinaal herinnert aan enkele feiten van het voorbije jaar. In Rome bereikte een beperkte werkgroep (waartoe rector Dillemans behoorde) in september 1989 een consensus. In de plenaria van de Congregatie voor Katholiek Onderwijs kwamen amendementen naar boven, volgens dewelke al wat in het kerkelijk recht over de universiteit wordt gezegd ook op deze consensustekst zou toepasselijk zijn. Daarmede zou het akkoord van september 1989 weer in vraag kunnen gesteld worden. Intussen heeft Mgr. P[io] Laghi kard. Baum opgevolgd en ligt het document nu op de tafel van de paus.

Daarmee was er een onzekere factor in het spel geslopen. Bovendien werd, ondanks Dillemans' aanvankelijke tevredenheid over het Leuvense aandeel in *Ex corde ecclesiae*, de uiteindelijke versie ervan in België niet door allen bejubeld. Juist in die context zou de universiteit Rome te snel af zijn: *Ex corde ecclesiae* verzocht elke universiteit om een verklaring op te stellen waarin zij haar katholiciteit aangaf. Maar Danneels en rector Dillemans, op de hoogte van het geplande verschijnen van de constitutie in de zomer van 1990, anticipeerden. Al op 16 maart 1990 legde de Leuvense universiteit haar opdrachtsverklaring vast met een eigen invulling van 'katholiek'.

Aan het einde van Dillemans' rectoraat was de invloed van de inrichtende overheid op academische benoemingen al tanend.

Danneels eiste slechts inmenging waar het de theologische faculteit en die van kerkelijk recht betrof. Hij gaf de voorkeur aan een lokale regeling boven de inmenging van Romeinse zijde. Op de vergadering van juli 1993 liet Danneels zich ontvalen dat faculteiten vanzelfsprekend hun eigen programma's opstellen, doch 'in het geval van de faculteit Godgeleerdheid gaat het over de waarborg dat de programma's conform zijn met wat in de constitutie *Sapientia christiana* staat. Het valt te verkiezen dat de inrichtende overheid en niet een Romeinse congregatie daarvoor borg staat.' Tegen dat licht werd een compromisvoorstel van de jurist Walter Van Gerven aangenomen dat het reglement lichtjes aanpaste voor de theologie. Het luidde voortaan dat 'de inrichtende overheid beslist over de oprichting, *het statuut* en het behoud van de faculteit godgeleerdheid'. In juni 1994 klonk het in de Leuvense inrichtende overheid dat 'de kardinaal van oordeel is dat het niet mogelijk is statuten [voor de faculteiten theologie en kerkelijk recht] op te stellen zoals de Romeinse instanties dat vragen'. Het onthaal van *Ex corde ecclesiae* was dermate koel dat noch Dillemans noch zijn opvolger in 1995, André Oosterlinck, de tekst effectief ondertekenden. Rector Oosterlinck handhaafde het pragmatische argument dat de tekst niet beschikbaar was in de bestuursaal van de Leuvense universiteit, het Nederlands. De kwestie verdween in de koelkast.

Hoofdstuk 13

HET JAAR VAN DE LEEK

In 1987 plaatste de leiding van de katholieke kerk de positie van de leken in het centrum van de aandacht en lag er een sterke klemtoon op de — niet zelden omstreden — rol van de vrouw in de kerk. De paus kondigde een Mariajaar aan dat zich ontspon tussen het verschijnen van de encycliciek *Redemptoris mater* in maart 1987 en de publicatie van de apostolische brief *Mulieris dignitatem* van 15 augustus 1988. Midden in die periode viel de eerste van drie ‘opvolgssynodes’ die Johannes Paulus II na de synode van 1985 aangekondigd had: over de leken, de priesters en de religieuzen. Op 1 oktober 1987 werd de bisschoppensynode geopend over de roeping en de missie van de leken in de kerk: het thema werd daarmee een van de centrale thema’s in een jaar waarin het *Geloofsboek* van de Belgische bisschoppen verscheen als een aanzet tot de evangelisatie van ‘gewone mensen’. De synode wekte verwachtingen en kreeg veel aandacht, zowel in de media als binnen de Belgische kerkelijke organisaties. Een scala van groeperingen bood adviezen en suggesties aan Danneels, waarvan we er in dit hoofdstuk enkele uitlichten.

Voor Danneels was de lekenthematiek in datzelfde jaar bovendien nog sterker aanwezig, omdat in België een ander aspect van de omgang met de leken dringende aandacht vereiste: het katholieke onderwijsnet. Het voorgaande hoofdstuk zette zijn rol als grootkanselier van twee katholieke universiteiten al in de verf, maar zijn positie als aartsbisschop maakte dat hij net zo goed betrokken was bij de organisatie van het brede netwerk van lager en middelbaar onderwijs, en van de katholieke hoge-

scholen — in het seculariserende België van de jaren tachtig een van de plaatsen bij uitstek waar de katholieke kerk brede bevolkingslagen bereikte. Alvorens in te gaan op de synode bekijken we Danneels' engagement naar het onderwijslandschap.

De factor-Daelemans

De verhouding van de kardinaal tot de Belgische katholieke onderwijskoepel was enerzijds pastoraal betrokken, anderzijds formeel. Vanaf zijn aantreden als aartsbisschop erkende en respecteerde Danneels de autonomie van de katholieke onderwijsinstellingen. Dat maakte dat hij het bestuur erover grotendeels in handen liet van gekwalificeerde vertrouwelingen, al met al een gok die zeer goed uitpakte, terwijl de sector vooral in het eerste decennium van zijn episcopaat ingrijpende veranderingen onderging.

In 1980 kende België nog niet de twee katholieke onderwijskoepels zoals die vandaag bestaan: het Vlaams Secretariaat van het Katholiek Onderwijs (VSKO) voor het Nederlandstalig onderwijs in België en het *Sécretariat Général de l'Enseignement Catholique*, dat bij uitbreiding heet: '...en Communautés Française et Germanophone de Belgique' (SeGEC). In de vroege jaren tachtig bestond er nog een unitair Nationaal Secretariaat van het Katholiek Onderwijs (NSKO), opgericht in 1957 na voorbereidend werk van Jules Victor Daem, die de eerste directeur-generaal ervan werd. De context waarin dit toen plaatsvond, was die van een verbeterde politieke strijd, die uitmondde in het schoolpact dat onder premier Gaston Eyskens ondertekend werd op 20 november 1958. Na zijn benoeming tot Antwerps bisschop in 1962 werd Daem in die positie opgevolgd door Alfred Daelemans, een priester uit Puurs die tot 1990 de touwtjes in handen had en nauw samenwerkte met Belgische politici van katholieke signatuur. Hij onderhield vooral uitstekende banden met toenmalig onderwijsminister Daniël Coens

(soms de ‘minister van de Guimardstraat’ genoemd), maar net zo goed met andere christendemocraten als Frank Swaelen, Herman Van Rompuy en premier Wilfried Martens.

Daelemans werd op verschillende fronten een vertrouwenspersoon van Danneels. Hij hield niet alleen het overzicht over het Belgische katholieke onderwijs, maar verzorgde ook de relaties van de kerk met het brede christelijke middenveld van sociale organisaties. Met goedkeuring van Danneels leidde Daelemans de door hem opgezette koepelorganisatie OPINI waarbinnen deze organisaties verzameld werden. Die bepalende rol maakte dat de aartsbisschop nauwelijks een leidende rol op zich hoefde te nemen, en dat delicate bemiddelingsopdrachten niet zelden doorgeschoven werden. Toen in het begin van de jaren negentig aan de Leuvense universiteit de positionering en rol van de Leuvense hoogleraar Karel Pyck, in het proces rond notaris X — een Antwerps notaris die in de media werd beticht van seksueel misbruik bij zijn kinderen — tot intern hoog oplopende spanningen voerde, werd Daelemans, eredoctor van de Leuvense universiteit geworden op 2 februari 1987, in de afwikkeling daarvan betrokken.

Het vertrouwen dat Daelemans in de communautair woelige jaren 1980 genoot binnen de Belgische christendemocratische fracties hielp om de nodige hervormingen in het onderwijsveld door te voeren. In april 1987 wees hij Danneels in verschillende nota's en gesprekken op de groeiende noodzaak van communautarisering van de katholieke onderwijskoepel. Daarmee werd de regionalisering die Suenens op het bestuurlijke niveau voor het aartsbisdom invoerde nu ook doorgetrokken naar het katholieke onderwijs. Daelemans gaf aan dat dit niet ontweken kon worden: enerzijds liep bij momenten de interne spanning tussen Franstalige en Nederlandstalige leden van het nog unitaire NSKO op, anderzijds was met de voortschrijdende Belgische staatshervormingen het handhaven van het nationale ka-

rakter onhoudbaar. Van Franstalige zijde waren er reserves omtrent die operatie, aangezien binnen het NSKO de katholieke identiteit goed bewaard kon worden, en de vrees bestond dat een apart functioneren onder de politieke meerderheden in Brussel en Wallonië minder gunstig zou zijn voor het vrije katholieke onderwijs.

De politieke en maatschappelijke druk kon echter niet genegeerd worden. Daelemans en Danneels overlegden om te zorgen dat de opsplitsing van het voormalige NSKO in het VSKO en SeGEC kon plaatsvinden. Gevoelig als hij was voor het bewaren van de goede samenwerking en beducht voor overhaaste besluitvorming, insisterde de kardinaal op een gefaseerde operatie. Daarin speelde mee dat zijn eigen rol er vooral in lag om — onder meer tijdens een bijeenkomst van de bisschoppenconferentie in mei 1987 — de steun van de bisschoppen aan beide zijden van de taalgrens te ‘bewerken’, een proces dat al sinds jaren bezig was en waarin de aartsbisschop weigerde om eenzijdig de zaken door te drukken. Een nota van januari 1985 bevatte al voorstellen in die richting en Danneels bleef het geduldig te berde brengen, net zolang tot eenieder overtuigd was van de noodzaak om een beslissing te nemen.

In 1987 won Danneels het pleit. Daarbij speelden twee zaken een doorslaggevende rol. Ten eerste zijn ‘neutraliteit’ ten overstaan van zowel de Vlaamse als de Franstalige gemeenschap. Voor de voorzitter van de bisschoppenconferentie ging het niet om het gelijk geven aan politieke en nationalistische tendensen, wel om het aansluiten bij de politieke realiteit van België, maar met het behoud van de autoriteitspositie van het episcopaat over het katholieke scholennet, dat in België — naar Europese maatstaven — exceptioneel groot was. Het tweede argument was de garantie dat het behoud van het christelijke karakter van de katholieke scholen gevrijwaard zou worden en dat alle aandacht daar zou liggen. Onder die voorwaarden werd in 1988 het proces van de splitsing op gang getrokken en werd vier jaar

later — op 9 december 1993 — de zelfstandigheid van het VSKO en het SeGEC gerealiseerd, waardoor het katholieke onderwijs zich aanpaste aan de bevoegdheid van de gemeenschappen. In de aanloop naar 1993 was er een overgangsperiode met twee adjunct-directeurs per taalgroep: aan Vlaamse zijde werd Daelemans vanaf het schooljaar 1988 bijgestaan door André De Wolf, die later de fakkel van directeur-generaal doorgaf aan Mieke Van Hecke. Aan Franstalige zijde kreeg de Luikse vicaris voor onderwijs Armand Beauduin — afkomstig uit Waremmes en familie van dom Lambert Beauduin — in 1990 de kaarten in handen.

Spanningen rond het Franstalige onderwijs

In oktober 1989, nog voor zijn aantreden, had Armand Beauduin bij Danneels gepleit om het net aan lekenhanden toe te vertrouwen. De kardinaal vond echter dat ‘mieux vaut un prêtre’ als brug tussen de bisschoppen en de politieke en maatschappelijke wereld, en als teken van het kerkelijke engagement naar de scholen.

Anders dan aan Vlaamse zijde zag Beauduin zich vanaf het begin voor de delicate taak gesteld om ingrijpend te bezuinigen in het onderwijsnet, en dat zou blijven spelen. In de eerste helft van de jaren negentig moest hij verschillende besparingsgolven en sociale onrust opvangen. Beauduin kreeg het erg zwaar te verduren bij de besparingen die Franstalig onderwijsminister Laurette Onkelinx (PS) in 1996 wilde doorvoeren om de noodzakelijke budgettaire evenwichten in de Franstalige Gemeenschap te bereiken. Haar kabinet was van plan het terugschroeven van de staatsfinanciering volkomen op het conto van de gesubsidieerde netten te schrijven om zo het publieke net te sparen. Beauduin slaagde erin om een compromis te bereiken waarbij alle netten de lasten zouden dragen. Het compromis viel slecht bij een aantal prestigieuze colleges, waar men zijn aftreden eiste. Ondanks die druk is Danneels nooit gezwicht,

en de directeur-generaal van het SeGEC behield zijn steun — van op een afstand.

Daartegenover stond dat de kardinaal in dezelfde jaren in een eigenaardige alliantie belandde met onderwijsminister Onkelinx, waar het de positie van de Franstalige katholieke scholen tegenover moslimleerlingen betrof. Anders dan in Vlaanderen was met toestemming van de Franstalige bisschoppen sedert jaren toegestaan dat een deel van deze jongeren het vak Islamitische religie aangeboden kreeg. De enige uitzondering op dat beleid was het aartsbisdom — waar in Brussel het grootste aantal moslimjongeren in de scholen te vinden was. De kardinaal insisterde in dit dossier op de katholieke specificiteit van de scholen en stond dit niet toe. Toen Laurette Onkelinx in 1997 de houding van het katholieke Franstalige onderwijs aanviel omdat zij de katholieke openheid naar moslimleerlingen beschouwde als onrechtmatige concurrentie met het publieke net, trof zij in dit dossier een onverwachte bondgenoot in Danneels, zij het dat deze andere motieven had. Het netto resultaat was dat de minister het pleit won, en de scholen moesten voorzien in een uitdovingstraject.

De spanningen rond het Franstalige katholieke onderwijs liepen andermaal op toen vanaf 1999 een regenboogcoalitie (PS-MR-Ecolo) aantrad en het SEGEC onder druk gezet werd door minister Jean-Marc Nollet (Ecolo). Nollet betwistte de mate waarin de katholieke koepelorganisatie de inrichtende machten van de scholen vertegenwoordigde. Het SEGEC, tot dan van origine een organisme dat door het episcopaat opgericht was, moest zijn statuten herzien, zichzelf heroprichten als een vzw waarin de scholen meer vertegenwoordigd werden en een nieuw evenwicht vinden tussen de verantwoordelijkheden van de inrichtende machten en die van de bisschoppen. Danneels zag die hervorming als een afbraak van het bisschoppelijke gezag. Ze werd niettemin doorgevoerd en vergrootte andermaal

de afstand tussen de christelijke instellingen en de kerkelijke hiërarchie.

Overleg met de leken

De regionalisering van het katholieke onderwijs kwam laat wanneer men haar bijvoorbeeld vergelijkt met de twee overkoepelende raden voor samenwerking tussen katholieke lekenorganisaties in België. In het voorgaande hoofdstuk werd reeds melding gemaakt van de Conseil Général pour l'Apostolat des Laïcs (CGAL), die in 1965 opgericht werd en een grote groep lekenorganisaties van Franstalige zijde verzamelde. In de eerste jaren van Danneels' episcopaat werd CGAL geleid door Ginette Carlier en Jacques Briart. De vele activiteiten die de raad organiseerde, cirkelden sterk rond sociale thema's als uitsluiting, armoede en ouderdom. Danneels had nader kennisgemaakt met de organisatie in de aanloop naar de synode over de familie van 1980, toen de raad een document aanleverde en de bisschop verzocht om niet slechts principes, maar ook de concreet beleefde situatie van de gezinnen voor ogen te houden. Danneels werd eraan herinnerd dat 'elke familie leeft in het kader van situaties die noch persoonlijk noch collectief de perfectie bereiken. De gezinnen kunnen maar worden geholpen in hun groei en hun bloei indien deze imperfecte realiteit wordt erkend en gerespecteerd en indien men vertrouwen stelt in de personen en hun verantwoordelijkheid om zich te richten op meer perfecte omstandigheden.'

De boodschap van 1980 bleef onverminderd overeind en werd zelfs verscherpt, naar aanleiding van het groeiende centralisme en de 'vergetelheid' van de notie van het volk Gods in het synodale slotdocument van 1985 — dat nota bene Danneels' handtekening droeg. De centralistische tendens in de wereldkerk was bij verschillende lekenorganisaties slecht onthaald, en in oktober 1986 ontving Danneels een nota van CGAL met het oog op

de lekensynode, getiteld *Laïcs dans l'église et dans le monde, vingt ans après Vatican II*. De tekst hamerde op de behoefte aan medeverantwoordelijkheid van leken en kerkelijke gezagsdragers, op het verlangen naar meer overleg en wederzijdse betrokkenheid. De Franstalige nota werkte inspirerend voor de tegenhanger van CGAL aan Vlaamse zijde.

Ook het Interdiocesaan Pastoraal Beraad (IPB) ontstond in de geest van het Tweede Vaticaans Concilie in 1970 en kende onder Danneels een zevental opeenvolgende voorzitters — van Jan Steyaert tot Josian Caproens. Ook in dit orgaan werd de synode over de leken voorbereid. In het Antwerpse Theologisch en Pastoraal Centrum vergaderde op 26 maart en op 30 april 1987 een Werkgroep Synode die een reeks *Aanbevelingen en adviezen aan de bisschoppenconferentie in verband met de aanstaande bisschoppensynode* opstelde. De suggesties bevonden zich op twee lijnen. Vooreerst wenste het IPB inspraak voor leken in de reflectie en het beslissingsproces omtrent kerkelijke standpuntbepaling. 'We denken dan bijvoorbeeld aan discussies over de rechten van de menselijke persoon, de internationale rechtvaardigheid, de strijd tegen honger, bewapening en discriminatie, de problemen van de vierde wereld, bio-ethiek, sexualiteit.' De tweede lijn beklemtoonde de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen in de kerk op grond van het sacrament van het doopsel. Daarbij hoopte men dat 'de synode — gezien de dringende nood aan toerusting van vele geloofsgemeenschappen — beslist om het priesterambt te verbreden; wij vragen dat de priesterwijding van gehuwde mannen en van vrouwen mogelijk wordt'.

De vrouw in de kerk

Het IPB was niet de enige plek waar de rol van de vrouw in de kerk ter sprake kwam. De problematiek van het ambt en van de vrouw in de kerk werd gedurende de jaren tachtig sterk gekoppeld in progressieve groeperingen aan beide zijden van

de taalgrens. Experimenten waarbij vrouwen mee in de liturgie voorgingen, kwamen vaak voor en voor de synode groeide de uitdrukkelijke hoop dat de katholieke kerk het ambt zou openstellen voor vrouwen. Danneels zelf werden meermaals vragen gesteld rond dit thema door lokale groeperingen en door de media, maar hij onthield zich consequent van opvallende statements. Zowel Bijbelse als sacramentele argumenten voerden de hoofdtoon bij hem, en de idee van het priesterschap voor vrouwen zag hij nooit als een reële optie. Hij was geworteld in een ontologisch theologisch denkkader dat al eerder uiteengezet werd, en de aanhoudende spanning in de Nederlandse kerk bleef ook hier spelen: met het ambt werd niet geëxperimenteerd en de concilieconstitutie *Lumen gentium* had duidelijk bepaald dat het onderscheid tussen leken en gewijden er een was 'in essentie en niet slechts in gradatie'. Het onderscheid was dus meer dan louter functioneel, en dit opgeven zou betekenen dat men zich op een hellend vlak begaf. Toegepast op de rol van de vrouwen sloot Danneels zich aan bij het document van de Congregatie voor de Geloofsleer van oktober 1976, *Inter insigniores*. Daarin werd geargumenteed dat de kerk geenszins vrouwen wenste te discrimineren en hen ten volle wilde stimuleren om hun eigen missie in de kerk op te nemen.

Danneels' logica volgde zonder meer de officiële lijn: het doopsel is de grond voor gelijkheid tussen alle christenen. Deze gelijkheid vlakt echter het verschil niet uit. In het licht van de openbaring stond de kerk nu eenmaal voor een fundamenteel *non possumus*. De 'voorgegeven onmogelijkheid' betekende niet dat Danneels de dialoog weigerde, wel integendeel. Van 9 tot 14 juni 1987 kwam een veertigtal vrouwen samen in Brussel, afkomstig van twintig verschillende landen van over de hele wereld, voor een colloquium over *De vrouw in kerk en wereld*. Dat colloquium werd georganiseerd door de Conférence des Organisations internationales catholiques (OIC), met de steun

van de katholieke en geëngageerde leek Aldegonde Brenninkmeijer-Werhahn.

In de voorbereiding van het colloquium stuurde de voorzitter van de OIC, Geneviève Rivière, een vragenlijst rond, op grond waarvan ze een interne nota opstelde met enkele bekommernissen en uitgangspunten. Men zocht 'evenwichtige mensen' en bij voorkeur werd een 'belangrijke bisschop van boven de Alpen' uitgenodigd voor gesprek — onder meer met het oog op een positieve input voor de synode. De basisgedachte van de bijeenkomst was dubbel: enerzijds wilde men prominente vrouwelijke theologen in onderling gesprek brengen, daarnaast was het doel te voorkomen dat de synode bindende besluiten zou uitvaardigen die een toekomstig debat onmogelijk maakten. Het colloquium mocht gerenommeerde wetenschappelijke theologen verwelkomen als Catharina Halkes, Rosemary Radford Ruether, Rosemary Goldie en Elisabeth Schüssler-Fiorinza. Zij dachten na over de uitdagingen die op kerk en maatschappij afkomen, over de onrechtvaardige positie die vrouwen op verschillende vlakken in onze samenlevingen toebedeeld krijgen, over de stand van zaken op het vlak van theologisch onderzoek naar vrouwenstudies, over de structuur en het leven binnen de kerk en over de uitdagingen aan mensen die de Schrift formuleert. De deelnemers aan het colloquium bespraken de thema's in de voormiddag in kleine groepen en in de namiddag plenair. Op het einde van iedere dag werden de belangrijkste conclusies van de besprekingen van die dag ter stemming gebracht, met het oog op een eindrapport.

Op de laatste avond van het Brusselse symposium trad Danneels aan als 'belangrijke-bisschop-van-boven-de-Alpen', voor een gesprek over de leek en met name de vrouwen in de kerk. De setting was wat eigenaardig: na het diner had de groep aanwezig zich op de grond rond de stoel gezet waarop de kardinaal plaatsnam. Hoewel een aanwezige getuigde dat het leek op een evangeliescène met luisterende toehoorders die aan de

voeten van Christus zaten, waren de rollen omgedraaid: het was Danneels die luisterde en inzichten opdeed die hij kon meenemen naar Rome, terwijl verschillende aanwezige feministische theologen aangenaam verrast waren over de ontvankelijke houding van deze kardinaal. Het feit dat Danneels zich niet a priori opsloot in een defensieve houding, maar een respectvolle dialoog aanging waar alle standpunten op tafel mochten liggen, was op zich betekenisvol.

Naast de officieel gepubliceerde akten kreeg het symposium informele consequenties. De besluiten werden gebundeld in een document van twintig bladzijden dat bestond uit zes gedeelten: een preambule; een stand van zaken van de situatie van vrouwen in de kerk; het pleidooi voor een nieuw antropologisch denken in de kerk; een verhandeling over de band tussen de Schrift en vrouwen; hun visie op de kerk; en enkele aanbevelingen. Het eindrapport deed men toekomen aan Danneels en eind augustus 1987 werd het ook door Rosemary Goldie verzonden aan synodesecretaris Jan Pieter Schotte, met een begeleidende brief die verzocht om deze punten ook onder de aandacht van de synodevaders te brengen. Twee zaken bleven bijzonder hangen bij Danneels: het pleidooi dat hier gevoerd werd om een meer hedendaags denken over antropologie te hanteren in de kerk, en daarnaast de gedachte dat in het vroege christendom vrouwen dan wel geen priester werden, maar er wel vrouwelijke diaconessen voorkwamen. Beide punten hingen samen met een groeiende kritiek van vrouwelijke theologen op de kerkelijke stereotypering van de Moedermaagd Maria als ideaalbeeld voor de vrouw.

Een synode over de leek

De bisschoppensynode van oktober 1987 over de leek kwam voor Danneels op een moeilijk moment. Op 15 september had hij zijn vader mede ten grave gedragen, nadat die een week voor-

dien, op het jaarlijkse familiefest in de tuin van het aartsbisdom, onwel geworden was. Hij was overgebracht naar het Imeldaziekenhuis in Bonheiden en overleed daar. Danneels kreeg, met de synode voor de deur, nauwelijks tijd om te rouwen.

Het was de eerste synode na de buitengewone synode van 1985, en ook nu bleef Danneels' inbreng niet onopgemerkt. Bovendien begon tijdens deze bijeenkomst de tandem die hij met kardinaal Martini vormde, op te vallen. Danneels en de Milanese aartsbisschop (die in maart 1987 Basil Hume was opgevolgd als CCEE-voorzitter) namen in volle synodetijd, op 12 oktober, de gelegenheid te baat voor een diner en vooral voor een conversatie over kerkelijk bestuur, de rol van de leken en ethische kwesties. Zo verschillend beide kardinalen waren in stijl en voorkomen, zo gelijk liepen hun intuïties op theologisch en pastoraal vlak. De dialoog tussen Danneels en Martini groeide door de jaren heen uit tot een vriendschap op spiritueel en intellectueel niveau die tot de laatste levensdagen van Martini duurde.

Terug naar de synode: de twee grote thema's van debat waren de verhouding tussen leken en gewijden enerzijds, en de plaats en rol van de vrouw in de kerk anderzijds. Danneels had een rol in het leiden van dat debat als moderator van een van de *circuli minores*, de synodale werkgroepen per taalgroep. Die positie als rapporteur voor de Franstalige deelnemers gaf hem de ruimte om een pleidooi te houden voor een positieve omschrijving van de leek. Een dubbel risico was te vermijden: enerzijds het gevaar van een klerikalisering van de leken, anderzijds dat van een laïcisering van de clerus. Danneels stuurde altijd weg van beide en hield het ontologische onderscheid aan. Ook al insisterde hij op een versterkte deelname van leken binnen de kerk, sommigen beschouwden dat veeleer als een pijnstillertje voor zijn achterban dan als een werkelijke openheid. De persoonlijke notities die hij maakte tijdens de synode, meldten als een van de centrale problemen 'de aflijning tussen mi-

nisterieel priesterschap en de gemeenschap van de gelovigen', en als verwachting 'dat de leek in de kerk volwaardig aanvaard wordt als leek'. Wat dat laatste betrof had hij ook de wereld van de religieuzen voor ogen.

Het andere gevoelige punt was de positie van de vrouw in de katholieke kerk. Met het Brusselse symposium in het achterhoofd gaf Danneels aan dat het ontologische onderscheid tussen leken en gewijden geen grond mocht zijn voor discriminatie. Om dat te vermijden mocht de leek niet gedefinieerd worden vanuit zijn verhouding tot de gewijde bedienaren en vice versa, maar moest de theologie uitgaan van het doopsel als grond sacrament. Op die basis zou de synode kunnen bevestigen dat vrouwen toegang verdienen tot iedere verantwoordelijkheid binnen de kerk, zolang aan de 'intrinsieke ordening' (de aan mannen voorbehouden wijding) niet getornd werd. Verder was een opening omtrent het sacrament van de wijding niet compleet uitgesloten. Danneels inviteerde de synode tot een grondig onderzoek omtrent de mogelijkheid om vrouwen tot het diaconaat toe te laten, en gaf aan dat een dergelijke studie historisch, theologisch, pastoraal en oecumenisch van aard moest zijn. Hij deed dit evenwel met de grootste omzichtigheid en stelde zich 'een praktische vraag: is de instelling van dit diaconaat de meest geschikte weg om een werkelijk vergrote deelname van de vrouw aan het leven en handelen van de kerk te verzekeren?' De discussie was niet gesloten, maar snelle verandering was evenmin aan de orde.

Danneels was daarmee een luisterend bisschop, iemand die de besognes van zijn gemeenschap oppikte. Tegelijk zouden zijn eigen standpunten nauwelijks wijzigen op dit punt. Zijn luisterbereidheid vormde wel een katalysator voor zijn vriendschap en samenwerking met het katholieke echtpaar Brenninkmeijer-Werhahn. Ondersteund door de uit Münster afkomstige theoloog Klaus Demmer, richtte Aldegonde Brenninkmeijer in de

nasleep van de synode de International Academy of Marital Spirituality (INTAMS) op, met het expliciete doel om academische reflectie op de betekenis en spiritualiteit van het christelijke huwelijk te bevorderen. Het instituut, dat al snel een eigen tijdschrift uitgaf en een gespecialiseerde bibliotheek aanlegde, werd van meet af aan ondersteund door de kardinalen Danneels en Martini en niet zelden in bescherming genomen tegen de argwaan vanwege de Pauselijke Raad voor het Gezin. De toespraak van Danneels bij een viering van het instituut kan meteen gelden als een illustratie van zijn visie op de leek. Centraal daarin stond het recht dat leken toekwam, op grond van hun doopsel, op een volwaardig kerklidmaatschap. Dit recht moest voor Danneels nooit worden 'uitgespeeld tegen het bewustzijn van ook te behoren tot een hiërarchische kerk, door Christus zo gewild', maar stond wel toe om 'geduld en kritische waakzaamheid' te tonen 'wanneer de kerk oude patronen bleek te willen vereeuwigen'.

Van 'Christifideles laici' tot 'Ordinatio sacerdotalis'

Anders dan in 1985 werd het slotdocument van de lekensynode door paus Johannes Paulus II geschreven: eind december 1988 verscheen het onder de titel *Christifideles laici*. De progressieve groeperingen in de Europese kerk onthaalden de tekst op misprijzen. Op zijn best klonk het verwijt dat het traditionele status quo gehandhaafd werd en aan de kerkordening zelf niet getornd werd. Danneels zelf trachtte de commentaren te onderwerpen in een serie bijdragen in het bisdomblad *Pastoralia* die de bedieningen in de kerk en de rol van de leek en de priester thematiseerden. Dat alles mondde uit in de paasbrochure van 1990, *Medewerkers van uw vreugde*, waarin hij wees op de onvervangbaarheid van de gewijden en aanknoopte bij de gedachtegang van *Christifideles laici*, dat de leken de 'verleiding' moeten weerstaan om 'de belangstelling zo sterk te richten op de ker-

kelijke diensten en taken, dat zij vaak vervallen zijn in praktische onverschilligheid voor hun specifieke verantwoordelijkheid in de wereld van beroep, maatschappij, economie, cultuur en politiek'. Daarmee sloot de kardinaal qua visie nauw aan bij Johannes Paulus II: de *raison d'être* van de hiërarchische structuur van de kerk bestond in haar dienst aan de gehele kerk, maar tegelijk hadden de leken geen aanspraak op het type dienst dat toegewezen was aan gewijde bedienaren.

Danneels trachtte vooral het klassieke onderscheid te presenteren als een kans voor de leken zelf om hun specifieke plaats in de moderne wereld ten volle in te nemen en verwees de leken naar de domeinen van de sociale, maatschappelijke, artistieke en politieke orde. Het conciliedocument *Gaudium et spes* verleide hem tot de uitspraak dat 'binnenkerkelijk werk nooit een alibi mag vormen om de "seculiere" opdracht in het gedrang te brengen of te verduisteren'. Die uiterst traditionele opsplitsing van bevoegdheden is markant, en verklaart waarom Danneels nauwelijks stappen ondernam om door priesters opgenomen taken aan leken toe te vertrouwen. De bepaling van *Ordinatio sacerdotalis* van 22 mei 1994, waarin de paus aangaf dat het debat over de wijding van vrouwen voorgoed afgerond was, en waarin hij ook de bestaande regelgeving rond het priestercelebaat in herinnering riep, had Danneels' instemming.

In de vroege jaren negentig kreeg Danneels meermaals signalen vanuit de politieke wereld — onder andere op instigatie van CVP-voorzitter Herman Van Rompuy — dat men in de Wetstraat bereid zou zijn om leken een wedde van pastoor toe te kennen en hen zo meer in te schakelen in het pastoraat. De kardinaal hield het erop dat dit naar Romeinse richtlijnen niet kon, hoewel bisdommen buiten de Belgische grenzen — bijvoorbeeld Straatsburg — al meer dan een decennium vertrekkende pastoors en onderpastoors vervingen door lekenpastores, met toezicht op hun taken en zonder veel functieverwarring te veroorzaken. Danneels liet het aanbod links liggen en agen-

deerde het ook niet op de bisschoppenconferentie. De kwestie van de bedienaren van de erediensten — met name de opportuniteit om leken in te schakelen via salariëring door de staat — bleef een achilleshiel van Danneels' episcopaat.

Hoofdstuk 14

AAN DE RAND VAN HET LEVEN

In zijn memoires schreef oud-premier Wilfried Martens dat de problematiek van abortus vooral sinds 1988 boven aan de Belgische politieke agenda stond. Ethische kwesties rond contraceptie en voortplanting lagen echter al jaren moeilijk in de Belgische christendemocratische partij. Reeds in juni 1972 boog de partijdag van de CVP-PSC zich — onder Robert Houben als laatste unitaire partijvoorzitter — over de abortusvraag. En in maart van het jaar erop debatteerden de Vlaamse christendemocraten over de kwestie, met in de nasleep van dit debat een opvallende persconferentie waarin ze stelden dat ‘liberalisering’ van abortus niet aan de orde was. In die context viel ook het standpunt op van de Gentse bisschop Van Peteghem, die onderstreepte dat men in kritische situaties ‘onder geen voorwaarde het kind mag doden om de moeder te redden’.

Zoals eerder gezegd, kruisten binnen de inrichtende overheid van de Leuvense universiteit Houben en Van Peteghem rond 1980 voortdurend de degen over thema’s als artificiële contraceptie, abortus, contraceptieve sterilisatie en kunstmatige inseminatie. Voor Houben, jurist van achtergrond, was het een politiek en juridisch gegeven, in de ogen van Van Peteghem vormde elk van deze methodes, zonder uitzondering, een schending van de principes die *Humanae vitae* in 1968 duidelijk bepaald had. Het was een dovemansgesprek, dat nog aan scherpte won na het verschijnen van *Familiaris consortio*, de postsynodale verklaring van november 1981. Op dat moment was het Danneels al lang duidelijk dat het probleem complex was en er een

veelheid van benaderingen mogelijk was. Er was de voortschrijdende medische wetenschap aan de ene zijde, de politieke besluitvorming aan de andere, en ten slotte de kerkelijke positionering inzake seksuele moraal. Elk van deze terreinen stond op gespannen voet met een ander: hoe ruimer medici het begrip ‘therapeutische abortus’ — het optreden in een noodsituatie — invulden, hoe minder betekenis de notie van een ‘criminele’ abortus kreeg. In 1982 circuleerde op het niveau van de Belgische nationale politiek een omstreden wetsvoorstel om abortus uit de criminaliteit te halen. De aartsbisschop liet zich grondig informeren, in een lange conversatie op 19 juli 1982 met Mechelaar Jos De Saeger, minister van staat en in een vorig leven, onder Tindemans, minister van Volksgezondheid, net als Houben.

Het gesprek met De Saeger, die op dat ogenblik de Caritas Confederatie van Instellingen leidde, ging uitsluitend over abortus. Deze prominente CVP’er legde aan Danneels uit dat het wetsvoorstel voor liberalisering dat op dat moment voorlag in Brussel niet noodzakelijk een groot probleem opleverde voor katholieken — dit omdat er verschillende elementen in zaten die door katholieke zorginstellingen aangegrepen konden worden om abortus niettemin te voorkomen. Vooreerst was het belang van bedenktijd opgenomen, wat tijd gaf om ontradend te werk te gaan. Ook de verplichting om de ingreep in een ziekenhuis te laten gebeuren en het feit dat de gewetensvrijheid van de arts mee ‘ingecalculeerd’ werd, gaf voldoende garanties om ervoor te zorgen dat katholieke ziekenhuizen in de praktijk niet tot de uitvoering van abortus zouden moeten overgaan. Het wetsvoorstel werd, met een krappe meerderheid, afgewezen, tot opluchting van Danneels.

De affaire-Brosens

Dat veranderde intussen niets aan de ontwikkelingen in de geneeskunde. Op 25 november 1980 had, als gevolg van de synode

over de familie, een aantal Leuvense professoren van verschillende disciplines — Herman Servotte, Louis Janssens, Jos Ghoos en anderen — zich geschaard achter een brief *Over huwelijksmoraal en kerkproblemen na de synode*, gericht aan de Belgische bisschoppen. De professoren uitten hun zorg omtrent het verlies van geloofwaardigheid van de kerk en wilden de verdere ‘destructieve inwerking’ van *Humanae vitae* voorkomen, na de blijvend negatieve ontvangst van die encycliek bij vele gelovigen. Een van de vele pijnpunten die aangestipt werden in hun schrijven was ‘de fundamentele vraag’ naar ‘het wezenlijk verschil tussen de zogenaamde kunstmatige middelen en een meer natuurlijke geboorteregeling? Om “moreel geoorloofd te zijn moet elke huwelijksdaad open blijven voor de overdracht van menselijk leven” (*Humanae vitae* 11). Wat blijft er over van die openheid bij periodieke onthouding?’

Enkele jaren later kwam de vraag rond de geoorloofdheid van kunstmatige methodes opnieuw op het bord van Danneels, inmiddels kardinaal, nu in de vorm van een discussie over in-vitrofertilisatie. In het universitair ziekenhuis Gasthuisberg was het team van Ivo Brosens voortgegaan met het onderzoek rond proefbuisbevruchting. Dat gebeurde na een informele afspraak met rector De Somer ten huize van Jos Bouckaert. De rector, van huis uit een medicus, wenste dat hieraan geen publiciteit gegeven zou worden. In juni 1983 kondigde professor Brosens niettemin met trots de eerste proefbuisbaby aan. België stond daarmee aan de wetenschappelijke top — het laboratorium van Brosens koos er bewust voor om ‘uit de catacomben’ te treden. Een opiniestuk van deze gezaghebbende wetenschapper verscheen in *De Standaard* onder de veelzeggende kop *Discussie over begin menselijk leven moet worden herbegonnen*. De bijdrage miste haar effect niet: er ontstond een openlijk debat in de media, maar ook interne spanningen aan de universiteit zelf kwamen naar buiten. Professor Rik Casteels, decaan van de Leuvense faculteit geneeskunde, vroeg en kreeg een onderhoud met kar-

dinaal Danneels en maakte hem duidelijk dat de universiteit verkoos om de zaak intern op te lossen. Danneels uitte daartegen geen bezwaren. Na een korte rechtzetting van Casteels in *De Standaard* liet het aartsbisdom de zaak rusten. Het punt valt op omdat de kardinaal zelf niet geneigd was om hard op te treden tegen het onderzoek naar reageerbuisbevruchting, tenzij dan om toe te zien op de regulering ervan.

Het respect dat Danneels koesterde voor de vrijheid van de wetenschap werd door de rectoren hogelijk gewaardeerd en creëerde een verhouding waarin ook Danneels zelf weinig bezwaren aantekende bij de universitaire koers — tenzij het de katholieke identiteit raakte. Dat werd duidelijk tijdens de zomer van 1992, toen hij de opdrachtsverklaring van de universitaire ziekenhuizen doorbladerde. De kardinaal formuleerde slechts een kleine opmerking: vriendelijk maar duidelijk insisterde Danneels op de toevoeging van het bepalend lidwoord ‘de’, waar de verklaring christelijke ethiek als inspiratiebron aannam. Wat de zaak-Brosens betrof, meldden de verslagen van de inrichtende overheid dat Danneels zich tevreden toonde over de gang van zaken. Voor hem was het een interne universitaire aangelegenheid, niet een conflict tussen kerk en wetenschap. Op het interne niveau bleef de zaak echter niet zonder gevolgen: de universitaire Raad van Beheer stond de bevordering van Brosens tot diensthoofd van de Leuvense afdeling gynaecologie niet toe en de arts verliet Gasthuisberg.

Het geschenk van het leven

Veel minder intern bleef het abortusdebat, dat in 1986 weer op de politieke agenda kwam met een voorstel van de Vlaamse liberale politica Lucienne Herman-Michielsens. Herman-Michielsens streed aanhoudend voor de depenalisering van abortus en wist haar ideeën vanaf 1985 te koppelen aan die van de Franstalige socialist Roger Lallemand. Op 6 maart 1986 dien-

den ze samen het wetsvoorstel Lallemand-Herman-Michielsens in en begon andermaal een ronde van gespannen politiek debat, dat vanuit katholieke hoek met argusogen gevolgd werd, tot de meerderheidspartijen besloten tot een moratorium omtrent de kwestie tot begin 1989.

Begin juni van 1986 vergaderde de inrichtende overheid van de Leuvense universiteit — in aanwezigheid van de nieuwe rector, Roger Dillemans — in Mechelen. Hoog op de agenda van die tweede juni stond: zwangerschapsafbreking. Na contact met CVP-voorzitter Frank Swaelen werd de officiële houding hier verder voorbereid. Onderwerp van gesprek was een tekst van verschillende pagina's, opgesteld door de professoren Casteels en Marcel Renaer, over de 'objectieve toelaatbaarheid' van abortus. Vooral Renaer had zich hier met zorg aan gewijd, geïnspireerd door het denken van Albert Dondeyne en het personalisme van Louis Janssens. De algemene teneur was dat een restrictieve wetgeving terzake de beste waarborg zou bieden voor het respect voor het beginnende menselijke leven en dat het oordeel over concrete feiten bij voorkeur ligt bij de magistratuur. Danneels stemde volmondig in en het document werd verspreid in de meeste Vlaamse kranten. Het succes was zodanig dat Frank Swaelen bij de regeringsonderhandelingen van begin 1988 de toenmalige informateur liet weten dat zowel de CVP als de PSC het voorstel-Lallemand-Michielsens nooit zouden steunen.

Zodra een jaar later de overeengekomen 'stilte' van de politici doorbroken mocht worden, besloot Lucienne Michielsens een nieuw voorstel in te dienen, in een vorm nu die voor de meeste partijen acceptabel bleek. In de slipstream van die parlementaire zet — de debatten over het nieuwe voorstel begonnen eind februari — ontmoetten premier Wilfried Martens en Danneels elkaar in het voorjaar van 1989 in de villa van Alfred Daelemans, in Meise. Daar kwam de kwestie van de houding van de koning tegenover abortus op tafel en werd het de kar-

dinaal duidelijk dat een weigering van Boudewijn een grondwettelijke crisis zou betekenen.

Rome en Washington

Zowel Laken als Rome toonden zich bezorgd over de groeiende tendens tot de liberalisering van abortus en medische experimenten met proefbuisbaby's. Moraaltheologen die de neiging hadden om zich liberaal op te stellen hierover, ondervonden tegenkanting vanuit Rome. Een van deze stemmen was de Amerikaanse jezuïet Richard A. McCormick, leidend moraaltheoloog aan het Kennedy Center van Georgetown University en een bewonderaar van het denken van Louis Janssens. Op 2 februari 1986 ontving McCormick in Leuven een eredoctoraat, met de goedkeuring van Danneels. De plechtigheid werd er meteen ook beschouwd als aanzet voor de oprichting van een Centrum voor Biomedische Ethiek, dat onder de leiding kwam te staan van priester-professor Paul Schotsmans — iets wat in Louvain-la-Neuve al een jaar eerder gebeurd was onder leiding van Jean-François Malherbe, een leek. Ethici van de beide Belgische centra zaten snel op dezelfde golflengte, en zowel Schotsmans als de jezuïet Édouard Boné maakten in de tweede helft van de jaren tachtig prominent deel uit van de International Study Group on Bioethics (ISGB). Die groep — in 1981 opgericht in Milaan onder inspiratie van de generaal-overste van de jezuïeten, Pedro Arrupe, de ethicus Paul Ramsey en met de steun van Carlo Maria Martini en kardinaal Baum — bood een trans-Atlantisch forum voor moraaltheologen als McCormick, de Schotse jezuïet Jack Mahoney en gezaghebbende katholieke artsen als de Spaanse gynaecoloog Francesco Abel, Edmund Pellegrino en John Collins Harvey in Washington DC. De groep functioneerde als een vrijplaats om prangende problemen open te bediscussiëren en kwam jaarlijks bijeen om te debatteren over bio-ethische thema's.

De Lage Landen speelden een belangrijke rol in de ontwikkeling van het terrein van de bio-ethiek. Om te beginnen was in de jaren zeventig de uit Nederland afkomstige arts André Hellegers, professor aan Georgetown University en mentor van Francesco Abel, een van de grondleggers van het onderzoeksgebied. Hellegers was sinds 1965 lid van de pauselijke commissie die Paulus VI een minder strikt standpunt inzake contraceptie aangeraden had dan wat uiteindelijk in *Humanae vitae* verscheen, en hij maakte naderhand school in de VS. Daarnaast was België het oord waar twee van de grootste katholieke universiteiten mét medische faculteiten zich bevonden. Tegen die horizon raakte ook Danneels betrokken als een beschermheer van de ISGB. Hij, Martini en Baum werden door Abel en Collins Harvey op de hoogte gehouden van de gesprekken. Het eredoctoraat van de Amerikaanse moraaltheoloog kaderde in dit bredere netwerk, al nam Rome het eerbetoon aan de overstreden McCormick niet in dank af. De les was gauw geleerd: toen in 1994 de naam van Hans Küng circuleerde onder de voorstellen voor nieuwe eredoctors, hield men het op Jürgen Moltmann.

Intussen lag een andere Amerikaan, Charles E. Curran, al geruime tijd onder vuur. Eind juni 1985 kreeg hij de formele vraag van kardinaal Ratzinger om zijn stellingnames inzake abortus en sterilisatie af te zweren. Deed hij dit niet, dan zou hem de doceerbevoegdheid aan de Catholic University of America (Washington DC) ontnomen worden. Curran was op de hoogte van het Belgische eredoctoraat voor McCormick. Na een vraag om bemiddeling bij kardinaal Bernardin en om steun bij Bernard Häring, vestigde hij zijn hoop op Danneels. Het was de canonist James Coriden die zich per brief tot de kardinaal richtte, met het verzoek om acties tegen Curran in de Congregatie voor de Geloofsleer te blokkeren. Net als met de dossiers rond de bevrijdingstheologen bleek Danneels niet op de hoogte te zijn. In een brief van 11 juli 1986 beloofde hij er aan-

dacht aan te schenken tijdens de volgende plenaire vergadering van de Congregatie, in december. Dat was te laat: al op 8 maart was Curran gesommeerd om zich te verantwoorden in Rome en exact veertien dagen na Danneels' brief ondertekende de prefect in Rome het bericht dat Curran niet langer als katholiek theoloog beschouwd kon worden. Zoals Ratzinger het in mei van dat jaar publiekelijk verhelderde, was *dissent* niet toegeestaan, ook niet op het niveau van niet-onfeilbare leerpunten.

Gesprekken in Rome

De Congregatie voor de Geloofsleer focuste aan het begin van 1987 sterk op morele kwesties en zou bij monde van de instructie *Donum vitae*, door kardinaal Ratzinger ondertekend op 22 februari van dat jaar, de doctrinele puntjes op de i zetten. *Donum vitae* sloot thematisch rechtstreeks aan bij *Humanae vitae*, onderlijnde de christelijke antropologie en vooral de eis van eerbied voor het beginnende menselijke leven en voor de waardigheid van de voortplanting binnen het kader van het christelijke huwelijk. Het document benaderde de problematiek dusdanig strikt — met gebruik van de term *intrinsece malum* (intrinsiek kwaad) voor in-vitro- en kunstmatige inseminatie — dat de tekst in wetenschappelijke milieus uiterst slecht ontvangen werd. Moraaltheologen van uiteenlopende strekkingen hadden hun handen vol met het plaatsen van de nodige distincties. Een van dergelijke voorbeelden is het werk van Alain Matheeuws, professor aan het Institut des Études Théologiques, de Franstalige jezuïetenfaculteit in Brussel. In zijn boek van 1989, *Union et procréation*, werd de relatie tussen huwelijksliefde en voortplanting — voor de katholieke kerk de klassieke finaliteiten van het christelijke huwelijk — uit de doen gedaan. Voor Danneels stond voorop dat beide niet te scheiden zijn, maar wel onderscheiden moeten worden. Die

opinie formuleerde hij ook in mei 1988, in zijn voorwoord voor het werk van Mattheeuws:

In het hart van de huwelijksmoraal die de kerk aanbiedt bevindt zich het probleem van de verhouding tussen de twee dimensies — de verenigende en de procreatieve — van de huwelijksdaad. Dit geldt met name voor de vraagstukken van de contraceptie en de in-vitrobevruchting. In beide gevallen zijn in feite dezelfde fundamentele morele principes aan het werk, zodanig dat er een zeer duidelijke continuïteit is tussen *Humanae vitae* en *Donum vitae*. Deze twee teksten stuiten op dezelfde moeilijkheden en doen een beroep op dezelfde middelen om ze te overkomen.

Danneels hield zich hier zeer op de vlakte. Hij was van oordeel dat de continuïteit van de kerkelijke leer, formeel gesproken, lag in het onafgebroken verdedigen van basisprincipes, die het respect voor de waardigheid van de menselijke persoon beschermen. Deze ‘humanistische’ aanpak zou blijken: tussen het verschijnen van *Donum vitae* en Mattheeuws’ boek lag namelijk een belangrijke episode, waarin Danneels’ houding tastbaar werd.

De fundamentele principes van de christelijke moraal moesten naar zijn aanvoelen niet op een aanvallende manier aangeboden worden. Concreet dacht Danneels dan aan recente uitspraken van kardinaal Ratzinger — die kort na het verschijnen van de instructie betoogde dat in-vitrofertilisatie egoïstisch is. De visie van Danneels was een andere, met nadruk op de christelijke liefde, de *agape*. Kort na *Donum vitae* treffen we hem aan tussen een aantal andere prominente kerkelijke stemmen, zoals die van de Duitse bisschop Karl Lehmann, in een themanummer van het tijdschrift *Health Progress*. Daarin werd zonder omwegen het belang van de Romeinse instructie onderschreven, maar werd er ook op gewezen dat abortus en ‘homologe reproductie’ niet op hetzelfde niveau geplaatst kunnen worden. Voor

de kardinaal speelde het oprechte verlangen van een echtpaar naar voortplanting een rol van betekenis en is er in beginsel weinig bezwaar tegen hulp van de wetenschap bij het realiseren van dat verlangen, indien medische complicaties dit verlangen in de weg staan. Deze claim was voorzichtig, maar ging duidelijk in tegen de visie van bijvoorbeeld kardinaal Bernardin, voor wie (met een beroep op *Donum vitae*) elke vorm van in-vitrobevruchting uit den boze was en het morele gehalte van hulp aan de voortplanting even zwaar woog als abortus. Danneels was genuanceerder en maakte een onderscheid tussen homologe inseminatie — waarbij het proces binnen de context van een koppel bleef — en heterologe inseminatie, met een externe donor. Hij had reserves bij allebei, maar minder bij de eerste vorm.

Danneels' uiterst voorzichtige aanpak, die noch zijn eigen gelovigen noch Rome wilde schaden, maakte dat de kritiek in België groeide en dat zijn houding steeds meer als zweverig afgedaan werd. Daarvan getuigt een passus in het levensverhaal van Manu Ruys, die op 11 april 1987 een colloquium voorzat waar de kardinaal geconfronteerd werd met bestuurders van social-profitorganisaties. Toen de toehoorders aangaven dat ze lak hadden aan de Vaticaanse richtlijnen zou Danneels, aldus Ruys, 'tijdens de hele duur van het gesprek ontwijkend, haast zalvend op de vragen en de opwerpingen van de deskundigen antwoorden. De afwijzende houding van het panel verzwakt niet. Het klimaat blijft tot het einde onbehaaglijk. Het bedroeft de kardinaal zichtbaar, maar hij laat het erbij.'

De passieve houding die Danneels verweten werd, gold alleszins niet wanneer de universiteiten onder vuur kwamen te liggen vanuit Rome. De Leuvense en Nijmeegse universiteiten reageerden officieel met een statement op 11 maart 1987, met de steun van Mechelen, waarin het volgende stond:

De verantwoordelijken van de KU Leuven en de KU Nijmegen zijn van oordeel dat hun pogingen om de nieuwe

voortplantingstechnologie te integreren in een menselijke context door deze instructie niet moeten worden gestaakt. Deze technologieën, zoals in-vitrofertilisatie en embryo-transfer, kunnen we verantwoord achten in zoverre zij noodzakelijk en ook mogelijk zijn als technische ‘vervanging’ voor de beginfase van een zwangerschap, dit wil zeggen als ze gebeuren met de bedoeling een embryo tot stand te brengen en opnieuw in te planten in de baarmoeder.

Daaraan werd de eis verbonden dat de behandeling een stabiel echtpaar betrof. De spanning hield hiermee niet op en het universitaire front verbreedde zich. Een delegatie vertegenwoordigers van West-Europese katholieke universiteiten trok op 17 januari 1988 naar het Vaticaan: voor de Leuvense universiteit waren het priester en vicerector van de Kortrijkse campus, Guido Maertens, en rector Roger Dillemans, die tevens het vliegtuig in Zaventem in stapten. Dit gebeurde in het gezelschap van rector Pierre Macq van de UCL. Voor Noord-Frankrijk ondernam rector Michel Falise van de Université Catholique de Lille de trip, en ten slotte arriveerde ook de Nijmeegse theoloog en rector Bas van Iersel in Rome. De vijf (vice)rectoren verschenen in de Vaticaanse kantoren voor de kardinalen Baum en Ratzinger. Om dit gesprek op hoog niveau aan te gaan werden de academici bijgestaan door hun grootkanseliers: de Rijkselse bisschop Jean Vilnet en de kardinalen Simonis en Danneels. Die laatste was al een dag eerder in Rome, de grond af tastend... De conversaties waren goed voorbereid. Twee dagen voor Kerstmis 1987 was de Noord-Europese delegatie samengekomen op het rectoraat bij Roger Dillemans om de neuzen in dezelfde richting te plaatsen. En een ruime week voor de officiële dialoog tussen Rome en de universiteiten was Danneels zelf nog eens naar Rome getrokken, voor een privéonderhoud met kardinaal Baum.

Eenmaal gearriveerd in de Vaticaanse vertrekken, midden januari, werd de groep vooral door kardinaal Ratzinger verzocht om opheldering te verschaffen over de toepassing van proefbuisbevruchting aan 'hun' katholieke instellingen en stelde de prefect vragen over hun trouw aan het Romeinse standpunt. Met name de zorg voor de overtallige embryo's bij de in-vitro-procedures (zowel homologe als heterologe) was een pijnpunt, ook voor Danneels. De uitwisselingsronde was niet zonder spanning, met name omdat de Belgische leden van de delegatie insisterden op hun eigen visie en aanpak inzake proefbuisbevruchting: voor hen speelden als aandachtspunten de noodzaak om een dergelijke procedure alleen aan te gaan binnen de context van een stabiel echtpaar en het belang van bevruchting door een niet-vreemde donor. De rectoren verzorgden de uitleg, goed gebriefd door hun medische teams en bio-ethici.

In Danneels' ogen was een eerlijke uitleg van belang, niet alleen omtrent het medische onderzoek maar ook in het debat over de vraag of de Romeinse instanties het nodig achtten om zelf de act van de bevruchting in detail te bepalen. Het antwoord luidde 'ja en nee': Rome week niet van de principieel ingenomen standpunten, maar de facto kwam het Belgische onderzoek ongehavend uit de brand. De zaak werd nog het meest accuraat getypeerd door de krant *Le Monde*, die in de tijd van de Romeinse gesprekken gewaagde van een 'kleine ruimte voor vrijheid *de facto*, maar niet *de iure*'. Toch was de manoeuvreerruimte beperkt, ook voor de kardinaal. In een artikel in *Le Soir* van medio januari 1989 had Danneels zich openlijk voorstander getoond van voldoende nuance in het bio-ethische debat. Sommige lezers hadden dit begrepen als een open distantiëring van *Donum vitae* en prompt ontving de kardinaal een vraag om uitleg namens de prefect voor de Congregatie voor de Geloofsleer. Danneels' antwoord was kort en krachtig: hij zond eenvoudigweg zijn paasbrochure op over het thema *Het gezin: licht en schaduw*. Dat kon volstaan.

Een grondwettelijke crisis

Dat kardinaal Danneels tegen abortus gekant was, stond buiten kijf. Op 10 september 1987, naar aanleiding van de politieke debatten omtrent zwangerschapsafbreking, liet hij dit nogmaals duidelijk optekenen in de *Gazet van Antwerpen*. Het standpunt van Danneels in de media voor de Belgische abortuskwestie van 1990 was exact hetzelfde als wat hij ook erna steeds herhaalde.

Op 20 juni 1989 werd het nieuwe voorstel-Michielsens goedgekeurd in de bevoegde Belgische Senaatscommissie met een ruime meerderheid. In diezelfde junimaand — waarin ook positieve oordelen van de politieke klasse over in-vitrofertilisatie goedgekeurd werden — stelden de Belgische bisschoppen onomwonden dat abortus ontoelaatbaar was en dat het menselijk leven vanaf de conceptie beschermd moest worden. Dit viel in slechte aarde bij senatoren als Paul Pataer. De socialistische senator, met een verleden binnen de christelijke werknemersorganisatie ACW, richtte een open brief aan de kardinaal en uitte zo zijn scherpe onbegrip voor ‘uw rechtstreekse bemoeienis met een ver gevorderd parlementair debat, met de blijkbare bedoeling de eindstemming ervan te beïnvloeden’. Er was echter ook politieke steun. Kort na de goedkeuring van het nieuwe voorstel-Michielsens kregen Danneels en de leden van de Belgische bisschoppenconferentie publiekelijk bijval van premier Martens, die tegelijk openliet dat het voor elk christendemocratisch parlementslid — mocht het tot een stemming komen — een kwestie van gewetensvrijheid was.

In november 1989 aanvaardde de Senaat het wetsvoorstel. Nog voor Danneels eind januari 1990 de koning ontmoette tijdens de officiële nieuwjaarsreceptie in Laken, werd het probleem op de bisschoppenconferentie aangekaart: de vrees dat het ‘project Herman-Michielsens “quelque peu mitigé” goedgekeurd zou worden’, was reëel. Midden februari was Danneels

in Rome voor het synodesecretariaat en benutte hij zijn aanwezigheid om Boudewijns eventuele weigering tot ondertekening te bespreken met de paus, en met kardinaal Ratzinger en diens secretaris. De prefect volgde België nauwlettend sinds koning Boudewijns nieuwjaarstoespraak onomwonden sprak over de heiligheid van het leven. Ratzinger was van oordeel dat de Belgische bisschoppen zelf hun verantwoordelijkheid moesten nemen in een verklaring na de goedkeuring van de wet en had enig begrip voor de houding van katholieke politici in een complexe context.

Op 23 maart 1990 werd in de basiliek van Koekelberg een gebedswake voor het respect voor het leven gehouden. De paus zond diezelfde dag een telegram aan Danneels met zijn steunbetuiging. Vier dagen later bespraken de Belgische bisschoppen onder leiding van Danneels andermaal de problematiek, aan de hand van een nota van de Luikse priester Albert Prignon. Het was onderhand duidelijk dat de wet niet meer afgewend kon worden en het werd zaak om een strategie te bedenken om erop te reageren. Twee opties dienden zich aan: een eenvoudige en harde afwijzing, met het risico dat de bisschoppen zich gedwongen zouden zien om het label 'katholiek' te ontnemen aan alle instellingen die zich niet aan hun oordeel onderwierpen en publieke tegenkanting zouden ondergaan; óf, en deze tweede optie leek meer haalbaar: een principiële afwijzing van abortus in de katholieke ziekenhuizen, met het tolereren van enkele uitzonderingen als een 'minder kwaad'.

Op 29 maart keurde ook de Kamer het voorstel goed en 's anderendaags werd de vrees die de koninklijke speech opwekte, bewaarheid: Boudewijn maakte zijn gewetensbezwaren kenbaar aan premier Martens en verzocht 'een juridische oplossing te vinden die zowel het recht van de koning om niet verplicht te zijn tegen zijn geweten te handelen, als de goede werking van de parlementaire democratie waarborgt'. In de

dagen daarop zocht eerste minister Martens met zijn vicepremiers — Philippe Moureaux (PS), Willy Claes (SP), Jean-Luc Dehaene (CVP), Melchior Wathelet (PSC) en Hugo Schiltz (VU) — koortsachtig een weg uit de impasse. Op 1 april 1990 vergaderde het kernkabinet in spoedzitting rond de kwestie en werd besloten om enkele prominenten in te schakelen om de koning te benaderen, onder wie de kardinaal. Martens herinnert zich hoe Boudewijn koppig bij zijn standpunt bleef, ‘zelfs al zou de paus worden ingeschakeld’. Dat laatste gebeurde niet. Wel vertrok Danneels op 4 april voor dag en dauw naar Rome voor een ‘aller-retour’: terwijl de Belgische media net op die dag het land zouden overspoelen met berichten en analyses omtrent de weigering van de koning om de abortuswet te ondertekenen, zag de kardinaal zich verplicht de paus persoonlijk te informeren omtrent de constitutionele crisis. De volgende dag maakten Kamer en Senaat een einde aan de twee dagen die Boudewijns onmogelijkheid tot regeren geduurd had.

Tussen wet en morele grondhouding

Het ei van Columbus vond premier Martens in het werk van historicus Jean Stengers. De regering zette artikel 82 van de grondwet in, een oorlogsclausule, om ‘de onmogelijkheid van de koning om te regeren’ vast te stellen: de verenigde ministers namen tijdelijk de bevoegdheid van de koning over en ondertekenden plaatsvervangend de omstreden wet, tot opluchting én tegenzin van de kardinaal. Die dubbele houding van Danneels tegenover deze kwestie werd pas in de maanden en zelfs jaren daarna duidelijk. De meest onmiddellijke reactie kwam in de vorm van een korte verklaring van de Belgische bisschoppen, waarin zij een duiding gaven van Prignons onderscheid tussen wat wettelijk aanvaardbaar is en wat moreel gewenst is. Op dat laatste niveau distantieerden zij zich ondubbelzinnig van de abortuswet. Een langer statement verscheen aan het

einde van de maand april 1990, in samenspraak met kardinaal Ratzinger, die net voor het verschijnen enige correcties formuleerde bij de tekst en die op 20 april terugfaxte naar de Wollemarkt. Kort erop verscheen de verklaring in de Belgische pers. In interviews handhaafde Danneels het voor hem cruciale onderscheid tussen het debat op moreel vlak en op politiek niveau:

De morele vraag als dusdanig moet eerst aan bod komen. Daarna kan zij op het vlak van de wetgeving worden gebracht. Want de wettelijke orde valt niet altijd samen met de morele orde, zelfs als beide elkaar, ideaal gezien, moeten kunnen ontmoeten. Op moreel vlak hebben de vragen rond abortus en euthanasie — deze die te maken hebben met de absolute eerbied voor het leven — de waarde van symptomen. Want ze wijzen op een crisis die onze Europese maatschappijen tegenwoordig doormaken.

Juist dat onderscheid verklaarde zijn bereidheid tot hulp aan de politiek, terwijl Danneels zich toch verzette tegen abortus. De houding van de kardinaal in 1990 laat zich niet reduceren tot simpele volgzaamheid aan kerkelijke directieven, en de redenen voor zijn verzet lagen ook niet op het niveau van de politieke realiteit. Ze gaan terug op het christelijke humanisme dat Danneels zo dierbaar was en dat in deze context de vraag deed rijzen naar het menselijke gehalte van de samenleving. 'Is een maatschappij', zo vroeg Danneels, 'bekwaam diegenen op te nemen die aan de rand van de samenleving geboren worden en die niet het geluk kennen bemind te worden? Een maatschappij die om die redenen zou aanzetten tot abortus, geeft haar humaniserende rol op en veroordeelt uiteindelijk zichzelf.' Vandaar het aanhoudende verzet van de bisschoppen en de krantenkop die op 3 mei 1990 het artikel sierde van *Le Soir*-journaliste Bénédictte Vaes: *Mgr. Danneels met à l'index la détresse*

de la mère. Vaes was scherp voor de kardinaal en de bisschoppen en oordeelde dat 'de katholieke hiërarchie tegenover de wet-Lallemand-Michielsens de meest rigide positie had ingenomen. Zij doet dit in de verklaring die gisteren op een persconferentie werd gegeven en die aan alle priesters zal worden verzonden op zowel doctrineel als pastoraal vlak. Zij weigert in tragische situaties het "minste kwaad" toe te staan. [...] Vanuit ethisch perspectief, zegt Mgr. Danneels, is het leven van de moeder niet meer waard dan dat van het kind.' Naast de kritiek die de kardinaal kreeg wegens dit 'harde' standpunt, waarmee hij zich distantieerde van christendemocratische politici als Gérard Deprez, besloot de krant dan ook dat de bisschoppen ook in-vitro bevruchting veroordelen. Deze inschatting was niet geheel correct en ging voorbij aan de nuances die de kardinaal al eerder plaatste en die hij ook begin april 1991 zou herhalen, in Rome.

The War on Life

In Rome, in de beslotenheid van een consistorie dat in 1991 geheel gewijd werd aan de 'bedreiging van het leven', was Danneels aanwezig. De verzamelde kardinalen werden er ingeleid in de problematiek door een toespraak van Joseph Ratzinger, die het actuele relativisme en indifferentisme in scherpe woorden hekelde. Deze tendensen, luidde het, leiden tot een *war on life*. Er volgde een kritiek op 'het verspreiden van wetgeving en praktijken die bewust het menselijk leven vernietigen, en bovenal het leven van de zwaksten: ongeboren kinderen'. Voor de prefect van de Congregatie voor de Geloofsleer was het onderzoek met proefbuisexperimenten slechts een opstapje naar abortus. Ratzingers woorden vormden voor Danneels een echo van de gesprekken die niet lang tevoren met de rectoren plaatsgegrepen hadden: 'overtallige embryo's, het onvermijdelijke product van in vitro-bevruchting, worden bevroren en vernietigd, tenzij zij hun kleine geaborteerde broers en zussen ver-

voegen die worden ingezet als proefkonijn voor experimenten of tenzij ze worden omgezet tot ruwe materialen om ziektes te genezen...' De kardinalen ontvingen een oproep voor verzet tegen de cultuur van de dood en gingen met deze boodschap in groepen in gesprek rond een aantal vragen. Voor de Frans-talige *circulus minor* was Danneels moderator: hij trachtte de nuance aan te houden waarbij abortus niet onder hetzelfde oordeel viel als een goed gereguleerde proefbuisbevruchting. Een van de vragen waar het kardinalencollege zich over te buigen had, was of de problematiek het onderwerp moest zijn van een gezaghebbend Romeins spreken, van een encycliek. Het antwoord lag reeds in de vraag vervat.

Het duurde enkele jaren van consultatie alvorens Rome zich helder uitsprak. Op 25 maart 1995 vaardigde Johannes Paulus II de encycliek *Evangelium vitae* uit, waaruit een moraal sprak die de beide huwelijksdoeleinden als onontkoppelbaar voorstelde. In dat kader was ook proefbuisbevruchting onaanvaardbaar. Het pauselijke spreken wijzigde geen van de eerdere Romeinse standpunten, maar niettemin werd het in België relatief positief ontvangen. Onder theologen werd gevreesd dat Johannes Paulus II gebruik zou maken van zijn prerogatief om een onfeilbaar leerpunt af te kondigen, wat niet gebeurde. Aan de Leuvense universiteit werd, met het aantreden van rector Oosterlinck, het publieke debat rond bio-ethische standpunten alvast gesloten. De pragmatische houding was: we gaan verder met ons onderzoek, in stilte.

Net als Rome bleef ook de Belgische kardinaal bij zijn standpunt. Vooral opvallend was de wijze waarop Danneels de encycliek becommentarieerde in *Pastoralia*, het tijdschrift van zijn bisdom. De uitleg daar klonk, voor wie het wist te lezen, tegelijk als een steunverklaring aan de beslissing van de regering-Martens en als een kritiek op de abortuswet. Met de encycliek, zo betoogde Danneels, toonde de paus zich bewust van de moeilijkheden van een pluralistische moderne staat, waar de kerk

een onderscheid moet maken tussen de burgerlijke en de morele wet. Deze laatste had voor hem een fundamenteeler gewicht dan de burgerlijke, die vooral het samenleven in het respect voor personen moet garanderen. Beide wetten moeten dus onderscheiden worden, maar mogen niet aan elkaar tegengesteld worden. De kardinaal vervolgde — impliciet citerend uit *Evangelium vitae* nummer 73 — met een passus waarin hij uitlegde dat zich een gewetensprobleem aandiende ‘in het geval dat een parlamentslid die tegen abortus is, geroepen is om een laakbare wet te ondersteunen die evenwel pogingen doet om een al te permissieve wetgeving in te perken: in dat geval kan het legitiem zijn om steun te bieden aan deze burgerlijke wet en ervoor te zorgen dat ze wordt goedgekeurd met een meerderheid, zelfs al is zij niet helemaal in overeenstemming met de morele orde’. De tekst leest als een apologie van Danneels’ eigen houding in de abortuskwestie.

Hoofdstuk 15

EEN VERBROKKELEND EUROPA

In 1987 droeg Basil Hume de leiding van de Europese Bisschoppenconferentie (CCEE) over aan de Milanese kardinaal Carlo Maria Martini, een uitgesproken voorstander van vernieuwing en actualisering van de katholieke kerk, en niet zelden een criticus van de tendens tot centralisme in de Romeinse curie. De keuze voor Martini aan het hoofd van de CCEE had zich als vanzelfsprekend aangediend, vanuit de overtuiging dat collegialiteit hoog op de agenda zou moeten blijven staan.

In het voorjaar van 1988, nog voor Danneels de dialoogsprekken met het vrijzinnig humanisme aanging, ontstond vanuit een kerngroepje binnen de CCEE een opmerkelijk initiatief. Met steun van Martini en Hume verzamelde zich op 11 mei 1988 in Mechelen een schare bisschoppen, en ook secretaris-generaal Ivo Fürer gaf acte de présence. Uit het Duitse Hildesheim kwam bisschop Josef Homeyer, uit Opole (Polen) bisschop Alfons Nossol en uit Rijsel hulpbisschop Jean Deledicque. Deze selecte groep werd geleid door Danneels met als doel: het opzetten van een cursus waarin nieuw aangestelde bisschoppen ingeleid zouden worden in hun functie en de betekenis daarvan binnen een hedendaagse Europese context. De gedachte aan een dergelijke basisopleiding voor bisschoppen leefde al sinds de jaren zeventig bij leiders als Basil Hume.

Al snel tekende zich een profiel af van een initiatiecursus die niet zou focussen op detailproblemen. De basisgedachte van Danneels en zijn medestanders was meervoudig: in de eerste

plaats wensten zij een ervaringsuitwisseling tot stand te brengen — nieuwe bisschoppen tegen de achtergrond van de Europese realiteit helpen om de juiste prioriteiten te vinden. Dit moest aansluiten bij de basisgedachte van de CCEE, namelijk het tot stand brengen van een intensieve Europese samenwerking onder bisschoppen en het stimuleren van ervaringen van kerkelijke *communio* en collegialiteit. Om dat alles te realiseren werkte men rond vijf thematische clusters: vragen vanuit de theologie moesten aan bod komen, naast de meer praktisch georiënteerde kwestie van de leiding van een bisdom. Wegens de wens tot decentralisatie en collegialiteit moest een derde thema mikken op aandacht voor wat de grenzen van het eigen bisdom overschreed. Ook timemanagement kwam ter sprake en ten slotte de aandacht voor sociale communicatiemiddelen en de media. In de lijn van zijn CCEE-toespraak over het humanisme van 1985 wees Danneels op een hedendaagse ambtsopvatting die de bisschop niet afzet tegen de moderne wereld, maar die veeleer aanknoping zocht bij wat leefde in een snel seculariserend Europa. Het initiatief nam een snelle vaart. Na verder informeel overleg verzond kardinaal Martini begin november een uitnodiging aan maar liefst 105 bisschoppen die in de eerste vijf jaar van hun dienst stonden. De respons was niet overweldigend, maar na ruim dertig aanmeldingen daagden midden in juni toch twintig ‘verse’ bisschoppen op in de villa Sacro Cuore, nabij Milaan.

Maanden tevoren hadden de deelnemers vragenlijsten ontvangen ter voorbereiding van de sessies. Die zittingen werden in de eerste twee dagen bijgewoond door kardinaal Bernardin Gantin — prefect van de Congregatie voor de Bisschoppen — die een ochtendhomilie wijdde aan het thema Europa. Belangrijker dan deze oogluikende instemming namens de Romeinse curie waren de bijeenkomsten, afwisselend in groepjes en in plenum, rond het dagthema. Dag één betrof de kwestie van het priesterlijke bestaan — vanuit de theologische gedachte dat de volheid

van het sacramentele ambt in het bisschopsambt te vinden is — en werd geleid door Alfons Nossol. Verder op de agenda stonden thema's als contact met theologische faculteiten, oecumene, navorming voor bisschoppen en het onderscheid tussen vakcompetentie en gezag. De namiddagen werden steevast geleid door kardinaal Martini, die spirituele inleidingen in de Paulusbrieven gaf, maar voorts ook de sessies over het leidinggeven aan een bisdom aanvoerde, en erop wees dat bisschoppen inzicht moesten hebben in management en groepsdynamiek.

Danneels nam de bijeenkomsten over de niet strikt bestuurlijke taken van de bisschop voor zijn rekening. Hij wees op het belang van contacten met naburige bisdommen en de behoefte aan samenwerking via uitwisseling van medewerkers. Dergelijke zaken werden aangeboden als aanzet tot de zogenaamde 'affectieve collegialiteit', het bevorderen van samenwerking en sociaal contact onder bisschoppen. Voor Danneels sloot collegialiteit zowel affectieve als effectieve collegialiteit in: medezeggenschap van bisschoppen en bisschoppenconferenties in het bestuur van de wereldkerk was cruciaal en behoorde tot de basisverantwoordelijkheid van het ambt zelf. Dus besteedde de Mechelse aartsbisschop veel aandacht aan het stimuleren van contacten tussen bisschoppen tijdens synodes, aan de behoefte om gezamenlijke standpunten in te nemen en het gesprek aan te gaan met de bureaus van de Romeinse curie en de paus. Met in het achterhoofd zijn aanpak van dossiers als die rond de bevrijdingstheologie en de ethische kwesties, plaatste hij het belang van persoonlijke contacten binnen de Romeinse instanties hoog boven aan het to-dolijstje. In datzelfde plaatje paste de moed om Romeinse documenten te hertalen naar de eigen geloofsgemeenschap. De bisschop kent een dubbele loyaliteit, wat bij momenten spanningen veroorzaakt. De Belgische kardinaal ging in dat laatste geval zonder meer uit van de mogelijkheid van directe communicatie tussen Rome en de lokale bis-

schoppen onder het motto: 'Als je met problemen zit, schrijf je best geen klaagbrieven, maar neem het vliegtuig naar Rome.'

Vervolgens gaf Basil Hume een sessie over tijdmanagement en een les in prioriteiten stellen. Aan de orde kwamen aandacht voor de priesters, de parochies, het individuele gesprek en massale correspondentie. Dat alles passeerde de revue, maar met nadruk op het onderscheid tussen een bisschop en een 'seculier' manager. Daarom onderlijnde Hume dat men slechts geestelijk kon overleven door voldoende 'in de woestijn te treden' en dagelijks ruimte vrij te houden voor meditatie en gebed. Jaarlijks, zo insisterde Hume, was het wijs om enkele weken uit te trekken voor gebed, lectuur, voor geestelijke reflectie op de betekenis van het kruis in het leven van een bisschop. Zonder dit verloor een bisschop zijn innerlijke vrijheid, zijn onafhankelijkheid van kritiek. De laatste sessie, over omgang met de media, werd geleid door John Patrick Foley, hoofd van de Pauselijke Raad voor Sociale Communicatie.

Het initiatief dat bezielde werd door Danneels, Hume en Martini was belangrijk, origineel en gaf een duidelijke richting aan voor de kerkelijke opbouw op internationaal niveau. Dat ontging ook Rome niet. In september 1992 organiseerden Martini en Danneels een tweede ronde van deze cursus, en intussen was de Romeinse inbreng zich aan het uitbreiden: niet alleen de prefect van de Congregatie voor de Bisschoppen, maar ook kardinaal Ratzinger was present. Het besef groeide bij beide prefecten dat dergelijke initiatieven bij voorkeur in de handen lagen van het centrale bestuur van de katholieke kerk. In de vroege jaren negentig werd het initiatief uit handen van de trojka Hume, Martini en Danneels genomen en daarmee uit de handen van de CCEE-kringen.

De tendens tot centralisatie

Van 12 tot 17 oktober 1989 vond in Rome het zevende Europese bisschoppensymposium plaats. Het thema was van een ethische orde: de omgang van de moderne mens met geboorte en dood. Hoewel het onderwerp in België op dat ogenblik brandend actueel was en het in de maand erna ook op de agenda stond van de International Study Group on Bioethics (ISGB), nam Danneels niet uitgebreid deel aan het CCEE-symposium. Toch was hij op het moment zelf in Rome en sprak hij er met kardinaal Martini. Onderwerp van gesprek was naast het lopende symposium de gang van zaken in het secretariaat van de synode. Zowel synodesecretaris Schotte als de secretaris-generaal van de Italiaanse bisschoppenconferentie, Camillo Ruini, oefenden een groeiende druk uit om de CCEE onder Romeinse vleugels te krijgen. De gedachte leefde om de Europese bisschoppenconferentie onder de koepel van het secretariaat van de synode te brengen en de koers ervan te sturen. Dit leverde frictie op tussen Ruini, die ijverde voor kerkelijk centralisme, en de tegenovergestelde houding van Martini.

En toen werd het 9 november 1989. De Berlijnse Muur viel en Europa stond aan de vooravond van een nieuw tijdperk. Dat was van geopolitiek belang, maar ging net zo goed de kerk(en) aan. In de Zwitserse kantoren van de CCEE werd druk overleg gepleegd. Samen met Ivo Fürer besloten Martini en Hume dat de Europese bisschoppenconferentie grondige reflectie moest stimuleren. Ze smeedden plannen voor een internationaal symposium, waar de situatie van Oost en West in deze nieuwe constellatie openlijk ter sprake zou kunnen komen. In april 1990 kwam daartoe een werkgroep samen rond kardinaal Hume in Sankt Gallen. Maar de spanningen tussen de CCEE en Rome namen niet af en men werd in snelheid genomen: reeds in januari 1990 kondigde paus Johannes Paulus II een Europasynode

aan. Daarmee lag een parallel initiatief op tafel zonder overleg of medeweten van het leiderschap van de CCEE.

Eind mei 1991 suggereerde Danneels aan het synodesecretariaat tevergeefs samenwerking met de CCEE in de voorbereiding van de Europasynode. De dierbare gedachte dat onmiddellijke communicatie met Romeinse instanties tot resultaten leidde, vertoonde barstjes. Rome was minder luisterbereid dan Danneels zich had voorgespiegeld en de suggesties tot samenwerking werden droogjes genegeerd. Hetzelfde scenario herhaalde zich in september van dat jaar, vlak voor de synode die opvallend snel georganiseerd was door het Vaticaan. In december van 1991 arriveerden de synodevaders in de eeuwige stad, onder wie twee Belgische aanwezigen: de Antwerpse bisschop Paul Van den Berghe en Danneels.

Het cultuurpessimisme voorbij

De kardinaal was opvallend actief in deze Romeinse wintermaand. Hij zat in de zijlijn van de synode gesprekken voor met intellectuelen als György Konrád en kerkelijke leiders uit de Balkan, waar voormalig Joegoslavië uiteen begon te vallen. Hierop komen we later terug. Op dit punt is vooral de teneur van Danneels' synodetoespraak cruciaal. Hij tekende bezwaar aan tegen een al te groot zwart-witbeeld van de Europese kerk: Oost-Europa als mystiek en gericht op verleden en tradities, tegenover een portret van West-Europa als mateloos permissief en zonder enige evangelische inspiratie, verscheurd door een theologie die alles relativeert. Een kentering in Danneels' denken en spreken tekende zich af in samenhang met de desintegratie van de marxistische regimes in het oosten. Voor hem leverde het falen van deze regimes een treffende illustratie voor het risico van een mensvisie die zuiver immanent werd, en waarin de mens zichzelf tot hoogste oorsprong en doel uitriep. Een antropologie die exclusief wordt en de transcendentie uit-

sluit maakt de autonomie totaal: het instorten van het totalitaire marxisme onderlijnde des te meer de behoefte aan een christelijk humanisme dat zich niet opsloot in zichzelf, maar ook 'de Andere' plaats gaf. Dat bood ruimte voor een respect en begrip voor het lijden van de christenen in Oost-Europa achter het IJzeren Gordijn. Wat de kardinaal echter niet deed, was uit dit alles een cultuurpessimisme afleiden dat een beeld ophing van een verloren en geheel ontkerstend West-Europa. Hij liet eerder doorschemeren dat een 'wilde religiositeit' opnieuw afgestemd moest worden op het evangelie. In tegenstelling tot prominente kardinalen als Ruini en Ratzinger erkende hij een positief residu van religiositeit. Danneels trok zijn discours verder door. Europese eenmaking, argumenteerde hij, kon niet gerealiseerd worden door toeval of door de natuurlijke koers van de gebeurtenissen, noch door de convergentie van economische interesses. 'Het kan alleen de vrucht zijn van een vrije consensus onder Europeanen.' Die consensus was een ethische consensus, waarbij de spirituele en morele bijdrage van de kerken onmisbaar was. Geen instituut van menselijk recht was in staat om 'het menselijk hart altijd te richten op het goede.' Alleen religie was daartoe in staat, aldus Danneels, maar de weg daartoe was geen strak uniformisme. Danneels steunde steeds uitdrukkelijker de gedachtewereld van de op decentralisatie gerichte stemmen als Hume en Martini. In die laatste had hij een openlijke bondgenoot in de synode. Martini vertolkte het sentiment dat de synode en haar agenda opgedrongen werd en hekelde het systematische uitsluiten van de CCEE van de synodevoorbereidingen. Ook Danneels zelf was, tijdens zijn toespraak op 13 december 1991, niet mals. Hij bekritiseerde het momentum én de werkwijze van de synode toen hij stelde dat 'deze synode tegelijk té vroeg en té laat komt. Té vroeg wil men een goed gedragen evangelisatie tot stand brengen. Té laat, mocht ze een uitdrukking willen zijn van de bevrijding van de Oost-Europese landen in 1989.'

In een interview dat op 15 januari 1992 verscheen in *Il Sabato*, het weekblad van de kerkelijke beweging *Comunione e Liberazione*, werd Danneels aangekondigd als een van de meest gezaghebbende kardinalen van Europa en borduurde hij verder op zijn houding tegenover het cultuurpessimisme:

In de zestiger jaren was ik de mening toegedaan dat we onze pastorale strategie zouden moeten afstemmen op een volslagen gesecculariseerd mensentype, iemand die perfect zonder enige religieuze motivatie door het leven zou gaan, een serene atheïst. Het was niet enkel mijn mening, we dachten het in Europa en Noord-Amerika allemaal wel zo'n beetje. Dertig jaar later zien we dit mensentype niet om ons heen. Je kan de mensen in Europa niet gewoonweg voor atheïsten of agnosten verslijten. Ze worden veeleer gekenmerkt door een nieuwe belangstelling voor het religieuze.

De kardinaal koesterde de hoop op het opstaan van nieuwe kerkelijke bewegingen die zich konden inschrijven in het leven van de lokale kerken en bleef speuren naar aanknopingspunten van religiositeit bij de moderne Europeaan. Die speurtocht had hij al eerder aangevangen in zijn brochure van 1990, *Christus of de Waterman*. In die uitgave waarschuwde Danneels wel voor de risico's van ontsporing en sektarisme die zich konden zich voordoen in de newagebeweging buiten de kerk.

Deze twee lijnen — het kritische speuren naar een spiritueel reëel en het waarborgen van collegialiteit en decentralisatie in de Europese kerk — lagen mee aan de basis van de voorbereidingen van het *eigen* Europese symposium van de CCEE. De kwestie van decentralisatie was in 1991 duidelijk voelbaar geweest in de synode, en de spanning tussen de CCEE-trojka en andere stemmen sorteerde effect. Tijdens zijn slottoespraak

verzocht Johannes Paulus II een nieuwe Europese structuur op te zetten. Dit organisme zou dan de intenties van de Europasynode moeten implementeren onder de leiding van Rome. Danneels zelf schreef over deze structuur in een artikel in *Louvain Studies*, en wees op het risico dat de bisschoppenconferenties en hun analoge structuren in de oosterse kerken alle onder een Romeinse koepel gevangen zouden worden. Dit verried zijn vrees voor een centraliserende ingreep die de intermediaire rol van de CCEE zou marginaliseren. De pers merkte snel op dat de rol van de Belgische aartsbisschop van betekenis was. De weekendeditie van *De Standaard* kopte *Danneels erkent eurocentrisme van Synode* en rapporteerde over zijn rol. Het Europese bisschoppensymposium moest een correctie bieden: het vond niet plaats in Rome maar in Praag, aan de andere zijde van het vroegere IJzeren Gordijn, en de organisatie mikte erop om zowel positieve als negatieve factoren van het hedendaagse Europa te onderkennen, om niet alleen naar het welzijn van de kerk te kijken maar ook naar dat van de buitenwereld. Naast bisschoppen werden hier ook een vijftigtal religieuzen en een zeventigtal leken uitgenodigd.

Sankt Gallen onder druk

De Praagse bijeenkomst, van 7 tot 10 september 1993, was een verademing voor wie ‘een andere evangelisatie’ van Europa voorstond, ook al kreeg het hele CCEE-verhaal in de aanloop naar Praag een bitter kantje. In de aanloop naar het symposium stond immers — onder aanhoudende druk van Rome — de kwestie van de statuten en een nieuw leiderschap van de Europese bisschoppenconferentie op de agenda. Danneels’ houding en zijn contacten in Rome werden gerespecteerd en maakten hem tot een geknipte kandidaat om Martini op te volgen in deze leiderspositie. Op 13 maart 1993 al bezocht secretaris-generaal Ivo Fürer Danneels in Mechelen met de vraag of hij

bereid was om Martini op te volgen als CCEE-president. Zelden geneigd om een opdracht te weigeren ging hij erop in. Maar de beslissing lag noch in zijn handen, noch in die van Sankt Gallen, zo bleek. Kort na het verzoek volgde een telefoontje vanuit het Vaticaan. Schottes boodschap liet weinig aan de verbeelding over: gelet op de huidige Europese situatie zou het het best zijn om de opvolging van Martini over te laten aan een kandidaat uit Oost-Europa.

Eind maart 1993 was een nieuw type presidium voor de CCEE afgelijnd: voortaan kwam er een president, bijgestaan door een vicepresident uit West- en een vicepresident uit Oost-Europa. Op 14 april gaf Johannes Paulus II te kennen dat Rome de CCEE voortaan zou beschouwen als een verbindingsinstantie. De slagkracht en de rol van dit orgaan in het nieuwe Europa werden daarmee definitief teruggeschroefd. De aanzet daartoe was in feite al gegeven — tot ongenoegen van kardinalen als Danneels en Martini — op een Vaticaanse bijeenkomst vier maanden eerder met de voorzitters van de verscheidene Europese bisschoppenconferenties die de kwestie van een eventuele nieuwe structuur en de toekomst van de CCEE bespraken.

Het was een *Relazione sugli aspetti strutturali* van kardinaal Ruini, het resultaat van een werkgroep die zich over de kwestie gebogen had, die de oplossing aanreikte. Volgens Ruini was het *affectus collegialis* onder de Europese bisschoppen van ondergeschikt belang, en telde vooral hun hiërarchische *communio* met Rome. Ruini pleitte tegen de oprichting van een nieuw organisme op Europees niveau en voor een grondige vernieuwing en versterking van de CCEE. Onder dit laatste werd concreet verstaan dat de paus hoofden van de Romeinse curiecongregaties kon afvaardigen naar de CCEE-bijeenkomsten, dat de secretaris van de organisatie een door de paus aangeduide bisschop moest zijn, en dat de hoofdzetel zou verhuizen naar Rome. Danneels zag dit als een feitelijke ontmanteling van de oorspronkelijke intenties van de CCEE.

In het voorjaar van 1993 werd de strekking van Schottes telefoontje duidelijk. Als opvolger van Martini werd de Praagse kardinaal Miloslav Vlk aangeduid. Vanaf dan zou Danneels zich steeds minder engageren voor de CCEE, al verscheen hij geregeld op de bijeenkomsten ervan, als hoofd van de Belgische bisschoppenconferentie. De druk van centralisatie werd aanhoudend opgevoerd. Zo werd op een samenkomst eind januari 1994 in Simmern de aanwezigen verzocht om hun oordeel te vellen over de locatie van het secretariaat van de CCEE. Ruini's voorstel betreffende een mogelijke verhuizing naar een metropool zoals... Rome bleef doorspelen, al werd nu ook Praag gesuggereerd. Danneels kante zich — tot opluchting van Ivo Fürer — daartegen. In het verslag van Simmern heette het dat hij de volgende criteria aanbood om de autonomie van de CCEE te waarborgen: 'geografische ligging, praktische voorzieningen, het steeds goede functioneren van het secretariaat in Sankt Gallen, de oecumenische samenwerking (vooral met de Conferentie van Europese Kerken, KEK), de goede bestaande infrastructuur. Het secretariaat moet niet in een grootstad, in de schaduw van een belangrijke bisschopszetel liggen.' Danneels won het pleit: de meeste leden stemden ten slotte voor het behoud van de zetel in Sankt Gallen.

Hoofdstuk 16

CONTESTATIE IN HET AARTSBISDOM

Niet alleen zijn afgebroken engagement in de CCEE bezorgde Danneels kopzorgen, ook de aanwassende kritiek op zijn beleid en de kerk in België hielden hem bezig. De kritiek op de centralistische bestuursstijl van Rome en op de officiële ethische standpunten van de kerk groeide voortdurend. Danneels werd al gauw geconfronteerd met een exponent van deze kritiek: Rik Devillé, sinds 1981 pastoor in het Vlaams-Brabantse Buizingen. Priester Devillé maakte in 1992 zijn debuut op de boekenmarkt met *De laatste dictatuur: Pleidooi voor een parochie zonder paus*. Die titel was een versterking van wat oorspronkelijk *De laatste Europese dictatuur* heette. Het debuut liep voor de auteur overigens niet van een leien dakje. Uitgeverij Davidsfonds had in januari 1992 te kennen gegeven dat ze het manuscript niet uit wilde geven omdat het niet aan haar kwaliteitscriteria voldeed. André Van Halewyck hapte wel toe, zodat uitgeverij Kritak in de herfst het boek uitgaf.

Devillé's publicatieplan kwam de hulpbisschop voor Vlaams-Brabant en Mechelen, Jan De Bie, ter ore. Hoewel hij over bijzonder schaarse informatie beschikte, schreef De Bie op 11 september 1992 een brief aan Devillé waarin hij erop wees 'dat indien dit een duidelijke en openbare afwijzing zou inhouden van de paus en de bisschoppen als opvolgers van Petrus en de apostelen aan wie de Heer zijn kerk heeft toevertrouwd, gij een daad stelt die onverenigbaar is met de priesterwijding en het ambt van pastoor dat gij ontvangen hebt'. Vier dagen later riposteerde Devillé met de uitleg dat het boek voortkwam uit

bezorgdheid en dat de hulpbisschop wel wist ‘hoe het met geruchten gaat: vliegen zijn geen olifanten’. Toch escaleerde de zaak. De hulpbisschop voorzag het risico van een dergelijk boek, maar Danneels zat op dat moment in Italië voor de tweede editie van de opleidingssessie voor nieuwe bisschoppen. Het werd wachten tot zondag, toen alle Belgische bisschoppen ’s avonds in de benedictinessenabdij van Bonheiden samenkwamen voor de vergaderdag van de bisschoppenconferentie daags nadien.

Wat de geplande publicatie en wat de reactie van Rik Devillé ook zou zijn, Danneels liet geen tijd verloren gaan. Vanuit Bonheiden telefoneerde hij op de avond van 21 september 1992 naar Devillé met de eenvoudige maar voor de auteur verpletterende boodschap dat het boek niet kon verschijnen. Toen Danneels van zijn priester vernam dat de boekpresentatie twee dagen later al zou plaatsvinden en dat kerkjurist Rik Torfs het boek mede aan de pers zou presenteren, ging het waarschuwings-signaal naar rood. Na het telefoontje met Devillé draaide Danneels het nummer van Roger Dillemans. De Leuvense rector begreep de ernst van de situatie en beseftte ook dat zijn voormalige assistent aan de rechtenfaculteit er alle belang bij had om niet op de persvoorstelling te verschijnen.

Persconferentie met lege stoelen

Het incident liet sporen na. Een decennium later deed Rik Torfs in een boek het relaas van Dillemans’ telefoontje met hem die zondag, rond de klok van elf uur ’s avonds. Torfs gebruikte een uitspraak van de rector als titel van het boek: *De kardinaal heeft verdriet*. Dillemans verzocht Torfs om afstand te nemen van de inhoud van het boek en terwijl die laatste in dubio verkeerde over de verwickelingen en over zijn al dan niet verschijnen op de persvoorstelling, schreef Devillé intussen een brief aan de kardinaal. Hij liet weten dat hij ‘de uitgever verzocht de ver-

spreiding voorlopig in te houden, doch dit bleek niet meer mogelijk op dat ogenblik aangezien de boeken reeds in de winkel lagen'. Hij vervolgde: 'Vermits u mij gisteren meermaals op het hart gedrukt heeft dat het voor u niet kon dat ik als priester mijn boek zou voorstellen en u er mij op gewezen heeft dat wanneer ik zou beslissen dit wel te doen ik daarvan de gevolgen zou moeten dragen, heb ik beslist niet deel te nemen aan de persconferentie.' Zowel Devillé als Torfs kozen eieren voor hun geld en uitgeverij Kritak stond 's anderendaags bij monde van Manu Claeys in alle eenzaamheid de pers te woord naast twee lege stoelen en twee naamkaartjes.

Devillé zegde andere persafspraken af, inclusief die met het BRT-journaal, maar juist die mediastilte trok de aandacht van de pers: in het avondjournaal en de kranten van de dag nadien werden alle registers opengetrokken. Zo voorzag Marijke Libert op 23 september haar artikel in *De Morgen* van de kop *Vlaamse Rushdie woont in Buizingen*, verwijzend naar de *Duivels-verzen* die Salman Rushdie een Iraanse fatwa opleverden. Alle actoren werden aan het woord gelaten. Torfs sprak formeel tegen dat er universitaire druk op hem uitgeoefend was: 'Ik heb zelf beslist om een stapje naar achteren te zetten en de heer Devillé en de kerkelijke hiërarchie voorlopig niets in de weg te leggen.' Het subtiële 'voorlopig' was te begrijpen als 'slechts enkele dagen', want in *De Standaard der Letteren* van zaterdag 26 september verscheen een hele pagina van Torfs' hand over het boek. Het was de kern van wat hij had willen zeggen tijdens de persvoorstelling. Geïnspireerd door de Nederlandse Acht Mei-beweging luidde de centrale stelling dat er ook in de kerk ruimte moest zijn voor vrije meningsuiting. Torfs kaderde Devillé's boek in een internationale gedachtestroom die 'een democratischer en authentiekere kerk voorstaat, waarin ruimte is voor de mens en mensenrechten'. Nadat Devillé al met Rushdie vergeleken was, viel nu de vergelijking met theologen als Leonardo Boff.

Enerzijds mediastorm, anderzijds dialoog

Op 23 september, daags na de voorstelling met de lege stoelen, vond een andere persconferentie plaats: ditmaal een die uitging van de Belgische bisschoppenconferentie en die al enkele dagen eerder vastgelegd was om het nieuwe werkjaar in de Belgische kerk — het Jaar van de Zondag — te presenteren. Zoals steeds zou de kardinaal die persconferentie leiden. Danneels was zich bewust van de mediaheisa rond het boek en zag de vragen over de ‘zaak-Devillé’ van ver komen, voor zover perslui al voor iets anders zouden komen. Dus zette hij zich op woensdagsvoormiddag aan de lectuur van *De laatste dictatuur* en bereidde hij een reactie voor. Waarheidsgetrouw meldde Danneels aan de journalisten dat hij pas recent op de hoogte was van de publicatie. Hij ontkende ook druk uitgeoefend te hebben en wees — opvallend — op het onderscheid tussen het boek en de auteur. Wat het eerste betreft was de kardinaal stellig: de kwaliteit was naar zijn mening ver beneden het peil van geschriften als die van Leonardo Boff en bepaalde passages waren eenvoudigweg theologisch niet correct. Maar Danneels beklemtoonde dat hij de auteur niet veroordeelde en dat Devillé ‘priester van mijn bisdom’ was en bleef.

Danneels bleef niet bij de pakken neerzitten: hij liet Devillé op 25 september naar de Wollemarkt komen en overhandigde hem een nota met vijf punten, netjes uitgetikt, maar zonder enige naam erop. Het eerste punt maakte een onderscheid tussen de subjectieve bedoelingen van de auteur en de objectieve inhoud van het boek. Vervolgens werd gesteld dat het boek, ondanks de intentie van de auteur om enkel aanzetten tot discussie te geven, ‘zeer assertief’ was en veeleer een pleidooi vormde dan dat het constructieve aanzetten gaf. Een derde bezwaar was dat er historische onjuistheden in het boek stonden en verschillende theologische stellingen die indruisten tegen de kerkelijke leer. Dan volgden de meest saillante passages: de nota van de aartsbisschop ging in op het punt van de vrije me-

ningsuiting. Danneels stelde dat die gegarandeerd wordt aan eenieder binnen de kerk, maar dat van priesters tegelijk trouw aan de kerk en haar leiding verwacht mocht worden. Ten slotte kwam het meest delicate punt: Danneels suggereerde zelf aan Devillé een oplossing waarbij het onderscheid tussen gelovige en priester fundamenteel was:

De auteur kan dus zich als pastoor distantieëren van het boek en verklaren dat deze ideeën geen impact hebben op zijn optreden als pastoor en dat hij in deze, geheel getrouw wil zijn aan wat de kerk leert en vraagt, zodat hij duidelijk voorkomt als de officiële vertegenwoordiger van de katholieke kerk bij de hem toevertrouwde gelovigen. Deze verklaring zal dan even publiek moeten zijn als het boek. Als de auteur deze waarborg niet kan geven kan hij nog moeilijk doorgaan als officieel bedienaar van de katholieke kerk in zijn parochie, vermits hij dat zelf duidelijk afwijst. Hij kan dan zelf ontslag aanbieden. Zoniet ontstaat er een canonieke situatie waarover de bisschop moet oordelen hoe het verder moet.

Dat laatste was iets wat zowel Devillé als de kardinaal wilden vermijden. Rik Devillé verzekerde dat hij zou ingaan op het laatste punt, maar vroeg om iets meer bedenktijd dan de in de nota aangeboden deadline van 1 oktober. Danneels ging akkoord en veranderde eigenhandig de datum in 10 oktober. Daags nadien verscheen Rik Torfs' voormeld artikel in *De Standaard der Letteren* met daarin een eerder technische passage die naadloos aansloot bij het vijfde punt van Danneels. Torfs verwees naar de derde paragraaf van canon 212 van het Wetboek voor Kerkelijk Recht, die de plicht omschrijft van gelovigen om hun mening kenbaar te maken, zolang dit met respect is voor eenieder en de kerk. Torfs' analyse van deze canon besloot met een pleidooi tegen censuur.

Geboorte van een werkgroep

Naar aanleiding van de zaak-Devillé publiceerde een actiegroep op de maandag na Torfs' 'recensie' bij monde van de kritische en sociaal geëngageerde priester Remi Verwimp een open brief van vier bladzijden, gericht aan de Belgische bisschoppen. Verwimp deed de opmerkelijke oproep om 'er voor te zorgen dat er een meldpunt komt, waar mensen, die menen dat hun rechten in de kerk geschonden worden, deskundige hulp kunnen krijgen. Wij moeten het mogelijk maken dat knelsituaties snel gesignaleerd en geïnventariseerd worden.' Op de dag van deze open brief werd Devillé opnieuw ontvangen door een enigszins nerveuze Danneels.

De meest genuanceerde mediastem die dagen was die van Rik Van Cauwelaert. Hij had Devillé's boek aandachtig en grondig gelezen en toonde op 30 september in het weekblad *Knack* empathie voor alle partijen. Daarbij kon de journalist zich moeilijk van de indruk ontdoen 'dat de auteur, die ongeveer alle bruggen heeft opgeblazen, eigenlijk klaar staat om eruit te stappen'. De hamvraag was: kan deze dissidente priester binnen de kerk blijven? Zal de kardinaal hem suspenderen? Stopt Devillé zelf? Devillé zelf wilde allerminst dat die indruk een eigen leven zou gaan leiden en verscheen diezelfde woensdag op het kantoor van Rik Torfs aan de Leuvense rechtenfaculteit. Samen bereidden ze een bericht voor dat op woensdagavond om 19.55 uur gefaxt werd richting Mechelen vanuit de Leuvense faculteit kerkelijk recht:

Mijn boek zie ik als een aanzet tot en zeker niet als een eindpunt van discussie, in het kader van het recht op vrije meningsuiting als gelovige in de kerk (canon 212, art 3). Deze discussie en alle verdere dialoog hierrond, met medegelovigen en met de overheid, beletten geenszins dat ik mijn taken als pastoor met hart en ziel wil blijven uit-

oefenen, geheel en al in overeenstemming met de richtlijnen en het beleid van mijn diocesane bisschop en in trouw aan de kerk (canon 519).

Op 5 oktober stemde Danneels in met het voorstel op voorwaarde dat de slotzin werd omgevormd tot '...in trouw aan de leer en de praxis van de kerk'. De dag erop werd van twee kanten een persmededeling verzonden. Devillé zond de bovenvermelde brief met aanvulling, het aartsbisdom verspreidde een mededeling die de nota-Danneels van anderhalve week eerder samenvatte:

Afgezien van de subjectieve bedoelingen van de auteur — waarover hier niet wordt geoordeeld — bevat het boek een aantal historische onjuistheden, een eenzijdige selectie van het materiaal en een reeks theologische affirmaties die niet aanvaardbaar zijn o.a. over het primaat van de paus, de maagdelijke geboorte, de kinderdoop, de reële tegenwoordigheid en het offerkarakter van de eucharistie e.a.

Na twee uitvoerige gesprekken met zijn bisschop, heeft de auteur de verzekering gegeven dat deze tekorten van zijn boek geen invloed zullen hebben op de uitoefening van zijn ambt als pastoor. Zoals hij beloofd heeft bij zijn priesterwijding en aanstelling, wil hij bij zijn prediking, sacramentsbediening en pastoraal beleid, geheel trouw zijn aan de leer en de praxis van de rooms-katholieke kerk, in gemeenschap met zijn bisschop.

Op diezelfde zesde oktober schreef Devillé een brief aan zijn bisschop waarin hij zijn dankbaarheid uitdrukte 'omdat u, ondanks de kritiek op mijn boek, vertrouwen in mij blijft hebben als parochiepriester'. De kous was daarmee echter niet af, want Devillé had iets in beweging gebracht. Ook op die dag verga-

derde in Mechelen een twintigtal priesters van het aartsbisdom. Zij verwoordden hun gedeelde verontwaardiging, grieven en verlangens in een *Steunbetuiging aan pastoor Devillé*, die de handtekeningen droeg van tweeëntwintig van Danneels' priesters. De priesters stonden achter hun bisschop maar deelden niet-temin een aantal bezorgdheden met Devillé:

Wij betreuren dat tal van collega's nog niet zo ver staan en nog voortwerken in voorbijgestreefde, door de auteur gehekeld en door grote groepen van het kerkvolk niet meer aanvaarde vormen van kerkelijk leven. Wij stellen spijtig genoeg vast dat daardoor vele bezielde mensen afhaken van de kerk, hun inzet niet meer vernieuwen of misschien zelfs hun geloof verliezen. Via dekanale vergaderingen, priesterbijeenkomsten en studiedagen stoten wij op een gedachtegoed, afkomstig uit verouderde priester- en parochiebeelden. Sommige verantwoordelijken kunnen hun houding niet meer veranderen, anderen houden door hun optreden bewust de laatste diktatuur in stand. Wij zijn er, samen met de auteur, van overtuigd dat ze daarmee de structuur uithollen en ongeloofwaardig maken. Om deze spanning binnen onze kerkgemeenschap leefbaar te houden en het juiste zicht op de toekomst niet te verliezen, ondersteunen wij dan ook onze bisschop, kardinaal Danneels, in zijn beslissing om aan pastoor Devillé het recht op vrije meningsuiting toe te kennen en hem in zijn pastoorsfunctie te blijven bevestigen.

In *De Morgen* liet Devillé optekenen dat het bij zijn weten 'de eerste keer in de geschiedenis is dat een bisschop zegt dat iemand die "verkeerde stellingen" openbaart, deze stellingen als persoon mag blijven verkondigen, als die persoon ze maar niet opdringt in de kerk'. Devillé riep op 9 oktober nogmaals de pers samen, las met instemming van Danneels zijn bericht voor

en deed enkele voorzichtige en vriendelijke uitspraken over de kardinaal. Iets soortgelijks klonk uit een verklaring waarin de parochiale ploeg van Buizingen, dankbaar om de dialoog, stelde: 'Misschien biedt dit voor iedereen in de kerk nieuwe kansen.' De weekendkranten van 10 en 11 oktober sloten deze turbulente weken af met een bijdrage of een interview. Christian Laporte publiceerde in *Le Soir* het artikel *La Flandre catholique est remuée*, terwijl Danneels in een interview met Bert Claerhout voor *De Standaard* de zaken nog eens toelichtte. Hij had hoegeenaamd geen probleem met gelovigen die hun mening zeggen, maar voor hem was er binnen de kerk wel een verschil 'tussen vrije meningsuiting van de leden en prediking. [...] De prediking is gehouden aan schrift en traditie.'

Danneels' aanpak van de affaire werd uitgebreid gefileerd, en ook in het buitenland klonken positieve geluiden omtrent zijn verzoeningsgezindheid. In *De bazuin*, een Nederlands katholiek weekblad, schreef de Vlaamse dominicaan Jos Smeets over 'een hoopvol precedent' als hij zag hoe een kerkleider kansen bood aan een kritische maar geëngageerde priester. In de naweeën van de zaak-Devillé werd in december 1992 gevolg gegeven aan de oproep van Remi Verwimp omtrent een meldpunt. Op 22 december werd de Werkgroep Mensenrechten in de Kerk opgericht, in nauw overleg met soortgelijke groeperingen in het buitenland. De stichting ging gepaard met een persconferentie, waar Devillé het woord nam. Opvallend was dat in het officiële adres de werkgroep door het leven ging als Werkgroep Bevrijdingstheologie. Ten slotte verscheen in juni 1993 de Franstalige versie van het omstreden boek (*La dernière dictature*). Vanuit het aartsbisshoppelijke paleis werd bij die gelegenheid heel pragmatisch de Franstalige versie van het Nederlandstalige persbericht verspreid.

Deel IV

**OPGENOMEN
ENGAGEMENT**

(1993-2010)

Inleiding

OMTRENT EEN WENDE

Wie de agenda van de kardinaal erop naslaat, kan er niet omheen: tijdens zijn eerste anderhalve decennium als aartsbischop van Mechelen-Brussel nam Danneels zowat elke gelegenheid te baat om naar Rome te gaan. Hij onderhield er heel gericht zijn contacten. Naarmate de jaren vorderden en zich ook verscheidene ontgoochelingen aandienden, kan deze periode in terugblik gelezen worden als ‘de kroniek van een aangekondigde wending’. De goede band met Rome was meteen gevestigd met zijn aanstelling tot tweede voorzitter van de Nederlandse synode en werd nog onderlijnd met zijn rol als relator tijdens de synode van 1985. Gestaag groeide er afstand, onder meer door Danneels’ kritiek op het beleid in Rome. De weinig empathische omgang met de bevrijdingstheologen speelde daarin mee, en de ervaring dat de Romeinse Congregatie voor de Geloofsleer, waar hij lid van was, meermaals zonder consultatie verstreckende beslissingen nam, viel in slechte aarde en getuigde volgens Danneels van structurele problemen. Daarnaast maakten zijn Leuvense vorming en zijn persoonlijke antenne voor de deugd van de hoop dat de kardinaal zich ging distantiëren van het cultuurpessimisme dat de top van de katholieke kerk steeds meer karakteriseerde.

Verder lagen de problemen bij het functioneren van de kerk als instituut. De vraag om een effectieve collegialiteitsuitoefening en om reële participatie van de lokale bisschoppen in het universele kerkbestuur werd een verhaal van toenemende frustraties: Danneels klaagde binnensmonds, later binnenskamers en uiteindelijk publiekelijk over de tendensen tot centralisatie,

maar evengoed over het soms lage intellectuele en theologische niveau van de interventies van bisschoppen tijdens synodes — en dat terwijl hij zelf, geëngageerd in het opleiden van nieuwe bisschoppen, betrokkenheid en medeverantwoordelijkheid accentueerde. Na de synode van 1985 begon zijn liefde voor het bestuursapparaat te bekoelen. De aanhoudende pleidooien voor een theologisch statuut voor de bisschoppenconferenties werden genegeerd en de *communio*-gedachte die Danneels en Kasper bewust als een open en inclusieve notie aangeboden hadden, werd tot ongenoegen van de kardinaal reductief ingevuld door de brief *Communio notio* van 28 mei 1992. De toenemende Romeinse druk op de CCEE en het telefoontje dat zijn opmars binnen die Europese bisschoppenconferentie blokkeerde in het voorjaar van 1993 vergrootte de ergernis. De consequenties van de centralisatie werden ook in de Belgische kerk in de vroege jaren negentig voelbaar: de benoeming van bisschop Léonard in Namen, wiens profiel zowel indruiste tegen de noden en wensen van de lokale kerk als tegen de koers van de bisschoppenconferentie, maakte duidelijk dat decentralisatie, openheid en collegialiteit niet binnen handbereik lagen. Het feit dat Danneels in diezelfde jaren dissidenten als Devillé tolereerde en dat hij de abortuswet van 1990 niet had kunnen afwentelen, speelde in Rome tegen hem.

Wanneer Rome verrechtst, verschuift het centrum naar links. Danneels, die zich later zou omschrijven als ‘extreem centrum’, werd ondanks zichzelf steeds meer gepercipieerd als iemand van de linkerzijde. In de eerste helft van de jaren negentig evolueerde Danneels langzaam maar zeker weg van de Romeinse cenakels en verlegde hij zijn actieradius. Hij bleef een internationale topfiguur, maar voortaan op andere terreinen. Zo werd Danneels vanaf 1990 internationaal voorzitter van Pax Christi, een christelijke niet-gouvernementele organisatie. Ook aan de Leuvense universiteiten bleef hij zijn rol spelen, al werd de impact van de bisschoppen op de universitaire wereld steeds min-

der. Terwijl Danneels weggroeide van Rome herontdekte hij zijn rol in de lokale kerk, waar zijn populariteit steeg in een tijd waarin die van het instituut dat hij vertegenwoordigde verzwakte. Hij besepte dat leiderschap in de kerk in eigen land nodig was om een tegenstem te bieden aan de toenemende individualisering, verzuring en secularisering.

Velen luisterden naar Danneels, zeker na de dood, in 1993, van koning Boudewijn, een vorst die in de ogen van sommigen katholieker was dan de kardinaal. Nieuwe en moeilijke vragen rezen in de tweede helft van zijn ambtsperiode: hoe zou Danneels zich manifesteren mocht euthanasie boven aan de politieke agenda komen, zoals dat in Nederland aan het gebeuren was? Meer dan de noden van alleen de kerk, werden de noden van de wereld Danneels' focus. Een van de doorslaggevende elementen daarbij was het feit dat de wereld snel veranderde na 1989. Nieuwe spanningen, de dreiging van nationalisme en moeilijke internationale verhoudingen en noden vroegen om een geestelijke injectie.

Hoofdstuk 17

EEN DECENNIUM VREDESENGAGEMENT

We schrijven mei 1990 wanneer in Wenen de internationale algemene vergadering van Pax Christi samenkomt. De vredesorganisatie bestond al sinds 1945 en had zich na de oorlog opgeworpen als een beweging voor verzoening en dialoog. Na de pijnlijke ervaring van het Vichy-regime ontstond de organisatie in Zuid-Frankrijk. Haar oprichters profileerden zich na de oorlog als pleitbezorgers van verzoening en vergiffenis. Tijdens de vroege jaren lag de klemtoon op de relaties tussen Frankrijk en Duitsland, en later met naties als Polen en Rusland. In de decennia die volgden, bouwde Pax Christi Internationaal een netwerk op van wereldwijde contacten en werd het een van de meer prominente ngo's van katholieke signatuur. De hele periode van de Koude Oorlog bleven er relaties met dissidenten onder de regimes in Centraal- en Oost-Europa, van wie velen later ook sociale en politieke actoren van belang werden.

Dat alles was de aartsbisschop van Mechelen-Brussel niet onbekend, al had hij slechts sporadisch contacten met de organisatie. De kwesties rond de bevrijdingstheologie, waar Pax Christi in een conflictueuze verhouding lag met Alfonso López Trujillo omtrent de kritische rapportering over Colombia aan het einde van de jaren tachtig, waren daarvan een concreet voorbeeld. Dat sporadische karakter veranderde in het voorjaar van 1990, kort na de val van de Berlijnse Muur, in een tijd waarin de Europese en mondiale krachtsverhoudingen politiek, maar ook religieus sterk in beweging waren. Op de Pax Christi-vergadering in Wenen werd op dat moment gestemd over een

nieuwe internationale president — bij voorkeur een hooggeplaatste bisschop of kardinaal, uit een lijst van door lokale afdelingen gesuggereerde namen. Het was cruciaal voor Pax Christi, als beweging die niet onder kerkelijk gezag viel maar wel de communicatie met Rome wilde aanhouden, om in een democratisch proces iemand te kiezen die tot een zekere onafhankelijkheid van Romeinse instructies bereid was, maar die tegelijk de belangen van de organisatie tegenover de kerkelijke zijde behartigde. Ten slotte, om het profiel compleet te maken: de organisatie zocht iemand die voeling had met de grassrootsbeweging — iemand die niet a priori zijn positie zou opvatten als die van een hiërarchisch overste. Een dergelijke figuur vinden in de kringen van het college van kardinalen was geen sinecure.

In de aanloop naar de internationale vergadering had de Belgische secretaris-generaal, Etienne De Jonghe, de door de nationale afdelingen voorgestelde bisschoppen en kardinalen gepolst naar hun interesse om de Weense kardinaal en toenmalige voorzitter, Franz König, op te volgen: bisschoppen Hubertus Ernst (Breda) en Thomas Gumbleton (Detroit) en de kardinalen Carlo Maria Martini, Basil Hume en Godfried Danneels. Die laatste gaf zijn voorkeur aan Martini en Hume, maar beiden konden om uiteenlopende redenen een dergelijk mandaat niet op zich nemen. Dus bleef Danneels — na een stemronde waarin Ernst zich terugtrok — als enige kardinaal in het rijtje over en kwam hij overtuigend uit de stemronde die in Wenen gehouden werd. Zijn verkiezing was breed gedragen binnen de hele beweging, die in hoofdzaak uit leken bestond. Onmiddellijk na de stemming, in Danneels' afwezigheid, werd hem het resultaat telefonisch meegedeeld en vertrok een telegram naar kardinaal Angelo Sodano, de Vaticaanse staatssecretaris, ter kennisgeving.

Met zijn verkiezing begon voor Danneels een periode van intens inwerken in de uiterst complexe en niet zelden delicate

problematiek van internationale betrekkingen. De taak van een internationale president vereist immers niet alleen visibiliteit, maar ook de capaciteit om geduldig aftastend de dialoog aan te gaan met uiteenlopende visies in verschillende contexten. Danneels zou later zelf over het werk bij Pax Christi schrijven dat ‘het langzame beluisteren en uitwisselen van ideeën en gevoelens, het neutraliseren van soms eeuwenoude vooroordelen, in het zachte licht van Christus’ kruis, veel sterker werkt dan men van buitenaf kan registreren. Daar zijn geen sociologische meetinstrumenten voldoende gevoelig voor.’

In de maanden nadat hij verkozen was, legde vooral De Jonghe zich erop toe om de nieuwe voorzitter zo goed mogelijk in te werken in de lopende dossiers van zijn organisatie. De secretaris pendelde tussen de Mechelse Wollemarkt en het internationale secretariaat van Pax Christi (eerst in Antwerpen, sinds 1991 aan de Brusselse Oude Graanmarkt). Danneels moest de structuur van de organisatie, met al haar nationale afdelingen, grondig leren kennen. Vooral de halfjaarlijkse bijeenkomsten met het internationale bestuur van Pax Christi Internationaal zouden een vast punt in Danneels’ agenda worden, samen met de organisatie van de grote internationale vergaderingen.

De erfenis van de Koude Oorlog

Danneels moest niet lang wachten alvorens de uitdagingen zich aandienden. Het verdwijnen van de Berlijnse Muur leidde immers tot een drastische hertekening van het internationale politieke landschap. In september 1991 werd door de zeer actieve Nederlandse tak van de organisatie een congres gehouden rond de consequenties daarvan voor de verhouding tussen Oost en West en tussen Noord en Zuid. De bijeenkomst vond plaats onder de titel *Worlds Apart and Worlds Together*. De speech die Danneels daar, in Utrecht, hield, kan gezien worden als zijn ‘maidenspeech’. Onder het motto *Global Dialogue to Overcome*

Domination tastte de kardinaal de Europese situatie af na de val van de Muur. Hij preees het werk dat zijn voorgangers, bisschop Luigi Bettazzi en kardinaal König, in de loop van de jaren tachtig verricht hadden om de kloof tussen Oost en West te overbruggen en wees op de transitie in de postcommunistische landen: van een staatseconomie naar een markteconomie. Hét grote gevaar dat zich in deze nieuwe situatie voordeed, was de opkomst van vormen van nationalisme:

Het is echter niet de markteconomie die vooropstaat in de geesten van de miljoenen mensen die deelnemen aan de veranderingen die door Oost- en Centraal-Europa razen. Wat veel belangrijker lijkt voor hen is de bevestiging van sinds lang onderdrukte nationale gevoelens en verlangens. Nationale identiteit is een positieve kracht in zoverre zij mikt op de emancipatie van volkeren waarvan de identiteit om historische redenen was onderdrukt of beperkt. In de Sovjet-Unie waren de volkeren van de Baltische republieken het eerst om hun verlangen tot zelfbepaling op een vreedevolle manier gerealiseerd te zien. Toch, de huidige tragische gebeurtenissen in Joegoslavië maken het uitermate duidelijk dat etnisch nationalisme het gevaar in zich draagt van intolerantie en geweld en dat het individuen dwingt om zichzelf te bepalen in uitsluitend etnische termen.

Danneels drukte meteen de hoop uit dat de jarenlange verhouding van Pax Christi met de orthodoxe kerken — en met name met het Russisch-orthodoxe patriarchaat in Moskou — de beweging kon helpen om een vreedevolle co-existentie te ondersteunen van en met de volkeren in de voormalige Sovjet-Unie. Deze relatie, die tijdens de lange Koude Oorlog allesbehalve een evidentie was, vormde een aanknopingspunt voor Danneels. Al voor hij het presidentschap van de beweging op zich

nam, had hij relatief goede contacten met de orthodoxe kerken, mede vanwege de historische traditie van oecumene in België, waar sinds de jaren twintig naast de contacten met de anglicanen ook de banden met de orthodoxie aangehaald werden — vooral vanuit het door Lambert Beauduin opgerichte klooster in Chevetogne, waar nu Michel Van Parys de prior was. Gedurende de jaren tachtig steunden Charles Deman van de Nationale Katholieke Commissie voor Oecumene en de kardinaal actief de opbouw van de Grieks-orthodoxe kerk in België onder de leiding van metropoliet Panteleimon. Meer nog, onder Danneels had de Belgische katholieke kerk aanvankelijk mee de weddes betaald van de Grieks-orthodoxe priesters — in afwachting van een staatsondersteuning die de kardinaal persoonlijk bepleitte bij premier Wilfried Martens en justitieminister Jean Gol in 1987. In datzelfde jaar bood de Belgische bisschoppenconferentie ook ruime financiële steun voor de aankoop van de Grieks-orthodoxe kathedraal in Brussel.

Deze oecumenische contacten van Danneels vóór 1990 liepen ook in de richting van de Russisch-orthodoxen — meteen een evenwichtsoefening waarbij de aartsbisschop de ervaring opdeed om het mijnenveld van spanningen tussen de orthodoxe kerken onderling op kousenvoeten te bewandelen. De contacten met de Russische kerk in België én met het patriarchaat in Moskou leidden ertoe dat hij in het voorjaar van 1988 uitgenodigd werd door het patriarchaat om naar Moskou te reizen voor de festiviteiten rond het millennium van de Russisch-orthodoxe kerk. Danneels was verhinderd; König was er wél namens Pax Christi Internationaal, naast de kardinalen Willebrands en Casaroli. Nu profiteerde Danneels van die voorkennis. Verder blikte hij in zijn relaas van 1991 vooruit, naar de consequenties van een veranderend Europa op het vlak van migratie. Het gevaar, aldus de kardinaal, was zeer reëel dat Europa zou verworden tot een bastion van zelfgenoegzaamheid:

Terwijl de binnengrenzen verdwijnen worden onze buitengrenzen versterkt. Vluchtelingen die van buiten West-Europa komen vinden nauwelijks toegang. De graad van rechtvaardigheid van onze maatschappij kan worden afgemeten aan de manier waarop wij vreemdelingen behandelen. De vele oproepen voor solidariteit in de bijbel behouden vandaag al hun waarde.

Een dergelijk Bijbels pleidooi voor gastvrijheid kon volgens Danneels niet zonder een vredesactivisme dat streeft naar respect voor de mensenrechten en democratisering als basis voor een rechtvaardige samenleving, zowel naar het Oosten als naar het Zuiden. Pax Christi moest kritisch zijn en blijven tegenover een westerse hegemonie. Dat laatste gevaar was uiterst actueel, want de aanvang van Danneels' voorzitterschap viel samen met de Golfoorlog in Irak.

De blik gericht op Bagdad

Op de tweede dag van augustus 1990 viel het Iraakse leger Koeweit binnen. De achtergrond van het conflict ging terug tot de spanningen in het voorgaande decennium, waarbij de Iraakse schuldenlast een hoofdrol speelde, Koeweit meer olie produceerde dan de OPEC toestond en er van Iraakse zijde beschuldigingen in de richting van Koeweit geformuleerd werden rond de schending van het territorium — juist omwille van olieboringen.

Met de invasie in Koeweit annexeerde president Saddam Hoessein Koeweit als nieuwe provincie bij Irak. Reacties van de internationale gemeenschap bleven niet uit, en de VN legde een serie economische sancties op. Toenmalig Amerikaans president George Bush senior zond troepen naar Saoedi-Arabië. De situatie escaleerde begin 1991, na de beschuldiging aan het adres van Irak dat het regime van Hoessein beschikte over mas-

savernietigingswapens. Op initiatief van de VS en Groot-Britannië startte op 17 januari operatie *Desert Storm*: een coalitie van vierendertig landen voerde eerst een serie luchtbombardementen uit op Irakees territorium; later volgde een grondoorlog. In die dramatische setting liet ook Pax Christi zich niet onbetuigd. Van meet af aan volgde een resolute afwijzing van de Irakese annexering, maar de organisatie liep niet mee in het verhaal van de Verenigde Staten. Pax Christi wees op het noodzakelijke respect voor de rol van de VN — in VN-resoluties 660 en 661 werd de Irakese invasie illegaal verklaard en een onmiddellijke terugtrekking van de troepen geëist.

Danneels volgde de situatie op de voet, met name omdat vanuit de Amerikaanse tak van Pax Christi een verklaring verscheen op initiatief van de geëngageerde hulpbisschop van Detroit, Thomas Gumbleton. In die verklaring waarschuwde een dertigtal bisschoppen voor een escalatie van het conflict en verzetten zij zich tegen de interventie van het Amerikaanse leger. Gumbleton had al eind november 1990 gewaarschuwd dat de VN zich niet mocht laten misbruiken als een ‘instrument of war’. In die context van oplopende spanning reageerde ook Danneels, op 14 januari, een dag voor het verstrijken van een ultimatum aan het adres van Saddam Hoessein. De kardinaal richtte een dringend telegram rechtstreeks aan de Irakese leider, waarin hij met aandrang verzocht ‘om zijn troepen terug te trekken uit Koeweit en al zijn grieven op de vredesconferentie voor te leggen’. Tezelfdertijd vertrok een telegram naar president George Bush waarin Danneels ‘aanspoort om geen wapens te gebruiken op dit ogenblik van de crisis. Het embargo van de Verenigde Naties moet een adequate periode krijgen om te kunnen werken. [...] Een oorlog kan geen reële en permanente oplossing bieden voor de problemen die hebben geleid tot de huidige crisis.’

Danneels' telegrammen bleven onbeantwoord en waren een maat voor niets. Ondanks de uitdrukking van diepe persoonlijke zorg van de kardinaal dat 'oorlog altijd een mislukking is, en een nederlaag voor alle partijen' gingen de offensieven van start. Pax Christi paste zijn strategie aan en begin februari 1991 ging een boodschap naar de leden van de VN-Veiligheidsraad, waarin eens te meer aangedrongen werd op een onmiddellijke diplomatieke aanpak en op het herstel van de rol van de VN. Aan het einde van diezelfde maand richtten Danneels en de ondervoorzitters van de organisatie — bisschop Ernst en zuster Kathleen Pruitt — zich tot de paus. Ze gaven hun appreciatie te kennen voor de oproepen van paus Johannes Paulus II voor vrede en diplomatie. Meer nog, Danneels lanceerde in de media een oproep voor een bijeenkomst met religieuze leiders van verscheidene religieuze tradities, naar het model van de eerste Werelddag van het Gebed die de paus samengeroepen had in Assisi in 1986.

Een vriendelijk maar formeel Romeins antwoord kwam begin maart, ongeveer rond de tijd dat ook het Vaticaan stappen ondernam. Na de val van Bagdad en de Brits-Amerikaanse bezetting waren immers Iraakse troepen regio's in het Koerdische noorden en sjiitische zuiden van het land binnengevallen, met een Koerdische exodus als gevolg. Danneels was van 4 tot 6 maart uitgenodigd in het Vaticaan, voor een besloten top met vertegenwoordigers van de bisschoppenconferenties uit het Midden-Oosten. Verscheidene patriarchen van oosters-katholieke kerken waren er, evenals kardinaal Martini, als voorzitter van de Europese bisschoppenconferentie. De bijeenkomst, gericht op het bevorderen van vrede, interreligieuze dialoog en solidariteit in het Midden-Oosten, opende met een toespraak waarin aartsbisschop Jean-Louis Tauran — van het Staatssecretariaat — het standpunt van het Vaticaan toelichtte.

Centraal in dat standpunt stond de veroordeling van de Iraakse invasie in Koeweit als schending van de internationale

orde, maar vanuit Romeins oogpunt creëerde de crisis nieuwe voorwaarden voor de diplomatieke betrekkingen in het gehele Midden-Oosten — ook al omdat het tijdperk-Reagan nu definitief voorbij was. Tijdens de gesprekken kwamen ook de onderliggende problemen in de regio op tafel: de Palestijnen moesten het recht krijgen op een eigen territorium, Libanon had het recht op eenheid, onafhankelijkheid en soevereiniteit, en Israël moest gestimuleerd worden om in harmonie te leven met zijn buurlanden. Enkele van die boodschappen — zeer sterk gericht op het belang van interreligieuze dialoog — schemerden door in de persconferentie die Danneels gaf na zijn terugkeer in Mechelen. De Israëlische situatie bleef ook voor hem een aanhoudend zorgenkind. Jaren later (op 8 november 1995) schreef hij samen met secretaris De Jonghe emotioneel geladen brieven aan de Israëlische president Ezer Weizman en de Palestijnse leider Yasser Arafat, waarin hij uitdrukking gaf aan zijn ontzetting over de moord op Yitzhak Rabin. Interreligieuze dialoog zou een kernpunt worden in Danneels' engagement voor vrede, ook na zijn periode als voorzitter van Pax Christi.

De behoefte aan interreligieuze dialoog

Het besef dat de Arabische bevolking de Golfoorlog interpreteerde als een nieuwe kruistocht drong sterk door, ook in België. Danneels reageerde daarom niet alleen op het internationale forum. Daags na zijn terugkeer van de Vaticaanse top verscheen een gezamenlijke verklaring van de joodse, christelijke en moslimgemeenschappen in België, ondertekend door rabbi Albert Guigui van het Centraal Israëlitisch Consistorie, imam Sameer J.A. Radhi van het Islamitisch Cultureel Centrum van België, Martin Beukenhorst namens de Verenigde Protestantse Kerk in België en Danneels namens de rooms-katholieke kerk:

Wij verheffen onze stemmen vanuit een gezamenlijke bekommernis voor ware vrede. Een langdurige en rechtvaardige oplossing in het Midden-Oosten en de Perzische Golf kan enkel worden gevonden door een oprechte dialoog. We steunen elke stap in de richting van de opbouw van vertrouwen, en alle initiatieven die leiden tot een werkelijk vredesproces dat de fundamentele rechten en de veilige grenzen van alle volkeren in het Midden-Oosten garandeert.

Eind 1991 was Danneels present tijdens de synode over Europa, die al eerder in dit boek aan bod kwam. Wat we daar niet aanstipten, was de mate waarin zijn boodschap en taalgebruik doorspekt waren met het discours van Pax Christi. Danneels was er ook niet als enige vertegenwoordiger. Ook Owen Hardwicke, een lid van het internationale bestuur vanuit Wales, was in die decemberdagen in Rome als auditor — met een warm pleidooi voor Vaticaanse steun voor een verdrag tegen nucleaire bewapening. Gezamenlijk bespeelden Danneels en Hardwicke in hun interventies die thematiek tijdens de synode. De kardinaal schotelde de synodevaders de vraag voor of het kerkelijke standpunt van tijdens de Koude Oorlog in de nieuwe constellatie niet aan revisie toe was:

Het standpunt van de kerk over de toelaatbaarheid van nucleaire wapens en de geldigheid van nucleaire afschrikking is gekend. Het komt hierop neer: bij afwezigheid van een effectieve wereldwijde autoriteit die in staat is de vrede te verzekeren, en als voorlopige overgangsfase op weg naar een voortgaande bilaterale en gecontroleerde nucleaire ontwapening, erkent de kerk dat het bezit van kernwapens vooralsnog moreel aanvaardbaar is. Nu echter in recente internationale conflicten het gezag van de VN is toegenomen, en nu de twee nucleaire supermachten ern-

stige inspanningen leveren om tot een voortgaande ontwapening te komen, kan de vraag worden gesteld of de tijd niet rijp is voor de kerk om krachtig haar fundamentele stelling in herinnering te roepen: dat het bestaan van zulke wapens onverenigbaar is met een stabiele en gegarandeerde wereldvrede.

Het illustreert hoe Danneels' engagement in de vredesbeweging in de vroege jaren 1990 een steeds uitgesprokener vorm kreeg. Dat kenmerkt de aanloop naar de late meidagen van 1992, toen hij voor het eerst een internationale vergadering van Pax Christi moest voorzitten, in het Portugese Fatima. De rol van Danneels op die bijeenkomst was beperkt, maar de vergadering was voor hem van belang: zij maakte deel uit van het leergeld dat de kardinaal betaalde in de beweging. Zijn rol in besloten bijeenkomsten met het internationale bestuur was één zaak; nu moest hij overstappen naar een breed forum en de vele internationale actoren van Pax Christi in levenden lijve ontmoeten. Hij kwam er versterkt uit als uithangbord van de vredesbeweging.

Van Portugal naar Santo Domingo

De top van Fatima bood de gelegenheid aan de hoofdrolspelers van Pax Christi om zich voor te bereiden op de bijeenkomst van CELAM die in oktober 1992 in de hoofdstad van de Dominicaanse Republiek, Santo Domingo, zou plaatsvinden. Danneels was vertrouwd met CELAM sinds de verwickelingen rond de bevrijdingstheologie in 1984, maar bood nu vanuit een andere hoek een uitgestoken hand aan de Latijns-Amerikaanse basisbewegingen. Al in januari had hij zich met het algemene bestuur van Pax Christi gebogen over de vraag van Sergio Torres, van de Ecumenical Association of Third World Theologians (EATWOT), om een reflectiepaper aan te bieden voor de ge-

plande bijeenkomst van de Latijns-Amerikaanse bisschoppenconferentie. De voorbereiding daarvan was ophanden. Hoewel Danneels zelf niet naar Santo Domingo ging — wel een ruime delegatie van Pax Christi, met Halina Bortnowska en Mary Dennis — plaatste hij wel zijn handtekening onder een tekst waarin Pax Christi zich solidair betoonde met de basisgemeenschappen en de vredesbewegingen in Latijns-Amerika.

De verklaring riep op tot een kerkelijke schuldbekentenis in het licht van de vijfhonderdjarige ontdekking van het continent en de omgang met de *indigenous* en Afro-Amerikaanse volkeren. Daarnaast gaf zij onverholen steun aan de democratiseringsprocessen en initiatieven die zich richtten tegen schendingen van de mensenrechten. De ontvangst van dit alles op de CELAM-meeting liep minder vlot dan gehoopt. Nadat een delegatie van Pax Christi de tekst op 9 oktober aanbood aan CELAM-secretaris-generaal Raymundo Damasceno Assis, toen hulpbisschop van Brasilia, begonnen geruchten en persberichten te circuleren rond de verklaring van Pax Christi en andere verklaringen.

Onder druk van de negatieve berichtgeving zag de delegatie zich verplicht om de tekst te matigen. Ook de handtekening van de kardinaal verdween van de nieuwe tekstversie. De aandacht voor Latijns-Amerika zou echter een blijvend onderdeel vormen van Danneels' engagement. Een jaar na Santo Domingo hield Danneels de situatie in Haïti nauwlettend in het oog: een delegatie van Pax Christi trok naar het land en eind november van dat jaar ontmoette Danneels de Haïtiaanse spiritijnerpater Antoine Adrien voor een indringend gesprek over de fases op de weg naar democratie. Adrien was een sleutelfiguur in het verhaal rond de in ballingschap gestuurde president Jean-Bertrand Aristide, net als het Haïtiaanse Pax Christi-bestuurslid en de latere secretaris-generaal Claudette Werleigh. Zij was in de vroege jaren 1990 minister van Buitenlandse Zaken en zelfs voor een periode premier bij Aristide.

De crisis in ex-Joegoslavië

Tot de tragische gevolgen van de nieuwe wereldorde na 1989 behoorde de versplintering van de Balkan. De achtergronden van die conflicten in de jaren negentig gingen ver terug. Danneels leerde zien wat het gewicht van de geschiedenis was in het verhaal van naties en etnische en religieuze gemeenschappen.

Nadat het bewind van de Joegoslavische maarschalk Josip Tito in 1981 ten einde gelopen was, verhoogden de spanningen in het toenmalige Joegoslavië zienderogen. Tito's overlijden beëindigde een dictatoriaal bewind en de val van de Berlijnse Muur creëerde daarna een machtsvacuüm waarin klachten vanuit Servische hoek sterker aan de oppervlakte traden. Die gingen terug tot de onderdrukking van Serviërs door de Kroatische Ustaša-beweging van de jaren 1941 tot 1945, een regime geïnspireerd door het nazisme. Eind jaren 1980 rees het nationalisme in Joegoslavië tot een bitter hoogtepunt, waarbij de Servische leider Slobodan Milošević streefde naar een unitaire staat met machtsconcentratie in Belgrado. In maart 1989 waren de poppen aan het dansen: Milošević maakte een einde aan de relatieve autonomie van de provincies Kosovo en Vojvodina en lijfde ze op brute wijze in.

Intussen streefden Slovenië en Kroatië naar grotere autonomie, en — toen dat faalde — naar verdere onafhankelijkheid. Dit nationalistische antagonisme leidde in januari 1990 tot een clash tijdens het congres van de communistische partij, waar Servische gedelegeerden de Albanezen beschuldigden van genocide in Kosovo, en van separatisme en terrorisme met de steun van Kroaten en Slovenen. De laatste twee fracties stelden in oktober van dat jaar aan de andere republieken van Joegoslavië een model van confederatie voor. Na een ultieme weigering van Servische kant zette Slovenië de stap naar onafhankelijkheid en begon Joegoslavië uiteen te vallen.

Op de hoogte gehouden door rapporten van diverse contactpersonen uit de regio over de politieke en religieuze zijde van het conflict, volgden De Jonghe en Danneels met groeiende ongerustheid het proces van versplintering in de Balkan. Op 26 juni 1991 — nadat eind 1990 in een Sloveens referendum 95 procent van de bevolking zich voor onafhankelijkheid uitgesproken had — brak de Tiendaagse Oorlog uit, met gewapende strijd tussen de Sloveense strijdmacht aan de ene kant en het vooral uit Serviërs bestaande federale leger aan de andere kant. Het conflict eindigde op 7 juli.

Allengs werd de zaak complexer. Een korte situering kan helpen om Danneels' rol te belichten. Op de laatste dag van maart 1991 escaleerden de spanningen tussen de Kroaten en de Serviërs, met als gevolg de Servisch-Kroatische Oorlog die tot 1995 zou aanhouden, en waar Danneels zich sterk zou inzetten om de partijen mede aan te zetten tot verzoening. Na een referendum in mei 1991 verklaarde Kroatië zich op 25 juni 1991 onafhankelijk. Dit werd niet aanvaard door het regime in Belgrado, dat het Joegoslavische volksleger en Servische gewapende militieën inzette. In augustus van dat jaar werd hevige strijd gevoerd rond de stad Vukovar, die duurde tot het akkoord van Sarajevo op 2 januari 1992 een wapenstilstand bracht. Twee weken later erkende de VN de jonge staat Kroatië, en in februari werd UNPROFOR als beschermingsmacht gestuurd naar de door Servië bezette Kroatische gebieden. Het bestand zou niet overleven: begin 1993 voerden de Kroaten tegenaanvalen uit.

De zaken waren intussen nog op de spits gedreven toen in de tweede helft van juni 1992 ook het Kroatisch-Bosnische conflict ontvlamde rond Banja Luka en Sarajevo. Het recente akkoord van Graz (6 mei) voorzag in een tweedeling van Bosnië-Herzegovina: een Kroatische entiteit onder leiding van Mate Boban en een Servische onder Radovan Karadžić. Het akkoord was vooral bedoeld om de spanning tussen beide groepen te

doen afnemen en de situatie leefbaar te houden, maar de respectieve partijen in de regio zochten aansluiting bij Servië of Kroatië. De zaken escaleerden nog omdat Bosnische Kroaten zich gaandeweg keerden tegen de Bosniërs met wie zij tevoren geallieerd waren. Voortaan wensten ze aansluiting bij het Kroatië van Franjo Tudman. In oktober 1992 leidde dat tot etnisch-religieus getinte onlusten, waarna Kroatische troepen de Bosnische moslimbevolking aanvielen en een etnische zuivering aanrichtten. In mei 1993 volgde de belegering van de historische stad Mostar, en intussen arriveerden steeds meer radicale moslimstrijders die zich uitputten in acties tegen de Kroatische bevolking in Bosnië. Het conflict was niet alleen historisch, politiek en etnisch geladen, het trof ook het hart van diverse religieuze gemeenschappen: de moslimgemeenschap, de Servisch-orthodoxe kerk en de Kroatische rooms-katholieke gemeenschap.

Ontmoetingen in conflictgebied

Al die tijd volgde Danneels met argusogen de destabilisering van de Balkan. In juni 1991 gingen berichten uit naar de afdelingen van Pax Christi in de regio, waarin vooral de acties van het Servische volksleger betreurd werden. De kardinaal drukte de vrees uit dat ‘deze acties niet slechts bedoeld zijn om de eenheid van de Joegoslavische staat te bewaren, maar ook dienen om de machtspositie van het federale leger intact te houden’. Dat laatste werd afgewezen. Aan het einde van dat jaar lag ook deze problematiek ter tafel gedurende de Europasynode. In Rome, in de marge van de synode, leerde Danneels de katholieke stem in het conflict kennen tijdens een aantal belangrijke hoorzittingen van Pax Christi Internationaal in de Friezenkerk — waar medewerker Paul Lansu zich sterk voor inzette en waar een scala van thema’s (armoede, vluchtelingenproblematiek, ontwapening) ter sprake kwam. Zo luisterde Danneels op 10 december 1991 naar de toespraak van de Kroa-

tische bisschop van Krk, Josip Bozanić, en van bisschop Srećko Badurina van het bisdom Sibenik. Vooral de woorden van die laatste waren een eyeopener om de problematiek van het nationalisme te vatten:

Ik zou een theoretische discussie kunnen voeren over wat er negatief is aan nationalisme. Maar ik geef de voorkeur aan het bedenken van wat ik kan doen om mijn volk te vormen tot een culturele identiteit die niet tegen iemand is gericht. We moeten een onderscheid maken tussen het nationalisme van de onderdrukten en dat van de onderdrukkers. [...] Ik zet me ook in voor de bescherming en de veiligheid van de Serviërs in mijn regio. Ik hoop dat dit niet zal worden uitgelegd als een politieke interventie.

Danneels werd zich met de dag meer bewust van de gevoeligheden in ex-Joegoslavië. Intussen ontplooiden zich initiatieven om de partijen op neutrale bodem rond de tafel te krijgen. Van 21 tot 23 januari bijvoorbeeld, vond in Sankt Gallen een conversatie plaats tussen delegaties van de Joegoslavische katholieke kerk en de Servisch-orthodoxe kerk — op initiatief van de Conferentie van Europese Kerken (KEK). In diezelfde richting gingen de initiatieven van Pax Christi.

Te midden van het uitbarstende geweld trok — van 3 tot 11 april 1992 — een delegatie van Pax Christi naar het Servische Belgrado en naar Sarajevo, Bosnië-Herzegovina. Danneels was hierbij niet aanwezig; wel de Nederlander Jan ter Laak, de Vlaming Daniël Van Dael en de Duitse Balkanspecialist Thomas Bremer. De ontmoetingen waren geladen en de woorden van de katholieke aartsbisschop van Sarajevo, Vinko Puljić, lieten een diepe indruk na: ‘Schreeuw uit dat we gered moeten worden — de dreiging van genocide is hier uiterst reëel.’ Voor het gesprek met Puljić vonden gesprekken plaats met Ibrahim Spahić

van de moslingemeenschap en, in Belgrado, met patriarch Pavle en andere vertegenwoordigers van de Servisch-orthodoxe kerk. De reis van de delegatie werd later die maand tijdens het halfjaarlijkse internationale bestuur besproken en was een voorbode van meer. De aangeknoopte contacten en informatie vormden de aanzet tot actie op verschillende fronten: enerzijds nam de kardinaal contact op met enkele Belgische politici, anderzijds was er verzet van Pax Christi tegen de geplande tweedeling die uit de akkoorden van Graz zou volgen. Tevergeefs.

Naar aanleiding van de verdere escalatie in mei 1992 gingen twee brieven op de post die Danneels' handtekening droegen — beide verstuurd vanuit Fatima, waar hij op de internationale algemene vergadering aanwezig was. De eerste brief was gericht aan zijn Kroatische collega-kardinaal Franjo Kuharić van Zagreb. Danneels betuigde zijn steun aan de verklaring van de Kroatische bisschoppenconferentie, die eind openlijk het geweld veroordeeld had. Meteen volgde een oproep voor volgehouden dialoog.

Wij moedigen u aan om de dialoog met de Servisch-orthodoxe kerk, die in het begin van dit jaar werd aangegaan door een officiële delegatie van uw bisschoppenconferentie, te blijven openhouden. We denken verder dat dialoog met de moslingemeenschap van belang is voor de toekomst van uw land.

Eveneens op 30 mei ging er een brief naar de Servisch-orthodoxe patriarch Pavle, waarin de ontgoocheling doorklonk over de ontoereikende initiatieven van de internationale gemeenschap: 'Wij rouwen over het lijden, de dood en het verjagen van duizenden mensen.' Twee weken later volgde nog een stap: de Belgische aartsbisschop schreef opnieuw naar Belgrado, met de boodschap dat hij bereid was om zelf te komen.

Het plan werd grondig voorbereid in Mechelen, met Luigi Bettazzi. Die zou medio juli 1993 naar Belgrado reizen om het pad voor de kardinaal te effenen. Eind augustus vertrok Danneels dan, in het gezelschap van Etienne De Jonghe, Bettazzi en Bremer. Het doel was een dialoogproces met de Servisch-orthodoxe kerk op gang te brengen en de bereidheid tot dialoog met de Kroaten te peilen. De gesprekken verliepen moeizaam, maar waren niettemin van belang: Danneels en Pavle bespraken het diep menselijke leed van de verschillende gemeenschappen en kaartten het tere punt aan van een eventuele terugkeer van verjaagde Servisch-orthodoxe bisschoppen naar Kroatisch grondgebied. De tweedaagse kreeg een staartje: Danneels kwam onder grote druk te staan toen de Kroatische katholieken eisten dat hij ook hen zou bezoeken, en niet slechts de Servische kerkleiding.

Dus stapte Danneels op 28 oktober 1993 opnieuw op het vliegtuig, nu richting Zagreb. In het bijzijn van Etienne De Jonghe en Jan ter Laak informeerde hij Kuharić persoonlijk over de gesprekken van september. Het verzachtte de verhoudingen, maar confronteerde de kardinaal met de uitzichtloosheid van de situatie, toen het gezelschap een vluchtelingen-kamp in Kroatisch territorium bezocht. Ze namen voorts ook contact op met de katholieke bisschop van Banja Luka, Franjo Komarica, die doorging voor een man die steeds opriep tot dialoog. De vooruitzichten waren zonder meer verontrustend. Een reisrapport meldde dat 'kardinaal Danneels zei dat hij terugkeerde naar Brussel met ergernis over de complexiteit van de situatie, en dat hij, menselijk gesproken, geen einde ziet aan deze oorlog. Hij keert toch terug met een optimistisch gevoel vanuit het geloof dat men niet kan bidden tot dezelfde God en tegelijk elkaar blijven vermoorden.'

Gesprekken in Westmalle

Rond de jaarwisseling van 1993 en 1994 was de wereld getuige van de gevolgen van moordpartijen die slachtoffers maakten aan alle zijden. Camera's brachten massagraven voor het oog van de wereld en de internationale gemeenschap keek machteloos toe. Tegen die horizon zette Danneels in op meer intensieve dialoog als optie om verzoening tussen de partijen te bevorderen. Na overleg met het internationale bestuur van Pax Christi net voor Kerstmis reisde de kardinaal op 4 januari 1994 naar Rome. Hij was er te gast in een besloten top over de Balkancrisis, onder leiding van de paus en gemodereerd door kardinaal Roger Etchegaray (van de Pauselijke Raden *Cor unum* en *Iustitia et pax*). Die topbijeenkomst zocht naar wegen om de crisis mede te helpen oplossen. Samen met Thomas Bremer vertegenwoordigde Danneels er Pax Christi. De ervaring van de reizen en de dialoog werd ernstig genomen en aandachtig beluisterd. Ook het exposé over de historische aspecten van het Joegoslavische conflict wekte interesse. Voor Danneels was het contact met de speciale VN-gezant voor mensenrechten in ex-Joegoslavië, Tadeusz Mazowiecki, uiterst leerzaam.

Een nieuw initiatief stond op stapel in de eerste maanden van 1994, toen ook lokale Pax Christi-groeperingen, zoals de Italiaanse en de Nederlandse, acties ondernamen. In het vroege voorjaar stond een dialoogronde op stapel in de abdij van Westmalle. Daar arriveerde op 5 maart een delegatie van de Servisch-orthodoxe kerk, bestaande uit de metropoliet van Montenegro, Amfilohije Radović, de Servisch-orthodoxe bisschop van Boedapest, Danilo Krstić, en aartspriester Dragan Terzić, uitgever van het magazine *Pravoslavlje*. Van de zijde van Pax Christi waren Danneels en Bettazzi present, naast bisschop Ernst en Michel Van Parys. Verder was de Poolse Halina Bortnowska (van het internationale bestuur) van de partij, naast Bremer en ter Laak (die recent nog de conversaties met de Balkankerken bijge-

woond hadden op de Wereldraad van Kerken in Genève), Jo Hanssens (Pax Christi Vlaanderen), James Douglas (voor de Amerikaanse afdeling) en ten slotte Etienne De Jonghe en Paul Lansu.

Danneels lichtte de eerdere contacten toe, en verklaarde dat Pax Christi noch politieke noch economische macht had, maar vanuit een christelijke motivatie streefde naar dialoog en verzoening. Drie gespreksthema's stonden op de agenda. De rol van de geschiedenis in het hele Joegoslavische conflict was het eerste en meest fundamentele punt, omwille van de gevoeligheden rond de Ustaša-onderdrukking tijdens de Tweede Wereldoorlog. De herinnering aan de slachtoffers van de overwegend katholieke Kroatische fascistten in concentratiekampen als Jasenovac speelde inderdaad een sleutelrol in de actuele vijandschap. Hoe gevoelig de lectuur van het verleden voor alle zijden was, voelde Danneels in oktober van datzelfde jaar haarscherp nadat hij in een interview met Radio Vaticaan gewaagde dat onder de Kroatische fascistten van Ante Pavelić 'zeker meer dan een half miljoen mensen' van Servische zijde de dood vonden. Danneels kreeg de volle laag over zich van Kroatische zijde, die dat een grove overdrijving vond: een nijldige brief van kardinaal Kuharić en stapels video's en boeken over de geschiedenis van de Balkan in de jaren veertig werden afgeleverd aan de Wollemarkt. Danneels zat duidelijk in zijn maag met deze reacties. Hij liet het aan de medewerkers van Pax Christi om de gemoeieren te bedaren, maar hield zich voortaan ver van historische uitspraken.

Nu, in Westmalle, vroeg Danneels zijn Servische gesprekspartners of een te sterke klemtoon op de geschiedenis niet tot verlamming leidde en de weg tot dialoog blokkeerde. Was het denkbaar, zo opperde hij, om het gewicht van de geschiedenis niet allesoverheersend te maken en vooruit te kijken, vanuit een gedeeld aanvoelen dat elke religieuze traditie het welzijn van de concrete mens voor ogen dient te houden? Lag niet precies

in dat toekomstgerichte verlangen naar humanisering een grond voor vreedzame co-existentie? Die toekomstgerichtheid impliceerde voor hem ook de wederzijdse bereidheid om schuld te erkennen en bekering te zoeken. Het citaat uit het evangelie volgens Lucas dat boven de toegangspoort van Westmalle prijkt, werd onderwerp van gesprek: ‘Als gij u niet bekeert, zult gij allen omkomen.’

Het tweede thema van de gesprekken was de rol van de kerken om geweld en haat in te perken. Hier werd de gedeelde zorg voor humanisering een basiscriterium. Onder de partners was er zonder meer een consensus dat het recentelijk door de VS opgelegde embargo tegen Servië inhumain was: het trof een hele bevolking en was immoreel. Danneels bekritiseerde al eerder het embargo. Op de CCEE-bijeenkomst in Praag had hij zich verzet tegen de onhandige Amerikaanse ingreep in het conflict. Daarna kwam zowel de verhouding tussen de Servisch-orthodoxe en de Kroatische katholieke kerk ter discussie, maar ook de vrees van de Servische kerk voor de islam. Dialoog was ook hier van belang, gaf Amfilohije aan, omdat een traditie van gesprek met liberale moslims in Bosnië-Herzegovina nu op de helling stond en er behoefte was om de groeiende tendensen van moslimfundamentalisme in Bosnië te stoppen. De gesprekken van Westmalle vormden geen eindpunt, maar veeleer een uitgangspunt voor heel concreet handelen in de richting van verzoening: plannen werden opgezet om wederzijdse steun te bieden aan de bouw van een moskee in Banja Luka en van zowel een orthodoxe kerk als een rooms-katholieke kerk in moslimgebied.

Tot aan de Dayton-akkoorden

Midden in mei 1994 boog het internationale bestuur van Pax Christi zich andermaal over de Balkancrisis. De gesprekken van Westmalle konden geen vruchten afwerpen zonder verder con-

tact met alle drie de religieuze gemeenschappen in de verscheurde regio. Een delegatie onder de leiding van Danneels — nu met De Jonghe, Jan ter Laak, Heinz-Günther Stobbe en Thomas Bremer — reisde in de tweede week van juli 1994 naar Zagreb en Sarajevo. Ook de relaties met het patriarchaat van de Russisch-orthodoxe kerk werden ter ondersteuning aangehaald. Voorafgaand aan de Balkanreis trok Danneels (van 26 tot 28 mei) met Basil Hume, Oliver McTernan, jezuïet Philip Gudgeon en Etienne De Jonghe naar Moskou. Daar werden gesprekken aangeknoopt met patriarch Aleksis II en metropoliet Kirill.

De Kroatische gevoeligheden waren een leerschool geweest: anderhalve week na Moskou trok Danneels eerst naar de aartsbisschoppelijke residentie van Zagreb voor een diner met Kuharić. Pas 's anderendaags, op 9 juli, reisde hij onder de begeleiding van Belgische UNPROFOR-militairen naar Sarajevo voor gesprekken met aartsbisschop Puljić en hulpbisschop Sudar. In Sarajevo, de grootste stad van Bosnië-Herzegovina, vonden cruciale ontmoetingen plaats. Daaronder viel het gesprek met de Bosnische premier, maar net zo goed de conversatie — samen met de katholieke aartsbisschop Puljić — in de residentie van de grootmoefti van de islamitische gemeenschap, Mustafa Cerić. Het gesprek met Cerić en de islamitische denker en cultuuractivist Ibrahim Spahić wekte bij Danneels herinneringen op aan de gesprekken rond de Golfoorlog. Ook nu werd het conflict van moslimzijde gelezen als een vernietigingsoorlog van christenen tegen moslims. Daardoor groeide de radicaliserende reflex dat de moslims slechts op eigen kracht moesten overleven en niet op steun van de Europese Unie moesten rekenen. Cerić eiste dat er een christelijke schuldbekentenis zou volgen als enig pad naar verzoening. Daarnaast was ook in deze regio de positie van de katholieke gemeenschappen zeer precair omwille van de sterke identificatie van de Servisch-orthodoxe kerk met de Servische zaak.

De aanhoudende contacten met vertegenwoordigers van alle partijen typeren niet alleen Pax Christi's visie op volgehouden dialoog, ze onderstrepen ook Danneels' diplomatieke kwaliteiten. Hij hield ook Rome op de hoogte van de ontwikkelingen: op 15 september 1994 had Danneels een ontmoeting met Johannes Paulus II. In de nasleep van een pausbezoek aan Zagreb vijf dagen eerder gaf de kardinaal zijn visie op het conflict en op de redenen waarom het bezoek de spanningen niet had doen afnemen.

Op het niveau van de politiek zorgden eind 1994 onderhandelingen in Washington, onder impuls van oud-president Jimmy Carter, voor een broos bestand. In het voorjaar van 1995 flakkerde het geweld tussen moslims en Kroaten echter weer op in het westen van Bosnië-Herzegovina. Daarnaast was er als triest hoogtepunt de slachtpartij onder moslims in Srebrenica in juli van dat jaar, door Bosnische Serviërs. Danneels zag het met lede ogen aan, nadat hij kort tevoren kardinaal Puljić nog op gesprek gehad had in Mechelen en hij van 10 tot 11 juli (slechts dagen voor de etnische zuiveringen onder leiding van Ratko Mladić) deelnam aan een bijeenkomst van de KEK en het CCEE in het Hongaarse Pécs. Pas het najaar van 1995 zou meer rust brengen, door de onderhandelingen in Dayton eind november. In die context getuigde een brief van Danneels aan Jimmy Carter omtrent de ontwikkelingen in Banja Luka van zijn bekommernis tot op het laatste ogenblik:

Terwijl de vredesonderhandelingen in Dayton werken naar een blijvende oplossing voor het conflict in ex-Joegoslavië vrezen Pax Christi en ikzelf als internationaal voorzitter voor het lot van de overblijvende minderheid van burgers in het noordwesten van de zelfverklaarde Republiek Srpska in Bosnië-Herzegovina. Daarom willen we u wijzen op onze bezorgdheid voor hun situatie en u vriendelijk verzoeken omtrent deze zaken tussen te komen

bij de vicepresident van de Bosnische Serviërs, professor dr. Koljević.

Tussen Assisi en Khartoum

Als voorzitter van Pax Christi kwam het Danneels toe om de jaarlijkse vredesprijs van de beweging uit te reiken. Tweemaal op rij ging die naar mensen die zich bijzonder verdienstelijk getoond hadden in het Balkanconflict. In 1995 was dat Janina Ochojska, de stichteres van de Poland Humanitarian Action, die geprezen werd voor het opzetten van humanitaire hulpkonvooien naar voormalig Joegoslavië. Eind november 1996, in Graz, ging de prijs naar vier personen uit de Balkan (Franjo Komarica, bisschop van Banja Luka, Hadži Halilović, de moefiti van Banja Luka, de Servische Jelena Santić en de Kroatische Gordana Stojanović), die elk vanuit hun gemeenschap een blijvende stem voor verzoening betekend hadden.

Intussen stond Danneels eind mei 1995 mede aan het hoofd van een feestelijke wereldassemblee in Assisi. De vijftigste verjaardag van Pax Christi werd gevierd en vereerd met een pauselijke audiëntie op 29 mei, een week voordat Johannes Paulus II voor een tweede keer naar België kwam. De toespraak van de paus was deugddoend:

Bewegingen als de uwe zijn waardevol. Ze helpen om de mensen aandacht te doen krijgen voor het geweld dat de harmonie tussen menselijke wezens verscheurt die in het hart ligt van de schepping. Ze helpen het geweten te vormen zodat rechtvaardigheid en de zoektocht voor het algemeen welzijn kan gedijen in de verhoudingen tussen individuen en tussen volkeren. Dit zijn de grondslagen voor een duurzame vrede.

Voor Danneels was de top een feestmoment, maar ook het ogenblik waarop de leden van Pax Christi — door stemming — zijn mandaat bevestigden en zo aangaven dat zijn inspanningen gewaardeerd werden. Nog geen jaar later zou aan het vele reizen van Danneels echter een drastische halt toegeroepen worden, toen hij in allerijl een hartoperatie onderging en gedwongen werd tot rust. Intussen had de kardinaal er een heel andere ervaring opzitten: de burgeroorlog in Soedan.

Soedan: een geschiedenis van spanning

Net als in de Balkan leerde Danneels in Soedan snel dat verre historische achtergronden een lange en pijnlijke nasleep kunnen hebben. Sinds de tijd dat Soedan een Britse kolonie was, droeg het land de gevolgen van het tweesporenbeleid van het Verenigd Koninkrijk (de zogenaamde *Southern policy*) en ontwikkelde het zuiden van het land zich anders dan het noorden, waar de oude Mahdi-cultuur overheerste. Zuid-Soedan, in de ogen van Londen een buffer tegen de Arabische en islamitische cultuur, werd opengesteld voor christelijke missionering en kreeg het Engels als voertaal. De kloof tussen Noord en Zuid werd nooit werkelijk overbrugd na de onafhankelijkheid van het land in 1956, waarna traditionele islamitische partijen uit Noord-Soedan de dominantie kregen. Het zuiden van het land en de Nubabergen werden gemarginaliseerd — terwijl al voor de onafhankelijkheid het Anya-Nya-bevrijdingsfront strijd geleverd had voor een onafhankelijk zuiden.

De vroege jaren 1970 brachten het verdrag van Addis Abeba, afgesloten onder zuidelijke leiders samen met de Soedanese president Gaafar Nimeiry, een verdrag dat regionale autonomie opleverde voor drie zuidelijke staten (Bahr El Ghazal, Equatoria, Opper-Nijl), maar een decennium later werden deze autonomie en de relatieve gelijkheid van de islamitische, christelijke en animistische religies weggevaagd. Nimeiry voerde de sharia

in, herverdeelde het zuiden in drie delen en regeerde tot hij in 1985 door een militaire coup afgezet werd. De chaos groeide in de late jaren tachtig, tot in juni 1989 luitenant-generaal Omar Hassan Ahmed Al-Bashir een staatsgreep ondernam.

Die staatsgreep leidde tot een waterval van gebeurtenissen. Met Al-Bashirs Revolutionary Command Council (RCC) werd het krijgsrecht ingevoerd, werden in een pennentrek alle politieke partijen afgeschaft en verbannen, en belangrijke posities gingen naar leden van het National Islamic Front (NIF). Na 1989 werden vakbonden afgeschaft, mensenrechtenbewegingen verboden en steeds meer politieke gevangenen — stemmen als die van Sadiq al-Mahdi, die opriepen tot een meerpartijstelsel — vastgehouden en gemarteld in zogenaamde *ghost houses*. De ijzeren greep op de bevolking nam toe. Een jaar na de staatsgreep creëerde de overheid naast het leger een paramilitaire organisatie, de Popular Defence Force (PDF), en in 1992 werd ook de People's Police Force (PPF) opgezet als schaduworganisatie van de reguliere politie. Die zag toe op het gehoorzamen aan de islamitische gedragscodes. Daarmee was de tendens duidelijk: islamisering werd het politieke instrument om een uniforme nationale identiteit op te leggen aan een traditioneel pluriforme samenleving. Zowel christenen als animistische stammen raakten steeds meer in de verdrukking.

De problematiek raakte Danneels, wiens blik in de vroege jaren 1990 steeds strakker gericht was op het Afrika van beneden de Sahara. Hij onderhield contacten met Rwanda, Burundi en Zaïre — waarover meer in een volgend hoofdstuk — en reikte nog tijdens een bijeenkomst in Lissabon de vredesprijs uit aan Joaquim Pinto de Andrade, een Angolees mensenrechtenactivist en stichtend lid van de Popular Movement for Liberation in zijn thuisland. Intussen bood het pausbezoek aan de Soedaneese hoofdstad Khartoum in februari 1993 een momentum. Bijgewoond door een grote mensenmassa had het bericht van de christenen schrijnend geklonken: 'Ons, Soedanese christe-

nen, worden alle mogelijke toegangen tot de publieke en private sectoren ontzegd. We worden gedwongen om onnodige PDF-trainingen te ondergaan, waarbij we voortdurend worden onderdrukt, vernederd en geïslamiseerd.’ Het bezoek van Johannes Paulus II was evenwel een staatsbezoek, deels geregistreerd door het regime in Khartoum, en de aanwezigen kregen onvoldoende zicht op de situatie van de christenen in het zuiden. Dit werd duidelijk voor Danneels toen hij in augustus 1993 de Soedanese bisschop Paride Taban in Mechelen op de koffie had. Deze bisschop en voorzitter van de New Sudan Council of Churches (NSCC) ontvluchtte immers in 1992 zijn door regeringstroepen belaagde bisdom Torit en installeerde zich tijdelijk in Nimule, in de nabijheid van het uitgestrekte vluchtelingenkamp van Aswa, met een meerderheid van Soedanese christenen. Hij kende de problematiek uit de eerste hand.

Op bezoek bij Taban

Als niet-gouvernementele organisatie kon Pax Christi meer onder de radar werken dan de paus. In oktober-november van dat jaar vertrok, met medeweten van Danneels, een delegatie van Pax Christi Vlaanderen, Nederland en Italië — met Els De Temmerman, Jan Gruiters en Efrem Tresoldi — voor een missie naar Kenia, Oeganda en Soedan. Hoewel ook zij geen toegang hadden tot het Nubagebergte, legde de delegatie een rapport neer dat uitermate kritisch was voor het Soedanese regime. Een studie van Mathew Haumann bevestigt bovendien dat in Nairobi het volgende gerucht rondging:

Kardinaal Danneels is de paus niet, maar hij zou het op een dag kunnen worden. Net omdat hij niet de paus is hangt de voorzitter van Pax Christi ook niet af van diplomatieke belangen: hij is vrij om zich naar Zuid-Soedan te begeven en zijn solidariteit met de lokale kerk uit te drukken. Er

werd gesuggereerd dat zijn delegatie na een tussenstop in Leer, zou kunnen voortreizen naar Nimule waar Mgr. Paride Taban zich voorlopig heeft geïnstalleerd.

De voorbereiding van een dergelijk bezoek lag mee in de handen van Haumann, een Mill Hill-missionaris met Nederlandse roots die sinds 1988 actief was in Zuid-Soedan en nauw samenwerkte met Etienne De Jonghe en Jan Gruiters. Zij wensten de reisorganisatie in eigen handen te houden, ook al toonde de Belgische ambassade in Kenia zich hulpbereid en wilde de VN-vertegenwoordiging Danneels' komst al te graag benutten. Pax Christi beseftte echter dat humanitaire hulp onder VN-auspiciën afhing van de toestemming uit Khartoum en dat het regime daar mogelijk de VN onder druk zou zetten om Danneels weg te houden van de plaatsen waar het Soedanese drama het meest zichtbaar was.

Danneels vertrok op 25 februari 1994 naar Kenia voor een bezoek aan regio's die onder controle stonden van het zuidelijke Sudan People's Liberation Army (SPLA), maar waar Soedanese Antonov-vliegtuigen regelmatig bombardementen uitvoerden. Rome volgde alles van op een afstand maar was betrokken: kardinaal Sodano had als Vaticaanse staatssecretaris eerder die maand dossiers naar Mechelen gezonden met informatie over de kerk in Soedan. Het SPLA garandeerde de veiligheid... behoudens onvoorziene overheidsbombardementen. Voor dag en dauw vertrokken 's anderendaags twee vliegtuigjes van de luchthaven van Nairobi, één met de delegatie van Pax Christi onder de leiding van Danneels, vergezeld door Taban, het andere met Belgische en Nederlandse journalisten.

Tevoren had de delegatie de journalisten gesproken in Lokichokio. Er werd overeengekomen dat de journalisten de Soedanese bevolking zouden trachten te steunen door een vergeten conflict op de agenda te plaatsen. Al tijdens zijn gesprekken met Taban in 1993 gaf Danneels uiting aan zijn zorg om de

penibele internationale positionering van Soedan: de rapporten van het Amerikaanse Office of the Coordinator for Counterterrorism gaven aan dat de VS Soedan op de lijst van landen plaatste die terrorisme steunden, terwijl de regering in Khartoum het land als rolmodel voor een islamitische staat uitdroeg. Het officiële regime zocht aanhoudend contact met Iran en Libië en bood gastvrijheid aan een toen nog onbekende Osama bin Laden. Intussen bevond de bevolking in het zuiden zich in een voortdurend conflict met het noorden. Op het moment dat Danneels het zuiden van het land bezocht was ook het SPLA intern verdeeld en in onderling conflict.

Danneels en de delegatie bezochten als eerste het uiterst geïsoleerde Leer, in de Boven-Nijlprovincie. In tien jaar tijd hadden daar slechts drie eucharistievieringen plaatsgevonden en de internationale gemeenschap was volledig afwezig. De gemeenschappen in de regio's hadden het pausbezoek aan Khartoum met gemengde gevoelens gadeslagen. In Leer, waar alle conflicterende partijen — ook christenen — zich aan schendingen van mensenrechten bezondigden en waar een problematiek heerste van misbruik, ontvoering en zelfs verkoop van kinderen, ging Danneels voor in een eucharistie. Voor ongeveer vijfduizend aanwezigen hield hij een homilie, waarin hij uitdrukking gaf aan zijn bewondering voor de manier waarop de mensen midden in zware omstandigheden hun geloof levend hielden. 'De echte kathedralen', klonk het, 'zijn niet gebouwd uit stenen maar uit mannen en vrouwen.' De viering, bijgewoond door christenen van uiteenlopende kerken, maakte een diepe indruk. Ook op Danneels, die een boodschap van de Soedanese gelovigen opving die door merg en been sneed. Een van hen stelde dat 'wij soms jaloers zijn op de Bosniërs. Dáár sterven de mensen, maar ze sterven voor het oog van de camera's en de wereld is op de hoogte. [...] Hier in Zuid-Soedan gaan de mensen dood net als in Bosnië, maar niemand weet het

en niemand lijkt zich erom te bekommeren. Het lijkt alsof deze mannen en vrouwen sterven voor niets.’

De volgende stap was precairder. Op het programma stond een bezoek aan het vluchtelingenkamp nabij Nimule, aan de Oegandese grens. Voor het vertrek nog kregen de piloten van de delegatie een waarschuwing van het VN-personeel dat de veiligheid in Nimule niet gegarandeerd was. De onzekerheid of de VN al dan niet bespeeld werd door het regeringsregime, hing in de lucht. Toch besloot men, mede op advies van bisschop Taban, door te reizen naar Nimule. Daar werden Danneels en de andere leden van de delegatie afgezet — nog voor de nacht viel verlieten de vliegtuigjes uit veiligheidsoverwegingen het Soedanese territorium. De delegatie bleef ter plaatse.

De ochtend erop reed men per auto naar Aswa. De aanblik van een kamp met ongeveer tachtigduizend vluchtelingen was een confronterende ervaring voor Danneels. Het onthaal door deze ontheemde mensen, veelal van de Dinka-bevolking, was roerend: dansen en gezangen werden ten tonele gevoerd, en het greep naar de keel toen een groepje oorlogsslachtoffers met geamputeerde ledematen met behulp van krukken een dans uitvoerde. In de namiddag van die dag ging de reis huiswaarts, eerst naar Keniaans territorium, dan van Nairobi naar Brussel op 1 maart 1994. Bij zijn thuiskomst vernam Danneels dat de ochtend na hun bezoek aan het vluchtelingenkamp datzelfde kamp gebombardeerd was door overheidstroepen, met zeven doden en verscheidene gewonden tot gevolg... Aan de Soedanese christenen beloofde Danneels het verslag van het bezoek voor te leggen tijdens een opvolgbezoek, en ook Khartoum te bezoeken met een pleidooi voor dialoog. Op 18 april 1994 werd tijdens de Afrikasynode in Rome een hoorzitting gehouden over Soedan: ook daar werden ervaringen gedeeld. Pax Christi insisterde bij de opvolging van de Soedanese crisis krachtig op een staakt-het-vuren van alle partijen, op de dringende noodzaak van humanitaire hulp en op de fundamentele be-

hoefte aan dialoog tussen christenen en moslims in deze verscheurde regio.

The French Connection

Ook na de Afrikasynode bleef het plan van een tweede bezoek van kardinaal Danneels aan Soedan overeind. Het zou niet van een leien dakje gaan. In oktober 1994 nog verscheen een Pax Christi-rapport — van de hand van Gruiters — over Soedan onder de titel *The French Connection*. Het document hekelde de politieke, economische en zelfs militaire samenwerking tussen het Soedanese regime en de Franse overheid — waarbij die laatste aan het regime satellietbeelden bezorgde die door de Soedanese luchtmacht benut werden met het oog op bombardementen. Zowel Khartoum als Parijs bleken *not amused* met dit vervolg op Danneels' bezoek. Dat werd voelbaar tijdens het bezoek van bisschop Taban aan Danneels op 5 november, op een ogenblik dat de humanitaire crisis aanwakkerde (na de hervorming van Soedans negen provincies tot zesentwintig deelstaten) en in maandbladen als *New African Magazine* artikelen verschenen met koppen als *Sudan Abandons Peace and Resumes War*. Het omstreden rapport kwam ook ter sprake tijdens een lunch van Danneels met de Fransman Jacques Delors, die op dat moment zijn mandaat als voorzitter van de Europese Commissie afrondde.

Begin februari 1995 was het zover: met Jan Gruiters en Etienne De Jonghe waren de violen fijngesteld. Het programma voorzag onder meer in een ontmoeting met de Soedanese president en een bezoek aan een van de *ghost houses*. Op 6 februari 1995 werd Danneels een visum toegekend, dat diezelfde dag nog ingetrokken werd! Uit een persverklaring in Khartoum bleek dat de kritische houding van *The French Connection* uitdraaide op een '*French obstacle*'. De reden daarvoor was geopolitiek: het rapport had mede geleid tot een kritische resolutie van het Eu-

ropees Parlement en die leidde er weer toe dat geplande steun van het Internationaal Monetair Fonds aan het land bevroren werd. Danneels en Pax Christi waren personae non gratae geworden in Soedan, en diplomatieke pogingen konden het tij niet keren. Daags nadien ging een protesterende fax van het aartsbisdom naar Belgisch ambassadeur Benoît Cardon de Lichtbuer in Caïro, die ook de relaties met Soedan behartigde. Het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken gaf zijn ambassadeur opdracht om protest aan te tekenen bij zijn Soedanese collega in Egypte. Tevergeefs. Als troostoplossing werd in mei van dat jaar bisschop Taban uitgenodigd voor de wereldassemblee in Assisi.

Al in het najaar van 1995 leek het er even op dat de autoriteiten in Khartoum zouden instemmen met een bezoek van de kardinaal, maar een gesprek van Jo Hanssens met de Soedanese ambassadeur Abdelrahim Khalil in Brussel maakte duidelijk dat het Soedanese *njet* niet te keren viel, ook niet toen premier Jean-Luc Dehaene ingeschakeld werd om de toegang tot Soedan te verzekeren. De zorg omtrent de toestand bleef onverminderd, blijkens een brief van Danneels aan president Al-Bashir van begin november 1998 — waarin de kardinaal zich diep bezorgd toonde door ‘berichten omtrent de opsluiting en berechting van priesters Lino Sebt en Hillary Boma. Deze twee priesters bevinden zich onder de 28 personen die zijn beschuldigd van betrokkenheid bij de bomaanslagen van 30 juni in Khartoum.’ Danneels gaf aan dat hij had ‘gehoopt dat de Soedanese regering een eerlijke en snelle rechtsgang zou verzekeren in overeenstemming met de erkende internationale standaarden zoals die vervat liggen in de Universele Verklaring van de Mensenrechten’.

De internationale campagnes

De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens stond centraal in het engagement van voorzitter Danneels. Naast de missies van Pax Christi was hij nauw betrokken bij een ander aspect van de vredesbeweging: internationale ontwapeningscampagnes. De rol van de kardinaal daarin groeide na het voorjaar van 1996, toen zijn hartconditie hem dwong om minder te reizen en de accenten te verleggen. De periode 1997 tot 1999 stond daardoor opvallend in het teken van de acties voor ontwapening en tegen de doodstraf. Wat dit laatste betreft, sloot hij aan bij het streven van Johannes Paulus II om met de millenniumwende van 2000 een moratorium te bereiken op de doodstraf.

Beide thema's — ontwapening én afschaffing van de doodstraf — nestelden zich in de kern van Danneels' denken en doen. Zijn christelijke humanisme bood een grond voor verzet tegen elke vorm van dehumanisering. Juist hierop hamerde hij tijdens zijn voorlaatste internationale vergadering, in juli 1997 in Londen. En later dat jaar, in december, besprak Danneels met de leden van het internationale bestuur de richting die men zou uit gaan met de campagnes. Danneels was nog onder de indruk van de jaarlijkse Conference on Christian Approaches to Defence and Disarmament (CCADD) die hij in de overgang van augustus naar september bijgewoond had in Belém. Ook op de agenda van het internationale bestuur stond de toespraak die Danneels — op 9 december — zou geven tijdens een receptie van Pax Christi in het Belgische federale parlement, met de steun van Senaatsvoorzitter Frank Swaelen (CVP) en Kamervoorzitter Raymond Langendries (PSC). De kardinaal liet de thema's van doodstraf en ontwapening de boventoon voeren. Hoewel hij zelf geen politieke kleur vertegenwoordigde of een politiek ambt bekleedde, was het naar zijn aanvoelen de taak van een kerkleider om de politieke klasse te wijzen op haar noodzake-

lijke steun aan ontwapeningsprocessen, zowel aangaande handwapens als nucleaire bewapening.

Wellicht het opvallendste moment in dit kader was Danneels' aanwezigheid in Genève op 27 april 1998. Het gebeuren werd nauw gevolgd door de pers, omdat het niet alledaags was. In overleg met zijn achterban en met de vertegenwoordiger van het Vaticaan bij de VN in New York, bisschop Renato Martino, was de voorzitter van Pax Christi bereid gevonden tot het ondertekenen en publiceren van een gezamenlijk statement met Konrad Raiser, secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken. Beiden deden dit naar aanleiding van de vernieuwing van het nucleaire non-proliferatieverdrag van 1968 na drie decennia. Het statement was illustratief voor de ernst van Danneels' engagement, omdat het verderging dan de officiële positie van de katholieke kerk en het de boodschap van de verscheidene christelijke tradities ondubbelzinnig opentrok:

De tijd is gekomen om de planeet aarde voorgoed te ontdoen van nucleaire wapens — allemaal, overal... Nucleaire wapens, of ze nu effectief worden gebruikt of dienen als bedreiging, zijn een grof kwaad en moreel fout. Als instrument van massavernietiging slachten nucleaire wapens de onschuldigen af en vernielen ze het milieu. Dit was zeer duidelijk in Hiroshima en Nagasaki. Hetzelfde resultaat zou waarschijnlijk worden bereikt bij enig verder gebruik, en het zou wellicht nog erger zijn vanwege de toegenomen vernietigende kracht van moderne nucleaire wapens.

Het einde van een mandaat

Ook na het neerleggen van zijn Pax Christi-mandaat in 1999 bleef kardinaal Danneels hameren op het thema van ontwapening. Zo verzette hij zich in 2000 krachtig tegen de versprei-

ding van nucleaire kortereafstandswapens. Twee jaar voordien, eind 1998, kwam effectief het einde van Danneels als gezicht en stem van Pax Christi Internationaal in zicht. Met zijn algemene bestuur bereidde hij de internationale vergadering voor die eind juni 1999 op stapel stond in het Jordaanse Amman en in Jeruzalem. In de aanloop daartoe had de kardinaal voortdurend overleg met Etienne De Jonghe, want er moest een lijst met mogelijke opvolgers opgesteld worden op grond van de adviezen van de nationale afdelingen én een slotbalans van een decennium vredesengagement. Dat alles moest gepresenteerd worden tijdens een internationale vergadering die onder zeer argwanend toezicht stond van de Jordaanse veiligheidsdiensten — die alle documenten van de bijeenkomst wilden inzien, wat door de organisatie voorzichtig omzeild werd. De aanwezigen spraken ook af dat, wanneer er vertegenwoordigers van de autoriteiten de vergaderzaal zouden binnenkomen, ze zouden doen alsof er gebeden werd in plaats van vergaderd en dat politiek gevoelige thema's niet openlijk bediscussieerd zouden worden.

Zijn terug- en vooruitblik presenteerde Danneels een dag nadat hij in Bethleem de eucharistie gevierd had. De afscheidspeech drukte een diepe zorg uit omtrent het conflict in Kosovo dat in alle hevigheid losgebarsten was. Voorts prees hij het groeiende aantal ledenorganisaties van Pax Christi voor hun blijvende inzet. De beweging moest er een zijn en blijven die de omslag moest realiseren 'van een cultuur van het geweld naar een cultuur van de vrede'. Tegen die horizon legde hij, aan Pax Christi in het algemeen en aan de Latijnse patriarch van Jeruzalem Michel Sabbah (die hem opvolgde) in het bijzonder, welomlijnde aandachtspunten voor. Het betrof verontrustende tekenen des tijds die hem — ook binnen de eigen Belgische context — na aan het hart lagen: de diepe culturele wortels van nationalisme en hoe dat laatste misbruikt wordt om racisme en discriminatie te legitimeren. Danneels' eigen terugblik maakt

alvast duidelijk dat hij aantrad en actief was op een cruciaal moment in de geschiedenis:

In Wenen, in 1990, werd ik verkozen tot internationaal voorzitter van Pax Christi, als opvolger van een van de grote kerkleiders van onze tijd, kardinaal Franz König. De val van de Berlijnse Muur en de daaropvolgende omwentelingen in het politieke landschap in 1989 en de vroege jaren 1990 leidden tot de hoop op een nieuw tijdperk. Maar deze periode na de Koude Oorlog, toegejuicht door velen als een ‘nieuwe wereldorde’ en als hoop en belofte op een meer vredige wereld, bleek dat helemaal niet te zijn. De woorden ‘nieuwe wereldorde’ waren nog niet koud of de wereld was getuige van spanningen en geweld.

Hoofdstuk 18

TUSSEN LAKEN EN KINSHASA

Zoals ieder jaar op 21 juli, ontmoette kardinaal Danneels in 1993 koning Boudewijn ter gelegenheid van het *Té Deum*. Die ontmoeting verschilde weinig van voorgaande, al maakte de vorst op enkele aanwezigen een vermoeide indruk. De gevolgen van de openhartoperatie die Boudewijn ondergaan had, lieten zich gevoelen en de kardinaal was in de afgelopen jaren getuige geweest van de verzwakkende gezondheid van de koning. Toch kon hij niet bevroeden dat de toespraak die dag — waarin Boudewijn na het recente Sint-Michielsakkoord opriep tot een duurzame communautaire vrede in het land — de laatste zou zijn die de koning tot de natie richtte. Terwijl het vorstenpaar zich na de nationale feestdag terugtrok in zijn buitenverblijf in het Spaanse Motril, vertrok ook Danneels twee dagen na het *Té Deum* op reis. Op een ogenblik dat in Centraal Afrika de politieke en etnische spanningen hoog opliepen, ging de kardinaal naar Kigali, Rwanda. Hij zou een retraite gaan preken in Kabgayi, en prominent op het programma van Danneels stond de steun die hij zou verlenen aan het recente initiatief om een lokale afdeling op te richten van Pax Christi.

Sinds Danneels' eerdere reis in 1991 was zijn aandacht voor Rwanda nooit weggeëbd. De contacten met missionarissen als Jef Vleugels zorgden er bovendien voor dat hij ruim voor het drama van de Rwandese genocide betrokken was bij het land. Ook naderhand, toen de drieste voorspelling van Robert Kaplans essay *The Coming Anarchy* bewaarheid werd, bleef die betrokkenheid. Danneels ontving meermaals de bisschop van

Butare in Mechelen en sprak in mei 1994 lang met missionarissen die de regio ontvlucht waren. Die gesprekken hielpen hem ook om later, op 5 december, het gesprek aan te gaan met Paul Kagame, toen de Rwandese minister van Defensie. Rustig doch dwingend bleef Danneels bij zijn klemtoon op de behoefte aan verzoening en de erkenning van schuld aan alle zijden in een etnisch conflict dat de regio van de Grote Meren zou blijven destabiliseren. Vredeswerk was geen luxe. Danneels stapte dus op 23 juli 1993 aan boord van vlucht SN563 naar het hart van Afrika. De ochtend erna werd hij op de luchthaven van Kigali opgewacht door de Belgische ambassadeur.

De kardinaal zou zijn reis niet beëindigen zoals voorzien. Op 31 juli overleed koning Boudewijn immers op het terras van zijn Spaanse zomerresidentie. Eerste minister Jean-Luc Dehaene hield het nieuws uit de media tot na middernacht, maar intussen werden de nodige instanties gewaarschuwd. Bij afwezigheid van de kardinaal bereikte het nieuws van de overleden koning privésecretaris Brieven, in de nacht van 31 juli op 1 augustus. Diezelfde nacht nog, enkele uren nadat in de Wetstraat de premier overlegd had met het kernkabinet en met de kabinetschef van de koning, Jacques van Ypersele de Strihou, ging een dringend telegram van het aartsbisdom naar de Belgische ambassade in Kigali met de korte boodschap: 'Gelieve kardinaal Danneels met de hoogste urgentie op de hoogte te stellen van het overlijden van de koning.'

Vroeg die eerste augustusdag werd Danneels bereikt op de Foyer de Charité van Remera, waar hij de avond tevoren gearriveerd was. Meteen moesten er maatregelen genomen worden voor een terugreis. De verwachting was dat de begrafenis van de koning op 6 augustus zou plaatsvinden, en de kardinaal zou als hoofdcelebrant moeten voorgaan. Terwijl Danneels zich klaarmaakte voor de terugreis uit Centraal Afrika — vanwaar toen ook Wilfried Martens moest terugkeren — werd in Mechelen een mededeling van de bisschoppenconferentie opgesteld

waarin aan alle parochies van het land gevraagd werd om gebed voor de overleden koning. Op 1 augustus pikten ook de Vaticaanse diensten het nieuws op en arriveerde een telegram aan de Wollemarkt van nuntius Giovanni Moretti voor de afwezige kardinaal: ‘Geachte eminentie, wil alstublieft telefoneren met Mgr. Tauran.’ Het Vaticaanse Staatssecretariaat wenste op de hoogte te zijn.

In de ochtend van 3 augustus — daags nadat het stoffelijke overschot van Boudewijn gerepatrieerd was en aangekomen in Melsbroek — landde Danneels op Belgische bodem. Zijn secretaris berichtte meteen over de gebeurtenissen, en de kardinaal stapte in een logistieke mallemploeg die aanhield tot het moment van de begrafenis, vier dagen later. Zijn eerste zorg was niettemin een herderlijke: een bezoek brengen aan koningin Fabiola, in Laken, nog diezelfde dag.

Intussen moest de uitvaartplechtigheid georganiseerd worden. De kardinaal stond die dagen in nauw contact met de protocoldienst van Binnenlandse Zaken, waarmee geregeld werd dat achttien Belgische bisschoppen tijdens de uitvaart aanwezig konden zijn voor de concelebratie. Het was een zeldzaam moment in de geschiedenis van de Belgische kerk. Eenzelfde zeldzaamheid gold de hele situatie überhaupt: de lange regeerperiode van Boudewijn en het feit dat voor het eerst sinds de jaren dertig een regerende koning was overleden, plaatsten premier Dehaene voor kopzorgen. De kardinaal had op dat punt minder problemen, aangezien hij in de voorbereiding van de liturgie deels kon terugvallen op de uitvaart van Leopold III die hij in oktober 1983 geleid had.

De kranten van die dagen puilden uit van de katernen en extra edities met informatie over Boudewijns verleden, de indrukwekkende rouw van het Belgische volk — met eindeloze rijen mensen om het stoffelijk overschot te groeten — en de op handen zijnde uitvaart. Danneels stond voor de delicate op-

dracht om die begrafenisplechtigheid te leiden, in aanwezigheid van een rist gekroonde en ongekroonde staatshoofden en vertegenwoordigers — zo was naast de Nederlandse koningin Beatrix en de Franse president François Mitterrand ook kardinaal Sodano aanwezig als Vaticaanse vertegenwoordiger. Op 6 augustus stond in de Brusselse kathedraal de generale repetitie gepland, wat betekende dat de liturgische dienst op dat moment geheel bijgesteld moest zijn. Danneels zelf deed aan de leden van het hof suggesties voor de muziekkeuze — werken van Johann Sebastian Bach, naast het *Stabat Mater* van Pergolesi en muziek van Henry Purcell — en sleutelde aan de tekst van zijn homilie. Hij putte daarbij uit het gesprek met Fabiola, uit zijn eigen ervaringen met de koning, maar hij had ook de steun van UCL-professor André Molitor. Molitor, een uitmuntend intellectueel en voorheen jarenlang de uiterst discrete kabinetschef van Boudewijn, droeg een reeks gedachten en suggesties aan waar de kardinaal dankbaar gebruik van maakte. Op de avond van 5 augustus was alles gereed. De tekst van de homilie — in de drie landstalen — werd onder embargo bezorgd aan de nieuwsdiensten en aan de leden van het diplomatieke korps.

Op 7 augustus ging de kardinaal voor in een dienst die internationaal gevolgd werd op de televisie. In België beslisten de televisiezenders RTBF, BRTN, VTM en RTL om de handen in elkaar te slaan voor een rechtstreekse uitzending van de uitvaart. Die plechtigheid werd bewust sober gehouden en maakte daardoor een diepe indruk op de vele aanwezigen, binnen en buiten de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekathedraal. De keuze voor opvallend veel wit in de liturgie versterkte die indruk: naast paars als de officiële liturgische rouwkleur, had de koningin-weduwe erop gestaan om de kleur van de verrijzenis en de hoop prominent aanwezig te stellen. Fabiola zelf verscheen geheel in het wit.

Danneels' homilie behoorde tot de meest indrukwekkende onderdelen van de dienst. Ze getuigde van zijn gave om voor

de meest uiteenlopende toehoorders de juiste toon te vinden en zocht zowel aansluiting bij het thema van de toespraak van Boudewijn van 21 juli — de communautaire spanningen in het land — als het thema van het lijden van de vorst zelf. De kardinaal trok die lijn verder en bood een warme schets van de koning als een toonbeeld van moraliteit. Het portret van de diepgelovige koning was zo opgesteld dat het de bevolking een spiegel voorhield:

Deze koning-herder is bovenal ook een model geweest voor zijn volk. Hij heeft het voorbeeld gegeven van een fijn geweten, uiterst delicaat, gevoelig voor de geringste morele en spirituele impulsen. Het geweten was voor hem iets absoluuts: het was de stem van het diepste in de mens en de stem van God. Hij heeft zijn geweten steeds gevolgd, zelfs met risico's voor zijn persoonlijke belangen, zelfs met het gevaar dat het koningschap zelf in vraag werd gesteld. Voor hem was het menselijk leven die prijs waard. Men zei dat hij al te gevoelig was voor de morele dimensie van de dingen. Die kritiek was in zijn oren eerder een woord van lof. Als men het verdedigen van de grote waarden van onze westerse beschaving en zelfs van de beschaving in het algemeen, de promotie van het gezin, voorrang geven aan hen die geen werk hebben, aan de uitgestotenen, aan de armen, aan de mensenrechten, aan de internationale orde, als men dat 'te moreel' noemt, zouden wij dan niet allen beter te moreel zijn, naar zijn voorbeeld?

Deze woorden maakten indruk en zouden later door kardinaal Suenens opgenomen worden in een opmerkelijk boek over de overleden vorst. Danneels' slotwoorden, die rechtstreeks aan Boudewijn gericht waren, maakten de tongen los: 'Wij vragen ten slotte nog iets dat u ons niet kan weigeren: bid nu voor ons!'

In katholieke milieus ver buiten de landsgrenzen werd dit, samen met de uitspraak dat België met Boudewijn een ‘bemiddelaar’ ontving tussen God en de mens, opgevat als een oproep tot zaligverklaring van de koning. Op dezelfde dag nog begonnen op het aartsbisschoppelijke paleis reacties binnen te komen van mensen — gelovig en ongelovig — die hun ontroering te kennen gaven aan Danneels en hem uitgebreid dankten voor zijn rol als vertolker van de nationale rouw. Danneels’ goede vriend en agnosticus Leo Moulin verwoordde de gevoelens nog het meest eenvoudig in een brief: ‘Samen met heel België heb ik naar u geluisterd. Moet ik nog toevoegen dat ik totaal akkoord ga met wat u zo mooi gezegd hebt? Hoe zou het anders kunnen?’

Mobutu Sese Seko

Aan het begin van dit hoofdstuk werd melding gemaakt van Danneels’ Afrikareis. De begrafenis van de koning zorgde er in omgekeerde richting voor dat een aantal prominenten uit Afrika nu naar België reisde. Onder hen bevonden zich drie bisschoppen uit Zaïre: kardinaal Frédéric Etsou van Kinshasa, bisschop Faustin Ngabu van Goma en aartsbisschop Laurent Monsengwo van Kisangani. Eén man was prominent afwezig: Mobutu Sese Seko, de president van de voormalige kolonie. Die afwezigheid was het resultaat van de aanhoudend verslechterende relaties tussen de Belgische staat en het Zaïrese bewind. Al in januari 1993 had de Belgische vorst van zijn kant de afstand gemarkeerd door op de receptie van het Hof voor het diplomatieke korps twee ambassadeurs niet te inviteren: de ambassadeur van Irak en de Zaïrees Jean-Pierre Kimbulu. Nu, bij het overlijden van Boudewijn, werd het politieke besluit genomen om ook Mobutu niet op de gastenlijst te plaatsen. Die zag dit als een diep kwetsend gebaar, terwijl toch de door hem gesteunde regering van premier Faustin Birindwa in Zaïre al op

31 juli 1993 de nationale rouw afgekondigd had vanwege de dood van de koning. Extra pijnlijk voor Mobutu was de aanwezigheid van Laurent Monsengwo, iets wat niet minder dan een politiek statement was. Ook Danneels was zich zeer bewust dat de openlijke steun van zowel de Belgische staat als van de kerk aan Monsengwo een culminatiepunt vormde in een proces dat al jaren aansleepte.

De val van de Berlijnse Muur hertekende ten slotte niet alleen de Europese machtsverhoudingen, maar veranderde de mondiale relaties. Voor het Zaïre van Mobutu betekende dit concreet dat de trojka van landen die zich traditioneel bemoeiden met Centraal Afrika — de VS, Frankrijk en België — haar politieke agenda wijzigde. Mobutu, die altijd prat ging op goede relaties met president George Bush, begon te ervaren dat in samenspraak met Frankrijk en België — waar sinds de regering-Dehaene de socialist Willy Claes de portefeuille van Buitenlandse Zaken hield en zijn partijgenoot Erik de Rycke die van Ontwikkelingssamenwerking — steeds meer druk gezet werd om werk te maken van democratisering. Was een vroeger conflict tussen België en Zaïre in juli 1989 bijgelegd met het akkoord van Rabat (ondertekend door Mark Eyskens, die zich tevreden toonde over een clausule waarin democratisch bestuur nagestreefd werd), in het begin van de jaren negentig kantelden de verhoudingen alweer. In de periode tussen 1990 en het overlijden van Boudewijn zou Monsengwo een sleutelrol gaan spelen, met de steun van kardinaal Danneels.

De goede verhoudingen tussen Danneels en Monsengwo, die in 1980 tot hulpbisschop van Inongo aangesteld was en spoedig aan het hoofd stond van de Congolese bisschoppenconferentie, gaan terug tot de vroege jaren tachtig. Al in dat jaar bezocht de Belgische aartsbisschop de Congolese hoofdstad, en Danneels' fascinatie voor het gigantische land groeide in de jaren daarop. Monsengwo zelf was kind aan huis bij

Gaston (Vaast) Leysen in Brasschaat. Het was ook in Leysens villa dat Monsengwo en Danneels elkaar voor het eerst troffen. In de tweede helft van de jaren tachtig werden Danneels' contacten met Congo intensiever, en in de marge van de Afrikareis van paus Johannes Paulus II in 1985 kwam hij in nauwer contact met de kardinaal van Kinshasa, Joseph-Albert Malula. Tijdens de synode van 1985 was Malula — een groot voorstander van een 'Afrikaanse kerk' die trouw is aan haar eigen lokale tradities en inworteling — een van de voorzitters. In het jaar erop was het Monsengwo, inmiddels hulpbisschop van het uitgestrekte aartsbisdom Kisangani, die het reisprogramma opstelde voor een verblijf van Danneels van net geen maand in Zaïre. Op 23 juli 1986 vertrok de kardinaal naar Kinshasa, bezocht er de Belgische ambassade en reisde vervolgens door naar uiteenlopende plaatsen, waaronder Matadi, Boma, Kananga en Kisangani. Het gaf Danneels — die zich in zijn reisnotities verwonderde over het nog steeds grote aantal blanke missionarissen — een indruk van het land, de mensen en gewoontes en van de complexe politieke situatie, die op dat ogenblik relatief rustig was maar die geen ruimte bood voor democratie en mensenrechten. Danneels kende de regio intussen steeds beter, nadat hij in januari van dat jaar ook Burundi en Rwanda bezocht had.

Escalatie in Katanga

Eind 1989 werd de druk op het regime van Mobutu om een democratisch bestel in te voeren groter. Terwijl de diplomatie een hoge vlucht nam, werd ook Danneels geïnformeerd. Een week voor Kerstmis 1989 bezocht Monsengwo hem aan de Wollemarkt. In Zaïre liepen de spanningen op — de kritiek op het regime groeide. In april 1990 uitten universiteitsstudenten op de campus van Lubumbashi scherpe kritiek op Mobutu en zijn 'consultations populaires'. Aan de andere zijde van het land, in Kinshasa, vielen studenten enkele afgevaardigden aan die

openlijk hun enthousiasme toonden voor het beleid. Deze studenten werden gearresteerd. In de eerste week van mei 1990 ontstond een protestbeweging van studenten aan beide universiteiten. Het regime reageerde met bloedvergieten: in de nacht van 11 op 12 mei werden verschillende studenten in Lubumbashi vermoord. België verbrak de diplomatieke betrekkingen met het regime van Mobutu en in Zaïre zelf groeide de oppositie zienderogen. Ook voor kerkelijke leiders als Monsengwo raakte de maat vol. De acties van het Zaïrese leger waren bovendien etnisch getint en veroorzaakten een groeiende chaos. In de zomer van 1990 bezocht Monsengwo België en stelde hij als geprivilegieerde getuige Danneels persoonlijk op de hoogte van de Zaïrese chaos. Tijdens een onderhoud ten huize Vaast Leysen midden februari 1991 werd voor de kardinaal duidelijk dat Monsengwo het verlangen koesterde om niet langer enkel een kerkelijke, maar ook een politieke rol te spelen in zijn geboorteland. Dat Lubumbashi dat jaar het tafereel vormde van groeiende etnische spanningen versterkte dat voornemen.

Op 7 augustus 1991 werd in het massieve Volkspaleis in Kinshasa de Nationale Soevereine Conferentie (CNS) opgericht. De CNS vormde het antwoord op de Zaïrese wantoestanden en was bedoeld als een poging om de nationale instellingen beter te doen functioneren. Gedurende die zomer bleef echter een klimaat van onveiligheid en geweld heersen, ook in Kinshasa. Een teken van hoop was de beslissing van Mobutu, op 30 september, om Etienne Tshisekedi aan te stellen als premier van Zaïre. Zijn beleid zou van korte duur zijn: vijf dagen na het aantreden van de regering-Tshisekedi op 16 oktober verklaarde Mobutu de premier in de onmogelijkheid om te regeren en kort daarop stelde hij Bernardin Mungul Diaka aan als premier. Ook die werd eind november vervangen door alweer een nieuwe premier, Jean Nguza Karl-i-Bond. De voortgang van de Nationale Soevereine Conferentie leed onder de politieke instabiliteit en de openlijke tegenkanting van de president.

Ook Monsengwo kreeg tegenkanting van het regime. In verwarrende omstandigheden berichtte het persagentschap Belga in november 1991 over een vermeende gewapende inval in het appartement van de bisschop. Intussen woedde het conflict in Lubumbashi onverminderd voort. Op 27 september 1991 deed kardinaal Danneels een duidelijke oproep: 'Wij delen het lijden en de ongerustheid van allen, Zaïrees of Europeaan, die het slachtoffer zijn van de omstandigheden in Zaïre en willen ons medevoelen uitdrukken met de Zaïrese en Belgische families van bij ons die leven in de bezorgdheid om hun naasten die ginds gebleven zijn.' Danneels' sympathiebetuiging aan de slachtoffers van het regime was niet aan dovemansoren gericht. Op 28 oktober, vanuit een zeer precaire situatie, schreef Eugène Kabanga Songasonga, aartsbisschop van Lubumbashi, de kardinaal aan met een noodkreet:

Aan kardinaal Danneels. S.O.S. Met in gedachten de mis-siebroeders en -zusters die ervoor kozen om uit solidariteit bij ons te blijven en waarvan de huizen zullen worden vernield en zichzelf zullen worden aangevallen, vraag ik u om al uw invloed te gebruiken bij de koning en de Belgische staat opdat ons muitende leger zijn gewelddadigheden stopzet.

De kardinaal legde dit niet naast zich neer. Naar de politiek nam hij discreet contact op met het kabinet van Buitenlandse Zaken en met Carl Peeters, de Belgische ambassadeur in Kinshasa. Op 30 oktober volgde ook een perscommuniqué van het Belgische episcopaat waarin de bisschoppen hun onverkorte steun toezegden aan de verklaring van 22 oktober van het Zaïrese episcopaat. De Zaïrese bisschoppen — met kardinaal Etsou, opvolger van Malula, als aartsbisschop van Kinshasa — riepen op om een oplossing te zoeken voor de problemen in hun land

opdat vreedzame en democratische wegen bewandeld zouden worden die de veiligheid van de bevolking garandeerden.

Mars van de hoop

Op 11 december 1991 hervatte de Nationale Soevereine Conferentie haar werk. Het voornaamste agendapunt die dag was de keuze van een voorzitter van het 'Bureau provisoire' van de CNS. De keuze van de vertegenwoordigers van het volk viel op de aartsbisschop van Kisangani en voorzitter van de bisschoppenconferentie, Laurent Monsengwo Pasinya. Met de aanvaarding van die keuze nam hij een politiek ambt op, en met succes. Danneels' Zairese vriend deed het werk van de Conferentie gestaag vorderen, tot premier Nguza op 19 januari 1992 besloot — op last van Mobutu — om de Conferentie stop te zetten. De argumenten voor die beslissing waren dubbel: financiële problemen werden aangehaald, maar evengoed de kritiek van de Conferentie op het regime. Voor de bevolking leek de hoop op democratisering vervlogen — tot lekenorganisaties en clerus het initiatief namen om een christelijke 'mars van de hoop' te organiseren waarbij ze de heropening van de Conferentie eisten en waarbij opnieuw de kritiek op het dictatoriale beleid van Mobutu aanzwol.

De vredesmars van 16 februari in Kinshasa werd door het leger neergeslagen en eindigde in bloedvergieten — verscheidene manifestanten verloren het leven. Het nieuws bereikte ook een geschokte Danneels. Enkele dagen later, een dag voor Monsengwo namens het Bureau van de CNS een veelbesproken persconferentie gaf, wendde hij zich tot Monsengwo:

Goede vriend, in de huidige pijnlijke omstandigheden voor de kerk en het volk van Zaïre, hou ik eraan u te verzekeren van mijn volle steun bij de taak die op uw schouders rust. [...] Het is een traditie in de kerk sinds de apos-

telen dat de kerken en hun herders elkaar wederzijds ondersteunen. Met deze brief wil ik mij graag inschrijven in deze heilige traditie.

Deze steun trof de aartsbisschop van Kisangani en bood ook een voorzet aan kardinaal Etsou van Kinshasa om Monsengwo toch bij te vallen. Meer volgde. Op 28 februari verscheen Danneels op het RTBF-journaal van 19.30 uur met een oproep tot de Belgische christenen om zich solidair te tonen met de christenen in Kinshasa. 's Anderendaags sprak, na lang zwijgen, ook kardinaal Etsou zijn steun uit voor een nieuwe mars, die op 1 maart door de straten van de Zairese hoofdstad zou gaan. Daags tevoren, 29 februari 1992, had Monsengwo een onderhoud met Mobutu en kondigde de staatstelevisie de heropening aan van de Nationale Conferentie.

In april 1992 startte de Conferentie opnieuw. Daarmee stond het democratiseringsproces weer op de rails en bekleedde Monsengwo andermaal een centrale positie in het Zairese politieke bestel. Dat was echter niet geheel tot tevredenheid van het Vaticaanse Staatssecretariaat. Danneels vernam in het voorjaar van 1992 uit verschillende bronnen (waaronder een fax van het kabinet van Buitenlandse Zaken) dat Rome er — in de persoon van de Fransman Jean-Louis Tauran — bij Monsengwo op aanstuurde om zijn positie neer te leggen. 'De Heilige Stoel stuurt erop aan dat Mgr. Monsengwo zich stapsgewijs distantieert van zijn politiek handelen, vanuit de bezorgdheid om zijn positie als bisschop te vrijwaren', zo stond er. Danneels bleef intussen onverminderd steun bieden aan Monsengwo, en in juni spraken beiden elkaar. Na het staatsbezoek van Mobutu aan de paus eind mei, was ook Monsengwo naar Rome afgereisd om zijn positie te verhelderen. Daardoor ontstond in het Vaticaan de hoop dat wanneer de CNS tot een afronding zou komen, Monsengwo vanzelf naar zijn bisschopszetel kon terugkeren en nam de druk af.

Congolees bezoek in Mechelen

Danneels' steun aan Monsengwo viel ook de Zairese politieke klasse op. Eind september arriveerde in het Groothertogdom Luxemburg een delegatie van het Zairese parlement: Adolphe Kishwe, Lumuna Ndubu, Lumaya Eckwok, Bernard Muyumba Busandu en Zulu Kilo-Abi. De parlementsleden stonden erop om niet alleen politieke contacten te onderhouden, en ontmoetten op 17 oktober 1992 kardinaal Danneels. Een van de gespreksthema's was de Vaticaanse houding tegenover de leider van de Soevereine Conferentie.

Uiteindelijk haalde een bezoek aan het Vaticaan van de Belgische minister van Buitenlandse Zaken, Willy Claes, de kou minder uit de lucht dan gehoopt. Na zijn audiëntie in november bij Johannes Paulus II en vertegenwoordigers van het Staatssecretariaat deed de toekomstige secretaris-generaal van de NAVO enkele uitlatingen in de pers die op het publieke forum de indruk wekten dat Rome wilde dat Monsengwo de politiek verliet. Dat was niet helemaal onjuist, maar het was vooral een diplomatieke misser om deze interne informatie wereldkundig te maken: zowel Rome als Mechelen waren hogelijk geïrriteerd en de persdienst van het aartsbisdom liet prompt weten dat het zich distantieerde van Claes' uitspraken. Begin december 1992 ontbond uiteindelijk de Nationale Soevereine Conferentie zichzelf. Dat gebeurde mede op aansturen van Monsengwo, die wenste dat de CNS een nieuwe regering zou voortbrengen. Dus werd de Hoge Raad van de Republiek opgezet als overgangsparlement. De centrale rol van Monsengwo in deze hele transitie werd in België breed geapprecieerd. Door kardinaal Danneels, dat zeker, maar ook in politieke en in academische kringen. Daarvan getuigt het eredoctoraat dat Monsengwo met uitdrukkelijke steun van de kardinaal ontving van de KU Leuven. Danneels sprak zelf, op 2 februari 1993, de academische *laudatio* voor de nieuwe eredoctor uit:

In de ontwakende democratie van Zaïre is Mgr. Monsengwo één van de voornaamste actoren. Niet omdat hij zich in de plaats zet van het volk, maar integendeel, omdat hij de burgerlijke zaken terugschenkt aan de burgers, en hen aanzet om zelf actoren te worden van hun geschiedenis en hun eigen huis te bouwen. Met evenveel doortastendheid als geweldloosheid toont hij dat de weg van de tolerantie en de verzoening, van de verantwoordelijkheid en de wettelijkheid het enig mogelijke pad is om een maatschappij te bouwen waar de wet van de jungle wordt vervangen door de rechtvaardigheid, en indien mogelijk, door de barmhartigheid.

Op invitatie van Danneels reisde Monsengwo een maand na de academische zitting opnieuw naar België. Hij had er een beklijvende ontmoeting met zowel Willy Claes als een vermoeide koning Boudewijn. Die laatste ontmoeting liet een goede indruk na aan het hof. Dat speelde op de achtergrond toen vier maanden later de koning overleed en Monsengwo aanwezig was bij de begrafenis van Boudewijn. Danneels zelf bleef de strijd van de kerk in Zaïre om democratisering van het bestel nauwgezet volgen en steunen, ook in de jaren die volgden, toen Monsengwo zich ook engageerde als leider van de Haut Conseil de la République. Een van de vormen waarin deze aanhoudende steun zich concretiseerde, was de uitreiking van de vredesprijs van Pax Christi Internationaal, uit handen van Danneels, aan de Zaïrese José Mpundu E'Bootu, medeoprichter van de Groupe Amos, die zich inzette voor de strijd tegen corruptie.

Hoofdstuk 19

KATHOLIEKE ETHIEK ONDER VRIJZINNIGE DRUK

Op 12 juli 1999 trad de federale regering-Verhofstadt I aan. Niet alleen riep dit een halt toe aan een decennialange aanwezigheid van christendemocraten in de Belgische regering, deze regering profileerde zich ook bewust met doorbraken in het ethische domein. Het aantreden van paars-groen veranderde in se niets aan Danneels' sowieso formele en vaak zelfs afstandelijke houding ten aanzien van de politiek. Dit respect voor de scheiding der machten werd nu niettemin op de proef gesteld, vooral doordat hét debat dat de regering van Guy Verhofstadt markeerde, draaide om euthanasie. Ditmaal, met Albert II op de troon in Laken, ontstond er geen constitutionele crisis zoals tijdens het abortusdebat. Op 28 mei 2002 zou de Belgische euthanasiewetgeving goedgekeurd worden. De aanloop naar dat gebeuren was echter langer en ouder dan het aantreden van de nieuwe regering.

Een netwerk van ethici

De problematiek van een legalisering van euthanasie speelde in de jaren negentig voortdurend. Ook de katholieke universiteiten waarvan Danneels de grootkanselier was, hadden hierin hun stem, met als hoofdrolspelers de medische faculteiten aan beide zijden van de taalgrens en de daaraan verbonden centra voor biomedische ethiek. Deze centra waren sinds de late jaren 1980 steeds nauwer gaan samenwerken. De al eerder besproken rol van professoren als Édouard Boné en Paul Schotsmans in

de International Study Group on Bioethics (ISGB) was een factor van betekenis geweest en garandeerde ook uitstekende relaties met de staf van het Kennedy Institute of Ethics aan Georgetown University — waar de arts Edmund Pellegrino de bezielende kracht was. Toch bloedde dit initiatief dood in de vroege jaren 1990, toen het vrije en informele karakter van de bijeenkomsten onder druk kwam te staan en bezieler kardinaal Martini besloot zijn handen ervan af te trekken. De onderlinge contacten binnen de triade van katholieke universiteiten (Louvain-la-Neuve, Leuven en Georgetown) hielden daarmee niet op en Danneels bleef op hun expertise vertrouwen inzake ethische kwesties. Eind februari 2002 maakte hij binnen de inrichtende overheid van de UCL — in aanwezigheid van leden als bisschop Léonard en voormalig PSC-minister Joseph Michel — tijdens een gesprek over de toepassing van *Ex corde ecclesiae* de bedenking dat ‘de eisen van het pauselijke document niet van toepassing zijn op de drie grote katholieke universiteiten in de wereld die ook “volledige” universiteiten zijn: Georgetown, de KUL en de UCL. Ze zijn katholiek, maar van een ander type dan alle andere katholieke universiteiten die veeleer “colleges” zijn met slechts enkele faculteiten.’

Danneels was Servotte duidelijk nog niet vergeten. Intussen was buiten de ISGB de samenwerking tussen ethici van Louvain-la-Neuve en Leuven versterkt uit het initiatief van staatssecretaris voor Volksgezondheid Wivina Demeester gekomen. Zij had in 1987 een Nationaal Wetenschappelijk Colloquium Bio-Ethica ingericht. Onder de resultaten daarvan viel het advies van de Leuvense Commissie voor Medische Ethiek over het vermijden van therapeutische verbetering in uitzichtloze situaties. Heel concreet leerde de ervaring immers dat deze problematiek het meest voorkwam bij uitbehandelde kankerpatiënten en bij patiënten in afdelingen intensieve zorg. In deze concrete situaties, waar hoop op herstel ontbreekt, is de arts tevens stervensbegeleider. Het was daar waar het voortzetten

van medische behandeling nutteloos en zinloos geacht werd, dat het vraagstuk van euthanasie het scherpst voelbaar was.

De schittering van de waarheid

In de jaren negentig kwam de thematiek van stervensbegeleiding sterker op de voorgrond, ook in ethische commissies, en begin 1994 raakte het Belgische debat in een stroomversnelling door het gedoogbeleid rond euthanasie in Nederland. Een factor van betekenis die de gevoeligheden rond de katholieke ethiek aanscherpte, was de encycliek *Veritatis splendor* die verscheen in oktober 1993, en die zich aandiende als een officieel antwoord op de ‘crisis van de moraaltheologische reflectie’. Het schrijven van Johannes Paulus II ging vooral in op de verhouding tussen waarheid en menselijke vrijheid, maar herhaalde ook de kerkelijke afstandname van abortus, euthanasie, ivf en stamcelonderzoek. Danneels had de encycliek al in september 1993 ontvangen en woonde op 15 en 16 september een besloten bijeenkomst van kardinalen in Rome bij, waar Joseph Ratzinger de strategie ontvouwde om een ‘positieve receptie’ van de tekst te realiseren. Het bewustzijn was aanwezig dat dit niet evident werd.

Ook Danneels stond voor de delicate opdracht om een *inconvenient message* over te brengen aan zijn lokale kerkgemeenschap en voorzag alvast in een voorzichtig commentaar op de encycliek. Daarbij zocht de kardinaal — die droogjes het stempel ‘niet de mooiste en de sterkste encycliek uit de geschiedenis’ gaf — vooral naar positieve aanknopingspunten. Het was een evenwichtsoefening om niet te vervallen in cultuurpessimisme, waarbij voor hem van belang was dat het ‘geloof van de christen nieuw is en een bijzondere kracht om te oordelen geeft te midden van een omgevende cultuur die domineert’, en dat ‘de morele regels de mens niet vernederen: ze zijn de waarborg voor de menselijke convivialiteit en de ware democratie en de sociale

orde'. Vooral van belang, stelde Danneels, is dat '*Veritatis splendor* eindigt met te wijzen op de barmhartigheid'. Die barmhartigheid zou een rode draad worden in Danneels' eigen omgang met het euthanasievraagstuk.

Kroniek van een aangekondigde wet

Op 24 en 25 januari 1994 hadden de Belgische bisschoppen hun jaarlijkse tweedaagse in Bonheiden. De uitkomst van hun vergaderingen was van belang: na de tweedaagse en na overleg tussen de kardinalen Danneels en Ratzinger, overleg ook met *Caritas catholica*, de ethici van Louvain-la-Neuve en Leuven, hield Danneels op 31 januari 1994 een persconferentie in de Guimardstraat waar hij het standpunt van de Belgische bisschoppen inzake euthanasie toelichtte. De boodschap was goed voorbereid en de abortuscrisis van vier jaar eerder was een goede leerschool geweest: een simpel *njet* was onvoldoende, er moest een valabel alternatief aangeboden worden en er was behoefte aan zichtbare steun vanuit het werkveld. Aan de zijde van de kardinaal figureerde zuster Leontine (geboren Jozefa de Buysscher), sinds 1990 bezielster van de eenheid palliatieve zorg van het Brusselse Sint-Jansziekenhuis. Het grondbeginsel voor het bisschoppelijke standpunt was hetzelfde als tijdens de abortuscrisis: respect voor elk menselijk individu en respect voor het leven van de aanvang tot het einde. De bisschoppen opteerden daarom resoluut voor het pad van de palliatieve zorg en verzetten zich tegen een 'technische manier van denken' inzake de omgang met dood en lijden. Hun tekst was echter niet eenzijdig afwijzend maar zocht bewust een positieve toon, aansluitend bij het christelijke uitgangspunt van een kardinaal die inzake ethische kwesties altijd een menselijke *common ground* zocht. De euthanasiewetgeving die voorlag, was voor Danneels de uiting van een humanisme dat louter horizontaal geworden was. Losgekoppeld van het transcendente opende

het de mogelijkheid voor een mensheid die steeds moeizamer omging met het lijden, om zich uiteindelijk tegen zichzelf te keren. Dit soort humanisme werd ontmenselijkt en zijn naam onwaardig, terwijl het christelijke humanisme volgens de kardinaal in staat was om ook aan lijden en dood betekenis te geven. Die specifiek christelijke duiding vond haar weg in de tekst:

Ze [de dood] is de ultieme levenservaring die ons dwingt alles los te laten en onze drang om de dingen te beheersen op te geven. Waarom denken we vandaag aan euthanasie? Wellicht omdat we, zelfs op louter filosofisch vlak, de authentieke menselijke betekenis van de dood verloren. We laten ons verleiden om de dood te beschouwen als een technisch probleem dat wij moeten oplossen.

Een dergelijke benadering diende volgens de kardinaal te worden vermeden. Danneels onderlijnde het simpele feit dat het uitvoeren van euthanasie altijd het bewuste doden van een mens betekent. Voor een christen moest dit geconfronteerd worden met de Bijbelse norm: 'Gij zult niet doden.' Net als bij abortus heette het daarom dat de aanvaarding van euthanasie een achteruitgang van de beschaving betekende. Centraal voor Danneels was het denken over de mens als 'mede-mens'. De benadering vanuit vrijzinnige hoek was Danneels niet alleen te technisch maar ook te kortzichtig, omdat zij twee zaken uit het oog verloor. In de eerste plaats was dat het feit dat elke mens het leven niet bezit, maar ontvangt. Het menselijke leven als gave dus. Ten tweede negeerde deze visie, met al haar nadruk op het recht op zelfbeschikking en autonomie, het feit dat de mens geen eiland is, maar altijd leeft in verbondenheid met ouders, kinderen, vrienden, burens enzovoort. Een debat over euthanasie dat zich liet opsluiten in een solipsisme, waarbij het 'ik' zichzelf tot hoogste norm neemt, was uit den boze.

Danneels' visie was niet de enige. Nog onder de regering-Dehaene legden senatoren als Philippe Monfils (PRL) en Eddy Boutmans (Agalev) hun visie op tafel. Ook het Federaal Raadgevend Comité voor Bio-Ethiek boog zich vanaf 1996 over de euthanasievraag — eerst met een advies rond euthanasie voor wilsbekwamen, vervolgens ook voor wilsonbekwamen. Eenmaal aan het rollen gebracht was de bal niet meer te stoppen, ondanks de bezorgde reacties van een reeks christendemocratische kopstukken. Zo had Mia De Schamphelaere zich nog in de zomer van 1998 tot premier Dehaene gericht met een oproep om grondige overwegingen in acht te nemen. Haar pleidooi viel ook in Danneels' postbus en wees er met klem op dat 'de ethische fictie of verdringing bij abortus hierin bestaat dat men kan voorhouden dat het niet om doden van mensen gaat, maar om het stopzetten van beginnend menselijk leven. Euthanasie echter gaat onontkoombaar want zichtbaar over medemensen.' Danneels en De Schamphelaere vonden elkaar in de overtuiging dat euthanasie vanuit dit oogpunt het solidariteitsvermogen van een bevolking aantastte, en dat juist daarom verzet geboden was.

Het debat kreeg een doorstart in 1999, bij de aanvang van de regering-Verhofstadt I. Met name de liberale senator Jeannine Leduc lanceerde een controversieel en verregaand voorstel, waar in interne kring zelfs vrijzinnige moraalfilosofen als Etienne Vermeersch met gekromde tenen op reageerden. Het thema was alomtegenwoordig: een petitie van de 'Werkgroep euthanasie' — voorzien van ruim drieduizend handtekeningen, waarvan twee derde artsen — verzocht Kamervoorzitter Herman De Croo om het debat te beëindigen. In december 1999 spraken de Belgische bisschoppen zich onder druk van de Congregatie voor de Geloofsleer nogmaals openlijk uit tegen euthanasie en verspreidden een gebed voor het leven, waarin men de gelovigen opriep om te bidden: 'Voor alle leven op aarde, het onge-

borene, het zwakke en het stervende, dat het altijd en overal geëerbiedigd, beschermd en bevorderd wordt.’

De katholieke achterban werd onrustig. In de eerste maanden van 2000 ontving Danneels honderden bezorgde brieven met verzoeken om zich duidelijk uit te spreken tegen de ophanden zijnde wetgeving. Met name vanuit de katholieke rechtervleugel groeide de druk op de kardinaal aanzienlijk. Zijn reactie op de groeiende kritiek was steeds dezelfde: in een vriendelijk maar resoluut antwoord wees hij tot in den treure op de herhaalde standpuntbepaling van de Belgische bisschoppen. In dezelfde periode liet de kardinaal zich voortdurend informeren over de stand van zaken. Eind januari ontving hij, bij monde van de Leuvense hoogleraar Willy Geysen, het standpunt van Caritas catholica terzake. Daarin stond dat ‘enkel wanneer in uiterst zeldzame en complexe gevallen — waar terminale en palliatieve zorgen niet de verhoopde verlichting kunnen bieden — een noodtoestand ontstaat, zowel bij patiënt als bij arts, Caritas Vlaanderen de gewetensbeslissing van de arts zal respecteren om tot euthanasie over te gaan, mits tezelfdertijd aan een aantal strikte voorwaarden is voldaan’.

Ook vanuit politieke hoek werd Danneels benaderd. CVP-voorzitter Stefaan De Clerck zond hem in diezelfde januari-maand de christendemocratische wetsvoorstellen rond het thema, wat meteen duidelijk maakte dat ook binnen de Belgische christendemocratie de standpunten uiteenliepen. Terwijl een aantal senatoren neigde naar een eerder liberale opstelling waren anderen van mening dat de legalisering van euthanasie moreel volstrekt ontoelaatbaar was. Tot die laatste stroming behoorden aan Vlaamse zijde vooral Hugo Vandenberghe en aan Franstalige kant Clotilde Nyssens — die haar interventies bundelde en aan de kardinaal deed toekomen. Ook Herman Van Rompuy verzocht in het voorjaar van 2001 om een gesprek met de kardinaal over ethische thema’s. Met enige zelfspot schreef de toekomstige Europese president: ‘Vermits uw agenda

veel drukker is dan die van een volksvertegenwoordiger in oppositie laat ik u de keuze van de datum.' Voor veel katholieken leek het debat een verloren zaak... al werd gaandeweg de aanvankelijke scherpte van de wetsvoorstellen milder en kon ten slotte ook Danneels het als positief ervaren dat de wet — nu zij onontkoombaar was — een zinvolle openheid liet voor de gewetensbeslissing van de arts. Kort gezegd kwam het erop neer dat euthanasie gezien werd als een patiëntenrecht maar niet als een artsenplicht. Het punt was cruciaal voor zowel politici en zorgverleners als voor kerkelijke leiders, want het liet de ruimte aan de katholieke zorgsector om een eigen beleid te voeren en waarborgde het recht van opinies als die van de kardinaal.

Vanuit het Vaticaan werden de Belgische ontwikkelingen met argusogen gevolgd. Nog in 2002 ontving de kardinaal een dwingend verzoek om uitleg inzake een van de ethische adviezen van het Verbond van Verzorgingsinstellingen (VVI) rond de toepassing van palliatieve sedatie — het stopzetten van de behandeling waarbij verdovende middelen toegediend worden om het lijden van de patiënt te verzachten — en rond het beëindigen van de 'palliatieve filterprocedure' bij een aanhoudend verzoek om euthanasie. Waar het advies voorzag in de mogelijkheid om uiteindelijk de wil van de patiënt te volgen, verzocht Rome om verantwoording. Dat jaar van de euthanasiewetgeving maakte ook duidelijk dat er in de kerk blijvend behoefte was aan een vrijplaats waar professionals uit het medische onderzoek, ethici en kerkelijke leiders op een ongedwongen manier in gesprek konden treden. Het gaf in 2002 aanleiding tot de oprichting van het International Forum of Catholic Bioethicists (IFCB), dat in de voetsporen trad van de vroegere groep onder Martini's bezielende leiding. Ook nu was er steun van Martini, en ook nu werd het initiatief mede opgezet door Aldegondse Brenninkmeijer, met medeweten en steun van Danneels, die in deze groep de bijeenkomsten zelf frequent zou bijwonen.

Brief aan formateur Verhofstadt

Op 28 mei 2003, op de dag af een jaar na de goedkeuring van de euthanasiewet, plaatste de kardinaal zijn handtekening onder een brief van twee pagina's. Geadresseerde was Guy Verhofstadt, die op die datum door koning Albert II aangesteld werd tot formateur van zijn tweede regering. Danneels' brief is een boeiend tijdsdocument, waarin de kardinaal zich positief uitspreekt over een van de laatste wapenfeiten van Verhofstadt I, de goedkeuring van een juridisch statuut voor een stabiele relatie tussen partners van hetzelfde geslacht.

De complexe situatie van holebi's was tot de kardinaal doorgedrongen toen hij in de jaren negentig talloze brieven ontving van mensen die de visie van de rooms-katholieke kerk — die hun 'ongeregelde neigingen' toeschreef — aanklaagden. Danneels werd getroffen door de kwetsuren die dit teweegbracht, las het soms pijnlijke relaas van uitgetreden priesters, of dat van ouders die worstelden met hun geloof toen bleek dat een van hun kinderen niet heteroseksueel was. De houding van de kardinaal was steeds pastoraal en zijn brieven benadrukten het feit dat de kerk niemand afwijst als mens en dat christenen geen recht hebben om anderen uit te sluiten. Op het publieke forum gaf hij aan de homofiele medemens te respecteren, al viel het onderscheid dat hij aanhield tussen de 'gewone levensvorm' aan de ene kant en de levenswaarde en praxis van koppels van hetzelfde geslacht aan de andere kant sommigen hard. Danneels ontving prompt een invitatie van de Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit om de Homofobieprijs 1990 in ontvangst te gaan nemen.

Hij ging niet in op de invitatie maar blies ook geen bruggen op. Op 11 april van het jaar daarop arriveerde in Mechelen, buiten de spotlights, een delegatie van de Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit voor een gesprek. De kardinaal maakte een onverwacht positieve indruk op de leden van de Federatie,

vooral omdat hij zich resoluut uitsprak tegen elke discriminatie van mensen, ook dus omwille van hun geaardheid. Meer nog, Danneels verklaarde zich in de conversatie ‘in principe akkoord met een wet die dergelijke discriminatie verbiedt’. Een dergelijke wet kwam er uiteindelijk eind 2003 en de kardinaal had daar hoegenaamd geen probleem mee, onder één voorwaarde: er mocht geen verwarring bestaan omtrent het gebruik van de term ‘huwelijk’. Dit principe hanteerde hij al sinds de jaren negentig. Het huwelijk was voor hem Bijbels gegrond en van een sacramentele orde; het bleef zonder meer gereserveerd voor een duurzame monogame verbintenis tussen man en vrouw. Danneels’ houding kwam hem op kritiek te staan van twee zijden.

In juli 1992 verscheen een brief van de Congregatie voor de Geloofsleer aan de Amerikaanse bisschoppen, waarin hun houding om op het juridische terrein het wegwerken van een aantal discriminaties te bevorderen, bekritiseerd werd. In een aantal gevallen, argumenteerde kardinaal Ratzinger, was het ‘geen onrechtmatige discriminatie’ om seksuele oriëntatie mede in het geding te brengen. De onderliggende visie op homoseksualiteit werd al midden jaren tachtig door Rome onderlijnd, waarbij de ‘neiging van de homoseksuele persoon’ gedefinieerd werd als een ‘min of meer sterke neiging naar intrinsiek moreel kwaad’. Hoewel de kerkelijke leer aangaf dat culpabilisering uit den boze was, was dit toch het effect. Na de open conversatie enkele jaren tevoren verzocht de Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit Danneels om zich openlijk van die visie te distantiëren. Quod non. Tegelijk werd aan de andere zijde van het spectrum de houding van Danneels ‘gewogen en te licht bevonden. Extreemrechtse politici als Alexandra Colen begonnen een hetze tegen Danneels en verspreidden kwalijke brieven met klachten onder kardinalen wereldwijd. In de ogen van deze Vlaams Blok-mandataris vormden homoseksuelen een bedreiging voor de monotheïstische religies en was er ronduit sprake

van een ‘homo-complot’ tegen de kerk. Voor deze ideeën putte zij impliciet uit een brief van de Congregatie voor de Geloofsleer van 1986, waarin gesproken werd over ‘bedrieglijke propaganda’ van de zijde van homo-organisaties.

Het menselijke embryo onder de loep

Hoewel hij publiekelijk erg stil bleef rond de kwestie van homoseksualiteit, was de kardinaal een veelgehoorde stem geworden. De media hadden hem opgepikt als een publiek intellectueel. Zijn kunde om soms complexe, vaak ook maatschappelijk weinig populaire, ethische standpunten in alle rust en in verstaanbare bewoordingen te brengen, werd alom gewaardeerd. Danneels schuwde de discussie niet. Daarvan getuigt bijvoorbeeld het debat dat hij eind november 2002 in Gent aanging met de vrijzinnige moraalfilosoof Koen Raes — onder de noemer ‘de kardinaal en de geus’. Het was een van de momenten waarop Danneels op een opvallend persoonlijke manier de christelijke wereld- en mensvisie aanbood als een intellectueel valabel alternatief. Dat laatste werd ook steeds meer een zorg van Danneels: de aandacht voor katholieke intellectuelen en hun positie in het maatschappelijke veld waarborgen. Het interviewboek dat Peter Schmidt in 2000 uitbracht en dat in 2002 in vertaling verscheen onder de titel *Franc parler* — gesprekken van de kardinaal met Jean-Luc Dehaene, Jef Maton, Gabriel Ringlet, Gerard Mortier, Louis Dupré en Jean-Jacques Cassiman — was in dat opzicht een schot in de roos.

Voor al het gesprek met professor Cassiman was tekenend voor de context van de vroege jaren 2000, waarin het onderzoek naar genetica — na het succesvolle klonen van het schaap Dolly enkele jaren eerder — definitief doorbrak en nieuwe vragen en verwachtingen opriep. In de conversatie toonde Danneels zich een bisschop met een opvallende openheid voor wetenschappelijk onderzoek, een kardinaal die ruimte liet voor

academische en medische competentie. Tegelijk betekenden technologische revoluties voor hem niet dat ethische vraagstukken uit de weg gegaan moesten worden. Het onderzoek op het terrein van de genetica betrof de natuur van de mens zelf en leverde een dankbaar terrein op voor gesprek en polemiek. Het punt sloop ook binnen in de brief aan Verhofstadt van 2003. Daarin wees Danneels er de formateur op dat elke menselijke persoon recht heeft op absoluut respect voor zijn integriteit vanaf de conceptie tot het overlijden en vervolgde hij dat ‘palliatieve zorg nog sterker uitbouwen en het wetenschappelijke onderzoek toespitsen op volwassen stamcellen getuigt van een respectvoller omgaan met de menselijke waardigheid dan de recente wetten inzake euthanasie en experimenten met menselijke embryo’s’. Daarmee vertolkte hij een standpunt dat voorbereid werd in de beslotenheid van het IFCB, waar de kwestie van stamcelonderzoek ook ter sprake kwam. Juist deze thematiek bleef voor beroering zorgen in het laatste decennium van Danneels’ episcopaat.

Na een advies van het Comité voor Bio-ethiek aanvaardde de Belgische Senaat op 5 december 2002 een wetsvoorstel van Philippe Monfils (MR) en Philippe Mahoux (PS), dat toestond om onderzoek te voeren op overtallige embryo’s. Het debat lag in het verlengde van de discussies rond ivf die in de jaren tachtig gevoerd werden. Daar had kardinaal Danneels zich opgeworpen als verdediger van het onderzoek terzake aan de KU Leuven en de UCL. In de tussentijd was het vooral aan eerstgenoemde universiteit stil geworden, mede door de mediastilte die rector Oosterlinck afdwong op het vlak van bio-ethische kwesties — een houding die wat deed denken aan die van wijlen De Somer, zij het in een context waarin het steeds moeilijker werd om de stilte te regisseren. Dat bleek in Louvain-la-Neuve: geïnspireerd door filosoof Michel Dupuis publiceerde rector Marcel Crochet in januari 2000 samen met de medische direc-

teurs van de Cliniques Saint-Luc en de Cliniques universitaires Mont-Godinne een persbericht waarin zij het recht van de artsen onderlijnden om in geweten vrij hun handelen te bepalen inzake euthanasie. Nu, in oktober 2002, stonden de omgang met embryo's en het stamcelonderzoek in de schijnwerpers. In de eerste plaats omdat van 19 tot 20 oktober in Sint-Pieters-Woluwe een internationaal bio-ethisch congres plaatsvond onder de titel *L'embryon: à la carte?*, verder omdat een week voor de opening van dat congres de UCL een publieke verklaring uitgaf waarin de universiteit onder voorwaarden stamcelonderzoek op menselijke embryo's toestond. Danneels volgde dat debat nauwlettend en was op voorhand op de hoogte via persoonlijke contacten met rector Crochet, die hem het statement op 8 oktober bezorgd had.

Het momentum had des te meer belang aangezien in deze periode ook een discussie liep over de katholiciteit van de UCL en over de rol van de inrichtende overheid daarin. Een werkgroep was bezig met het bepalen van de 'katholieke' specificiteit van de universiteit in het licht van *Ex corde ecclesiae*, met op de achtergrond van dit alles een aanslepend conflict tussen bisschop Léonard, lid van de inrichtende overheid, en vicerector en priester Gabriel Ringlet, die beiden twee ideologische uitersten vertegenwoordigden. Op 16 oktober 2002 stond dit alles op de agenda, terwijl de kardinaal bezorgd was voor de positie van een universiteit die steeds meer op gespannen voet leefde met de prefect van de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding, Zenon Grocholewski.

Eredactor aan Georgetown University

De ergernis van kardinaal Grocholewski nam niet weg dat aan de overzijde van de Atlantische Oceaan de stem van Danneels gewaardeerd werd. De manier waarop hij al sinds de jaren tachtig de patronage van het wetenschappelijke onderzoek behar-

tigde en hij ook nu het gesprek onder katholieke artsen en ethici bevorderde met een mix van loyaliteit aan het leergezag en aandacht voor de christelijk humanistische waarden, was de staf van Georgetown University niet ontgaan. Begin maart 2003 was de kardinaal eregast op de inauguratie van de *John Collins Harvey Lectureship in Health Care Ethics*. Op 3 maart reikte John G. DeGioia, rector van Georgetown, hem een eredoctoraat uit vanwege zijn inspanningen voor de ontmoeting tussen wetenschap, ethiek en geloof. Danneels werd door Harvey gelauwerd om zijn benadering van de christelijke ethiek.

Bij die gelegenheid schuwde Danneels de grote woorden niet: 'Het kan lijken dat de komende jaren niets dan problemen zullen brengen — het heeft er alle schijn van dat vooral de katholieke wetenschappers en onderzoekers veel te vrezen zullen hebben.' Deze woorden, uitgesproken voor een publiek van 250 mensen in Washington DC, bleken profetisch: na Danneels' terugkeer uit de VS gingen de problemen aan de UCL crescendo. Bisschop Léonard gooide in die gespannen situatie olie op het vuur. Danneels spande zich dan weer in om de dialoog tussen Louvain-la-Neuve en Rome gaande te houden en woonde in februari 2004 nog een bijeenkomst bij met rector Crochet, verschillende ethici en artsen van de UCL en de Belgische bisschoppen. Kort nadien, in april 2004, tekende Grocholewski reserves aan bij de benoeming van de nieuwe rector, de oriëntalist Bernard Coulie, juist op grond van bio-ethische kwesties, en gelastte de Naamse bisschop in het geheim een onderzoek naar de biomedische praktijken aan de UCL. Degene die dat onderzoek uitvoerde, Philippe Caspar, daagde na verloop van tijd de bisschop voor het Naamse gerecht, waardoor de hele zaak begin september 2006 uitgebreid belicht werd in Franstalige kranten als *La Libre Belgique*.

Spanning tussen woord en daad?

In de herfst van 2006 waren zowel rector Bernard Coulie — ‘wij bestaan door en voor de C van de UCL’ — als Danneels uiterst ontstemd over deze demarche van Léonard. De redenen voor hun ergernis waren tweevoudig. Men vond het *not done* dat een zetelend lid van de inrichtende overheid, die de kans had om het thema in alle openheid aan te kaarten, toch andere wegen verkoos. Ten tweede doorkruiste het activisme van Léonard de plannen van de rector voor een fusie van de UCL met de Facultés universitaires catholiques in Bergen (FUCAM), de Facultés universitaires Notre-Dame-de-la-Paix in Namen (FUNDP) en de Facultés universitaires Saint-Louis in Brussel (FUSL). Die ambitieuze fusieplannen — die later spaak zouden lopen — hadden een intern debat op gang gebracht over het bestaansrecht van de inrichtende overheid, aangezien niet alle instellingen een dergelijk organisme hadden of wensten. Danneels steunde de plannen, hield zich bewust op de vlakke, maar de spanning tussen Rome, de UCL en in groeiende mate ook weer de KU Leuven kon ten slotte niet meer ontweken worden.

Het voltage op die relaties steeg dus aanhoudend sinds de zomer van 2003. Eind augustus van dat jaar sprak Danneels in Rome met aartsbisschop Giuseppe Pittau, secretaris van de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding, over het Belgische onderzoek op stamcellen van embryo's die voortkomen uit in-vitrofertilisatie. Met het oog op de wetenschappelijke zoektocht naar antwoorden op genetische aandoeningen rees zowel de vraag of de beide universiteiten aan ivf-bevruchting deden en zo ja, of de overtallige embryo's daarbij ingevroren werden en benut voor stamcelonderzoek. Aan de basis van die vraag lag het Vaticaanse vermoeden van een *dissensus* tussen de in signatuur ‘katholieke’ universiteiten van Louvain-la-Neuve en Leuven en hun daden. Formeel gesteld: volgden de UCL en de KU Leuven in hun onderzoekspraktijk wel de richtlijnen van

Donum vitae en *Evangelium vitae*? Tenslotte had kardinaal Ratzinger al tijdens het consistorie van 1991 dergelijk stamcel-onderzoek radicaal afgewezen als een uitwas van een ‘cultuur des doods’.

Diezelfde afwijzing klonk in 2002 door in een toespraak voor de FIUC, waarin Johannes Paulus II zijn standpunt over de wetenschap uiteenzette: ‘De universitaire centra die de wetten van de kerk en de leer van het magisterium niet respecteren, met name in bio-ethische aangelegenheden, kunnen zich niet laten voorstaan op het karakter van katholieke universiteit.’ Pittau wees de kardinaal hierop. Aanvankelijk bleef het rustig, tot op 19 september 2004 een interview in het Italiaanse blad *Il Giornale* de zaken op de spits dreef. De geïnterviewde Leuvense professor Philippe Koninckx sprak over de debatten van 1987, over rector De Somers uitspraak van 1985 rond de vrijheid tot dwalen en over het feit dat de Belgische katholieke universiteiten hun onderzoek ongereserveerd voortzetten. Naar zijn mening had Rome na 1987 geen duidelijke richtlijnen gegeven.

Dat werd anders ingeschat in de kantoren aan de Romeinse Piazza Pio XII. Daar drukte de prefect van de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding, op Valentijnsdag 2005, zijn bezorgdheid uit in een brief aan de grootkanselier van de twee Belgische katholieke universiteiten. Kweet Danneels zich wel van zijn taak? Immers, artikel 5.2 van *Ex corde ecclesiae* bepaalde dat de bisschop niet alleen het recht maar ook de plicht heeft om te waken over het katholieke karakter van de hem toevertrouwde instellingen. De kardinaal moest binnen drie maanden verslag uitbrengen over de biomedische praktijk in de aan de universiteiten verbonden ziekenhuizen Saint-Luc, Mont-Godinne, Gasthuisberg en Pellenberg. Dat tijdpad werd echter doorkruist door de keuze van twee nieuwe rectoren en... een nieuwe paus.

Ruim twee maanden na de verkiezing van paus Benedictus XVI, op 7 juli 2005, trok Danneels naar Rome voor twee belangrijke conversaties. De ene was met de Canadees John

Michael Miller, de nieuwe secretaris van de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding. Kort ervoor ging hij op audiëntie bij de nieuwe paus. Beide gesprekken hadden hetzelfde doel: rapporteren over de Belgische situatie. Dat was delicaat in een setting waar de gedachte leefde dat Belgische academici de argumenten van het magisterium niet toegenegen waren en zelfs allergisch waren voor gezagsargumenten tout court. De kardinaal wees op de sterke positie van het katholieke onderwijsveld in zijn land en op het belang van deze universiteiten als uitgangspunt in een mondiale en pluralistische context. Hij wond er geen doekjes om: de universiteit had de kerk nodig, maar net zo goed had de kerk deze twee ‘volledige’ universiteiten broodnodig om de problemen te onderzoeken waarmee de mensheid geconfronteerd werd. Die wederkerigheid en de unieke positie van ‘zijn’ universiteiten deden Danneels pleiten voor een aanpassing van *Ex corde ecclesiae* en voor het nodige respect voor de opdrachtverklaringen van beide instellingen.

De *Gesamtgestalt* van de christelijke inspiratie

Twee decennia na de Romeinse gespreksronde met de kardinaal en een aantal rectoren, leek de geschiedenis zich te herhalen. Sancties tegen de UCL en de KU Leuven moesten vermeden worden, en voor Danneels was de te bewandelen weg een gesprek tussen Rome en de rectoren. Dus trok hij op 8 februari 2006 — twee maanden na een colloquium over bio-ethiek in Sint-Genesius-Rode — naar Rome in het gezelschap van de twee rectoren, Bernard Coulie en Marc Vervenne.

Kardinaal Grocholewski wilde informatie over stamcelonderzoek, maar kreeg eigenlijk slechts te horen dat effectief — onder duidelijke ethische voorwaarden en beperkingen — aan in-vitrofertilisatie werd gedaan. De kwestie van het onderzoek op embryonale stamcellen bleef onopgehelderd, al wezen de rectoren wel op de christelijk-ethische inbedding van hun

medische handelen. Verantwoordelijken van biomedische centra aan beide zijden van de taalgrens hadden Coulie en Vervenne gebriefd. Aan Grocholewski werd uitgelegd dat de universiteiten het christelijke waardensysteem onderschreven. Van belang was de bevordering van het 'meest menselijk wenselijke' in een evangelische en christelijke geest, maar ook met realiteitszin. Met het denken van de filosoof Paul Ricoeur in het achterhoofd wezen de Belgen erop dat in de concrete praktijk en door de beperktheden van de mens het vaak slechts mogelijk is om het 'meest menselijk mogelijke' te realiseren. Die houding ging uit van de pastorale ervaring, en was gekaderd in een humanisme dat de brede joods-christelijke traditie zag als brede horizon, als *Gesamtgestalt*.

Dit eerste gesprek was pijnlijk voor de kardinaal, die de klappen opving voor zijn rectoren en te horen kreeg dat België in Vaticaanse ogen *terre de mission* geworden was. De rectoren wezen er de prefect laconiek op dat Rome, gelet op het Belgische wettelijke stelsel, onder geen beding aan de term 'katholiek' kon raken. De sfeer was kil, maar de bijeenkomst was wel van groot belang omdat ze de lijnen openhield en bakens neerzette voor een bredere rondetafelbijeenkomst in Rome, zonder de prefecten van congregaties maar met experts die door die congregaties aangewezen werden. Aan de andere zijde van de tafel zou een delegatie van specialisten uit Louvain-la-Neuve en Leuven zitten. Dat moest voorbereid worden: medio maart sprak Danneels met de professoren Paul Schotsmans, Herman Nys en Martin Hiele (voorzitter van de Leuvense ethische commissie) en in de maanden daarop volgden bijeenkomsten waarin Danneels sprak met artsen over euthanasie, zorg, voortplantingstechnologie en woonde hij andermaal een sessie bij van het International Forum for Catholic Bioethicists. Intussen was de mediatieke geruchtenmolen op gang gekomen: aan Franstalige zijde bood in september het gelegekte rapport-Léonard voer voor speculatie, aan Vlaamse zijde opende de Leuvense rector

Vervenne in diezelfde maand het academiejaar met een redevoering die de officieuze mediastilte van Oosterlinck voorgoed afsloot en waarin hij zich kritisch opstelde tegenover het Romeinse keurslijf inzake ethische kwesties. De belangen van de patiënt, aldus de rector, gaan voor Vaticaanse eisen.

Hoop op een doorbraak

In een context van rumoer in en rond de beide universiteiten gingen in het voorjaar van 2007 de voorbereidingen van het rondetafelgesprek van start. De kardinaal onderhield contacten met Coulie en Vervenne, maar net zo goed met de medische staf van beide instellingen. Zo vond eind mei nog een vergadering plaats met de medische raad in Gasthuisberg. Op 4 juni 2007, Danneels' vierenzeventigste verjaardag, stapte een uitgebreide delegatie de kantoren schuin tegenover het Sint-Pietersplein binnen. Van Franstalige zijde waren de deelnemers prorector Jean-François Denef, de filosofiedecaan van de UCL Michel Dupuis en de gynaecoloog Jacques Donnez. Aan Vlaamse zijde waren aanwezig: vicerector voor biomedische wetenschappen Mark Waer, Martin Hiele en Thomas D'Hooghe, hoofd van de dienst reproductieve geneeskunde van de KU Leuven.

De gespreksronde gaf de gelegenheid om het onderzoek en de ethische omkadering ervan toe te lichten. De gesprekken verliepen op een hoog wetenschappelijk niveau en maakten twee zaken duidelijk. Vooreerst: hoe noodzakelijk ook het respect voor het ongeborn leven, een onderscheid tussen een embryo en een voldragen baby is nodig om het gesprek op realistische basis te voeren. Daarnaast werd voor de Romeinse vertegenwoordigers duidelijk dat er effectief stamcelonderzoek op overvallige embryo's uitgevoerd werd, maar dat dit door de academische gemeenschap beschouwd werd als een probleem van voorbijgaande aard. Binnen een internationale onderzoekscontext streefde men er immers naar dat men op termijn men-

selijke huidcellen zou kunnen herprogrammeren tot cellen met dezelfde flexibele eigenschappen als embryonale stamcellen. De rondetafelgesprekken werden een dialoog met een voorlopig open einde. Luttele maanden later kondigde vicerector Mark Waer aan dat de conflictstof met Rome op termijn vanzelf zou verdwijnen, dankzij recente doorbraken in het stamcelonderzoek aan de universiteiten van Kyoto (Japan) en Wisconsin (VS).

Ook Danneels haalde opgelucht adem bij dit nieuws en uitte zich al snel in verschillende fora enthousiast over de wetenschappelijke ontwikkelingen. De algemene leidraad van de kardinaal in de gespannen verhoudingen met Rome bleef de boodschap die hij in Georgetown gebracht had: een onderscheid tussen technische mogelijkheden en de ethische opdracht. Hij vond het ‘nonsens om te geloven dat religie zich moet aanpassen aan wetenschap en dat ethiek zich moet ontwikkelen met de technologie. Ethiek gaat over hoe we horen te leven en te handelen. Technologie bediscussieert nieuwe wegen om nieuwe dingen te doen.’ Het magisterium mocht en moest zijn verantwoordelijkheid opnemen om kwaad te voorkomen. Tegelijk redeneerde Danneels dat te veel afremmen niet goed was, getuige het feit dat wetenschappers en het magisterium elkaar nu vonden dankzij de technische vooruitgang. Eind 2007 deelden Rome en Danneels hetzelfde enthousiasme. Het Vaticaan gaf bij monde van Elio Sgreccia, hoofd van de Pauselijke Academie voor het Leven, aan dat de kerk zich nooit tegen het doel van een dergelijk onderzoek verzette, wel tegen de middelen. Het onderzoek naar slepende ziektes als Parkinson werd tenslotte alleen toegejuicht.

Hugo Claus en de Mechelse kanselredes

Ondertussen bleef het thema van het levenseinde opspelen. Met de Belgische wetgeving waren de debatten rond euthanasie nog niet de wereld uit. Danneels kreeg daarmee te maken door het

besluit van de Belgische schrijver Hugo Claus, wiens laatste jaren getekend waren door de gevolgen van de ziekte van Alzheimer. Claus was niet langer de scherpe geest die Danneels ooit ontmoette in de Provence in het huis van kunstschilder Jan Vanriet, een gemeenschappelijke vriend die later het officiële portret van de kardinaal zou schilderen. Hoe uiteenlopend hun levens en karakters ook waren, Danneels waardeerde Claus' oeuvre — al las hij als zovelen *Het verdriet van België* niet tot het einde. *De Oostakkerse gedichten* stonden echter hoog op het lijstje van literaire werken die de voorkeur van Danneels wegdroegen. Toch zou het voorjaar van 2008 maken dat de namen Danneels en Claus als tegenklanken voortleven. Het euthanasiedebat had daar alles mee te maken.

Geïnspireerd door John Baileys boek over de dementerende schrijfster Iris Murdoch koos Claus ervoor om vroegtijdig uit het leven te stappen: hij overleed op 19 maart in het Antwerpse Middelheimziekenhuis. Door de bekendheid van de schrijver en de artistieke encscenering van het afscheid, maar ook omdat het de thematiek van euthanasie hoog op de agenda plaatste, werd de begrafenis een gebeuren waarover kranten, radio en televisie uitgebreid berichtten. Claus-kenners als Paul Claes gewaagden van een 'hoogmis van vrijzinnigheid'.

De ruime media-aandacht en de ophemeling van het zelfgekozen overlijden wekten niet enkel sympathie op. In katholieke milieus werd gewag gemaakt van een *media brainwashing* en reacties van prominente katholieken bleven niet lang uit. René Stockman, de generaal-overste van de Broeders van Liefde, vroeg op het publieke forum om eerbied voor een christelijke benadering van het levenseinde. De manier waarop de Belgische journalistieke wereld de problematiek leek te verenigen tot een kwestie van zelfbeschikkingsrecht, ging ook in tegen het aanvoelen van de kardinaal.

Danneels wilde een andere stem laten klinken, maar deed dat niet in de media. Vanuit de idee dat hij als kerkleider het

recht genoot om voor zijn eigen gemeenschap een specifiek christelijke visie uit te spreken verkoos de kardinaal tijdens de paaswake van 22 maart het thema van het lijden te behandelen. Net als in de jaren negentig hekelde hij het probleem van een moderne samenleving die 'blijkbaar geen weg meer weet met de dood en het lijden'. Danneels gaf aan dat de mens na het weghalen van alle mogelijke taboes er zelf een nieuw bij gecreëerd had. In een humanisme dat exclusief werd, moest de gedachte van het menselijke lijden een absurditeit worden, en de idee dat de dood een zin kon hebben, was weggevoerd met het verdwijnen van de transcendentie. Dat strookte niet met het christelijke humanisme van Danneels, die in zijn homilie het volgende betoogde:

Door zomaar uit het leven te stappen, antwoordt men niet op het probleem van lijden en dood. Men loopt er in een boog om heen en omzeilt het. Omzeilen is geen heldendaad, geen voer voor frontpaginanieuws. [...]

Menselijke noblesse, en a fortiori heldhaftigheid, moet je elders zoeken. Bij de zo velen die medisch en menselijk hun lijdende medemensen begeleiden tot het einde. En bij hen die als de dag daar is, hun leven dankbaar teruggeven aan hun Schepper, waarvan ze weten dat Hij ook een barmhartige Vader is.

Danneels' boodschap was niet nieuw, de context waarin hij haar bracht wel. Ook al noemde hij Claus niet bij naam, zijn boodschap verspreidde zich al gauw buiten de Mechelse Sint-Romboutskathedraal. De reacties bleven niet uit. De Gentse moraal-filosoof Etienne Vermeersch reageerde verontwaardigd.

Toen op zaterdag 29 maart 2008 in de Antwerpse Bourla-schouwburg een afscheidsplechtigheid voor Claus georganiseerd werd — geleid door Claus' vriend Piet Piryns — werd het gebeuren een groots eerbetoon aan een van de grootste Vlaamse

schrijvers. Acteurs als Jan Declair, Josse de Pauw en Gilda De Bal brachten fragmenten uit zijn rijke oeuvre, vrienden als Cees Nooteboom en Erwin Mortier schetsten een portret van Hugo Claus. Mortier schoot tijdens die plechtigheid met scherp, niet alleen op de boodschap van Danneels, maar ook op de man, en wel in aanwezigheid van door Danneels geapprecieerde kunstenaars als Pierre Alechinsky, Walter Van den Broeck en Harry Mulisch, in aanwezigheid ook van voormalig premier Guy Verhofstadt. Mortier vond het een bittere ironie dat

de man die ons uitsprak als wezens die zich nimmer volkomen kunnen beschaven, postuum nog de les wordt gespeld door lieden waarvoor hij steeds een heilzaam gebrek aan ontzag heeft vertoond: prinsen van allerlei slag, kerkvorsten, [...] het slag volk dat hem al van in zijn prilste jaren heeft willen kleineren. Louter en alleen omdat de keuze van zijn levenseinde niet de hunne is, komen ze weer van onder de plaveien gekropen en spuien hun laffe gal. De eigen morele superioriteit celebreren boven het lichaam van een geliefde dode is geen heldendaad. Meeneer de kardinaal, schaam je.

Danneels deed er het zwijgen toe na deze scherpe aanval, maar de rel keerde een klein jaar later terug, nu in Mechelen. Daar werd, in de zomer van 2008, de voorbereiding opgestart van het festival *Stadvisioenen*. Als onderdeel van het programma werd in een samenwerking tussen de stad Mechelen, het kunstencentrum voor literatuur Behoud de Begeerte en het aartsbisdom een literair programma georganiseerd dat in een vijftal 'kanselredes' voorzag, waarvan de eerste op 30 april 2009 gepland stond. Elk van de redes moest plaatsvinden in een Mechelse kerk. In overleg met de organiserende instanties had Luc Coorevits van Behoud de Begeerte enkele auteurs gepolst naar hun interesse. Een van hen was Erwin Mortier, aan wie ge-

vraagd werd om het belang toe te lichten van Bijbelkennis voor een begrip van historische kunstwerken die putten uit deze verhalentraditie. Mortier liet al in juli 2008 vriendelijk weten niet geïnteresseerd te zijn in de opdracht en er was dus geen vuiltje aan de lucht, toen begin augustus een overleg plaatsvond in Mechelen met (namens het bisdom) vicaris-generaal Etienne Van Billoen, de woordvoerder van de kardinaal en de archivaris van het bisdom. Tijdens dat gesprek werd duidelijk dat de afgevaardigden weinig happig waren om de schrijver te programmeren gezien zijn recente uitspraken. Danneels zelf was in het buitenland en niet op de hoogte.

Echo's van de vergadering sijpelden door tot bij de redactie van *De Morgen*. Die krant stuurde op 12 maart 2009 het nieuws de wereld in dat kardinaal Danneels censuur toepaste en de deelname van Erwin Mortier blokkeerde. Hoewel dat niet klopte, werd het nieuws onmiddellijk opgepikt door andere kranten en websites en sprongen zowel Danneels' woordvoerder als Mortier erop. 's Anderendaags berichtten boekenwebsites over een 'godsdienstoorlog tussen Mortier en Danneels', en ironisch genoeg nam zelfs Kerknet, de website van de Vlaamse kerk, het nieuws over dat de kardinaal de schrijver censureerde. Het sneeuwbaaleffect dat door *De Morgen* in gang gezet was, was niet meer te stoppen. Als reactie op de vermeende censuur trokken Connie Palmen, Gerrit Komrij en Josse De Pauw zich terug. De impasse werd compleet. In allerijl werd nog getracht om met burgemeester Bart Somers een alternatief op te zetten, maar uiteindelijk viel het programma in het water. Van schrijverszijde luidde het dat 'dit illustreert dat als je de machtigen tegenspreekt, zij je zullen laten merken dat ze niet tegengesproken willen worden'. Van Danneels' zijde was er echter geen enkele poging om het recht op spreken van anderen te kortwieken. En de kardinaal zelf? Hij zweeg voort.

PRIESTERS IN OPSpraak

De kardinaal bevond zich in de tweede helft van zijn episcopaat in een ingewikkeld spanningsveld. Terwijl hij een toenemend prestige kreeg dankzij zijn communicatieve vaardigheden en het aura van wijsheid dat hem door de media verleend werd, groeide her en der de kritiek op de standpunten die hij innam over morele kwesties als euthanasie. De rel rond de schrijvers Claus en Mortier vormde daarvan een pijnlijk hoogtepunt. Tegenwind was er niet alleen van buiten de kerk, maar ook van binnenuit. De maatschappelijke mediatisering die Danneels dankbaar benutte, werd ook door anderen gebruikt en verschillende heikele dossiers werden voortaan op het publieke forum gegoooid.

In de nasleep van de affaire-Devillé was in 1992 de Vlaamse Werkgroep voor Mensenrechten in de Kerk opgericht, een groep die door Rik Devillé gepatroneerd werd en die actief geëngageerd was om slachtoffers van machtsmisbruik door de kerk een verhaal te geven. De werkgroep vergaderde aanvankelijk in de Antwerpse lokalen van Pax Christi en onderhield betrekkelijk koele relaties met de aartsbisschop. Die kilte was niet louter het gevolg van de agenda van de groep, maar had veel te maken met de drijvende krachten — Rik Devillé en de West-Vlaamse ex-priester Norbert Bethune — die weinig prettige ervaringen opriepen bij Danneels. Evenmin prettig was het feit dat de eerste twee werkjaren van de groep leidden tot de publicatie van Devillé's nieuwste boek *De katholieke ziekte*. De auteur gaf het de ondertitel *Een diagnose* en ontlokte zo een ongezien initiatief: Danneels schreef op 2 september 1994 in

het katholieke weekblad *Kerk en Leven* een open brief aan zijn priester:

Beste Rik, je schrijft me dat er een nieuw boek verschijnt van uw hand, *De katholieke ziekte*. Ik verneem anderzijds dat je het voorstelt aan de pers dinsdag aanstaande. Ik ken het boek niet en kan er dus niet over oordelen. Maar de titel laat me al vermoeden dat het over de zogenaamde pathologie van de kerk zal gaan. Ik betreur dat. De scherpe kritiek in 'De laatste dictatuur' heeft mij en veel van uw collega's en gelovigen pijn gedaan en tot nog toe niets geheeld of genezen. Men geneest niet met agressieve medicijnen in de kerk.

Danneels was leesbaar geërgerd, maar net als twee jaar tevoren liet hij Devillé het voordeel van de twijfel. Hij voegde er wel aan toe dat alle echte hervormingen in de kerk naar zijn oordeel uitgingen van een geest van deemoed, mildheid, gebed en boete, terwijl 'alle andere hervormers zijn gestrand in bitterheid en hoogmoed'. Het weerhield Devillé en de werkgroep er niet van om tussen 1994 en 2001 voort te gaan met de organisatie van '(h)erkenningdagen voor overlevers', mensen die gekwetst waren door de kerk, en daarvoor stevast de bisschoppen uit te nodigen, al kwamen ze niet.

De zaak-Dutroux

In augustus 1996 ging een schokgolf door de Belgische samenleving die ook een diepe mentaliteitswijziging in de omgang met seksueel misbruik tot stand bracht. Op 7 augustus werden in een van de huizen van Marc Dutroux twee meisjes aangetroffen: Sabine Dardenne en Laetitia Delhez zaten opgesloten in een kelder. Onderzoek bracht aan het licht dat Dutroux voordien de Vlaamse meisjes An Marchal en Eefje Lambrecks en de

Waalse meisjes Julie Lejeune en Melissa Russo misbruikt en vermoord had. Het land stond in rep en roer. De politieke wereld wist er nauwelijks raad mee en de bevolking kampte met gevoelens van walging. Op 20 oktober kanaliseerden die gevoelens zich in een Witte Mars waaraan zo'n driehonderdduizend mensen deelnamen in de straten van Brussel. Een Witte Beweging zag het levenslicht en initiatieven voor symbolische herinnering volgden. Luc Versteyleen nam het voortouw bij de aanleg van het Witte Kinderbos: op de middenberm van de E19 tussen Antwerpen en Brussel werden evenveel bomen geplant als er deelnemers waren geweest aan de gelijknamige mars. Op de dag van de mars ontving premier Jean-Luc Dehaene de ouders van de vermoorde kinderen en koning Albert II organiseerde een rondetafelgesprek omtrent het drama van kindermisbruik en moord.

En Danneels? Die vernam het nieuws bij zijn terugkeer uit het Franse dorpje Ars, een religieuze pleisterplaats waar ooit Jean-Marie Vianney woonde, de befaamde 'curé d'Ars'. De zaak-Dutroux riep de vraag op hoe een maatschappij blind kon zijn voor het misbruik van kinderen. Danneels was zich ervan bewust dat in de nasleep van deze tragedie ook de kerk niet kon nalaten om het probleem van kindermisbruik ernstig te nemen. Het feit dat hij het agendeerde voor de bisschoppenconferentie gaf de aanzet tot de oprichting van een officieel contactpunt voor misbruik. Eind 2010, tijdens een hoorzitting van een parlementaire onderzoekscommissie rond seksueel misbruik, zou de kardinaal hier zelf op terugblikken en de band met de affaire-Dutroux leggen:

In het kader van het gerechtelijke onderzoek naar Dutroux lanceerden de gerechtelijke autoriteiten oproepen dat getuigen zich zouden melden. Zo kwamen in de nasleep van het drama Dutroux een aantal gevallen van kindermisbruik aan het licht, ook binnen pastorale relaties. Het was

in die context dat ik uitgenodigd werd in het VRT-programma *Terzake*. Tijdens de rechtstreekse televisie-uitzending van 4 september 1996 werden me enkele tragische gevallen in de vorm van reportages getoond. Maar het meest confronterende waren telefonische tussenkomsten van kijkers met verhalen uit hun jeugd. In mijn reactie stelde ik drie zaken voorop: vooreerst vroeg ik in naam van de kerk vergiffenis voor het leed dat priesters en pastoraal verantwoordelijken slachtoffers hadden aangedaan. Ik wees er ook op dat misbruik in het kader van een pastorale vertrouwensrelatie nog veel erger was dan daarbuiten. Niet alleen omdat de kerk een hoge morele standaard hanteert, maar ook omdat het bovendien neerkomt op een 'spiritueel verraad ten aanzien van een gelovige'. Vervolgens stelde ik dat de schuldigen dienen gestraft te worden en dat het gerecht zijn werk moest doen. Ten slotte verbond ik mij ertoe te onderzoeken hoe een kerkelijk initiatief kon worden opgestart om de melding vanwege slachtoffers gemakkelijker te maken en de problematiek van het misbruik ook structureel aan te pakken. Ik lanceerde toen de idee van een contactpunt. Dat zou de drempelvrees van slachtoffers verminderen.

Danneels' terugblik maakt duidelijk dat de zaak-Dutroux een belangrijk moment betekende voor de Belgische kerk. In de kersttijd van 1996 wijdde de kardinaal zijn traditionele boodschap aan het drama, en de brochure *Wie zijn dat in die witte gewaden? De witte mars — en daarna?* riep bij velen emotionele reacties op. Danneels' verwoording van de emoties, onzekerheden en bekommernissen die sinds augustus de mensen bezigielden, raakte de juiste toon. Voor de kardinaal ging het in deze tijd niet om budget, jobs, sociale zekerheid of Maastricht-normen. Er was behoefte aan doorzichtigheid, waarheid en gerechtigheid: om de mens zelf.

Het verwoorden van de emotie was een noodzakelijke stap maar mocht geen eindpunt zijn. Men moest overgaan tot zorgvuldig en rustig nadenken en ten slotte tot handelen. Dus hield Danneels met Kerstmis een pleidooi voor een zorgvuldige hervorming van de instellingen en voor een ethische basisconsensus die niet zou teruggrijpen naar het verleden, maar die een weg naar de toekomst bood. Die weg kon maar één richting uit, namelijk samen inzetten op de vorming van het geweten. De schade die Dutroux aangericht had, liet niemand onaangedaan en de kardinaal sprak zich scherp uit over de verkrachting van kinderen:

De weerloze wordt overweldigd, de onbevangenheid verschalkt, het lam gedood. Ze verandert wat schoon zou moeten zijn in gruwel. Dat kan niet: kinderen moeten we behoeden voor de drassigheid van het moeras. [...] Maar het is niet de eerste keer dat de schreeuw van Onschuldige Kinderen wordt gehoord. In deze kerstdagen zullen we het weer horen. Jezus was pas geboren en 'Een klacht werd in Rama gehoord, geweend en luid gejammer: Rachel wenend om haar kinderen, wil niet getroost worden, omdat ze er niet meer zijn' (Matteüs 2: 16).

De kerstboodschap eindigde niet met wanhoop, maar met de uitdrukking van hoop om 'te midden van zoveel onmenselijkheid een nieuwe menselijkheid' geboren te zien worden. Intussen werd verder gestalte gegeven aan het contactpunt. De Gentse bisschop Arthur Luysterman, die in de schoot van de bisschoppenconferentie de verantwoordelijke was voor de kwestie, zette voorbereidende stappen tot in juli 1997 een eerste tweetalig meldpunt voor misbruik in de kerk opgericht werd. Dat werd bemand door twee dames: men kon zich schriftelijk tot hen wenden of telefoneren op woensdagavond en vrijdagochtend. Nog datzelfde najaar kreeg de kardinaal de problematiek op

zijn bord, toen zijn hulpbisschop voor het Brusselse Franstalige pastoraat, Paul Lanneau, in een moeilijk parket kwam met de zaak-André Vander Lyn.

Het ging om een 64-jarige priester van het aartsbisdom tegen wie beschuldigingen liepen van verkrachting van een minderjarige — feiten die plaatsgrepen sinds 1968. Tijdens de gerechtelijke verhoren had Vander Lyn gemeld dat hij zijn probleem meermaals aangekaart had bij zijn oversten. Het gerecht klopte dus aan bij het aartsbisdom. Hoewel Paul Lanneau als hulpbisschop de dagelijkse leiding had, was Danneels als aartsbisschop het hoofd van het bisdom. De kardinaal was verdachte, beschuldigde noch getuige. Hij besloot niettemin om in te gaan op de gerechtelijke uitnodiging om zijn visie op de feiten toe te lichten. Dat besluit wekte de interesse van de media: *De Standaard* van 31 december 1997 toonde op zijn voorpagina de stoel waarop Danneels die dag moest plaatsnemen in het Brusselse justitiepaleis. Bij zijn aankomst bij het massieve gebouw moest de kardinaal door een dichte haag van foto- en televisiecamera's, tot men hem een plek gaf in een stoffige bibliotheek van het rechtsgebouw in afwachting van de zitting.

De rechter peilde om te beginnen Danneels' visie omtrent pedofilie. De kardinaal antwoordde dat het op zich een ernstig vergrijp is, maar dat het dubbel zo erg was met een priester als dader. Een priester richt niet alleen schade aan bij een medemens, maar zondigt tegenover God. Bij de tweede vraag, die polste naar de kerkelijke bereidheid om schadevergoedingen te voorzien, hield Danneels zijn gebruikelijke respect voor de scheiding der machten aan en antwoordde dat de kerk zou doen wat justitie verlangde. De grond van de vraag was echter het bepalen van de verhouding tussen een bisschop en zijn priesters. De kwestie was niet eenvoudig: priesters worden zowel aangesteld als gewijd door een bisschop en daarna bedacht met een specifieke opdracht met eigen verantwoordelijkheden. Voor Danneels viel de verhouding niet onder de categorieën van

werkgever en werknemer. Mocht dat wel zo zijn, dan zou een bisschop verantwoordelijk zijn voor elke mogelijke (mis)daad van iedere priester, terwijl het begaan van misdrijven vanzelfsprekend niet viel onder diens opdracht.

Het vonnis in deze zaak was van belang: op Witte Donderdag 1998 veroordeelde de Brusselse correctionele rechtbank Danneels en zijn hulpbisschop tot een schadevergoeding van een half miljoen Belgische franken aan Vander Lyns slachtoffer, hoewel de rechter hen niet schuldig achtte aan de feiten. Tegen de visie in die de kardinaal gepresenteerd had, werd hij door het gerecht burgerlijk aansprakelijk geacht voor het gedrag van zijn priesters. Hiertegen tekende Danneels beroep aan — met uitdrukkelijke steun van lekenorganisaties als het Interdiocesaan Pastoraal Beraad en de Conseil Général pour l'Apostolat des Laïcs — waarna het vonnis gecorrigeerd werd en het gerecht oordeelde dat noch Danneels, noch Lanneau burgerlijk aansprakelijk waren. Uitsluitend Vander Lyn werd verantwoordelijk gesteld voor zijn daden en veroordeeld tot een effectieve gevangenisstraf.

De commissie-Halsberghe

Het arrest-Vander Lyn maakte voor het gerecht, de media en de kerk twee zaken duidelijk: priesters moesten de volle consequenties van hun eigen daden dragen en de kardinaal was geheel bereid om het gerecht zijn werk te laten doen. Dat bepaalde de horizon voor een veel pijnlijker moment twee jaar later. Op dinsdag 25 januari 2000 had Rik Devillé met Danneels een afspraak gepland om met enkele slachtoffers van seksueel misbruik te praten. Zijn instemming sloeg om in ontstemming toen bleek dat wel een twintigtal mensen zich aanmeldde: hij vreesde voor een volkstribunaal te staan. Niettemin werd besloten om de groep te ontvangen, al werd het gesprek zeer ongemakkelijk. Geconfronteerd met zeer diverse verhalen, die

zich veelal buiten zijn bisdom afgespeeld hadden, deed de aartsbisschop geen omvattende uitspraken en werd een groep mensen uitgeleide gedaan van wie het verlangen naar erkenning als slachtoffers nauwelijks ingelost was.

Toch zat er beweging in het kerkelijke beleid. Dat bewees de lancering van een ‘Commissie voor klachten wegens seksueel misbruik in een pastorale relatie’ op initiatief van de bisschoppenconferentie, een maand na het gesprek in Mechelen. Danneels had zelf, naar het voorbeeld van andere landen, mede geïnsisteerd op een dergelijke commissie, en zijn voorstel was al goedgekeurd op de vergadering van de bisschoppenconferentie van 4 november 1999. Ook hier was Luysterman de uitvoerende kracht die onder meer de liberale minister van Justitie Marc Verwilghen op de hoogte stelde. Verwilghen, die de parlementaire commissie-Dutroux voorgezeten had, steunde het initiatief, en acht jaar lang zou gewezen magistraat Godelieve Halsberghe de commissie gaan leiden waarin zes leden zetelden voor de behandeling van Vlaamse dossiers en zes voor de Frans-talige dossiers. In de loop van die acht jaar voorzitterschap werd een dertigtal gevallen van seksueel misbruik bij de commissie aanhangig gemaakt.

Naar aanvoelen van het episcopaat handelde Halsberghe te sterk op eigen houtje en zonder veel overleg. Wanneer zij zich als advocaat van de slachtoffers profileerde tegenover de kerkelijke leidinggevenden, kwam haar onafhankelijke rol als commissievoorzitter in het gedrang. Zeker toen de voorzitter voorstellen lanceerde voor schadevergoedingen — in haar ogen een billijke regeling voor de slachtoffers — ontstond een erg gespannen verhouding met Danneels en de andere bisschoppen. Die waren op dat moment niet klaar voor financiële regelingen. Halsberghe kreeg steeds minder gehoor en legde eind 2008 haar mandaat neer. Pas na de aanvang van Danneels’ emeritaat, in februari 2010, werd Halsberghe opgevolgd door de Leuvense

kinderpsychiater Peter Adriaenssens, wiens aanpak de vertrouwensrelatie met de bisschoppen herstelde.

De affaires-Borremans

De pijnlijke geschiedenis van de commissie-Halsberghe zegt op zich nog weinig over de omgang van Danneels met kwesties van seksueel misbruik door geestelijken. Dergelijke zaken kwamen vooral in het laatste decennium van zijn episcopaat op zijn bureau terecht. In het merendeel van de dossiers was Danneels kerkjuridisch niet in de positie om disciplinaire maatregelen te nemen — dit soms tot onbegrip en frustratie van betrokkenen, die er vanwege zijn positie als kardinaal-aartsbisschop van uitgingen dat hij het feitelijke hoofd was van de kerk in België. In werkelijkheid had de kardinaal geen jurisdictie over priesters van de andere bisdommen of leden van religieuze ordes en verwees hij stevast door naar de verantwoordelijke bisschop of religieuze overste. Bij de gevallen die wel onder zijn bevoegdheid vielen, bepaalde de uitkomst van het vonnis-Vander Lyn de koers. Het bekendste voorbeeld was Robert Borremans, een Franstalige Brusselse priester die op 4 december 1999 de koorzang leidde tijdens het huwelijk van het prinsenpaar Filip en Mathilde.

Borremans was op het moment van het prinselijke huwelijk onderpastoor van de kathedraal. Zijn publieke optreden maakte dat de rechtszaak tegen hem twee dagen na het huwelijk de kranten haalde. In *Le Soir* kopte journalist Marc Metdepenningen *L'abbé sous enquête fait chanter les rois et les reines*. Danneels zat zeer omhoog met de zaak, onthief Borremans in januari 2000 van zijn pastorale taken en liet hem schrappen van de loonlijst van het ministerie. Ook begon voor Borremans een lange weg door het gerechtelijke apparaat, met verschillende veroordelingen en procedureslagen. De houding van de kardinaal in de hele periode was strikt formeel: tijdens de jaren van

gerechtelijke onderzoeken en procedures weigerde Danneels om Borremans pastorale taken of een publieke functie te geven.

Dezelfde achternaam, een ander verhaal. Op 26 januari 1999 meldde een eenendertigjarige man zich aan in het aartsbisschoppelijke paleis in Mechelen voor een afspraak met zijn bisschop. Rudy Borremans was sinds anderhalf jaar priester gewijd en pastoor in Tienen. De afspraak met Danneels volgde op de ruis die er gekomen was in de contacten tussen Borremans en hulpbisschop Jan De Bie, die ook de ouders van de priester al gesproken had. De kardinaal trok het dossier-Borremans naar zich toe. Vanuit kerkelijk oogpunt lag het delicaat, omdat Borremans een homoseksuele relatie had en samenwoonde met zijn vriend, wat zowel aanstoot gaf bij zijn ouders, die zijn geaardheid moeilijk konden aanvaarden, als bij een aantal gelovigen. Danneels was helder in zijn boodschap: de situatie kon niet door de beugel. Borremans kreeg enkele uitwegen aangeboden (onder meer het ‘formeel en publiekelijk afstand nemen van uw vriend’), die hij stuk voor stuk aanvoelde als een sanctie en waarop hij dus niet inging. Hij moest nog diezelfde maand de parochie verlaten, wat hij pas in juni zou doen, na maanden van heisa in de media.

Borremans kreeg van het Solidariteitsfonds van het aartsbissdom de verzekering dat zijn loon met 10.000 Belgische franken verhoogd zou worden, zodat hij de huur van zijn nieuwe woning — een appartement — kon betalen. Daarmee gaven zowel Danneels als Borremans blijk van hun goede wil. Ten behoeve van de buitenwereld ging op 19 juni 1999 een persbericht de deur uit, waarin Borremans bevestigde ‘dat hij zijn celibaatsgeefte zal naleven en wel naar de objectieve inhoud zoals de kerk die bepaalt. Dit behelst dat hij in de relatie met zijn vriend niets onderneemt dat hiermee strijdig is. Hij verlaat de pastorie van Onze-Lieve-Vrouw ten Poel te Tienen en trekt zich een geruime tijd terug uit de publieke sfeer.’

Het bericht maakte duidelijk dat Borremans nog in aanmerking kwam voor een latere pastorale benoeming en dat afgesproken was dat de mediastilte vanaf dat moment absoluut was. Het compromis kwam niets te vroeg. Er liep intussen een procedure die maakte dat Borremans zich moest verantwoorden bij de vrederechter omdat de Tiense kerkfabriek (de parochiale beheersinstelling) eiste dat hij de pastorie verliet. Voorts had het Rudy Steuncomité Tienen (RST) in samenwerking met verschillende holebi-organisaties opgeroepen tot een Mars voor Gelijke Rechten, in Mechelen. Ondanks de ‘beëindiging’ van het conflict ging de mars toch door, met een driehonderdtal deelnemers. Nog was de zaak niet gesloten: na de zomermaanden werd Danneels geconfronteerd met het pas verschenen boek *De deugd hypocrisie*. De auteur, Rudy Borremans, publiceerde zijn levensverhaal, schond de overeenkomst van 19 juni en stelde in het boek openlijk het verplichte celibaat ter discussie. Dus ging de kardinaal over tot zware maatregelen: in een decreet van 9 oktober 1999 kondigde hij aan dat Borremans’ benoeming per 30 oktober ingetrokken werd. De jonge priester werd ontheven van elke pastorale taak en van de toelating om sacramenten te bedienen. Drie dagen later verzocht het aartsbisdom aan het ministerie van Justitie om Borremans van de weddestaat te halen — Borremans moest als werkloze gaan stempelen. Dit was van de zijde van de kardinaal ongekend, en reacties bleven niet uit. Op 14 oktober kondigde een driespan van priesters — Phil Bosmans (van de non-profitorganisatie Bond Zonder Naam), de jezuïet Luc Versteylen en Guy Mennen — op Radio 1 aan dat ze wilden bemiddelen tussen de partijen. Het trio kreeg prompt steun vanuit de Leuvense faculteit kerkelijk recht, waar men wees op het belang van canon 1733 uit het kerkelijk wetboek, een rechtsregel die wijst op de noodzaak van gezamenlijk overleg om te vermijden dat geschillen met een kerkelijk decreet beslecht moeten worden. De schor-

sing zou echter van kracht blijven en een nieuw aanbod tot bemiddeling door Versteylen werd afgehouden.

Huur eens een priester

De troebelen met Rudy Borremans zouden nog geruime tijd aanhouden. Zo greefde hij Danneels in 2001 door zijn naam te verbinden aan *Rent a Priest*, een vereniging die mensen sacramentele diensten aanbood tegen betaling. Andere drijvende krachten achter dit initiatief waren de gewezen priesters Norbert Bethune en André Brems, maar Borremans' mediabekendheid maakte van hem al gauw het uithangbord. Voor Danneels was dit zeer problematisch en zelfs een vorm van bedrog, aangezien de door hen toegekende sacramenten zich bevonden buiten de gemeenschap van de rooms-katholieke kerk. Hij zag zich opnieuw gedwongen tot reactie: op maandag 9 april 2001 droeg hij het dossier-Borremans over aan de kerkelijke rechtbank.

Danneels liet doorschemeren dat hij hoopte op een oplossing, maar zond niettemin een aangetekend schrijven waarin hij Borremans vroeg om niet op te komen dagen op de traditionele chrismamis in de Sint-Romboutskathedraal die maandagavond. Het is traditie dat de bisschop tussen Palmzondag en Witte Donderdag de olie voor vormsels en ziekenzalvingen zegent en uitdeelt onder zijn priesters. Die waren allemaal uitgenodigd, behalve Borremans. Toch kwam hij. Borremans zat tussen het volk en sloeg op het moment van de consecratie een priesterstola om zich heen om mede de consecratiewoorden uit te spreken. Perscamera's registreerden het tafereel. Danneels werd op die manier geraakt op het terrein dat hem het meest dierbaar was: de liturgie. Gaandeweg veranderde de houding van Rudy Borremans, mede omdat hij de relatie met zijn bisschop wilde herstellen. Eind augustus 2001 nam hij op Danneels' verzoek afstand van *Rent a Priest* en accepteerde hij ten slotte diens voorwaarden. In september 2002 maakte de kardinaal de schor-

sing ongedaan en besloot de bisschopsraad dat hij aan de slag kon als rusthuisaalmoezenier.

Het snijpunt van kerk en politiek

Tot slot stond Danneels nog voor spanningen die weinig of niets met celibaat of seksuele moraal te maken hadden, maar met politiek en uitgesproken flamingantisme in een aartsbisdom dat zowel Franstaligen als Vlamingen omvatte. Als aartsbisschop spande hij zich in voor het samenhouden van zijn meertalige dioceses, dat onder druk stond van communautaire spanningen, die in België leidden tot opeenvolgende staatshervormingen en een groeiende afstand tussen de twee grote taalgroepen. Danneels lag bovendien voortdurend onder vuur van de zijde van Alexandra Colen. Als volksvertegenwoordiger voor het extreemrechtse Vlaams Blok fulmineerde Colen tegen het morele verval dat ze meende aan te treffen in een leerboek voor de godsdienstlessen in katholieke scholen, *Roeach*. Daarin werd seksualiteitsbeleving, met naar Colens aanvoelen laakbare tekst en tekeningen, te expliciet gemaakt. Ze organiseerde een betoging op 15 oktober 1997 maar werd niet binnengelaten in het aartsbisschoppelijke paleis. Het scenario herhaalde zich op 10 december van dat jaar. Vanuit die frustratie trok Colen tevergeefs naar de nuntiatuur en uiteindelijk zette ze haar acties op internationaal niveau voort, door haar grieven te verzenden aan een reeks kardinalen, om zo Danneels in een slecht daglicht te plaatsen. Het incident leidde ertoe dat *De Standaard* eind februari 1998 schreef dat de hele zaak in Rome de perceptie versterkte van een ‘slappe kerkleiding’ in België.

De discussie rond Jos Verstraeten, een franciscaan die pastoor was in de Sint-Paulusparochie in Vossem en de Sint-Pietersparochie in de faciliteitengemeente Wezembeek-Oppem, draaide om het communautaire pur sang. Het aartsbisdom bereikten negatieve berichten over Verstraetens uitgesproken

Vlaamsgezindheid en de beroering die hij daarmee opwekte in de complexe Vlaamse rand rond Brussel. De man weigerde bijvoorbeeld om een wekelijkse Franstalige misviering te houden, en hij werd er door sommigen van beschuldigd de kansel te misbruiken voor politieke doeleinden. Om controverse te vermijden haalde de aartsbisschop hem begin 2002 weg uit Wezembeek-Oppem. Daarmee stuitte Danneels op het ongenoe-gen van Verstraeten zelf en van verschillende Nederlandstalige verenigingen — zozeer dat een comité ‘Jos Blijft’ opgericht werd dat een manifestatie aan de ingang van de Brusselse kathedraal hield toen Danneels een viering celebreerde naar aanleiding van zijn vijftienvigjarig bisschopsjubileum. De kardinaal nodigde hem uit voor een gesprek op donderdag 23 januari 2003, waarna de priester zich in de media tevreden toonde, al had hij gewenst dit gesprek te voeren vóór zijn overplaatsing. Het effect van dit alles, ten slotte, op het taalbeleid in Danneels’ tweetalige aartsbisdom was nihil.

De reeks pijnlijke en soms tragische controverses waarmee Danneels om te gaan had, lieten hem niet onberoerd. Ze slokten veel energie op, ook al omdat ze steeds meer een goede communicatiestrategie vereisten. Het waren mediagenieke dossiers, gefundenes Fressen voor journalisten in tijden van ontkerkelijk-king... Elk van deze dossiers wekte ook de argwaan van Rome, vooral door de tussenkomst van katholieken die achter de rug van de kardinaal rechtstreeks aan paus en curie hun ongenoe-gen ventileerden over zijn ‘zwakke’ optreden. Danneels ving dan echo’s op in de kantoren van het Vaticaan, en niet zelden baseerden Romeinse curieleden zich op dergelijke sluipberichten en toegezonden krantenartikelen wanneer zij de aartsbis-schop om tekst en uitleg vroegen.

Dat in de kerk veel kwaad te vinden was, heeft Danneels nooit ontkend. In de jaren 2000 werd meermaals uit zijn mond gehoord dat ‘bisschop zijn wel wat miserie met zich meebrengt’.

Niet zelden zocht hij op deze ogenblikken troost binnen de eigen spirituele traditie en stonden hem de woorden van Catharina van Siëna voor ogen — ‘De kerk is helemaal bleek geworden’. Gebed voor haar was nodig, schreef Danneels nog in 2004, want ‘mensen die bidden voor de kerk en de vergeving van haar zonden en haar kwaad zijn therapeuten voor de kerk, dokters en verplegers die instaan voor haar hygiëne en gezondheid’.

Hoofdstuk 21

DIRIGENT VAN FEESTMOMENTEN

De opeenvolging van heikele dossiers in de tweede helft van Danneels' episcopaat en zijn afgenomen betrokkenheid bij de handel en wandel van het centrale kerkbestuur, maakten dat hij in diezelfde periode sterker dan voorheen terugkeerde naar zijn rol als herder van de eigen geloofsgemeenschap. Dit was geen luxe voor een aartsbisschop in een tijd waarin geloof steeds meer een privézaak werd en waarin de priester aantallen in het aartsbisdom drastisch terugvielen. Toen Danneels aantrad in 1980, telde zijn bisdom nog 1533 priesters. Midden in de jaren negentig was dat aantal al geslonken tot 1062, en bij zijn afscheid als aartsbisschop zou er slechts een zeshonderdtal overblijven. Bovendien verouderde dit slinkende priesterkorps snel, terwijl er vanaf de late jaren negentig gemiddeld slechts twee nieuwe priesterwijdingen per jaar waren. Die achteruitgang zorgde voor een voelbare verzwakking van het elan. Voor de kardinaal werd het laatste anderhalve decennium van bestuur meer dan tevoren een periode van spirituele herbronning waarin hij vaak ruimte in zijn agenda vrijmaakte voor retraites en gebed. Het spirituele leven mocht zich echter niet beperken tot de private sfeer, en de kardinaal zette in op de behoefte aan een zichtbare aanwezigheid van de kerk in België, op het belang ook van vrijmoedig getuigenis van gelovigen over hun geloof. Vanaf het midden van de jaren negentig werden daartoe initiatieven gelanceerd.

Pater Damiaan en bisschop Gaillot

Van 13 tot 15 mei 1994 zou Johannes Paulus II in België verblijven voor de zaligverklaring van Jozef De Veuster — pater Damiaan. Een val in zijn badkamer twee weken tevoren doorkruiste die plannen en de uitgebreide voorbereidingen van het bezoek werden gestaakt. In Leuven zou Johannes Paulus II bidden aan het graf van Damiaan en zou hij het hoofdhuis van de paters picpussen, Damiaans religieuze orde, bezocht hebben. In Tremelo zou op 15 mei de zaligverklaring plaatsgevonden hebben. Ook al verontschuldigde de paus zich bij zijn bezoek, in 1995, uitgebreid, het opvangen van de ontgoocheling in Tremelo en elders was voor Danneels. Dat werd er niet beter op toen in de loop van 1995 duidelijk werd dat de paus enkel Brussel zou aandoen.

De kardinaal had ook te kampen met het eenvoudige feit dat de persoon van Johannes Paulus II in tien jaar aan aanzien was verloren bij Belgische gelovigen. Het Romeinse centralisme, de soms wereldvreemd aandoende ethische standpunten en de onmogelijkheid om het ambtsdenken te vernieuwen — de apostolische brief *Ordinatio sacerdotalis* van 22 mei 1994 had het debat over priesterschap voor vrouwen afgesloten en creëerde een storm van protest vanuit Belgische lekenorganisaties — zorgden al in de lente van 1994 voor een behoorlijk kritische ontvangst van het geplande pausbezoek. Niet alleen de lekenorganisaties protesteerden, ook Rik Devillé liet van zich horen met twee open *Brieven uit de hemel* die hij onder het pseudoniem van Damiaan de Veuster aan de paus richtte. Devillé stelde de vraag wat de paus in 's hemelsnaam nog zocht in België, en hij speelde de figuur van Damiaan uit tegen het kerkelijke establishment dat hem nu wilde omarmen maar hem destijds verworpen had: 'De officiële kerk van mijn tijd verweet mij [Damiaan] dat ik een onverbeterlijke lastpost, een dikke egoïst was omdat ik erop aandrong dat het geld dat mensen mij schonken ook echt voor

de melaatsen bestemd was.' Die beeldvorming van Damiaan als revolutionair werd ook gehanteerd tijdens een op 29 april 1994 geplande hoorzitting over het pausbezoek, ingericht door het kunstenaarscollectief Mon OEil, waar ook sprekers als Nortbert Bethune en Jan Hoet op het programma stonden.

In het zuiden van België groeide de kritiek op de paus fenomenaal nadat het Vaticaan in januari 1995 de progressieve en kritische Franse bisschop van het Normandische Évreux, Jacques Gaillot, afgezet had, onder meer omwille van zijn vooruitstrevende standpunten inzake homoseksualiteit en zijn kritiek op de kerkelijke omgang daarmee. Op het moment dat dit conflict openbaar werd, leidde Danneels een retraite voor de Franse bisschoppen in het aartsbisdom Straatsburg. De storm van verontwaardiging doorkruiste niet alleen zijn retraite maar sloeg ook over naar het aangrenzende bisdom Namen. Franstalig katholiek België volgde de zaak met argusogen. CGAL lanceerde vanuit zijn zetel in de Brusselse Guimardstraat een campagne met bijeenkomsten en petities. Vooral in het bisdom Namen sloten progressieve christenen zich aan bij de Franse beweging Évreux sans Frontières. Dat had een rechtstreekse impact op de brievenbus van de Wollemarkt, waar Danneels in de eerste maanden van 1995 honderden brieven ontving met het verzoek om op te treden tegen deze onrechtvaardigheid. Elk van de schrijvers kreeg een vriendelijk standaardbericht terug waarin weliswaar gewezen werd op de hoop op verdere dialoog, maar net zo goed duidelijk gemaakt werd dat 'de Belgische bisschoppenconferentie zich niet uit te spreken heeft over interne aangelegenheden in de Franse kerk of over de relaties tussen deze zusterkerk en het Vaticaan'.

Danneels' formele en koele reactie verhulde een betrokkenheid die hij niet publiekelijk wilde tonen. Onder de radar zette hij zich in voor een oplossing, die hij toelichtte tijdens een gesprek met enkele vertegenwoordigers van CGAL op 16 maart 1995. Die lekenorganisatie had al in 1994 de commissie Op het

Trottoir opgericht, met bijzondere aandacht voor wie in en door de kerk uitgesloten werd. Nu, in de nasleep van de zaak-Gaillot, werd ook de actiegroep *Pour un Autre Visage de l'Église et de Société* (PAVES) opgericht. De thematiek van uitsluiting was brandend actueel. Danneels beseftte dit, maar zijn blik op het probleem rond Gaillot was mede bepaald door kennis van de interne keuken. Hij was al langer door de Rijselse bisschop Jean Vilnet geïnformeerd over de moeilijke positie van Gaillot binnen de Franse bisschoppenconferentie en had er ook tijdens een audiëntie met Johannes Paulus II op 23 februari 1995 over gesproken. Op 6 maart kaartte de kardinaal de kwestie nogmaals aan met de Franstalige Belgische bisschoppen. Voor hem was de zaak dubbel: de evangelische boodschap en de aandacht voor uitgesloten en juichte hij toe, maar tijdens de conversatie met CGAL wees hij ook op 'de andere zijde':

Het zijn de uitspraken van Gaillot over abortus en over homoseksualiteit die problemen opleveren, al heeft hij geen van beide openlijk aangeprezen, hij heeft ook niet de houding van de kerk aangenomen. Men kon hem niet afzetten op grond van zijn uitspraken over het priesterceelibaat of over de contraceptie. Hij werd ook niet veroordeeld wegens geloofsproblemen, maar veeleer op grond van morele kwesties. Ik ben noch voor hem noch tegen hem. Dus heb ik gezwegen.

Zo begon het pausbezoek van 1995 onder een ongunstig gesternte en in scherp contrast met dat van tien jaar eerder. In 1985 ging het tegelijk om een staatsbezoek, terwijl het nu in de eerste plaats een pastoraal bezoek was, dat kort van duur was. Dat alles maakte de voorbereiding anders, en tot overmaat van ramp vond de tweedaagse plaats in de gietende regen.

Danneels begroette paus Johannes Paulus II hartelijk toen die op zaterdag 3 juni aankwam op de luchthaven van Mels-

broek. De aartsbisschop stond er in het gezelschap van het vorstenpaar en van koningin Fabiola. Op Danneels' tweeënzestigste verjaardag, zondag 4 juni, voegde de paus Damiaan toe aan de lijst van zaligen, tijdens een eucharistieviering in aanwezigheid van de koninklijke familie en 'slechts' dertigduizend gelovigen. Onder die gelovigen bevond zich ook Moeder Teresa, de Albanese zuster die omwille van haar levenswerk in India zelf in 2003 zalig verklaard zou worden en wier aanbevelingen op Danneels' verzoek het proces van Damiaans zaligverklaring gesteund hadden. In zijn homilie verwees de paus naar koning Boudewijn, wiens tombe hij (ong gepland) na de plechtigheid bezocht om er samen met koningin Fabiola en kardinaal Danneels te bidden.

Ondanks het weinig enthousiaste onthaal was de zaligverklaring voor Danneels een hoogtepunt in zijn loopbaan. Hij voelde weinig voor de reductie van het beeld van Damiaan tot een revolutionair of een held. Voor de kardinaal ging het om iets anders, om meer dan dat: 'Uiteraard was hij een held, maar ik bid niet tot helden.' In de paasbrochure van een jaar tevoren — die pijnlijk genoeg verscheen voor het afgelasten van het oorspronkelijk geplande bezoek — werd dit al duidelijk. Danneels nam daarin de zaligverklaring te baat om de figuur van Damiaan te schetsen en gaf naast aandacht voor zijn werk vooral een innerlijk portret van de man. Aan het eind van de brochure verbond hij beide portretten: 'De laatste stap Damiaan achterna is te geloven dat het kan: heilig worden met elk temperament.'

Een jubeljaar

In 1994 verscheen niet alleen Danneels' Damiaanbrochure, maar ook de apostolische brief *Tertio millennio adveniente*, waarin Johannes Paulus II het jaar 2000 aankondigde als jubeljaar. Hij wilde binnen de kerk een feestjaar creëren, om de

komst van Christus tweeduizend jaar eerder krachtig in de verf te zetten, een jaar ook waarin om vergeving gevraagd moest worden voor wat binnen de kerk ooit aan zonden begaan was, door geestelijken en kerkleiders inclus.

Danneels stond daarmee voor de wat complexe taak om een jubeljaar voor te bereiden in een land, in een Europa ook, waar de kerk niet langer in het centrum stond. Hij koppelde het nodige aan het wenselijke en gaf opdracht aan drie professoren van het Brugse grootseminarie om, ieder afzonderlijk, een boek te schrijven over thema's overeenkomstig de jaarthema's die Rome aanbood in de aanloop naar het jubeljaar. Zo verscheen in het vooruitzicht van het Jaar van de Zoon (1997) het boek *Wie is die Jezus?* van Kristiaan Depoortere, in 1997 in het Frans uitgegeven als *Qui es-tu, Jésus?* In het Jaar van de Vader (1998) publiceerde Marc Steen *Abba, Vader*. Tot slot, in het Jaar van de Geest (1999), kwam *De kracht van God* op de markt, van de hand van Eric Vanden Berghe, president van het grootseminarie.

In de aanloop naar de millenniumwende zette de kardinaal zich ook zelf aan zijn schrijftafel, eerst in zijn functie van voorzitter van de bisschoppenconferentie. In september 1999 gaf hij samen met de andere Belgische bisschoppen een verklaring uit met als titel *Het Jubeljaar 2000*. Daarin gaven ze toelichting bij het jubeljaarlogo (dat bestond uit een kruis met in het midden vijf duiven, symbool voor de vijf werelddelen, en de centrale tekst afkomstig uit de Hebreënbrief: Christus is dezelfde gisteren, vandaag en voor altijd) en gingen ze vooral dieper in op de persoon en de betekenis van Jezus Christus voor gelovigen vandaag. Bouwend op enkele reflecties rond het thema verzoening werd dieper ingegaan op de ontmoeting met de levende Christus en op de opdracht van alle gelovigen om te getuigen op een moedige, deemoedige, vrijmoedige en blijmoedige manier.

Niet alleen als voorzitter van de bisschoppenconferentie richtte hij zich tot het grote publiek ter gelegenheid van het naderende jubeljaar. Als aartsbischop ging hij in zijn opeenvolgende

kerstbrochures ook zelf in op de voorbereidende jaarthema's. In 1997 verscheen een brochure over de Heilige Geest, en een jaar later een over de Vader, zodat de cyclus met kerst 1999, aan de vooravond van de millenniumwisseling, afgerond werd met een *Instapkaart voor een nieuw millennium*. Die instapkaart deed iets gelijkaardigs als de brochure over Damiaan: Danneels insisterde er sterk op dat de kerk in de wereld geëngageerd is, en dat zij de taak heeft om zich sociaal in te zetten voor anderen. Maar dat engagement bleef hol als het geen diepere fundering kreeg in het gebed. Dus schreef de kardinaal dat de kerk niet gelijk te schakelen valt met een louter caritatieve instelling: 'Een OCMW waardeert men, maar bemint men niet.'

Die analyse maakte deel uit van een bredere 'state of the union' die Danneels voorlegde van een kerk in een seculariserend en postcommunistisch Europa die mijlenver afstond van de volkskerk waarin hij in Kanegem opgegroeid was. De kardinaal zag de problemen onder ogen: individualisme, terugvallende priester aantallen en een sluipend, haast vanzelfsprekend atheïsme. Hiertegenover stond de kerk vandaag met een gevoel van missionaire moeheid. Danneels pleitte voor een kerk die nieuw vuur zou vinden, in innerlijke en spirituele bewogenheid, en drukte de hoop uit op een hervonden spiritueel elan, een 'vonk in een stoppelveld'. De deugd van de hoop stond centraal in een 'instapkaart' die besloot met deze gedachte:

Er staan dus hier en daar wel giftige planten in onze tuin op het eind van deze eeuw. Maar er staat ook veel eetbaars en genietbaars in. Aan ons dus te wieden en te hovenieren. 'De tijden zijn slecht!' zeiden de cultuurpessimisten van Augustinus' tijd. Zijn antwoord? 'Wij zijn de tijden.'

De paasbrochure van 2000 verbond de drie centrale thema's van de drie jaar die aan het jubeljaar voorafgegaan waren: de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. In *Met drie aan tafel* besprak Dan-

neels de Drie-eenheid en de eucharistie en ging hij ook in op de spiritualiteit van Elisabeth van de Drie-eenheid — een negentiende-eeuwse Franse karmelietes van wie de soberheid en het gebedsleven zowel hem als Danneels' geestesgenote Iny Driessen zeer aanspraken. Op 18 juni van dat jaar — het feest van de Triniteit — werd de band tussen de Drie-eenheid en de eucharistie vertolkt in een eucharistieviering met het Belgische episcopaat, en op zondag 7 januari 2001 sloot de kardinaal het jubeljaar af met een eucharistieviering in de Brusselse kathedraal en een persconferentie daags daarop. De tevredenheid over een jaar vol voordrachten, ontmoetingen, publicaties, gebed en vieringen gaf de moed om meer publieke evenementen te organiseren, waarbij gebed en christelijke getuigenis centraal stonden.

Brussel-Allerheiligen

Na het jubeljaar namen vijf Europese aartsbisschoppen het initiatief voor een evangelisatiecongres in 'hun grootsteden'. Danneels — tenslotte aartsbisschop van de Europese hoofdstad — was dit initiatief zeer toegenegen en verklaarde zich bereid om mede aan de kar te trekken. Toch was er ook aarzeling, en gaf hij er de voorkeur aan om eerst te kijken hoe dit op andere plaatsen zou verlopen. Dus was het kardinaal Christoph Schönborn die in 2003 de aftrap van de reeks gaf in Wenen, en organiseerde het jaar daarna Danneels' vriend Jean-Marie Lustiger het Parijse congres. Dan volgde nog Lissabon in 2005 met kardinaal José da Cruz Policarpo als drijvende kracht. Als voorlaatste in de rij vond het evenement plaats in de Europese hoofdstad, en in 2007 verzorgde kardinaal Péter Erdő in Boedapest de afsluiter.

Het Brusselse kerkelijke congres werd Brussel-Allerheiligen gedoopt, verwijzend naar de periode waarin het plaatsvond: van 28 oktober tot en met 5 november 2006. Alles verliep onder de brede slogan 'Kom en zie' — die op spandoeken in alle ker-

ken van Brussel opgehangen werd en die bewust een uitnodigende houding van de kerk naar de veelvormige wereld van vandaag weerspiegelde. Danneels was zich al langer bewust van deze veelvormigheid en van het feit dat juist Brussel, als Belgische en Europese hoofdstad, een braakliggend terrein was dat aandacht verdiende, en waar nieuwe en toekomstgerichte manieren van gelovige gemeenschap vormen gezocht werden. In het weekblad *Brussel Deze Week* werd de slogan nader toegelicht:

Een van de redenen waarom we het congres Brussel-Allerheiligen organiseren, is dat we een familiebijeenkomst willen houden van iedereen die christelijk en kerkelijk is. [...] De bedoeling van de congresdagen is alle trends naast elkaar aan bod te laten komen: het kleinschalige, het lokale, het charismatische, het klassieke, de nieuwe linkse en nieuwe rechtse beweging. Iedereen mag komen tonen wie hij is binnen die ene kerk. De rode draad is: kom kijken wie we zijn en waar we onze inspiratie halen.

De drie grote plaatsen van het gebeuren waren de basiliek van Koekelberg, de kathedraal en het Sint-Katelijneplein, maar het scala van activiteiten breidde zich snel uit en drong door tot vele andere plaatsen in de stad: zo'n tweeduizend activiteiten werden opgezet, met naast gebedsvieringen veel ruimte voor voordrachten, muziek, toneel, concerten, gesprek, ontmoeting en debat. Tal van brandend actuele thema's voor kerk en maatschappij stonden in de kijker en gerenommeerde sprekers werden uitgenodigd. Onder hen waren figuren die spiritueel en maatschappelijk een rol van betekenis speelden in het katholicisme van de jonge eenentwintigste eeuw: Enzo Bianchi van het klooster in Bose, de Britse dominicaan Timothy Radcliffe, Andrea Riccardi als stichter van de Egidiusgemeenschap. Danneels hield ook nu een koers aan waarin cultuurpessimisme vermeden werd. De kerk moest zich in geen geval afzetten als

heilige rest tegenover de wereld. Er was behoefte aan dialoog, en de kruisbestuiving tussen kerk en samenleving stond centraal. Precies op dit aspect van de organisatie zag de kardinaal nauwlettend toe. Het drukte zich uit in de aanwezigheid van een groot aantal deelnemers en sprekers die geen kerkelijke functies bekleedden, zoals de toenmalige minister-president van de Vlaamse regering Yves Leterme en zijn ambtsgeenoot van de Brusselse hoofdstedelijke regering, Charles Picqué.

Terwijl Danneels toezag op de inhoudelijke koers, gaf hij de praktische organisatie in de handen van iemand uit de zakenwereld: Patrick du Bois. Die startte in september 2005 met de voorbereiding van Brussel-Allerheiligen met als richtlijn van de kardinaal: ‘Doe het niet klein.’ Het was een gok in welke mate een dergelijk breed project zou aanslaan in België, maar de ervaringen van Wenen, Parijs en Lissabon gaven wat vertrouwen. Du Bois zette een professionele organisatie op, met onder andere Moniek Delvou, oud-woordvoester van premier Dehaene, als communicatieverantwoordelijke, met goed ogende websites en een indrukwekkende *fundraising* die opgebouwd werd tijdens een reeks lunches in de kantoren van de Brusselse holding Bois Sauvage, waar de kardinaal samenzat met bedrijfsleiders als Charles de Liedekerke, Marc Meurant, Albert Frère enzovoort. Het coördinerende team voor de voorbereiding en organisatie van Brussel-Allerheiligen bestond uit de kardinaal zelf, Patrick du Bois, Jean-Luc Blanpain (adjunct van hulpbisschop Jozef De Kesel), Dominique Zeegers en Hans Demoen. Een verdere manier om tegemoet te komen aan Danneels’ klemtoon op dialoog met de moderne maatschappij was het opzetten van een begeleidingscomité onder leiding van hulpbisschop De Kesel en de kardinaal. Het mocht geen kerkelijk onderonsje zijn, dus werden als het ware twee voetbalploegen samengesteld: elf vertegenwoordigers van het kerkelijke veld (de bisschoppen Hoogmartens, Joustens, Vancottem en De Bie, samen met onder anderen Wilfried Brieven en Luc

Van Hilst) en evenzoveel vertegenwoordigers vanuit het maatschappelijke veld — Clotilde Nyssens (cdH), Steven Vanackere (CD&V), Mieke Van Hecke (VSKO), Jean-François Deneff (UCL) en anderen.

Mede dankzij de gemaakte keuzes en de brede ondersteuning draaide Brussel-Allerheiligen uit op een onverhoopt succes, tot groot persoonlijk genoegen van Danneels. De slagzin ‘Kom en zie’, de gedachte dat de katholieke kerk in de eenentwintigste eeuw naar buiten kon treden zonder complexen én zonder arrogantie, was bepalend voor dit succes. De meeste activiteiten kenden een brede deelname en de openingsplechtigheden werden bijgewoond door koning Albert en koningin Paola. Koningin Fabiola nam bovendien deel aan een van de drie grote rondetafelgesprekken die georganiseerd werden, met een grote aandacht voor gezondheid en ethische problemen. De aandacht voor de samenhang tussen de spirituele en sociale opdracht van de kerk in het Brusselse leidde in de nasleep van Brussel-Allerheiligen tot concrete initiatieven. Zo werd het project Bethlehem uit de grond gestampt als bijdrage aan de sociale huisvesting in de stad Brussel. Ten tweede legde Danneels de klemtoon op aanbidding: er moest en zou meer gelegenheid gecreëerd worden voor de mensen om Christus te aanbidden.

Taizé in Brussel

Brussel-Allerheiligen vormde de rechtstreekse aanleiding tot een ander, meer internationaal getint initiatief van geloofsgelovigen. Danneels koesterde sinds decennia bewondering voor de oecumenische broedergemeenschap van Taizé, die in het gelijknamige plaatsje nabij Mâcon, in Frankrijk, gehuisvest is. Naar deze plek, met zijn opvallende aantrekkingskracht voor gelovige jongeren van verschillende christelijke tradities door heel Europa, trok hij sinds het begin van zijn periode als aartsbisschop haast jaarlijks, op weg naar of op terugweg van zijn

vakantie in het Zwitserse Le Pâquier. Sinds Danneels' hartoperatie daalde het aantal bezoeken, maar zijn voorliefde voor Taizé bleef. Die hing samen met zijn vriendschap met de stichter van de gemeenschap, Roger Schutz. Toen Danneels eind augustus 1981 de gemeenschap voor het eerst bezocht had, schreef hij in de maand erop een brief naar 'frère Roger' waarin hij zich verheugde over hun conversatie. Danneels was er 'zeker van dat de Heilige Geest daar was en dat God in al zijn goedheid deze eenvoudige ontmoeting heeft geregeld'.

Het biddend verzameld zijn over confessionele grenzen heen was voor Danneels altijd inspirerend, en ook de aantrekkingskracht van de broedergemeenschap op de vele jongeren in de 'kerk van de verzoening' sprak hem aan. Het voedde de basisovertuiging dat gebed en spiritualiteit een 'supplément d'âme' bieden aan het dagelijks bestaan en zo een elementair bindmiddel vormen voor kerk-zijn. Die gedeelde overtuiging dooraderde de vele gesprekken met broeder Roger en maakte de kardinaal tot een getrouwe gast van de gemeenschap. Hij hield meermaals toespraken in Taizé — in de zomer van 1993 bijvoorbeeld een lang getuigenis over het leven en het geloof van de pas overleden koning Boudewijn — en trad op als voorspreker van de gemeenschap in Rome. Zo bemiddelde Danneels in 1985 bij Johannes Paulus II om tijdens het pausbezoek aan Frankrijk in oktober 1986 ook Taizé aan te doen. Het besluit daartoe werd aan broeder Roger meegedeeld in Rome, op 8 december 1985, de slotdag van de synode. In oktober van het jaar daarop was Danneels aanwezig in Taizé.

De contacten tussen Mechelen en Taizé bleven warm: in 1990 ontving broeder Roger een Leuvens eredoctoraat. In de marge daarvan werd hij ontvangen door koning Boudewijn. Waar mogelijk ontmoetten de broeder en de kardinaal elkaar voor gesprek, voor een lunch, vaak in het appartement van de broeders in Rome. Die lange vriendschap verklaart de schok die Danneels te verwerken kreeg toen broeder Roger op 16 augustus

2005 vermoord werd in Taizé. In het rouwtelegram dat de kardinaal in eigen naam zond, getuigde hij van dit persoonlijke verlies. In Mechelen werd gebeden voor Roger Schutz.

De schok gaf ook nog meer aanleiding voor Danneels om te blijven ijveren voor wat hij al jaren betrachtte — tegen het gereserveerde advies in van de bisschopsraad — namelijk een internationale Taizé-meerdaagse in Brussel. De interne tegenkating kwam voort uit onzekerheid: kon de Belgische kerkgemeenschap een dergelijk gebeuren dragen? De ervaring van Brussel-Allerheiligen had het zelfvertrouwen versterkt en Danneels hakte de knoop door: de broeders zouden naar Brussel komen en de meerdaagse zou plaatsvinden rond de jaarwisseling van 2008–2009. Argumenten die vroeger benut werden om het gebeuren af te houden (voldoende slaapplekken vinden, mobiliteit, aanspreekpunten enzovoort) werden door de kardinaal beantwoord met een doorverwijzing: ‘Meneer du Bois zal uw problemen oplossen.’ Daarmee kreeg Patrick du Bois, organisator van Brussel-Allerheiligen en sindsdien als bisschoppelijk afgevaardigde verantwoordelijk voor het beheer van de kerkelijke goeden en instellingen, een tweede groot evenement op zijn bord. Ook zelf engageerde de kardinaal zich: in het voorjaar van 2008 stonden verschillende bijeenkomsten op de agenda ter voorbereiding van het congres. Er kwam steun voor het project van verschillende kanten, zelfs van overheidswege, waar bijvoorbeeld Charles Picqué financiering aanbood onder de paraplu van internationale samenwerking van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Van 29 december 2008 tot 2 januari 2009 vonden de eenendertigste Europese ontmoetingsdagen van Taizé plaats. Naast een *Brief uit Kenia*, waarin broeder Aloïs als opvolger van Roger Schutz de veertigduizend jongeren aanschreef die toen in Brussel waren, las Danneels een gebed voor tijdens de bijeenkomst:

Zegen onze stad en maak ze tot de plaats van vrede en verzoening, van ontmoeting en van biddend samenzijn. Laat uw engelen zingen boven deze stad: Eer zij God in de Hoge en vrede op aarde aan de mensen die Hij liefheeft. En laat allen die in Brussel zullen zijn, dit refrein van de engelen in de mond nemen en zingen van vrede en verzoening. Dan wordt onze stad een halte op ons aller reis naar de nieuwe Stad, Jeruzalem [...].

Op 30 december was het broeder Aloïs die benadrukte dat deze dagen van samenzijn in Brussel mogelijk waren dankzij de vriendschap tussen Danneels en broeder Roger. Twee dagen later, op nieuwjaarsdag, sprak de kardinaal dankwoorden uit voor wat deze dagen teweegbrachten bij de vele jongeren en hun gastgezinnen in en rond Brussel. Het was, na Brussel-Allerheiligen, een tweede ervaring van succes, die ook liet blijken dat de nauwe samenwerking tussen Danneels en zijn Brusselse hulpbisschop Jozef De Kesel dynamiek en uitstraling bracht in de kerk in de hoofdstad. Met de Taizé-happening kwam het einde van zijn episcopaat in zicht, maar niet het einde van de feestmomenten: 2009 deed terugdenken aan 450 jaar eerder...

450 jaar aartsbisdom

‘In 1559 richtte Paulus IV met de bul *Super universas* het aartsbisdom Mechelen en een hele reeks andere bisdommen op in het huidige België, Nederland en Noord-Frankrijk.’ Met die woorden vatte Danneels het voorwoord aan van het overzichtswerk van de 450-jarige geschiedenis van het aartsbisdom Mechelen-Brussel. Het werd een publicatie in twee boekdelen, met de medewerking van een uitgebreide reeks historici, uitgegeven in een foedraal. Met dit boek bood uitgeverij Hale-

wijn een stevige en prestigieuze uitgave die het feestjaar vanaf de boekenplank in herinnering zou houden. In zijn voorwoord wilde Danneels de lezer evenwel behoeden voor een reductie van de geschiedschrijving tot de reeks aartsbisdommen: ‘Zij waren de herders, maar een herder is niets zonder zijn schapen.’

De presentatie van het boek over de geschiedenis van het aartsbisdom — een werk dat eindigde met het episcopaat van Danneels — werd gehouden op 19 februari 2010 in het aartsbisschoppelijke paleis, een week voordat een nieuwe aartsbisdom daar zijn intrek zou nemen. De kardinaal woonde de feestelijkheden bij in wat *extra time* mag heten. Officieel had Danneels immers op 4 juni 2008 de ontslagleeftijd van vijfenzeventig jaar bereikt en diende hij, zoals kerkrechtelijk voorgeschreven, zijn ontslag in bij de paus. Hoewel er vanuit de kerkelijke rechterzijde duidelijk op geïnsisteerd werd dat dit meteen zou ingaan, kreeg de kardinaal — mede dankzij tussenkomst van de nuntius — toch de gelegenheid van Benedictus XVI om aan te blijven, zodat hij zowel de viering van 450 jaar aartsbisdom als de heiligverklaring van pater Damiaan kon bijwonen als aartsbisdomschop. De boekpresentatie in Mechelen in februari 2010 was dus deel van een tweeluik, waarvan het eerste deel op 11 oktober 2009 plaatsgevonden had in Rome. Deze keer kwam de paus niet naar België; de kardinaal reisde af voor de viering in de Sint-Pietersbasiliek. Ook vanuit politieke hoek maakte een delegatie de Rome-reis: naast koning Albert en koningin Paola was premier Herman Van Rompuy aanwezig, samen met de vicepremiers en voorzitters van Kamer en Senaat. Dit officiële deel werd voorafgegaan door een viering in Tremelo, op 4 oktober, met een uitgebreide delegatie van Hawaï. Een week na de heiligverklaring ging Danneels voor in een viering in de basiliek van Koekelberg en met Allerheiligen 2009 reisde hij naar Honolulu, om er een relik van pater Damiaan in Hawaï aan te bieden. Precies twintig jaar na de heiligverklaring van

broeder Mutien-Marie Wiaux kreeg de kerk er dus een Belgische heilige bij.

Hoofdstuk 22

INTERRELIGIEUZE DIALOOG OP WERELDSCHAAL

Het belang van dialoog en getuigenis dat Danneels in zijn laatste decennium als aartsbisschop onderlijnde, bleef niet beperkt tot de grenzen van het aartsbisdom, en zelfs niet tot de landsgrenzen. Hoewel de kardinaal minder in Rome verbleef, was hij op het internationale forum zeer actief, ook nadat hij in 1999 de fakkel van het voorzitterschap van Pax Christi Internationaal doorgegeven had aan patriarch Michel Sabbah. Juist zijn engagement voor dialoog en verzoening binnen Pax Christi wekte in 1999 de interesse van William F. Vendley, op dat moment secretaris-generaal van de World Conference on Religion and Peace (WCRP), een in New York gevestigde organisatie.

Op de avond van 28 juni 1999, daags voordat Danneels in het Jordaanse Amman zijn afscheidsspeech als Pax Christi-voorzitter hield, ontmoette hij Vendley in The Region Hotel. Vendley volgde al langer het tracé van de kardinaal en was onder de indruk gekomen van diens bereidheid tot dialoog, in combinatie met een maatschappelijk betrokken, intellectueel gefundeerd spiritueel leiderschap binnen zijn eigen katholieke traditie. De combinatie van deze ingrediënten sloot perfect aan bij het profiel dat de WCRP vooropstelde voor de leden van de internationale bestuursraad. Die indruk werd nog versterkt door de echo's die Vendley opving van een boodschap van de kardinaal die voorgelezen werd tijdens een internationale sessie

in Aken over *Kunst en vrede*, en waarin de kunstminnaar Danneels het volgende onderstreepte:

Een werkelijke spirituele vernieuwing en een georganiseerde religie zijn de essentiële instrumenten om vrede te bereiken. [...] Precies in deze opdracht speelt de kunst een onvervangbare rol. Zij is in feite een *locus theologicus*, naar het woord van de gekende concilietheoloog Marie-Dominique Chenu. Deze Franse dominicaan pleitte met aandrang en terecht voor een grotere aanwezigheid van de kunst — en in het bijzonder de literatuur — in het theologische studiewerk, en hij protesteerde tegen de kunstvergetelheid in de theologie. De gelovigen die zich engageren in de strijd voor de vrede hebben nood aan bemoedigingen: genocide, etnische zuiveringen en nucleaire dreigingen behoren tot de tragische werkelijkheid. [...] ‘Deze wereld waarin wij leven heeft nood aan het schone om zich niet in de wanhoop te storten’ (*Gaudium et spes*).

In het najaar van 1999 werden de contacten met Vendley intensiever. Die polste Danneels naar zijn bereidheid om bestuurslid van de WCRP te worden, en toetste die suggestie al in april bij de Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog. Daar was de echo positief en Danneels stemde in. De uitdaging was boeiend: na een decennium vredeswerk in een ngo met een christelijke inspiratie, engageerde hij zich nu in een organisatie die interreligieus was en zich toespitste op de dialoog en samenwerking tussen wereldreligies.

De WCRP, opgericht in 1970, is een organisatie die leden van een vijftiental verschillende wereldreligies verzamelt en met elkaar in overleg brengt. De organisatie spande zich in om wereldwijd religieuze gemeenschappen te ondersteunen en ontving daartoe financiële steun van de Verenigde Naties, de Europese Commissie, een reeks nationale overheden en invloedrijke

stichtingen (zoals de Rockefeller Foundation en de William Hewlett Foundation). Het beleid werd zo open mogelijk gehouden om een interreligieus dialoogklimaat te doen gedijen waaraan twee basisprincipes ten grondslag liggen: representativiteit — de leden moeten personen zijn die het gelaat van hun gemeenschap uitdragen; en subsidiariteit — besluitvorming met oog voor het lokale niveau. Danneels' aanhoudende pleidooien voor meer collegialiteit in de eigen kerk maakten hem in dit verband tot een geschikte kandidaat.

Het World Trade Center in de as

Bij Danneels' aantreden in het WCRP-bestuur was de voorbereiding ophanden van de zevende mondiale assemblee van de organisatie. De plaats van bijeenkomst was Amman. Zodoende trok de kardinaal van 25 tot 29 november 1999 voor een tweede maal dat jaar naar de Jordaanse hoofdstad, nu voor een conferentie met koning Abdullah II bin al-Hussein als gastheer. Danneels was er vooral toehoorder van een samenkomst die zou leiden tot de zogenaamde Amman Declaration. Zonder aarzelen schaarde hij zich achter deze verklaring waarin de milleniumwende gezien werd als een kans op toekomstige samenwerking tussen de grote religieuze tradities. Met haar aandacht voor een *common humanity* sloot de verklaring naadloos aan bij Danneels' grote aandachtspunt:

De WCRP bevestigt een gemeenschappelijke menselijkheid waarbinnen mannen en vrouwen in de eerste plaats worden erkend als menselijke wezens met waardigheid en integriteit, met rechten en verantwoordelijkheid, of deze nu worden beschouwd als geschonken door God, als weerspiegeling van een goddelijke natuur, afgeleid van kosmische wetten, inherente heiligheid of eenheid met het universum.

Tegen die achtergrond van wat elke mens bindt over de grenzen van tradities heen, insisterde de verklaring op het belang van ontwapening, mét de steun van religieuze leiders. De interesse voor het bouwen aan een meer vredevolle toekomst vanuit dit perspectief boeide de kardinaal dermate dat hij actief deelnam aan een plenaire sessie over *The Shape of the Future as a Challenge to Religion*. Danneels maakte zo een opvallende start, waarvoor hij in de loop van het jaar 2000 uitdrukkelijk bedankt werd door Vendley en de internationale president van de World Conference in die jaren, prins El Hassan bin Talal, een uitgesproken voorstander van dialoog vanuit de moslimwereld.

Het millennium zou echter minder vredevol aanvangen dan verwacht, en juist de positie van de moslimwereld zou precairder worden in de internationale betrekkingen. Terwijl de WCRP een campagne opzette om haar leden te betrekken bij de prangende problematiek van de besmettingsgolven van hiv/aids in Afrika, met name bij kinderen, gebeurde het ondenkbare: op 11 september 2001 boorden twee vliegtuigen zich in de torens van het World Trade Center in New York. Ook elders in de VS vonden aanslagen plaats. Meteen volgde een klimaat waarin haat en de eis tot represailles de verhoudingen tussen de wereldreligies onder spanning zetten. Net als alle andere religieuze leiders van het bestuur van de WCRP ontving Danneels onmiddellijk een oproep van Vendley voor het publiekelijk afzweren van elke vorm van geweld. Twee dagen na de aanslagen verspreidde de WCRP een perscommuniqué waarin men afstand nam van gewelddadig gedrag in de naam van een religie. Tevens zette men plannen op touw om in oktober 2001 religieuze wereldleiders te verzamelen voor een reactie tegen terrorisme en voor interreligieuze solidariteit.

Dit verzet en het pleidooi voor dialoog kleurden ook de houding van een geschokte kardinaal Danneels, die daags na de aanslagen voorgegaan was in een gebedsdienst van de Commissie van de Bisschoppenconferenties van de Europese Ge-

meenschap (COMECE) in de Kapel van de Verrijzenis, in het centrum van de Europese wijk van Brussel. De kardinaal deed een indringende oproep tot gebed voor al wie geraakt werd door de terroristische aanvallen. In de nasleep van de gebeurtenissen en als reactie op de Amerikaanse invallen in Irak, sloot Hassan bin Talal zich later openlijk aan bij de pauselijke oproep voor een 'morele alliantie van wereldreligies'. De WCRP-top nam de pauselijke oproep ernstig en belegde een besloten bijeenkomst, van 27 tot 28 mei 2003, opnieuw in Amman. Begin mei nodigde bin Talal Danneels uit tot deelname aan deze multireligieuze top onder de titel *Rejecting Violence and Promoting Peace with Justice*. In zijn brief aan de kardinaal stelde de president dat het doel was 'om Irakese religieuze gemeenschappen te steunen in hun streven naar multireligieuze samenwerking in Irak'. De bijeenkomst was vertrouwelijk en zou plaatsvinden onder Chatham House Rules (in de publieke berichtgeving worden noch de identiteit noch de connectie van de deelnemers of sprekers vrijgegeven). De kardinaal betuigde zijn grote steun, maar moest verstek laten gaan.

De actieve deelname van de kardinaal in de WCRP was veelzeggend voor een man die inmiddels de zeventig gepasseerd was. Danneels stelde ook gaandeweg vast dat hij zich vaak onvoldoende kon engageren en dat zijn agenda een regelmatige deelname aan de bijeenkomsten in de weg stond. In 2004 beëindigde hij dan ook zijn mandaat op het mondiale niveau. Toch was zijn interreligieuze engagement allerm minst ten einde, want sinds de zomer van 2002 speelde hij een hoofdrol in een nieuw project, onder de koepel van de WCRP. Ook hier vormden de religieuze spanningen in de nasleep van de New Yorkse aanslagen de achtergrond. In nauwe samenwerking met Vendley was hij immers betrokken bij de oprichting van een European Council of Religious Leaders (ECRL). Men wenste religieuze

leidersfiguren binnen Europa te verzamelen in een eerste assemblée in Oslo, in november 2002.

De eerste stap werd gezet tijdens een bijeenkomst in het Parijse hotel Luxembourg Parc, waar de Europese voorzitters van de WCRP zich eind februari 2002 verzamelden. Het plan dat ter tafel lag, was ambitieus: de lancering van een eerste pan-Europese Raad van Religieuze Leiders. Vanuit joodse zijde werd de steun gezocht van een bekende van Danneels, rabbijn René Samuel Sirat. Van islamitische zijde zat een ander bekend gezicht aan de tafel, de grootmoefti van Bosnië en Herzegovina, Mustafa Cerić. Daarnaast zou metropoliet Kirill van Smolensk de Russisch-orthodoxe kerk vertegenwoordigen, terwijl Gunnar Stålsett de Kerk van Noorwegen vertegenwoordigde. Danneels was de rooms-katholieke stem in de groep en naast Stålsett ook de voortrekker van het gebeuren. In het gezelschap van deze religieuze leiders insisterde de Belgische kardinaal op het belang van ‘symbolisch’ leiderschap op een pan-Europese schaal, maar hamerde hij ook op het belang van brede spirituele waarden die de Europese maatschappij ook in de eenentwintigste eeuw moesten blijven schragen, waaronder een blijvend respect voor de godsdienstvrijheid. Danneels profileerde zich in Parijs niet alleen als een leider die over de grenzen heen kon denken, maar ook als iemand die uitging – in een dergelijk kader van interreligieuze samenwerking en gestoeld op het conciliedocument *Dignitatis humanae* van 1965 – van de principiële gelijkwaardigheid van elke aanwezige traditie, hoe klein in getal ook. Daarmee gaf hij uitkomst aan een prangende kwestie: welke verdeelsleutel te hanteren voor de toekomstige leden van de raad? Anders gesteld: kregen ‘grotere’ religies meer vertegenwoordigers dan kleine? Vanuit Danneels’ grondbeginsel was het antwoord evident: elke traditie heeft recht op een gelijke stem.

Voor de katholieke vertegenwoordiging in deze nieuwe raad was het de kardinaal die aan Vendley een rist intussen erg ver-

trouwde namen suggereerde: de kardinalen Walter Kasper, Karl Lehmann, Christoph Schönborn, Jean-Marie Lustiger en Cormac Murphy-O'Connor, de opvolger van Basil Hume in Westminster. Danneels zou hen uitnodigen voor de top in Oslo. Gaandeweg veranderde het lijstje enigszins, nadat Vendley subtiel voorstelde om toch ook een dame toe te voegen — hij suggereerde de Amerikaanse zuster Rita Burley, algemeen overste van de Handmaids of the Sacred Heart. Omdat Lustiger en Murphy-O'Connor reeds bezet bleken, schoof Danneels tot slot de aartsbisschop van Straatsburg, Joseph Doré en bisschop Adrianus Van Luyn naar voren.

Van Oslo tot Birmingham

Daarmee nam kardinaal Danneels mede het leiderschap op zich van de bijeenkomst in Oslo, waar bewust gezocht werd naar stemmen die konden aansluiten bij de zorg omtrent een verhoogde samenwerking tussen wereldreligies op het Europese continent. In plenaire vergadersessies kaartte men — gevoed door sprekers als de toenmalige Europese Commissievoorzitter, Romano Prodi — onderwerpen aan als *Common Living in Europe — the Role of Religion*. Op 12 november 2002, binnen de context van een zitting over *Europe and the World — the Role of Religion*, hield Danneels er een speech die in de smaak viel. Zijn pleidooi mikte op de humaniserende kracht die van religies kon uitgaan en die bepalend was voor het organiseren van een nieuw Europa dat aansluiting bleef zoeken bij zijn grondbeginselen en waarden. Een menselijk Europa moest een Europa zijn waar religies in hun veelvormigheid een plaats hadden in het maatschappelijke bestel en met elkaar in gesprek traden.

Hiermee werd eens te meer duidelijk dat Danneels' Europese engagement sinds zijn rol in de CCEE in de late jaren 1980 tot in de jaren 2000 een constante bleef, maar nu verbreed werd naar andere religieuze gemeenschappen. De pijnlijke ervaring

met de Europese Bisschoppenconferentie in 1993 had hem meer afstand van die organisatie doen nemen, maar ook nu nog wees Danneels met klem op de behoefte aan Europese samenwerking. Zo verwees hij — tijdens de ECRL-meeting van Oslo — naar het werk van de Commissie voor de Europese Kerken (KEK) en naar de Europese rol van de COMECE, waarbij hij zich in de tweede helft van de jaren negentig nauwer betrokken wist. Een voorbeeld van die betrokkenheid was zijn aanwezigheid — tussen deelnemers als Jacques Delors en Wilfried Martens — bij de eerste Europese Sociale Week in het voorjaar van 1997. Dit was geen unicum: twee jaar daarvoor viel de aandacht van de kardinaal voor Europese ontwikkelingen al op met de verzending van een brief die hij eind december 1995 opstelde met Silvio Marcus-Helmons, directeur van het Centre des Droits de l'Homme aan de UCL, en wel naar aanleiding van de intergouvernementele conferentie die in 1996 het verdrag van de Europese Unie zou gaan herzien. De brief, ondertekend door Danneels, werd verzonden aan politiek verantwoordelijken uit de christendemocratie (Jean-Luc Dehaene, Philippe Maystadt, Stefaan De Clerck en Herman Van Rompuy) en verzocht hun om de kerken en religieuze gemeenschappen te vermelden in een aanvullend protocol, dat hun statuut binnen de Europese context zou waarborgen en zou melden dat religieuze tradities deel uitmaken van het gemeenschappelijke erfgoed.

Danneels' stem werd gehoord in de ECRL. Jarenlang maakte hij deel uit van het in Noorwegen gevestigde bestuurscomité van de organisatie. Zo bleef hij de banden met de WCRP aanhouden en bleef hij gedurende het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw een prominent spiritueel leider op Europees niveau. De ECRL groeide onder zijn co-moderatorschap ook gestaag uit tot een netwerk van interreligieuze dialoog over landsgrenzen heen. De kardinaal insisterde op de basisprincipes van de WCRP, maar voegde er het waarschuwende principe aan toe dat religies een kracht van kwaad kunnen worden als

zij zichzelf verliezen en opsluiten, maar een kracht ten goede kunnen zijn wanneer zij zich in dialoog bezinnen over hun eigen bron en oorsprong. In de tweede week van november 2004 verzamelde de ECRL andermaal een aantal religieuze leiders, nu in Leuven. Samuel Sirat, metropoliet Kirill, moslimtheoloog Tariq Ramadan en anderen kwamen er samen voor overleg met vertegenwoordigers van de Europese Commissie, de Europese Raad en de NAVO. Bijzondere aandacht ging toen uit naar de situatie van de religieuze verdeeldheid in Kosovo. Danneels kon steunen op zijn ervaring en contacten bij Pax Christi en slaagde erin om ook leiders uit Servië, Kosovo en Montenegro te betrekken in de gesprekken over het proces van stabilisering en democratisering in de Balkan.

De Europese islam

Het thema van de opkomende islam in Europa werd een bijzonder aandachtspunt voor de kardinaal: het was aanwezig sinds het begin van zijn engagement in 2001 en vormde een rode draad tijdens de bijeenkomsten. Al in 2004 volgde hij met aandacht een ECRL-zitting over antisemitisme en islamofobie in Europa. Het thema bleef hogelijk actueel en werd nogmaals besproken door het directiecomité in Oslo — onder de leiding van Gunnar Stålsett — en het werd ten slotte het hoofdthema van een assemblee in Birmingham in februari 2007. Tijdens deze bijeenkomst over *Muslims in Great Britain* sprak de kardinaal over het belang van religie in de publieke ruimte, iets waar hij zelf een voortrekkersrol in vervulde. De positie van de kardinaal inzake de islam in Europa werd door hemzelf een jaar eerder verwoord, in *La Dernière Heure* van 9 maart. Aanleiding waren de furieuze reacties in de islamitische wereld op een serie satirische cartoons rond de profeet Mohammed die in september 2005 verschenen in het Deense dagblad *Jyllands-Posten*:

De islam is in feite een religie waar alles monolithisch is: men spreekt arabisch, de religie is dezelfde, de levensgewoontes, de huwelijken... In de kern is het alles of niets. Bij ons is er veeleer de breuk van dat monolithische: ik kan Frans spreken, katholiek zijn, geen kapitalist zijn en van Dostojevski houden. Dit patchwork bestaat niet in de islam. Kan dat monolithische een gevaar zijn? Ja, net zoals het christendom enkele eeuwen geleden dat was. Maar wij hebben de scheiding tussen kerk en staat geleerd. Wat niet het geval is voor de islam: het sociale leven is geheel gecontroleerd. Minstens voor de sektarische strekkingen. Die islam neigt dan naar het fundamentalisme, als men niet oplet. Maar in de intellectuele milieus heeft een andere islam reeds de scheiding tussen religie en sociaal bestel, tussen religie en staat gemaakt. Ik noem dat een islam die haar Franse Revolutie heeft doorgemaakt. Ik hoop dat de Europese islam dat gaat doen.

Hoofdstuk 23

DANNEELS IN CHINA

Danneels laat zich in de tweede helft van zijn episcopaat omschrijven als een religieus leider in een postconciliair en post-communistisch Europa. Toch was het communisme met de val van de Muur niet van het wereldtoneel verdwenen. Waar dit het duidelijkst aanvoeld werd, was in de Chinese katholieke kerk. Het aandeel van de kardinaal in dat woelige verhaal vereist een korte terugblik naar de jaren tachtig.

We schrijven 1985 wanneer de Belgische scheutist Jeroom Heyndrickx erin slaagt om een eerste Catholic Chinese Friendship-delegatie naar Europa te krijgen. Zowel kerkelijk als politiek gesproken was dit geen sinecure. De wereld was nog volop in Koude Oorlog en het inviteren van kerkleiders uit landen van achter het IJzeren Gordijn was überhaupt niet vanzelfsprekend. De Chinese Volksrepubliek, in deze dagen nog allesbehalve open doch langzamerhand wel aan het openbloeien, stelde (en stelt) de katholieke kerk voor een ingewikkeld probleem op het gebied van de godsdienstvrijheid. In de kern kwam het erop neer dat de Chinese autoriteiten het recht claimden om te bepalen wie het leiderschap opnam in de Chinese katholieke kerk. Dé manier om dit te doen, was via de aanstelling van bisschoppen. Diametraal daartegenover stond de houding van de Heilige Stoel, die staatsinmenging in bisschopsbenoemingen niet tolereerde. Het resultaat was een diepe tweespalt in de katholieke kerk van China, met één fractie geleid door ‘ondergrondse’ en door Rome aangestelde bisschoppen, en an-

derzijds de door de Chinese overheid goedgekeurde patriottische of officiële bisschoppen.

Van 1 tot 13 november 1985 bezocht een groep officiële bisschoppen België. De uitnodiging was uitgegaan van de rector van de Leuvense universiteit, Pieter De Somer, die daarmee het werk van de Ferdinand Verbiest Stichting formeel steunde en een hart onder de riem stak van de directeur ervan, pater Heyndrickx. Zijn stichting richtte zich sinds 1981 op wetenschappelijk onderzoek rond China en was geëngageerd in culturele en religieuze dialoog tussen de Chinese gemeenschappen en België. Juist het feit dat het ging om een uitnodiging van een academische instelling maakte de reis mogelijk voor de delegatie, die bestond uit de bisschoppen Antonius Tu Shih Tua, Franciscus Wang Xue Ming en Michael Fu Tie Shan, vergezeld van Anthony Liu Bai Nian en Gao Fei Lin. Hoewel het officieel ging om het opzetten van een samenwerking van de universiteit met China, gaf het bezoek een ronduit unieke gelegenheid om ook kerkelijke gesprekken aan te knopen.

Onder de radar waren ook de kardinalen Danneels en — via de toen jonge Italiaanse priester Claudio Celli, werkzaam op het Staatssecretariaat — Casaroli betrokken. Die liet de Belgische aartsbisschop weten dat het bezoek een gelegenheid kon zijn om de Chinese bisschoppen te herinneren aan de katholieke doctrine over het primaatschap van Petrus en de relatie tussen de bisschoppen en de opvolger van Petrus. Op 9 november waren de Chinese bisschoppen (van wie er twee gehuwd waren) aanwezig aan de Mechelse Wollemarkt voor een lunch. Bij hen was ook Anthony Liu, een katholieke leek die een belangrijke rol speelde vanuit het secretariaat van de Patriottische Vereniging. Het gesprek met de kardinaal was er een van wederzijds aftasten en voorzichtig kennismaken. De ontvankelijke houding van de kardinaal maakte daarbij indruk en stelde de Chinezen enigszins gerust. Vooral geruststellend was Danneels' reactie op de grote vraag van Chinese zijde (meteen ook het

thema van Casaroli): hoe is de relatie van westerse katholieke bisschoppen met Rome; hoe bepalend is de rol van de nuntius als ambassadeur; hoeveel vrijheid heeft de lokale kerk? Het feit dat de nuntiatuur zich volgens de kardinaal beslist niet met elk detail van het kerkelijke leven inliet, verminderde het wantrouwen van de delegatieleden.

Tussen wantrouwen en vertrouwen

Hoe informeel ook, de echo van de contacten tussen de Chinese bisschoppen en Danneels zinderde na — in positieve zin. In China werd optimistisch bericht aan de officiële overheidsinstantie die verantwoordelijk was voor religieuze kwesties, het Bureau voor Godsdienstzaken (Religious Affairs Bureau — RAB). Ook in Rome vielen de berichten goed: zowel Johannes Paulus II als kardinaal Tomko, sinds 1985 prefect van de Congregatie voor de Evangelisatie van de Volkeren, waren verheugd over deze stap. In de periode daarna gebeurde iets dat in de late jaren 1980 — voor de val van de Berlijnse Muur — niet minder dan opmerkelijk was: de officiële Chinese katholieke kerkgemeenschap stelde voor om kardinaal Danneels uit te nodigen naar China.

In deze jaren groeiden de contacten. In mei 1987 nog ontving kardinaal Danneels de patriottische bisschop Aloysius Jin Luxian in Mechelen en werd de verstandhouding verder verdiept. Jin Luxian noteerde later in zijn memoires dat hij Danneels nogmaals zag in Leuven in 1990, tijdens een congres ter ere van vijftig jaar *Concilium* — waar de Chinese bisschop op het spreekgestoelte zat naast Leonardo Boff, Hans Küng en Edward Schillebeeckx. De ontmoeting was kort, want de kardinaal had zich — na beraad met de Congregatie voor de Geloofsleer — zelf bezorgd getoond om het uitgesproken progressieve karakter van de sprekers. Met een houding van ‘trust in God but keep your powder dry’ had Danneels de uitnodiging

aanvaard, maar beperkte hij zijn aanwezigheid bewust tot de openingssessie.

Intussen hield Tomko de leden van zijn curiecongregatie, dus ook Danneels, voortdurend op de hoogte van de Vaticaanse houding inzake China. Daarvan getuigt een brief van 3 september 1988, waarin gesteld werd dat het organiseren van contacten en bezoeken aan of van de patriottische gemeenschap mocht gebeuren ‘in alle hartelijkheid’. Wel vereiste dit alles ‘de nodige helderheid over de kerkelijke aspecten van deze bezoeken en over de houding die daaruit spreekt’. Wat in ieder geval uitgesloten was, was de gezamenlijke viering van de liturgie. Kort en helder stelde Tomko dat ‘elke *communicatio in sacris* te vermijden was’. De kwestie van een Chinabezoek werd een langgerekte geschiedenis, een verhaal van voorzichtig polsen en diplomatisch aftasten, vooral van de zijde van pater Heyndrickx, die het volste vertrouwen genoot van Danneels. Het grootste pijnpunt lag bij de problematiek van de gespletenheid in de Chinese kerk. Hoezeer de kardinaal ook wilde ingaan op de invitatie, een *conditio sine qua non* was dat hij niet eenzijdig in contact zou komen met de patriottische kerk maar ook relaties mocht aanknopen met leden van de ondergrondse kerk. De achterliggende zorg hierbij was dat het bezoek anders gemakkelijk uitgespeeld zou kunnen worden als een triomf voor de communistische partij.

Medio jaren 1990 kwam het dossier dan in een stroomversnelling, terwijl al die tijd het Vaticaanse Staatssecretariaat de situatie met argusogen volgde. In het voorjaar van 1993 kreeg Danneels een bericht — via Belgisch nuntius Giovanni Morretti — over een mogelijk bezoek van Jin Luxian aan België. Luxian had het initiatief genomen tot een Chinese vertaling van het Romeinse missaal en het brevier. De kwestie gaf de groeiende bereidheid aan van Rome tot contact. Immers, hoewel men er de kardinaal op wees dat Jin Luxian niet door Rome erkend was als bisschop, bleek zijn initiatief wel nuttig. Niet

alleen stond de door Rome erkende kardinaal Wu Cheng-Chung van Hongkong achter de vertaling, zij kon er ook toe leiden dat een niet doctrineel gemanipuleerde tekst toch verspreid werd binnen de Chinese kerk. Het feit dat de kardinaal van Shanghai, Ignatius Gong Pin-Mei, verbannen was en in de VS leefde, verried de precaire positie van de ondergrondse katholieke gemeenschap, van wie vele priesters en bisschoppen in Chinese gevangenis verblevén.

Later werden de plannen concreter. Na de bezoeken van kardinalen Etchegaray en Wu aan de Volksrepubliek kwam het plan van een officieel, door de Chinese regering georganiseerd, bezoek van kardinaal Danneels, in de steigers te staan. In januari 1995 overlegde pater Heyndrickx de zaak met Liu Shu Xiang, toen de vicedirecteur van het RAB. Shu Xiang was uiterst positief, en in samenwerking met het comité Chinese Religions for Peace zou kardinaal Danneels officieel uitgenodigd worden voor een staatsbezoek. De hoop groeide, ook bij een delegatie Chinese priesters die op dat moment in Leuven studeerden en die achter de schermen van het pausbezoek van 1995 kort Johannes Paulus II ontmoet hadden.

De dag van 5 juni 1995 was cruciaal: nadat Danneels die ochtend de eucharistie vierde met Moeder Teresa, daags na de zaligverklaring van Damiaan, ontmoette hij in de namiddag een delegatie van vier personen. Het was Liu Shu Xiang zelf die aan het hoofd van de groep stond en in Mechelen een officiële geschreven invitatie aan de kardinaal overhandigde om naar China af te reizen. Aan Danneels werd gevraagd om vijf delegatieleden aan te wijzen die hem zouden vergezellen. De namen die vielen, waren Danneels' secretaris Wilfried Brieven; hulpbisschop Luk de Hovre; de algemeen overste van de paters scheutisten, Jacques Thomas; en de provinciaal van Scheut van de Chinese provincie, pater Willy Ollevier. En, uiteraard, Jeroom Heyndrickx, directeur van de Ferdinand Verbiest Stichting. Midden

in juli waren zowel Danneels als Heyndrickx weg naar verre oorden. Terwijl de eerste voor de vieringen rond pater Damiaan in Molokai vertoefde, zat pater Heyndrickx in Peking om de finesses van het bezoek te regelen.

Het plan was dat Danneels de eer te beurt zou vallen van een staatsontvangst in de Grote Hal van het Volk, aan het Tien'An Menplein. De delegatie onder de leiding van Danneels diende de kosten van de vlucht naar China zelf te dragen; alle verdere kosten waren voor de Chinese overheid. In diezelfde dagen deed het onverwachte zich echter voor: de gedoodverfde kandidaat om directeur van het RAB te worden, Liu Shu Xiang, werd gedesavoueerd en in zijn plaats zette de Communistische Partij een loyale ambtenaar, Ye Xiaowen, aan het hoofd van het Bureau. Hij zou spoedig bekend raken om zijn weinig vriendelijke houding tegenover de Chinese katholieke kerk. Xiaowen was op dat moment een onbekende voor Heyndrickx, en hij bejegende de Belgische scheutist met het grootste wantrouwen. Meer nog, de verse RAB-directeur was uiterst ontstemd dat Liu Shu Xiang, 'slechts de vicedirecteur', het initiatief genomen had om een delegatie onder Danneels' leiding persoonlijk te inviteren. De gevolgen lieten zich snel gevoelen: Liu Shu Xiang nam ontslag en Ye Xiaowen zette de hakken in het zand. Zonder enige verdere verklaring gelastte hij een ondergeschikte van het RAB om — op 16 juli 1995 — het vonnis door te geven: het bezoek van de delegatie kon doorgaan, maar alleen als Jeroom Heyndrickx niet meereisde. Het visum voor China werd hem onthouden. Naderhand zou blijken dat uitgerekend Heyndrickx, de persoon die alles regelde voor de kardinaal, drie jaar lang geen toegang tot het land kreeg. De kardinaal stond nu voor de keuze: het bezoek laten doorgaan zonder Heyndrickx, of alles afgelasten. Nadat een persoonlijke brief van Danneels aan Liu Shu Xiang met de eis om de zaak op te klaren niet hielp, werd op 24 juli een telefoontje naar het Vaticaan gepleegd. Het advies van substituut Claudio Celli — die spoedig de titel van

aartsbisschop zou gaan voeren — luidde, alles overwogen, niet te buigen voor de druk van de Chinese autoriteiten. 's Anderendaags, een dag voordat de kardinaal op het vliegtuig richting Peking zou stappen, ging een persbericht de deur uit. De tekst was helder:

Pater Heyndrickx, die de hele reis had voorbereid, ontving uit China het bericht dat hem geen visum kon worden afgeleverd. Contacten met de Chinese autoriteiten over de samenstelling van de delegatie leidden tot op 25 juli niet tot een resultaat. Daarop besloot de kardinaal dat het beter was het Chinabezoek uit te stellen 'totdat er een betere gelegenheid komt'.

Het persbericht werd terstond opgepikt door de media, en niet alleen in België. Celli reageerde positief. Vanuit de Missions étrangères de Paris gewaagde Jean Charbonneau van een 'zeer goede beslissing — de Chinese autoriteiten moeten begrijpen dat ze niet langer kunnen spotten met de vertegenwoordigers van de kerk'.

Een betere gelegenheid

De gelegenheid waarvan sprake in het persbericht kwam er, maar niet meteen. Hoewel na het debacle van de zomer van 1995 Liu Shu Xiang zelf aanbood om het bezoek in 1996 te laten plaatsvinden, gooide de hartoperatie van de kardinaal en het lange herstel roet in het Chinese eten. Intussen bleven de contacten en initiatieven wel doorgaan. Pater Heyndrickx kon niet naar China, maar met de steun van de kardinaal werd gewerkt aan het opzetten van een Louvain Chinese College, waar op verzoek van het Chinese episcopaat alle Chinese priesters en diakens in Leuven in één communiteit zouden leven, met dagelijks gebed en eucharistie. Dit initiatief vond plaats en de

gemeenschap vond haar plek in het Latijns-Amerikaanse College dat Danneels zo goed kende sinds de jaren tachtig. Het spirituele samenzijn van de Chinese priesters was bovendien in de ogen van Danneels een cruciaal element in de langzame zoektocht naar eenheid voor de Chinese kerk. Niet alleen de kardinaal gaf zijn steun, ook koningin Fabiola had een meer dan afstandelijke interesse en bezocht in 1997 het College, waar dan reeds twaalf priesters, drie seminaristen en drie leken woonden. Samen met deze mensen nam de koningin deel aan de eucharistie en woonde ze een gesprek van verschillende uren bij over de spiritualiteit van de diocesane priester, dat werd ingeleid door professor Jan Van der Veken.

Niet veel later, op 9 augustus 1997, was de kardinaal ook, samen met de bisschoppen van Bameng, Tianjin en Nanjing, te gast op het koninklijk kasteel in Laken. Het waren stappen die ook door de Chinese autoriteiten geapprecieerd werden, en met name Anthony Liu verheugde zich over de goede relaties. Maar de Chinese situatie in dat jaar stond nog steeds geen bezoek toe. In de zomer overleed immers bisschop Joseph Zong Huaide, voorzitter van de officiële Chinese bisschoppenconferentie. Pas in de loop van november zou een opvolger gekozen worden, al bleef de uitkomst onzeker. Steeds meer officiële bisschoppen werden immers ook door Rome 'gelegitimeerd' en enkele van deze bisschoppen, die de dubbele erkenning genoten, kwamen nu in aanmerking voor deze positie. Namen als Anthony Li Du-An (van het bisdom Xi-An) en Pius Jin (de bisschop van Shenyang) circuleerden. De grote vraag was of de Chinese autoriteiten zouden toelaten dat een door Rome erkende bisschop aan het hoofd kwam van een patriottische bisschoppenconferentie, die als zodanig niet door Rome erkend werd. Zo werd, keer op keer, het bezoek van Danneels vooruitgeschoven.

Met de millenniumwende liep de spanning tussen Rome en Peking zienderogen op. Aan beide zijden werden daden gesteld

die zowel politiek als symbolisch zwaar doorwogen en een clash veroorzaakten. Op de dag van Driekoningen wijdde de patriotische kerk van China immers zes nieuwe bisschoppen, wat een verslechtering van de diplomatieke relaties teweegbracht. Alles escaleerde toen Rome in hetzelfde jaar 120 martelaren canoniseerde van de Chinese Bokseropstand — een pijnlijke episode in de jaren 1899–1901 waarbij veel buitenlanders en honderden Chinese christenen vermoord waren. Zo slingerden de kansen op het bezoek van kardinaal Danneels heen en weer. Een lichtpunt kwam op 24 oktober 2002, toen Johannes Paulus II openlijk bekende dat er misstappen plaatsgevonden hadden tijdens de vroege missionering in China.

Evenzeer hoopvol was de houding van bisschop Joseph Han Zhihai. De jonge bisschop Han, aan het hoofd van het bisdom Lanzhou, behoorde tot de ‘ondergrondse’ katholieke gemeenschap, maar riep in een brief van juli 2003 zowel officiële als clandestiene bisschoppen op om de verdeeldheid te overstijgen. De brief bleef onbekend in het Westen, tot Jeroom Heyndrickx hem in september van dat jaar presenteerde op de European Catholic Chinese Conference. Twee kardinalen toonden zich opgetogen over het initiatief, te weten Roger Etchegaray, die beklemtoonde dat ‘er slechts één rooms-katholieke kerk in China is’, en Godfried Danneels, die twee zaken oppikte uit het discours van Han: de oproep om het doopsel als fundament voor de kerk te beschouwen en de liturgie als bindmiddel voor eenheid en verzoening. De liturgist in Danneels sloot zich daarbij graag aan. In een interview met Gianni Valente van *Trenta Giorni* ging Danneels in oktober 2003 verder in op de Chinese kwestie. Mét Han pleitte Danneels voor verdere wederzijdse toenadering, wat inhield dat ook van Vaticaanse zijde obstakels verwijderd zouden worden, zoals het verbod op een *communicatio in sacris*: het samen vieren van de eucharistie.

Het andere punt was eveneens een klassiek stokpaardje van de kardinaal, dat ook nu — ten tijde van Danneels’ aanwezig-

heid in de Groep van Sankt Gallen, waarover later meer — nog krachtig doorspeelde: een pleidooi voor een kerk die niet te centralistisch wordt of blijft. Met het oog op de Chinese kerk, waar de gevoeligheid voor Vaticaanse inmenging een teer punt bleef, pleitte Danneels met een beroep op *Lumen gentium* voor voldoende ruimte voor de lokale kerk en voor een zekere mate van democratisering in het bestuur van de kerk:

De kerk is een lichaam. Dat lichaam heeft uiteraard een hoofd. Wij hebben nood aan de opvolger van Petrus als centrum van de eenheid. We kunnen niet zonder. Maar dit centrum is niet als een soort van hoofdbureau van waaruit alle bevelen vertrekken naar de uitgestrekte takken. Het is veeleer het magnetisch veld waarin de eenheid de vrucht wordt van een aantrekkingskracht, eerder dan dat zij wordt opgelegd in juridische overeenkomsten. In de afgelopen decennia bijvoorbeeld, werd de affectie voor de opvolger van Petrus op een aandoenlijke manier aanvoeld door de Chinese katholieken als een onuitwisbaar feit van hun eigen geloof, zelfs wanneer de juridische relatie gebroken was.

Sinds de middeleeuwen hebben de dominicanen vastgehouden aan een soort democratisch criterium bij de verkiezing van hun overste. Misschien zou dit ook mogelijk zijn bij bisschoppen. Men zou moeten uitzoeken hoe precies. [...] Maar de effectieve bijdrage van de lokale kerk in de keuze van haar eigen bisschoppen zou op een of andere manier moeten terugkeren. Niet het minst omdat dat ook oorspronkelijk gebeurde.

Vervroegd terug uit China

De situatie leek rijp voor Danneels' bezoek aan China. Ook nu was de voorbereiding geen sinecure en ook nu gaf de kardinaal

onverkort vertrouwen aan Jeroom Heyndrickx. Die onderhield de contacten met alle betrokken partijen: het Bureau voor Religieuze Zaken in Peking, de officiële, patriottische kerkelijke autoriteiten in China, het Vaticaanse Staatssecretariaat en de Congregatie voor de Evangelisatie van de Volkeren. Vooral de steun van de prefect van de congregatie bleek moeilijk te liggen en leverde andermaal een vertraging op van de reis. Na verder contact met een groep Chinese bisschoppen en priesters die begin november 2004 te gast waren aan de Wollemarkt, vertrok Danneels op 28 maart 2005 vanuit Brussel richting Peking, maar niet zonder diezelfde ochtend de zeventigste verjaardag te vieren van zijn huishoudster, zuster Marie-Louise. Ditmaal waren de visa gearriveerd voor alle delegatieleden: naast Danneels zelf waren dat Jeroom Heyndrickx, Jan Dumon en de Belgische provinciaal van de scheutisten, Willy van Halewijn.

De ontvangst in Peking was letterlijk royaal. Met enkele delegatieleden werd kardinaal Danneels begroet door de Chinese vicepremier Hui Lang-yu, op de plek waar ooit Mao zijn gasten placht te ontmoeten. Ook het logement liet niets te wensen over: Hotel Jiao-Yu-Tai-Guo-Guan, een resort waar de Chinese overheden officiële staatsbezoekers onderbrengen. Dat alles deed niets af van de gevoeligheden rond de patriottische gemeenschap en haar verhouding tot de Heilige Stoel. Hoe luxueus de kardinaal ook gehuisvest werd, de ontmoeting met de directeur van het RAB, Ye Xiaowen, liet geen enkel misverstand omtrent de verhoudingen: Ye Xiaowen vergastte Danneels op hetzelfde onthaal dat kardinaal Roger Etchegaray enkele jaren eerder te beurt viel: een donderpreek.

Ye Xiaowen ontving de delegatie in een van de oude paleizen van de hoofdstad, begroette de leden en stak van wal met een betoog waarin hij de rooms-katholieke kerk frontaal aanviel. Alle fouten van de missionarissen uit het verleden passeerden de revue — met name de martelaren die door Rome gecanoniseerd waren, werden beladen met alle zonden van Israël. Uit-

wendig kalm onderging Danneels de storm. Aan het einde van de ontmoeting met het Bureau kon, aan beide zijden van de tafel, de vraag niet ontweken worden: hoe moest het met de toekomstige relaties? Van Chinese zijde werd het beeld aangehaald van een rivier, met China aan de ene oever, het Vaticaan aan de overzijde. De kardinaal — altijd sterk in beeldspraak — repliceerde eenvoudig: ‘Dat wordt zwemmen, ieder de helft van de afstand.’ Juist het feit dat Danneels erkende dat zowel Rome als China stappen moest zetten, hielp de gemoederen te bedaren. De openheid tot dialoog die hieruit sprak, had een goede insteek voor verder gesprek kunnen zijn. Maar toen overleed paus Johannes Paulus II.

Terwijl Dumon, Halewijn en Heyndrickx in China bleven, moest de kardinaal huiswaarts keren. Een korte tussenstop in België werd benut voor een persconferentie over het Chinese bezoek, en meteen reisde Danneels door naar Rome om op 5 april 2005 aanwezig te zijn bij de uitvaart van Johannes Paulus II. Vlak voor het conclaaf sprak hij nog met Jeroom Heyndrickx. Daarmee was de kardinaal op de hoogte van de afronding van het bezoek. Bij het vertrek was gelukkig duidelijk dat het bezoek geen maat voor niets geweest was: de Chinese autoriteiten hadden aangegeven Danneels graag te zien terugkeren, als kardinaal of... als paus. Die laatste roeping was echter niet voor de kardinaal weggelegd. Niet lang na de pausverkiezing rapporteerde Danneels aan Benedictus XVI over zijn Chinareis. Een zekere ontspanning in de verhouding met de Chinese overheden viel intussen waar te nemen. Zo verscheen er de dag na het overlijden van Johannes Paulus II een Chinees staatscommuniqué, waarin positief verhaald werd over de bereidheid van deze paus om de misstappen van de katholieke kerk te erkennen. Een stap was gezet.

Een pastoraal bezoek

Na Danneels' berichtgeving aan de paus had ook Benedictus XVI de kardinaal aangespoord om zijn werk voor de kerk in China voort te zetten. Het leidde tot een van de laatste internationale hoogtepunten in het episcopaat van Danneels: een tweede Chinareis. Ook nu werd de voorbereidingstijd gevuld met verdere diplomatie en contacten. Ditmaal kende die voorbereiding geen Romeinse obstakels maar kreeg ze de volle steun van kardinaal Ivan Dias, sinds 2006 het hoofd van de Congregatie voor de Evangelisatie van de Volkeren. De Belgische relaties met China waren eveneens in volle groei: Jeroom Heyndrickx genoot voortaan het vertrouwen van de Chinese staatsveiligheid, wat de organisatie vergemakkelijkte. Het tweede Chinabezoek van de kardinaal zou overigens een behoorlijk ander karakter hebben dan de reis van 2005: het zou veel minder gaan om een bezoek voor overleg met de officiële staatsinstellingen; het werd een pastoraal bezoek.

In maart 2008 reisde Danneels naar China, vergezeld van drie Belgische bisschoppen: Guy Harpigny, Remi Vancottem en Roger Vangheluwe. De missie had een dubbel doel: Danneels zou een lezing houden voor de Chinese Academy of Social Sciences — in feite een herhaling van de toespraak die hij in 2003 in Georgetown gehouden had — maar vooral het pastorale karakter van het bezoek stond centraal, vanuit de gedachte dat de ware Chinese kerk bestond uit lokale kerkgemeenschappen. Dit vereiste een andere type programmering. Waar tevoren de Chinese autoriteiten in hoge mate de agenda bepaald hadden, kwamen de concrete voorstellen nu van de bezoekerszijde.

In samenwerking met de Ferdinand Verbiest Stichting werd aan het RAB en de veiligheidsdiensten voorgesteld om niet zozeer de grote steden te bezoeken, als wel het Chinese platteland. Zo kon de Belgische delegatie het contact met de lokale christenen en hun bisschoppen leggen. Het verzoek was niet evi-

dent. Twee voorstellen werden naar voren geschoven. Ten eerste zouden Danneels en zijn medebisschoppen een bezoek brengen aan een van de vroegere missieplaatsen van de paters scheutisten. De reis zou hen zo brengen naar de Vallei van de Tijger in het bisdom Chengde, waar in 1868 Theofiel Verbiest, stichter van de scheutisten, overleden was. De plaats was historisch nog meer geladen omdat het ook de locatie was waar dertig jaar later pater Jozef Segers gefolterd was en levend begraven tijdens de Bokseropstand. Het verzoek werd, enigszins tot hun verbazing, ingewilligd. De tweede plek die de Belgen bezochten, was het bisdom Liaoning, in het rurale noordoosten van China. De plaats stond bekend als Songshuzuizi, oftewel 'de Pijnboommissie'. Ook hier was de geschiedenis van de Chinese christenen voelbaar. Het ging om een christelijke enclave, die ooit na hevige strijd door de communistische revolutionairen veroverd en vernietigd was. De ontmoeting van Danneels met de lokale bisschop en de gelovigen in deze uithoek vormde een pastoraal hoogtepunt in de lange omgang van de kardinaal met de Chinese kerk. Uit vrees dat dit alles te veel spanningen zou veroorzaken, verboden de autoriteiten aan de vooravond van het bezoek de mogelijkheid tot eucharistie. Niettemin was het een ontroerend moment toen Danneels en zijn gezelschap door meer dan duizend christenen uit het dorp opgewacht werden. Bloemen werden aangeboden en begeleid door muziek en gezangen trokken de mensen in processie over een modderweg naar het dorp. Het onthaal was feestelijk in alle eenvoud. Na de wederzijdse begroetingen door bisschop Paul Pei en Danneels zong men het Onzevader in het Latijn en het Chinees. Zonder dat een mis plaatsvond, werd als symbolische geste door de bezoekende bisschoppen een kelk van een oud-missionaris van Scheut doorgegeven aan de lokale bisschop. Vuurwerk maakte het bezoek compleet.

Hoofdstuk 24

DE GROEP VAN SANKT GALLEN

In de eerste helft van de jaren 2000 maakte kardinaal Danneels deel uit van een besloten groepje van Europese topfiguren binnen de rooms-katholieke kerk. Het ging om gelijkgezinden die zich in alle discretie jaarlijks verzamelden om de stand van zaken in de kerk, delicate problemen en toekomstperspectieven vrijmoedig te bespreken. Het initiatief om deze bijeenkomsten in te richten kwam van Ivo Fürer, die sinds 1995 bisschop van Sankt Gallen was. Zijn ervaring en contacten van nagenoeg twee decennia als secretaris-generaal van de Europese bisschoppenconferentie (1977–1995) hadden hem gevoelig gemaakt voor de toenemende remmingen die verschillende Europese kerkelijke leidersfiguren ervoeren om vrijuit en open te spreken over beleidsproblemen in de kerk. Sinds de hervormingen van de Europese bisschoppenconferentie in 1993 was dit niet langer een vrijplaats voor ongeremde conversatie, en een drietal jaren later besloot Fürer in overleg met kardinaal Carlo Maria Martini een groep van kardinalen, aartsbisschoppen en bisschoppen samen te brengen. Aanvankelijk bescheiden, groeide dit uit tot wat in de agenda's van enkele deelnemers de 'Groep van Sankt Gallen' ging heten.

Een nieuw gezicht in de groep

Vanaf 1996 kwam de groep eenmaal per jaar samen, vlak na Nieuwjaar. Dit gebeurde telkens in Sankt Gallen of in de nabijheid ervan, telkens met Ivo Fürer als gastheer, en in de eerste

jaren met kardinaal Martini als drijvende kracht en inspirator. Het verhaal van deze groep bundelt een aantal belangrijke thema's van Danneels' episcopaat en is geschikt als afsluitend hoofdstuk van zijn ambtsjaren, ook al omdat de kardinaal — op bisschop Fürer na — het langst lid was van de groep. Al die tijd hanteerden de aanwezigen een eenvoudige regel: alles kon gezegd worden, er werden geen notities gemaakt en men bleef discreet. Nieuwe leden hadden telkens een duidelijk open profiel en kwamen er slechts op uitnodiging, en iedere samenkomst begon met een referaat over een actueel thema.

Kardinaal Danneels was er niet bij de aanvang in 1996. In die winterdagen sloten vijf figuren zich aan bij het duo Martini-Fürer in het pittoreske Heiligenkreuz: Paul Verschuren (de uit Nederland afkomstige bisschop van Helsinki), Jean Vilnet (Rijssel), Johann Weber (Graz-Seckau) en twee Duitsers: Walter Kasper (Rottenburg-Stuttgart) en Karl Lehmann (Mainz). Vooral de twee laatstgenoemden gaven een bijzonder gewicht aan de groep, omdat zij bekendstonden als excellente theologen, doch van een andere signatuur dan die derde grote Duitse kerkleider-theoloog, Joseph Ratzinger. De ontbrekende derde functioneerde ongewild en onbewust toch als een soort bindmiddel. Hoe divers ook de persoonlijkheden en zelfs de theologische voorkeuren in Sankt Gallen, als gemene deler was er de overtuiging dat de positie van de prefect van de Congregatie voor de Geloofsleer in het beleid van de wereldkerk, zeker in de late jaren van het pontificaat van Wojtyła, centraliserende en restauratieve krachten in de hand werkte. Daarmee lagen de gespreksthema's meteen op tafel: centralisme, de rol van de bisschoppenconferenties, de ontwikkeling van het priesterambt, de seksuele moraal, de benoemingspolitiek van bisschoppen, de invulling van collegialiteit enzovoort. Over elk van die thema's waren gedurende de jaren negentig Romeinse documenten verschenen die beroering en soms controverses wekten, en elk van de aanwezigen had zijn eigen ervaringen met de Romeinse

curieorganismen. Het feit dat dit ook zo was voor Danneels, maakte dat hij na enkele jaren op de gastenlijst stond en dat de kardinaal zich op 3 januari 1999 aanmeldde in het benedictijnenklooster van Fischingen, zo'n veertig kilometer van Sankt Gallen. Danneels maakte er zijn intrede samen met de Rotterdamse bisschop Adrianus Van Luyn — die kort daarna actief zou worden in het bestuur van de Commissie van Bisschoppen van de Europese Gemeenschap (COMECE).

Een nieuw concilie?

In januari 1999 was het openingsreferaat voor Martini, die een redevoering hield waarin hij pleitte voor een nieuw concilie. De Milanese kardinaal had een kort concilie voor ogen met een beperkte agenda en trof in Danneels een kritische sympathisant. De idee was de Belgische kardinaal niet helemaal ongeneegen, maar hij voorzag meteen logistieke en praktische problemen (het feit dat de kerk vijfduizend bisschoppen zou moeten samenbrengen in een assemblee, taalproblemen, financiële kwesties enzovoort). Die pragmatische benadering maakte hem sceptisch, en hij zou dat blijven. Feit was wel dat Martini de noodzaak aangaf van een nieuw concilie als remedie voor het top-downdenken in de katholieke kerk. De ontmanteling van de invloed van de lokale kerken en vooral de inperking van de stem van lokale bisschoppenconferenties was een punt van ergernis. Niet enkel de ervaring van een gekortwiekte CCEE speelde een rol. Recentelijk, in mei 1998, was het *motu proprio Apostolos suos* van Johannes Paulus II verschenen, dat de rol van de bisschoppen in de universele kerk omschreef en het argument ontwikkelde dat het bisschoppencollege zijn leergezag niet kon delegeren aan een subgroep van bisschoppen. Daarmee legde Rome alle gewicht wat het leergezag betrof in de schaal van de universele kerk en verbond dit strakker met de rol van de paus. Zo werd in feite de positie van de bisschop-

penconferenties zwak gehouden. Het document beriep zich daarbij op de visie van de kerk als *communio*, die in 1985 nog mede door Danneels naar voren geschoven was, maar die sinds 1991 reductief ingevuld geraakt was.

Dit beviel noch Danneels, noch Martini. Het gesprek was niet zonder uitkomst, want Martini toetste zijn ideeën in de beslotenheid van Sankt Gallen, nam de feedback mee en wierp in oktober 1999 zijn knuppel in het hoenderhok van de tweede bisschoppensynode over Europa. De reacties op het voorstel waren verdeeld, maar de gehele *modus operandi* verraaft iets van de rol en werking van de groep: grondige interne bespreking, nadien individuele actie van de leden op het publieke forum. Ook Danneels bewandelde dat pad en hield tijdens diezelfde synode een toespraak waarin hij zich meer dan ooit kantte tegen het cultuurpessimisme dat onder een aantal Romeinse prelaten heerste. De neiging om West-Europa bijna als een ‘continent van afvalligen’ te bekijken was naar zijn oordeel onterecht, en hij hanteerde als mantra het zinnetje: ‘Is alles dan zo negatief?’ De synodespeech maakte niet alleen een sterke indruk bij veel synodevaders. Ook de aandacht van Johannes Paulus II was gewekt, en de paus gaf te kennen dat Danneels bij uitzondering de toegestane spreektijd (acht minuten) mocht overschrijden.

Het beroep op het geweten

Voor Danneels waren de dagen in Sankt Gallen een soort vakantie: de *freedom of speech* en de ongedwongenheid waren verademend. Dat hij gelijkgestemden ontmoette in een informeel kader was bemoedigend voor de kardinaal, al was het een teken aan de wand voor de staat van de katholieke kerk dat dit spreken achter gesloten deuren moest plaatsvinden. Enkele maanden na de Europasynode, in januari 2000, was bisschop Verschuren niet meer in de bijeenkomst aanwezig. Hij was ernstig

ziek en zou in februari overlijden. Ook Karl Lehmann liet vanaf dat jaar verstek gaan. Danneels was aanwezig, samen met Martini, Fürer, Vilnet, Weber, Kasper en Van Luyn. Dat jaar verzorgde Van Luyn de openingslezing — over het katholicisme in Nederland twintig jaar na de bijzondere synode waar Danneels een verzoenende rol had gespeeld. De salesiaan schetste de kwalijke gevolgen van een benoemingspolitiek die bisschoppen aanstelt die slechts een fractie van het kerkvolk vertegenwoordigen en de spanningen die dat in de lokale gemeenschap en in de bisschoppenconferenties met zich meebracht. Het thema van de bisschoppen bleef nasluimeren, al werd in deze bijeenkomst vooral ingezet op de verhouding tussen kerk en samenleving en op de pijnlijke consequenties van een kerkelijk beleid dat de voorkeur gaf aan een kleine zuivere kerk die contrasteert met de moderne samenleving.

Die voorkeur was aanwezig geweest tijdens de afgelopen bisschoppensynode — die nu geëvalueerd werd — en uitte zich ook meer en meer in de omgang met ethische thema's. De moeilijke omgang van de katholieke kerk met homoseksualiteit en gescheiden en hertrouwde koppels werd een thema van debat. In de laatste jaren van zijn episcopaat zou Danneels zich hierover ook vaker duidelijk uitspreken: begin april 2007 herhaalde hij een overtuiging die hij al ten tijde van het *Geloofsboek* aanbracht — dat hertrouwde koppels in eer en geweten zelf dienen te beslissen of ze de communie kunnen ontvangen. Daarmee distantieerde hij zich openlijk van het standpunt dat Benedictus XVI twee weken eerder in *Sacramentum caritatis* vertolkte: mensen die voor een tweede keer huwen, mogen niet te communie gaan. Danneels zag geen fundamenteel probleem. Hij maakte een onderscheid tussen het terecht vasthouden van de kerk aan de onverbrekelijkheid van het huwelijk enerzijds, en het reële menselijk leven anderzijds. In die afweging primeerde volgens hem het geweten.

Op het domein van de omgang met homoseksualiteit was Danneels' houding bekend, al sprak hij zich op dit vlak vooral na zijn emeritaat opvallend sterk uit, met name in een interview met de zakenkranten *De Tijd* en *L'Echo*. Voor hem was de thematiek van homoseksualiteit geen kwestie van sacramentaliteit, maar een van godsdienstvrijheid en respect voor de scheiding van kerk en staat: wat hij in 2003 vertrouwelijk aan Guy Verhofstadt had geschreven, maakte hij dus later publiek, toen hij in de media aangaf dat het 'een positieve evolutie is dat staten vrij zijn het burgerlijk huwelijk voor homo's open te stellen als ze dat willen'. Net als voorheen bleef hij wel van mening dat een dergelijk samenlevingsverband niet het etiket 'huwelijk' kon dragen. Danneels vond in Sankt Gallen gelijkgestemden op deze punten.

Over leken en het communisme

Begin januari 2001, nu in het fraaie Bischofshaus van Sankt Gallen, kwam Danneels bij de trouwe gasten — Fürer, Martini, Vilnet, Weber, Kasper en Van Luyn — samen met twee nieuwe leden: Cormac Murphy-O'Connor, de aartsbisschop van Westminster die kort na de bijeenkomst in Sankt Gallen kardinaal werd, en Joseph Doré, aartsbisschop van Straatsburg. Ditmaal stond een debat over leken op de agenda. Na een inleidend referaat van Jean Vilnet boog de groep zich over de pastorale noden die in het anderhalve decennium na de synode over het thema niet geslonken waren. De achteruitgang van het aantal priesters en de schaalverandering van de lokale kerken vereisten reflectie op het statuut en de inschakeling van leken, zowel theologisch als kerkelijk.

Het andere grote gesprekspunt was de ontwikkeling van de kerk in Europa, in de nasleep van een imploderend communistisch blok. Na de val van de Muur bleef de instabiliteit in het voormalige Oostblok groot, met regimes die ten val kwamen,

prille democratieën en een Europese Unie die zich met nieuwe lidstaten en kandidaat-lidstaten verruimde. De Europese uitdaging bracht interreligieuze spanningen mee waarmee Danneels maar al te vertrouwd was, en het verbaast niet dat heel wat leden van de Groep van Sankt Gallen door Danneels gepolst werden om deel te nemen aan de bijeenkomsten van de ECRL met het oog op interreligieuze dialoog in Europa. Ook hier bood de groep een plaats waar in alle rust spanningen ter sprake konden komen.

In de eerste dagen van 2002 werd er aan de namen van het jaar voordien één toegevoegd: Alois Kothgasser, salesiaan en bisschop van het Oostenrijkse Innsbruck. De groep evalueerde in de eerste plaats de Romeinse bisschoppensynode van 2001. Van 30 september tot 27 oktober hadden de synodevaders zich immers gebogen over hun eigen functie: de bisschop. Deze bisschoppensynode kreeg een opvallend lange voorbereidingstijd aangezien reeds twee jaar voordien aan alle bisschoppen wereldwijd drieëntwintig vragen voorgelegd werden, wat leidde tot een sterk uitgewerkt voorbereidend rapport van de relator. Die relator, een confrater van Martini en kardinaal-aartsbisschop van Buenos Aires, Jorge Mario Bergoglio, zou samen met de New Yorkse kardinaal Edward Egan verantwoordelijk zijn voor het eindrapport van de synode over *De bisschop: dienaar van het evangelie van Jezus Christus voor de hoop van de wereld*. Bergoglio won daarmee het vertrouwen van een groot aantal synodedeelnemers, onder wie ook Danneels. De erkenning was wederzijds, aangezien de Belgische kardinaal in de synode pleitte voor een meer collegiaal en subsidiair bestuur in de kerk en zich kritisch uitliet over de richting die men met *Apostolos suos* ingeslagen was. Danneels eiste meer slagkracht voor de bisschoppenconferenties, om te beginnen op pastoraal vlak. De bisschoppenconferenties moesten de ruimte krijgen om beslissingen te nemen, zonder telkens te moeten wachten op instruc-

ties van Rome. Terwijl de kardinaal aanstipte dat de bevoegdheden van bisschoppenconferenties door een synode vastgelegd konden worden, wees hij voorts op de gebrekkige werking van de synodes zelf, die verworpen waren tot een moment van ratificatie van wat al in Rome beslist was. Een forum met te weinig leven en impact: ‘enkel de doden worden in een koelruimte bewaard’, klonk het somber.

Dit verdict deed de kritiek weerklinken die Danneels tijdens het bijzondere consistorie van mei 2001 reeds geuit had, toen hij het kerkelijke centralisme aanklaagde en wees op de behoefte aan hervorming en ware synodaliteit. De kardinaal uitte zich in de vroege jaren 2000 vaak scherp over het Romeinse beleid en kreeg daarin zonder meer bijval door de pleidooien voor hervorming en collegialiteit van geestesgenoten als Murphy-O'Connor en Achille Silvestrini. Tijdens de bisschoppensynode van 2001 vertolkte Danneels het sentiment van de Groep van Sankt Gallen, toen hij voorstelde om een commissie in het leven te roepen die op hervorming zou moeten reflecteren, en aangaf dat de kerk minder in termen van macht moest spreken maar collegialiteit moest laten primeren.

De bijeenkomst in Sankt Gallen in 2002 was ook de eerste na de terroristische aanslagen van 9/11. De reacties van Danneels op de aanslagen weerspiegelden een dubbele houding: enerzijds een kritische waarschuwing voor de risico's van fundamentalisme en radicalisering, anderzijds het aanhoudende verlangen naar identificatie met een religieuze traditie die zo nauw verbonden is met het christendom. Die nadruk op de soms moeilijke maar noodzakelijke band tussen islam en christendom, ondanks spanningen, had hij in 1998 scherp onder woorden gebracht in een brief aan de bisschop van Algiers, Henri Teissier, in de nasleep van het drama waarbij monniken van het klooster van Tibhirine vermoord werden in het Atlasgebergte. In die brief, gedateerd op 14 januari 1998, schreef Danneels het volgende:

Onlangs hoorden wij in België het getuigenis van pater Jean-Pierre, een van de monniken van Tibhirine die de aanval op de gemeenschap van Notre-Dame-de-l'Atlas had overleefd. Hij benadrukte dat het voor hem onmogelijk was om aan zijn medebroeders-martelaren te denken zonder tegelijk ook te denken aan alle christelijke en moslimslachtoffers van de tragedie in Algerije, en aan al degenen die vandaag nog leven in pijn en angst. [...] U leeft nu al de Ribat-es-Salam, het vredesverbond. Wij hopen samen met u dat alle mensen van Algerije met Gods hulp spoedig deze Ribat-es-Salam herontdekken en zich gesteund weten door hun moedig engagement gebaseerd op de Heilige Schriften.

Na 11 september 2001 werd aan dit alles de gedachte geknoopt van de behoefte aan een hervorming voor de Europese islam, een notie die Danneels ook in de ECRL onderstreepte. Zo hield hij op 24 september 2004 in Antwerpen een lezing binnen het kader van de conferentie *Solidariteit in Europa*, waar hij de behoefte aan een 'Verlichting' voor de islam uitdrukte: 'Een islam die open in de wereld staat, de scheiding tussen kerk en staat en tussen godsdienst en politiek erkent, en bovendien waarden als verdraagzaamheid, solidariteit en menselijke waardigheid aanvaardt.'

Tot slot kwam in 2002 het diaconaat van de vrouw in Sankt Gallen ter sprake. De kwestie lag gevoelig omdat het een opstap kon betekenen naar meer openheid voor de wijding van vrouwen, maar nieuw was het niet voor wie terugblijkt op de rol van de kardinaal in de synode van 1987. Bijbels en historisch gesproken bleef een dergelijke wijding voor vrouwen een optie, en ook de geschriften van Joseph Ratzinger sloten deze gedachte nooit helemaal uit. Toch lag het gevoelig en regeerde de Romeinse angst voor de gevolgen van die deur die op een kier wordt gezet. Danneels kreeg ook later nog met de kwestie te

maken, tijdens het vijfjaarlijkse ad-liminabezoek van de Belgische bisschoppen aan de paus in 2003. Toen moest er kritiek geslikt worden op suggesties van Arthur Luysterman en Roger Vangheluwe om vrouwen tot de diakenwijding toe te laten. In het openbaar nam Danneels in deze jaren geen stelling; pas naderhand gaf hij aan dat het diaconaat mogelijk zou kunnen zijn voor vrouwen zonder dat dit implicaties zou hebben voor het priesterschap — daarmee nam hij hetzelfde standpunt in als kardinaal Martini in april 2004 in de krant *Il Tempo*.

De weg naar een conclaaf

Het jaar 2003 was voor de Groep van Sankt Gallen een kentering. Omwille van zijn verzwakkende gezondheid was Carlo Maria Martini niet langer aanwezig. Hij werd ‘opgevolgd’ door Achille Silvestrini, die in 2000 een decennialange loopbaan binnen de curie afgesloten had als hoofd van de Congregatie voor de Oosterse Kerken. Naast Silvestrini was kardinaal Lubomyr Husar, metropoliet van het Oekraïense Lviv, een nieuwkomer in de groep.

De omslag van Martini naar Silvestrini bracht een verandering in stijl en visie. Maar de verandering ging verder dan dat: met de komst van Silvestrini arriveerde een nieuw en vast agendapunt voor de komende jaren. Vanaf januari 2003 ging iedere samenkomst over de voorbereiding van het tijdperk na Johannes Paulus II, wiens gezondheid (waarover Silvestrini van zeer nabij rapporteerde) in die periode uitermate zwak was. De groepsleden deelden het bewustzijn dat de volgende pauskeuze bepalend zou zijn voor de toekomst van de kerk. Dus draaiden de januaridagen van 2003, 2004 en 2005 steeds rond vaste onderwerpen: een stand van zaken van de kerk, het primaatschap van de paus, de band tussen dat primaatschap en de collegialiteit met de bisschoppen wereldwijd en de opvolging van Johannes Paulus II. Daarmee kreeg deze informele groep een strate-

gisch belang met het oog op een eventueel conclaaf. Het was in dat opzicht niet onbelangrijk dat in januari 2004 ook José da Cruz Policarpo, patriarch van Lissabon sinds 1998 en voorzitter van de Portugese bisschoppenconferentie, zijn intrede deed. Daarmee telde de groep onder haar leden en voormalige leden enkele gerenommeerde kardinalen die stemgerechtigd waren tijdens een eventueel conclaaf: Martini, Danneels, Murphy-O'Connor, Silvestrini, Policarpo, Husar, Kasper en Lehmann. Indien elk van hen zijn netwerk zou aanwenden, kreeg de groep een behoorlijke impact.

In de jaren die aan het conclaaf voorafgingen, gaf kardinaal Danneels een opmerkelijk interview aan het maandblad *Trenta Giorni*, in december 2003. Het kon gelezen worden als een openhartig gesprek over de ergernissen, verwachtingen en hoop van een Europese kardinaal. Tegelijk klonk het, voor ingewijden, als een synthese van de bijeenkomsten van de Groep van Sankt Gallen. Het interview was opvallend genoeg om in januari 2004 tijdens de bijeenkomst ter sprake te komen. Danneels had het bijvoorbeeld over de 'bisschoppen als de opvolgers van de apostelen, niet de lokale vertegenwoordigers van een multinational'. Of nog: 'Er is een niet-aflatende stroom papier... We worden elke dag geconfronteerd met lange documenten, instructies, enzovoort.' Over collegialiteit stelde hij dat die tot het wezen van de kerk behoort en dat het dus niet gaat om een strijd tussen de paus en het episcopaat. Maar, zo liet hij enigszins donker optekenen, 'ik denk dat het probleem van de collegialiteit pas opgelost zal geraken na de wederkomst van Christus'. Hij brak opnieuw een lans voor daadwerkelijke synodaliteit, voor een forum van waarachtig debat 'waar vrije discussie mogelijk is, weliswaar met respect voor de prerogatieven van de paus, maar niettemin complexloos'.

Het overlijden van Johannes Paulus II leek een tijdperk af te sluiten. De massale belangstelling voor de figuur van de paus

overschaduwde even alles. De laatste keer dat Danneels Johannes Paulus II zag, was in Lourdes, op 15 augustus 2004: het beeld van een eenzame en doodzieke paus, in gebed verzonken aan de Mariagrot, ontroerde hem. Een half jaar later waren de belangrijkste verklaringen uit Rome de gezondheidsbulletins over Johannes Paulus II. Met Pasen 2005 kon de paus niet meer spreken en 's anderendaags overleed hij, op 2 april, om 21.37 uur. Op dat moment was Danneels in China, en moest hij hals-overkop terugkeren, terwijl hij zich bewust was van het feit dat hij in de internationale media op *papabile*-lijstjes figureerde. Zijn foto verscheen bijvoorbeeld op 4 april 2005 op de voorpagina van *The Washington Post*...

Het preconclaaf deed al aanvoelen in welke richting de verkiezing zou gaan. Hoewel de aanwezige kardinalen van de Groep van Sankt Gallen vanuit Rome een kaartje naar Ivo Fürer stuurden met de boodschap 'Wij zijn hier samen in de geest van Sankt Gallen', zou het conclaaf kardinaal Ratzinger kiezen als haast vanzelfsprekende opvolger van de Poolse paus, ondanks het feit dat verschillende kardinalen al tijdens het preconclaaf de jezuïetenkardinaal Jorge Mario Bergoglio als alternatief naar voren geschoven hadden. In de vooravond van 19 april 2005, de dag dat kardinaal Ratzinger de naam Benedictus XVI aannam, verzond Danneels een sms aan Toon Osaer, die als woordvoerder mee in Rome was. Osaer had aan de pers beloofd dat de kardinaal hun na het conclaaf te woord zou staan. Zo geschiedde. Terwijl een aantal kardinalen in het gezelschap van de nieuwe paus genoot van een diner, verscheen Danneels voor de camera's met een gezicht dat de ontgoocheling niet kon verbergen. Voor de kijkers viel af te lezen dat hij verre van enthousiast was. Danneels probeerde de schade in te dijkten door nadien een warme homilie te houden in de Sint-Michiels-en-Sint-Goedelekathedraal, waarvan hij de tekst vriendelijk aan de paus liet bezorgen.

De effecten van Danneels' televisie-interview na het conclaaf bleven niettemin voelbaar. Op 7 juli 2005 ontmoetten Danneels en Benedictus XVI elkaar voor het eerst sinds het conclaaf. De audiëntie draaide — zoals eerder gezegd — vooral rond biomedische debatten, over het stamcelonderzoek aan de Belgische universiteiten en kort ook over Danneels' rol voor de Chinese kerk. Die thema's waren in se al delicaat en het gesprek hielp de negatieve beeldvorming, die rond de kardinaal ontstaan was, nog niet helemaal uit de wereld. Dat euvel werd bij een volgende gelegenheid verholpen. Op 18 augustus, in de marge van het pausbezoek aan Keulen, sprak Danneels de paus erover aan. Dit klaarde de lucht duidelijk op, en nog diezelfde dag verhaalde de kardinaal aan een VTM-journalist dat de plooiën gladgestreken waren: 'De paus zei me dat hij mijn homilie had gelezen, dat we erover moesten zwijgen en dat het geen probleem is.' Waren de persoonlijke relaties tussen de paus en de kardinaal hiermee weer in orde, de media zongen nog steeds hun eigen lied. Er kwam sterke tegenwind van Georg Ratzinger, de broer van de paus. Een dag na het gesprek tussen Danneels en de paus liet die zich in een interview met het Berlijnse weekblad *Junge Freiheit* scherp uit over de Belgische kardinaal. Hield Georg Ratzinger zich nog op de vlakte over Duitse kardinalen als Walter Kasper, dan bestempelde hij Danneels als een kardinaal wiens uitspraken 'nauwelijks nog verenigbaar zijn met het katholieke geloof'. Op welke uitspraken werd gedoeld, bleef onduidelijk.

Het conclaaf was het begin van het einde van de Groep van Sankt Gallen: het doel leek plots minder duidelijk. Door het feit dat Ivo Fürer in oktober van dat jaar met emeritaat zou gaan werd ook het fraaie bisschoppelijk paleis voortaan uitgesloten als verzamelaarsplaats. De groep kwam daar in januari 2006 voor het laatst samen, met een drastisch geslonken ledental. Naast de gastheer gaven nog slechts Danneels, Kothgasser en Van Luyn acte de présence. De neergang was ingezet. In de eerste

dagen van het jaar erop verzamelden zich opnieuw slechts vier personen, nu in het ouderlijke huis van Fürer, in het nabijgelegen Gossau. Het vuur van de groep doofde uit.

Uitleiding

AAN HET EINDE VAN EEN EPISCOPAAT

De ontevredenheid omtrent de bestuurlijke en theologische koers van Rome weerhield Danneels er niet van om in de overgang van 2009 naar 2010 tevreden terug te kijken op het rijke palmares dat drie decennia toegewijd werken opgeleverd hadden. Toen hij in 2008, na zijn vijfenzeventigste verjaardag, niet onmiddellijk vervangen werd door een opvolger maar wat extra tijd kreeg, hadden vele Belgische katholieken opgelucht ademgehaald. Danneels was het uithangbord van de Belgische kerk geworden en kon ook daarbuiten op een brede waardering rekenen. Zo organiseerde de Leuvense theologische faculteit op aansturen van decaan Mathijs Lamberigts een studiedag ter ere van Danneels. Op hun beurt bogen de media zich geïnteriseerd over *Het mysterie van de sfinks* (*De Standaard*, 31 mei 2008), over de vraag wie hij werkelijk was. Na dertig jaar in de publieke ruimte bleef deze communicatief sterke en tegelijk zo gesloten man voor velen een onbekende, ook al stond hij jaar in jaar uit interviews toe, gaf hij zijn visie wanneer er hem om gevraagd werd en gingen zijn geschriften vlot over de toonbank.

Het succesrecept van Godfried Danneels leek te schuilen in de samenhang van innerlijke rust, intellectuele bagage, fundamenteel respect en de wil tot dialoog. Maar ook in het vermogen om complexe problemen in een toegankelijke en beeldrijke taal te vertolken. Wat hielp, was een zorgvuldige en enigszins zelfbeschermende selectie van gesprekspartners: met kritische opiniemakers als Etienne Vermeersch of Rik Torfs ging Danneels nooit het debat aan, ondanks herhaalde verzoeken. Vanaf

de vroege jaren 1990 waagde Danneels het om zich kwetsbaarder op te stellen in de media. Het lange interview dat hij toestond aan Edmond Blattchen voor de RTBF op 1 december 1993 werd zeer goed onthaald en toonde Danneels als een intellectueel hoogstaand en tegelijk toegankelijk aartsbisschop. Toen de populaire Vlaamse televisiemakers Mark Uytterhoeven en Wouter Vandenhaute hem polsten om als centrale gast te figureren in het satirische televisieprogramma *Het huis van wantrouwen*, stapte Danneels over zijn aarzelingen omtrent het 'lichtere genre' heen, op voorwaarde dat men hem niet bespotte. De uitzending van 9 januari 1992 werd een succes, zowel voor de programmamakers als voor Danneels, die zijn *sérieux* als religieus leider bleek te kunnen combineren met humor. Dat dit voor herhaling vatbaar was, bleek toen de kardinaal op de RTBF in 2001 in conversatie trad met de bekende tv-marionet Malvira. De rechtstreekse tv-uitzending waarin hij op zaterdag 20 december 2003 de Castar-trofee 2003 ontving, illustreerde de geslaagde match tussen Danneels en de media. Canvas, *De Standaard* en Radio 1 lauwerden met deze prijs 'de man of vrouw die in 2003 in positieve zin spraakmakend was op cultureel, maatschappelijk, politiek of sociaaleconomisch vlak'.

Danneels' brede maatschappelijke engagement stond bij de aanvang van zijn emeritaat buiten kijf. Het was niet het temperamentvolle engagement van een tafelspringer, wel dat van een denker die opkwam voor menselijkheid en toenadering. Terwijl het zwaartepunt van dat engagement in de eerste helft van zijn episcopaat voornamelijk binnen de plaatselijke kerk lag en op verzoek van Rome ook vaak daarbuiten, verschoof het accent in de jaren negentig nog meer naar buiten toe, grenzelozer, gericht op de bevordering van menselijkheid. Danneels gooide als internationaal voorzitter van Pax Christi hoge ogen dankzij zijn stille maar niet-aflatende diplomatie in de conflicten die een postcommunistische wereld doormaakte, in de Balkan, in

Afrika, in China. De bereidheid van de kardinaal om elk standpunt rustig te beluisteren, bood kansen aan overleg en wegen naar oplossingen.

Binnen een Europese kerk die worstelde om zich een houding te geven tegenover de secularisatie sloeg Danneels eigen wegen in. Hij vond bondgenoten in spiritueel en intellectueel sterke Europese kerkleiders als Walter Kasper, Basil Hume en Carlo Maria Martini. Het inslaan van een weg betekent dat andere wegen verlaten worden. Danneels deelde en waardeerde de zorg omtrent de kerk die sprak uit de geschriften en standpunten van Joseph Ratzinger en Karol Wojtyła, maar niet altijd de oplossingen of analyses die zij aandroegen. Dat het conclaaf van 2005 geen herijking van het kompas meebracht, was een desillusie. De kardinaal gaf openlijk lucht aan zijn ontgoocheling en verloor daarmee krediet in Rome. Tegelijk won hij aan waardering als een leider die zich inzette op het terrein van de interreligieuze dialoog als een pad tot een menselijker samenleving in Europa en de wereld.

Danneels' inspanningen in de media, in het vredesengagement en de interreligieuze dialoog markeerden de contouren van een herder die inzette op een communicatieve kerk. Hij deed dat ook in het eigen aartsbisdom en de Belgische kerkprovincie, waar zijn betrokkenheid bij catechese en liturgie, bij het onderwijs en het religieuze leven vaak onopvallend maar reëel was. In alle stilte bemoedigde hij mensen via talrijke bezoeken en hield hij er principieel aan vast om priesters en diakens die behoefte hadden aan een gesprek meteen een plaats te bieden in zijn overvolle agenda. Vanaf Kerstmis 1981 kreeg Danneels' maatschappijbetrokkenheid vorm in de brochures die hij telkens met Pasen en Kerstmis schreef en liet verspreiden — met als laatste in die lange reeks de kerstbrochure *Het kleine meisje hoop* van 2009. Deze brochures in zakformaat werden uitgegeven door de persdienst van het aartsbisdom, waren altijd geïllustreerd met hedendaagse kunstwerken, en haalden oplages

van minstens 35.000 verkochte exemplaren, vaak een oplage van 60.000 tot 70.000 exemplaren. In enkele gevallen, zoals bij de brochure *Jeugd: stroom en tegenstroom* overschreed de oplage de kaap van de honderdduizend exemplaren. Daarmee was de kardinaal een Belgisch topauteur, zowel in het Nederlands als in het Frans. Het bleef niet bij brochures: Danneels ging ook daadwerkelijk het gesprek met zijn geloofsgemeenschap aan. Als ware het een gesproken variant van de brochures bood hij jaarlijks de avonden ‘Ten huize van...’, waarbij Danneels voor een breed publiek van jongeren, ouders en andere geïnteresseerden een lezing hield en daarna in gesprek ging met zijn toehoorders.

Na dertig jaar was Danneels ten slotte ook een uithangbord van de stad Mechelen geworden. Mensen van verscheidene politieke families en levensbeschouwingen woonden graag de jaarlijkse nieuwjaarsreceptie in het aartsbisshoppelijk paleis bij. Toen in het najaar van 2009 een afscheidsreceptie plaatsvond op het aartsbisshoppelijk paleis, maakten prominenten zoals eerste minister Yves Leterme hun opwachting. Op 18 juni 2010, na zijn afscheid, werd de kardinaal door de liberale burgemeester Bart Somers gelauwerd als ereburger van de stad Mechelen. Danneels keerde na zijn aftreden niet terug naar zijn West-Vlaamse geboortegrond, maar bleef in de stad van de Maneblussers wonen. Daar zou hij een fraaie woning gaan betrekken, met zuster Marie-Louise, die verder het huishouden zou doen. Danneels viel er terug op gebed en kunst. Hij bleef retraites leiden en het emeritaat gaf hem ook meer tijd om zijn geliefkoosde ‘drie B’s’ te beluisteren: Bach, Beethoven en de Beatles. Zijn woning werd door hem smaakvol ingericht met hedendaagse religieuze kunst, beeldhouwwerk en schilderijen van kunstenaars als Michel Ciry, Wim Van Rompuy en Arcabas.

Deel V

**CRISIS
EN
HOOP**

(2010-2013)

ANNUS HORRIBILIS

Het verwachte afscheid in schoonheid en de rustige jaren die velen Danneels toewensten, werden doorkruist door drie feiten: de benoeming van bisschop Léonard als opvolger, het dramatische ontslag van bisschop Roger Vangheluwe en de gerechtelijke ‘Operatie Kelk’. Met de aanvaarding van Danneels’ ontslag kwam het nieuws van de benoeming van André Léonard, bisschop van Namen, tot achtste Belgische aartsbisschop sinds 1831 (en de twintigste op de Mechelse bisschopszetel sinds 1561). Zijn aanstelling werd bekendgemaakt op 18 januari 2010. Op 27 februari, tijdens de viering waar Léonard geïnstalleerd werd als aartsbisschop in de Mechelse Sint-Romboutskathedraal, las Danneels de benoemingsbrief van paus Benedictus XVI voor, en na dankzeggingen aan God en de paus sprak Léonard zijn erkentelijkheid uit voor zijn voorganger en voor ‘het voorbeeld dat hij me gaf door zijn bescheidenheid en zijn zorg om de vrede te bewaren’. Onder de hoffelijke woorden school spanning.

Deze benoeming liet niet alleen bij Danneels een bittere nasmaak na. Ook de voormalige nuntius Karl-Josef Rauber, doorgaans uiterst discreet, was dermate ontstemd dat hij het diplomatieke zwijgen doorbrak en aan het Italiaanse tijdschrift *Il Regno* het verhaal deed van de consultaties die voorafgegaan waren aan de opvolging van Danneels. Rauber liet verstaan dat een consensus zich afgetekend had. De nuntius noemde geen namen, maar had de persoon van hulpbisschop Jozef De Kesel in gedachten. Wat hij wel expliciet meldde, was dat de naam Léonard niet op het lijstje stond dat hij aan Rome bezorgd had. De wensen van de lokale kerk waren genegeerd.

Het ontslag van Vangheluwe

Geen twee maanden na de aanstelling van Danneels' opvolger, in april 2010, barstte een bom in de Belgische kerk. In de nacht van maandag 19 op dinsdag 20 april kregen de kardinaal en alle Belgische bisschoppen een e-mail waarin melding gemaakt werd van het seksuele misbruik van een minderjarige door Roger Vangheluwe, bisschop van Brugge. Die maandagnamiddag had Vangheluwe in Leuven nog een lezing gegeven voor de studenten van de theologische faculteit, en bij vragen omtrent zijn houding tegenover pedofilie repliceerde de bisschop toen dat het inderdaad ook in de familie van de kerk voorkwam, maar dat het natuurlijk 'schandalig' was.

De vrijdag daarop berichtte aartsbisschop Léonard tijdens een persconferentie in de Guimardstraat dat Vangheluwe door Rome ontslagen was als bisschop omwille van seksueel misbruik. *De Standaard* bracht het nieuws die ochtend al boven aan de voorpagina, zonder er evenwel de hoofdtitel van te maken — op pagina dertien van die editie stond nog te lezen dat het onduidelijk was of het Vangheluwe zelf betrof of een ondergeschikte. Aartsbisschop Léonard legde zijn verklaring af met naast zich Peter Adriaenssens (die sinds februari de kerkelijke commissie voor de behandeling van klachten wegens seksueel misbruik leidde), de Doornikse bisschop Guy Harpigny (binnen de bisschoppenconferentie verantwoordelijk voor de problematiek) en Vangheluwes perschef. Die las een mededeling voor van Vangheluwe, waarin de bisschop het misbruik van een jongen uit een bevriende familie bekende, zowel voor zijn bisschopswijding als daarna. Later bleek dat de melding 'bevriende familie' een eufemisme was. De man had dertien jaar lang — van 1973 tot 1986 — een neefje seksueel misbruikt en zou bij de eerste verjaardag van zijn ontslag zijn verhouding tot het slachtoffer omschrijven als 'een relatietje'.

Enkele minuten nadat in Vangheluwe's persmededeling van 23 april sprake was van bekentenissen tegenover het slachtoffer en de familie en de vraag om vergeving van hunnentwege, viel in het Nederlandstalige deel van de verklaring van bisschop Harpigny ook de naam Danneels:

Ik bevestig hier klaar en duidelijk dat geen enkel lid van de bisschoppenconferentie op de hoogte was van de situatie. Ik heb alleen vernomen dat in het begin van de maand kardinaal Danneels — op dat moment al aartsbisschop-emeritus — de familie heeft ontmoet en dat op vraag van de familie van het slachtoffer en in aanwezigheid van monseigneur Vangheluwe. Hij heeft geluisterd en vastgesteld dat de gemoederen niet waren bedaard en het daarbij ook niet kon blijven. Tegelijkertijd heeft het slachtoffer contact opgenomen met de Commissie voor de behandeling van klachten wegens seksueel misbruik in een pastorale relatie.

Het effect van die korte boodschap was onvoorzien: bliksemsnel verschoof de interesse van de journalisten voor het misdrijf van Vangheluwe, via de kordate reactie van Léonard, naar openlijke twijfel omtrent de rol van de kardinaal in dit alles. Wat was er precies gebeurd tijdens die ontmoeting met de familie? Welk vervolg had Danneels daaraan gegeven?

Danneels' entourage besloot om snel en gevat te reageren, maar de persmededelingen van woordvoerder Hans Geybels konden het spervuur van journalistieke vragen niet temperen. Bovendien kwam ook nu de naam Devillé weer boven. Rik Devillé beweerde voor de microfoons dat hij de kardinaal medio jaren 1990 aangesproken had over seksueel misbruik door Vangheluwe. Het werd woord tegen woord toen Hans Geybels reageerde dat Danneels zich daarvan niets herinnerde. Daags na

de persconferentie van aartsbisschop Léonard werd een persconferentie door de kardinaal ingericht. Op weg naar Brussel, met de kardinaal op de achterbank van de auto, kreeg Geybels telefoon van Vangheluwe's neef, die meldde dat hij de conversatie waar Harpigny op doelde, opgenomen had en dat hij haar publiek zou maken indien de persconferentie plaatsvond. Hij vroeg de kardinaal aan de lijn. Beiden spraken een halfuur lang met elkaar — waardoor de persconferentie met vertraging begon. Ze ging toch door, en de kardinaal verklaarde dat hij begin april effectief contact gehad had met de familie van Vangheluwe.

Voorafgaand aan die ontmoeting begin april 2010 had Danneels ook Vangheluwe kort aan de lijn gehad. Die liet toen aan een geschokte kardinaal weten dat hij ooit een relatie had met een minderjarige jongen. Op 8 april 2010 dan was Danneels in Brugge om tijdens een feestelijke bijeenkomst van de seniorenvereniging OKRA het erelidmaatschap van de vereniging te ontvangen omwille van zijn recente emeritaat. Ook de Brugse bisschop was daar. Die nam Danneels tijdens de receptie terzijde en stelde voor om in het vertrouwde bisschopshuis samen iets te eten. Toen Vangheluwe tijdens de maaltijd voorstelde om de familie te ontmoeten, antwoordde de kardinaal dat hij dit liever op een ander moment deed, maar Vangheluwe zette hem onder druk: de familie was al op weg naar de abdij van Steenbrugge. Daarop gaf Danneels toe — beiden trokken naar Steenbrugge. Ter plaatse vernam Vangheluwe dat de familie wat later zou arriveren. De situatie kreeg nog een wending, want bij de aankomst van het slachtoffer en zijn familie was Vangheluwe's slachtoffer verbaasd om Danneels daar te zien. Hij had de aartsbisschop, André-Jozef Léonard, verwacht. Roger Vangheluwe had de plannen gewijzigd.

Diep gekwetst en met het gevoel door een collega verraden te zijn, repte Danneels, discreet als immer, in zijn toelichting niet over het feit dat het slachtoffer zijn opvolger ter plekke

verwacht had. Hij beperkte zich tot een verklaring waarin hij zijn intenties toelichtte:

Hij [Vangheluwe] vroeg me namens de familie, dat ik hen samen met de bisschop en het slachtoffer, vertrouwelijk, zou willen ontmoeten en beluisteren. Dat heb ik dan ook gedaan. Ik dacht dat ik in dat vertrouwelijk stadium het recht niet had iets over het misbruik aan derden te melden, noch aan de bisschoppen, noch aan gerechtsinstanties, noch aan de commissie. Het doel van de bijeenkomst was immers dat ik zou luisteren en dat we eventueel tot een besluit zouden komen waarmee iedereen akkoord kon gaan.

Vooraleer de toon van de verklaring persoonlijker werd, onderstreepte Danneels dat, wat hem betrof, het gesprek niet afgelopen was en dat er een vervolg zou komen. Daarna gaf de kardinaal in een zeldzaam moment meer van zijn emoties bloot:

Er is dus van mijnentwege nooit ook maar een schijn van poging ondernomen om de zaak in de doofpot te stoppen of er de mantel van geheimhouding over te gooien. Het doet daarom veel pijn te zien hoe het verwijt en de verdenking aan mijn adres is kunnen ontstaan en dat ik de zaak heb willen verbergen of afschermen. Ik heb alleen uit — misschien een te spontane — goedheid en behulpzaamheid aan de bisschop en zijn familie de gevraagde dienst willen bewijzen. Misschien had ik dat moeten weigeren en meteen verwijzen naar de commissie. Maar de familie had gevraagd om mij te zien en te spreken. Maar ik vind nu nog dat dienst bewijzen aan mensen die in nood zijn en het vragen, niet als een fout of poging tot wegstoppen kan geduid worden.

Ik lijd zeer onder de gebeurtenissen en voel mee met het slachtoffer en zijn familie. Ik voel ook mee met monseigneur Vangheluwe, al kan ik zijn daden niet anders dan diep afkeuren. Ik lijd onder de kwetsuren van de kerk en van vele gelovigen. Maar het doet ook pijn dat mijn — misschien al te genereuze, spontane en wat onnadenkende — hulpvaardigheid riskeert mij nu als fout te worden aangerekend.

Het was maar de vraag of deze persconferentie niet meer vragen opriep dan ze beantwoordde. Feit was dat Danneels het moest ontgelden in de maandagkranten, en elders. Schrijver Geert Van Istendael voegde in de zeventiende en herziene druk van *Het Belgisch labyrint* enkele zinnen toe waarin hij de kardinaal ter sprake bracht. Het positieve geluid dat voorheen de boventoon voerde, klonk nu: 'Danneels' fenomenale intelligentie heeft hem niet kunnen behoeden voor een der zeven hoofdzonden, de traagheid, *acedia*. Een van de vele betekenissen van dat woord is: er niet toe komen te doen wat je zou moeten doen.'

Van Istendaels herschrijving van de geschiedenis roept de vraag op of het in plaats van de traagheid niet veeleer de macht der gewoonte is die de kardinaal parten speelde. De beproefde methodiek van Danneels keerde zich in deze casus als een boemerang tegen hem. Hij die zijn loopbaan dankte aan de alchemie van het geduldige zoeken naar compromissen, het speuren naar verzoening, en dat liefst gesloten als een oester binnenskamers, deze man botste op het failliet van zijn methode. In een situatie waarin kordaat en publiek optreden verwacht werd, viel de kardinaal terug op zijn vertrouwde attitude: afwachten tot de gesprekspartner tot een beslissing kwam, en voorzichtig wegen daarheen aanreiken. Voorheen had dat gewerkt, maar bij het slachtoffer van Vangheluwe, zijn familie en Roger Vangheluwe niet. In de omgang met pedofilie werd Danneels' sterkte zijn zwakste punt. Kordaat optreden lag des te moeilijker

omdat hij in deze situatie nooit objectief en afstandelijk kon zijn: de dader was gedurende vijf decennia een nabije en vertrouwde collega.

Operatie Kelk en de Danneels-tapes

In de weken na Vangheluwes ontslag kwamen zeer veel meldingen van seksueel misbruik binnen bij de commissie-Adriaenssens, zoals ze nu gemeenzaam genoemd werd. Tegen 24 juni 2010 stond de teller op 475. En op exact dat getal werd afgeklokt, want die donderdag viel de derde mokerslag die Danneels te verduren kreeg dat jaar: Operatie Kelk. De operatie hield een huiszoeking in op diverse locaties, waaronder de Sint-Romboutskathedraal, het aartsbisschoppelijk paleis, het appartement van kardinaal Danneels en het Leuvense vertrouwenscentrum waar de commissie-Adriaenssens gehuisvest was. Professor Adriaenssens zelf was die dag in Amsterdam.

In Mechelen was de timing van het gerecht een voltreffer: alle bisschoppen van België waren in het aartsbisschoppelijke paleis voor de laatste vergadering van het werkjaar, waarbij de traditie wil dat de nuntius en de bisschoppen-emeriti mee aanschuiven voor de lunch. Zoals altijd vond de vergadering plaats in de raadszaal. De vergadering was nog niet lang bezig — men moest nog komen aan het vijfde punt, seksueel misbruik — toen onderzoeksrechter Wim De Troy de zaal betrad en aangaf dat niemand het gebouw mocht verlaten. Op datzelfde moment kreeg Danneels de federale politie over de vloer en namen twee agenten hem te voet mee van zijn voorlopige optrekje in de Varkensstraat naar de Wollemarkt. Hij bleef kort in de troonzaal, waar de bisschoppen waren, en werd daarna begeleid naar de kathedraal. Het gerecht had een tip binnengekregen dat dossiers van seksueel misbruik verstopt zouden zijn in de graven van vroegere aartsbisschoppen: boringen werden uitgevoerd in het grafmonument van kardinaal Mercier, in een zij-

kapel van de kathedraal, en in de crypte onderging het graf van kardinaal Suenens hetzelfde lot. 's Anderendaags kopte *De Standaard* op de voorpagina *De Danneels Code*, als parafrase op een boek van Dan Brown, en meldde het editoriaal van hoofdredacteur Bart Sturtewagen dat het doel niet alle middelen wettigt.

Sturtewagen zou niet de enige blijven die de aanpak van de huiszoeking aan de kaak stelde. Ook de socialistische politicus Johan Vande Lanotte gaf later aan dat dit 'een façadeoperatie' was waar hij ernstige bedenkingen bij had. Die verontwaardiging werd in Mechelen gedeeld: daags na de huiszoekingen vroegen twee vertrouwelingen van Danneels, vicaris-generaal Etienne Van Billoen en Patrick du Bois, de Brusselse advocaat Fernand Keuleneer om zowel de verdediging van het aartsbisdom als die van de kardinaal op zich te nemen. Keuleneer beschuldigde prompt rechter De Troy van een *fishing expedition* — waarbij men een breed net uitwerpt in de hoop althans één vis te vangen. Juridisch is deze praktijk ongeoorloofd en de advocaat somde zorgvuldig alle fouten op die tijdens de huiszoeking begaan werden. Zowel afzonderlijk als gecombineerd, oordeelde de jurist, konden ze niet door de beugel. Een juridisch steekspel begon. Op dinsdag 6 juli werd Danneels een hele dag ondervraagd in de gebouwen van de Brusselse gerechtelijke politie, een confrontatie met Peter Adriaenssens inclusief. Op een gegeven ogenblik werd er een arts bij geroepen om na te gaan of Danneels verder ondervraagd kon worden.

Begin augustus liet Vangheluwees voormalig woordvoerder, Peter Rossel, in de media doorschemeren dat de bisschop geld aan het slachtoffer gegeven zou hebben. Zwijggeld? Peter Adriaenssens was zeer ontstemd over die communicatie, en ook Danneels zag de zin van dat bericht niet in. Eén van de zorgen van de kardinaal was dat de mediaheisa Vangheluwees slachtoffer in het nauw dreef. Feit was dat de neef van Vangheluwe — bij-

gestaan door advocaten Walter Van Steenbrugge en Christine Mussche — zijn dreigement van april uitvoerde en de opnames van het voormelde gesprek met Danneels liet publiceren in *De Standaard* op 28 augustus 2010. De redactie plaatste een groot deel van de tekst in de krant en voorzag de publicatie van een eigen duiding, die door de raadsman van Danneels als uiterst tendentiekus bestempeld werd.

De weergave van de bandopname toonde een kardinaal die — volgens de macht der gewoonte — probeerde een verzoening tot stand te brengen. Hij vroeg aan het slachtoffer of die zou kunnen vergeven en speurde naar een uitweg waarin beide partijen zich zouden kunnen terugvinden. Voor het slachtoffer voelde dat aan als een zoveelste blijk van onbegrip en de tapes getuigden van de groeiende twijfel van de familie of Danneels de juiste man was om dit alles mee te bespreken. Het werd een dovemansgesprek, maar met de publicatie van de tekst brak de mediastorm helemaal open. Danneels werd in de meeste media verguisd en alleen al zijn drie openingswoorden ('Zeg ne keer...') werden honderduit geanalyseerd, gecontesteerd en voorwerp van spot. Nochtans behoort dit tot een van de klasieke zinnen waarmee Danneels eender welk gesprek aanvat.

Waar aartsbisschop Léonard, gepolst om een reactie, replieerde dat de tekst voor zich sprak, oordeelde advocaat Fernand Keuleneer anders: hij sprak van karaktermoord en eiste en verkreeg een recht van antwoord, waarmee *De Standaard* zijn krant van woensdag 1 september opende. De vierde macht speelde haar eigen spel: hoewel *De Standaard* recht van antwoord gaf, liet de redactie de link naar de tapes lange tijd op de openingspagina van de onlinekrant staan.

From hero to zero

De publieke opinie stelde haar beeld van Danneels met rasse schreden bij, op een manier die wellicht het best is samengevat

in de oneliner boven een opiniestuk van Rik Torfs: *From hero to zero*. De tapes, de heisa en de aanhoudende aanvallen duwden de kardinaal persoonlijk in de put en de brede waardering van weleer was gekanteld naar een brede afkeer. Een van de weinigen die het publiekelijk voor Danneels opnamen, was zijn geestverwant, de Leuvense filosoof Herman De Dijn. Die hield in *De Standaard* op 4 september 2010 de moderne managementcultuur waarin transparantie tot het hoogste goed verheven werd en hij kwam op voor het recht van de kardinaal om ‘koppig ook de eigen eer en goede faam te verdedigen, iets wat in dat managementdenken haast onbegrijpelijk is geworden’. De Dijns redenering liep parallel met wat de kardinaal enkele maanden voordien geschreven had in zijn brochure *Het kleine meisje hoop*: ‘We zien geen instituten meer maar wel personen. Een fout of een schandaal wordt bezworen door het wegsturen van de minister of van de verantwoordelijke. Die hedendaagse perceptie is stigmatiserend.’

De kardinaal ondervond nu de draagwijdte van zijn eigen woorden. In interne kring had hij steun. Vertrouwde medewerkers en vrienden binnen en buiten het bisdom stonden naast hem. Toch moest Danneels uiteindelijk ook zelf reageren. Hij greep in deze crisiscontext terug naar zijn voormalig woordvoerder, Toon Osaer, en gaf een interview aan drie journalisten: Luc Van der Kelen van *Het Laatste Nieuws*, Christian Laporte van *La Libre Belgique* en Rik Van Cauwelaert van het weekblad *Knack*. In deze interviews, die op woensdag 8 september verschenen, sprak hij zijn diepe verbijstering uit dat Vangheluwe zich tot bisschop had kunnen laten wijden. Tegelijk gaf hij toe dat hij niet had mogen ingaan op het verzoek van de familie, maar Danneels sprak ook vanuit een gevoel van zelfopoffering: ‘Ik neem het liever op mij dat ik meer had moeten doen.’ Precies die houding, het toegeven van zijn naïviteit om in te gaan op de uitnodiging, wekte de ergernis van de Gentse filosoof Etienne Vermeersch. Vermeersch oordeelde dat Danneels ‘niet had moe-

ten zeggen dat hij naïef was geweest, maar dat hij zich had vergist’.

Danneels kreeg geen rust. Het effect van zijn drie interviews werd snel weggevlakt: op 10 september presenteerde professor Adriaenssens zijn rapport, gebaseerd op de 475 dossiers van de commissie. De tragische, geanonimiseerde verhalen in de weekendkranten van daags nadien deden opnieuw een schok door het land gaan. Ze boden de aanblik van een instituut met hoge morele standaarden, dat decennialang vooral voor zelfbescherming koos. Tijdens datzelfde weekend kwam nog het bericht dat Roger Vangheluwe was weggetrokken uit zijn voorlopige verblijfplaats, de abdij van Westvleteren, om zich buiten het bisdom Brugge ‘in het verborgene’ terug te trekken.

Hoewel haar imago aan scherven lag, bleef de Belgische kerk niet onbewogen. Op 13 september kondigden aartsbisschop Léonard en de bisschoppen Johan Bonny en Guy Harpigny aan dat een centrum voor erkenning en heling opgericht zou worden. Ook de politiek roerde zich. Er werd in de schoot van het parlement een Bijzondere Commissie Seksueel Misbruik in Gezagsrelaties opgericht, met de Franstalige socialiste Karine Lalieux als voorzitter. Naast de bisschoppen, religieuze oversten en verschillende professoren en advocaten, nodigde Lalieux ook de kardinaal uit om gehoord te worden door de parlementaire commissie. De zittingen van de commissie begonnen op 22 november — Danneels kwam aan de beurt op 21 december.

De kardinaal sprak in kalmte. Hij bedankte de parlementsleden voor de uitnodiging, gaf aan dat hij zich als bisschop voelde zoals een vader die zich excuseert voor wat gebeurd is in de familie maar er zelf geen schuld aan heeft. Danneels gaf een overzicht van hoe en wanneer hij zelf tijdens zijn periode als aartsbisschop op de hoogte gesteld werd van de problematiek, hoe de affaire-Dutroux ook voor de kerk een eyeopener geweest was en ervoor zorgde dat hij zelf mee aan de wieg van

de vroegere commissie-Halsberghe stond. Hij wees op zijn bereidheid om te luisteren naar slachtoffers en in gesprek te gaan, inclusief het noodlottige gesprek met Vangheluwe's slachtoffer. Van belang zijn ook de reflecties die de kardinaal aan het einde van zijn verhaal voorlegde aan de parlementaire commissie. Danneels zei onomwonden dat er geen 'bewuste politiek van toedekking of ontkenning, laat staan van gedogen' was en onderstreepte wat hij al jaren eerder in de zaak-Vander Lyn zei: dat seksueel overschrijdend gedrag niet straffeloos kon blijven, dat recht moest geschieden en dat de kerk daaraan moet meewerken. Ter afsluiting van zijn toelichting plaatste hij zich voor de vraag wat de jarenlange stilte omtrent kindermisbruik in de kerk in de hand gewerkt had. Zijn antwoord omvatte vier punten:

- 1 Het klassendenken en het feit dat de kerk vaak te veel en eerst aan zichzelf en aan haar priesters en religieuzen heeft gedacht en niet aan de slachtoffers.
- 2 Meerdere priesters hebben veel te veel individueel en eenzaam geleefd. Er is nood aan nabijheid. [...] De kerk werd in onze samenleving vroeger, ervaren als een instituut met veel macht, geld en aanzien. Ze controleerde grote sectoren van onderwijs, ziekenzorg, caritas. De priesters en religieuzen hadden macht. En wie macht heeft kan die vlug misbruiken. Zo konden daders bogen op een statuut van onaanraakbaarheid: ze konden het zwijgen afdwingen. In de huiskring kon het niet dat een misbruikt kind zei dat de dader een priester was. Er was een gewetensdwang bij de ouders om de priester te beschermen die de normale beschermingsreflex van ouders uitschakelde. De kerk is de dag van vandaag sterk gedecleraliseerd en door de feiten nederiger geworden. Maar hoogmoed en machtsstreven liggen altijd op de loer.
- 3 Er heeft lange tijd een te groot taboe gerust op alles wat met seksualiteit te maken had in de samenleving en ook

in de kerk. Dat heeft dan geleid tot zwijgzaamheid en verbergen. In de kerk werd een hoog ideaal voorgehouden op stuk van seksuele moraal. Dat ideaal moet blijven. Het tilt omhoog. Maar het taboe kan ook leiden tot huichelarij en kramp. Dan verliest het ideaal zijn schoonheid en wordt het vlug een permanente beschuldiging aan wie het niet of nog niet aankan. Daarom is een cultuur van openheid en transparantie onontbeerlijk. We zijn gelukkig al een goed stuk op weg daarheen.

4 De kerk moet niet treuren om verlies van aanzien, van invloed en macht. De kerk wordt alleen maar meer en meer zichzelf als ze wint aan deemoed en dienstbaarheid en zich laat leiden door het evangelie dat Jezus Christus haar heeft onderricht en voorgeleefd.

De excuses stelden de parlementsleden niet geheel tevreden en de zaak was daarmee niet afgerond. Het gerechtelijke onderzoek dat voortvloeide uit Operatie Kelk werd een zaak van lange adem. Uiteindelijk werden de huiszoekingen bij de kardinaal thuis, in het aartsbisschoppelijke paleis en in de kantoren van het vertrouwenscentrum waar de commissie-Adriaenssens gevestigd was, nietig verklaard. Zo kwamen de honderden dozen van Danneels' privéarchief op 8 mei 2014 terug naar de plaats waar ze weggehaald waren, in de gebouwen van het aartsbisschoppelijke paleis.

Hoofdstuk 26

NIEUWE HOOP

Na het *annus horribilis* 2010 volgden voor Danneels twee stille en moeilijke jaren: de slepende juridische procedures volgend op Operatie Kelk zogen veel van zijn energie weg. Die stilte, waarin veel plaats was voor gebed, vormt echter niet het slot van Danneels' verhaal. Het waren gebeurtenissen in Rome die geheel onverwacht de kardinaal mee uit het dal hielpen. Op een blauwe maandag, 11 februari 2013, maakte Benedictus XVI bekend dat hij aan het einde van de maand zou aftreden. Daarmee stelde hij een historisch gebaar. De kardinaal hoorde het nieuws van een medewerker van het aartsbisdom en was stomverbaasd. Slechts enkele maanden voordien, op 6 september 2012, was hij nog bij de paus op bezoek geweest. Die oogde toen zeer vermoeid, maar sprak niet van aftreden. De ontmoeting vond overigens plaats op initiatief van Benedictus, die het idee daartoe ingefluisterd had gekregen van kardinaal Martini. Een week voor de ontmoeting was Martini overleden.

Aanvankelijk reageerde Danneels verbijsterd op het bericht van het ontslag. Het is gebruikelijk dat het ambt van de paus duurt tot aan zijn overlijden. De verbazing sloeg snel om in bewondering voor de moed waarvan Ratzinger blijk gaf, op een moment dat de kerk midden in de storm stond van misbruikschandalen en in Rome de financiële schandalen het Vaticaan teisterden. Dat alles bezwaarde ook de paus — zo merkte Danneels tijdens zijn laatste jaarlijkse bezoek aan Benedictus XVI in Castel Gandolfo. De conversatie tussen Danneels en Benedictus XVI, die elkaar nu drie decennia kenden, was de beste die hij ooit had met Ratzinger. Ondanks de spanningen uit het

verleden bleef het respect voor de theoloog Ratzinger altijd overeind. Na de aankondiging van het ontslag groeide echter de bezorgdheid voor de opvolgingsstrijd die zou plaatsvinden. Plots zag de agenda van alle kardinalen wereldwijd er anders uit. Ook die van Danneels.

Een profetische persconferentie

Het was op woensdag 27 februari 2013, ruim twee weken na de aankondiging van het pauselijke aftreden, dat Danneels net voor zijn vertrek naar Rome voor het eerst sinds augustus 2010 weer een persconferentie gaf. De kardinaal wist dat er vragen rond seksueel misbruik zouden volgen, en sprak met de pers af dat die niet beantwoord zouden worden. Deze persconferentie ging over de gebeurtenissen in Rome, niet over die in Belgische rechtbanken. Daags nadien berichtten de media dat de kardinaal een montere indruk maakte en de indruk gaf goed voorbereid te zijn op het conclaaf. Dat bleek uit het verlanglijstje dat hij op de persconferentie voorlegde: de kerk had behoefte aan eenheid in diversiteit, synodes dienden meer debatcultuur te krijgen, er moest een kroonraad opgericht worden rond de paus, de curie moest hervormd worden en het carriërisme dat een aantal leden van de Romeinse curie in de greep had, moest geblokkeerd worden. Tot slot zei hij: ‘We hebben een Franciscus nodig.’

Daags nadien was Danneels in Rome voor het afscheid van Benedictus XVI van zijn kardinalencollege. Na een toespraak waarin de paus zijn onvoorwaardelijke trouw toezegde aan zijn opvolger, kon elke kardinaal persoonlijk afscheid nemen: in België gingen de beelden rond van Danneels die de paus hartelijk de hand schudde, hem enkele woorden toefluisterde en zijn ring kuste. Gevraagd naar wat hij aan paus Benedictus zei, klonk het dat hij zijn dank en waardering uitsprak, ‘meer dan waardering zelfs’. Het aftreden van Benedictus XVI op 28 febru-

ari om acht uur 's avonds opende een periode van *sede vacante*: de Stoel van Petrus was onbezet en volgens de regelgeving die Johannes Paulus II in de apostolische constitutie van februari 1996, *Universi dominici gregis*, vastgelegd had waren alle kardinalen onder de leeftijdsgrens van tachtig jaar stemgerechtigd. Danneels behoorde, net als zijn leeftijdsgenoot Walter Kasper, op de valreep tot die groep (hij zou op 4 juni tachtig worden) en mocht voor de tweede keer in zijn loopbaan deelnemen aan een conclaaf.

Op 8 maart 2013 besliste het kardinalencollege om vier dagen later het conclaaf te starten. In de tijdspanne tussen 4 en 11 maart vonden de *congregationes* plaats, algemene vergaderingen waarin een balans opgemaakt werd van de problemen en noden in de kerk. Hoewel er discretie gold, gingen berichten over de inhoud van de toespraken snel de deur uit via allerhande communicatiemedia. Voor de wereld was duidelijk dat dit preconclaaf contrasteerde met dat van acht jaar eerder. Danneels ervoer het precies zo, en gewaagde naderhand van 'de meest interessante vergaderingen van mijn hele leven als kardinaal'. De oorzaak daarvan was de opvallende openheid en vrijmoedigheid van gesprek en het verantwoordelijkheidsgevoel dat de debatten doordesemde: over het ontbreken van deze twee zaken had de Groep van Sankt Gallen zich een aantal jaren eerder achter gesloten deuren beklagd. Nu was er iets veranderd. Terwijl het voorgaande preconclaaf gefocust had op het aanduiden van een concrete persoon en als vanzelfsprekend bij kardinaal Ratzinger uitkwam, luidde de vraag nu: hoe moet de kerk vandaag geleid worden?

Tegen zijn oude gewoonte in om het einde van de interventies af te wachten, sprak Danneels al op de tweede dag. Afwachten was overbodig, zijn boodschap lag vast en hij had weinig te verliezen. Danneels bracht alle thema's aan die hij aan de Belgische pers gemeld had en die opvallend aansloten bij de be-

kommernissen van de voormalige Groep van Sankt Gallen. Het voorstel van een pauselijke kroonraad wekte brede interesse en een aantal kardinalen nam ook buiten de officiële bijeenkomsten om contact met hem op. De heikele punten werden niet geschuwd: de broodnodige curiehervorming, het herstel van de slagkracht van bisschoppensynodes en bisschoppenconferenties, het aanpakken van de schandaalsfeer waarin het Vaticaan zich bevond.

De bottomline was de behoefte aan herstel van de verantwoordelijkheden en opdrachten van de lokale bisschop en daarmee een herlezing van de erfenis van de kerkleer van Vaticanum II: de relaties tussen lokale en universele kerk moesten geherformuleerd worden en het collegialiteitsdenken van het Tweede Vaticaans Concilie moest zo opgevat worden dat het de verantwoordelijkheden opnieuw meer plaatste aan de zijde van het bisschoppencollege. Als keerzijde zou dit vragen dat bisschoppen hun rol opnamen, eerder dan instructies af te wachten. Danneels realiseerde zich terdege hoe moeilijk dit was. In augustus 2012, tijdens een van zijn weinig toespraken sinds 2010, had de kardinaal aan de Leuvense universiteit publiekelijk geklaagd over het soms bedenkelijke intellectuele niveau van bisschoppen. Danneels was jarenlang al overtuigd dat de zorg van de overleden Franse kardinaal Daniélou correct geweest was: intellect zou een van de grootste toekomstproblemen voor de kerk worden.

Over het preconclaaf hing de schaduw van de schandalen die zwaar gewogen hadden op het pontificaat van Benedictus XVI: de kwesties van seksueel misbruik, maar net zo goed het ‘Vatileaks-schandaal’ waarbij geheime documenten uit de pauselijke appartementen naar de media gelekt waren. Allebei hadden ze ook Danneels getekend. De deelnemers waren zich bewust van het feit dat Ratzinger een tijd geleden opdracht gegeven had aan de kardinalen Julian Herranz, Jozef Tomko en Salvatore Di Giorgi om de Vaticaanse diensten door te lich-

ten en alleen aan hem te rapporteren. Op 17 december 2012 kreeg Benedictus een lijvig rapport, dat hij enkel zou overhandigen aan zijn opvolger na het conclaaf.

Van conclaaf tot kroonraad

In de ochtend van dinsdag 12 maart 2013, op de drempel van het conclaaf, ging Angelo Sodano, de vijfentachtigjarige deken van het kardinalencollege, voor in een eucharistieviering met alle kardinalen. Concelebrant was Godfried Danneels. Hij dankte die eer aan zijn rang als kardinaal-protopriester. Het kardinalencollege bestaat immers uit drie ordes: kardinaal-bisschoppen, kardinaal-priesters en kardinaal-diakens, en Danneels' positie als oudste kardinaal onder de kardinaal-priesters gaf hem deze titel en de bijbehorende privileges. Niet alleen op het preconclaaf, maar vanaf de start van het conclaaf stond de kardinaal in de kijker.

In de namiddag begaven de 115 stemgerechtigde kardinalen zich processiegewijs naar de Sixtijnse Kapel, met zijn beroemde fresco's van Michelangelo. Danneels zat links vooraan, gezeteld tussen de oosterse patriarchen links van hem en de Duitse kardinaal Joachim Meisner rechts. Danneels brak nooit het geheim van het conclaaf, maar liet zich wel naderhand ontvallen dat de sfeer anders was dan acht jaar eerder. Tijdens de vierde en laatste stemming van woensdag 13 maart — de vijfde stemronde van het conclaaf — werd de vereiste twee derde meerderheid (77 stemmen) bereikt en klonk een spontaan applaus: de jezuïet Jorge Mario Bergoglio was verkozen. Danneels volgde de gebeurtenissen van zeer nabij, toen schuin achter hem kardinaal Bergoglio door kardinaal Giovanni Battista Re — prefect voor de Congregatie van de Bisschoppen — gevraagd werd of hij het ambt wilde aanvaarden en welke naam hij koos. Het werd Franciscus, naar de heilige Franciscus van Assisi.

Terwijl de beelden met witte rook Rome en de wereld rondgingen, nieuwsuitzendingen onderbroken werden en de televisiecamera's inzoomden op het balkon van de Sint-Pietersbasiliek, las Danneels als oudste van de kardinaal-priesters een gebed voor, en na een gezamenlijk gezongen *Te Deum* ging het in de richting van de *loggia*. Het was al na achten 's avonds toen de deken van de kardinaal-diakens, Jean-Louis Tauran, het *habemus Papam* uitsprak en paus Franciscus voor de menigte op het Sint-Pietersplein verscheen. Die had aangegeven dat de drie kardinaal-dekens hem moesten vergezellen op het balkon, en dus verscheen ook een innerlijk ontroerde Danneels op het balkon.

De nieuwe paus maakte meteen indruk. Zijn spontane stijl en het feit dat hij de massa zonder moeite stil kreeg en om gebed vroeg, spraken vanaf de eerste minuten voor zich. Danneels was getroffen. De man naast hem stelde zich voor als 'bisschop van Rome': die woorden beantwoordden aan zijn persoonlijke theologische en pastorale verlangens sinds jaren.

Het voorjaar van 2013 werd voor Danneels een periode van opgelucht herademen. Toen op 19 maart 2013 de nieuwe paus geïntroniseerd werd — en vanuit België het vorstenpaar aanwezig was naast premier Elio Di Rupo en de Belgische vicepremiers — kreeg de kardinaal een rol toebedeeld in de liturgie, waar hij midden op een stampvol Sint-Pietersplein een gebed voorlas. Het waren momenten die hem deden heropleven. Een ander dergelijk ogenblik was op 13 april, toen Franciscus aankondigde dat hij een achtkoppige kroonraad zou installeren om hem te adviseren in het bestuur van de kerk, in het bijzonder in de hervorming van de curie. Een van de leden ervan was kardinaal Monsengwo.

Zo belanden we ten slotte bij de datum waarmee deze biografie begon: 4 juni. Tachtig jaar overspant de afstand tussen het pinksterfeest in 1933 en het heropleven van Godfried Danneels in

2013. Meer dan in de voorbije twee donkere jaren kon hij opnieuw genieten van zijn verjaardag: de juridische perikelen evolueerden in de goede richting en de komst van Franciscus had vervlogen dromen weer gewekt. In de periode rond zijn tachtigste verjaardag verschenen in verschillende media interviews met Danneels. De grote communicator die met eenvoudige beelden complexe vraagstukken benaderde, leek terug van weggeweest. Hij sprak in een interview met *Kerk & Leven* over de pausverkiezing als een persoonlijke verrijzeniservaring.

Op vrijdag 7 juni vierde Godfried Danneels zijn verjaardag in het aartsbisdom in het bijzijn van tal van bisschoppen, prominenten — tegen de protocollaire regels in ook koningin Fabiola —, stafmedewerkers en personeelsleden van het aartsbisdom, maar vooral ook omringd door ‘gewone gelovigen’. In een overvolle Sint-Romboutskathedraal hield de kardinaal een homilie, waarin hij biddend terugblikte op de afgelopen tachtig jaar:

God, ik dank U uit geheel mijn hart. Ik dank U voor het leven dat ik uit uw hand ontvangen heb. Gij liet me geboren worden, op de dag van Pinksteren 's morgens, op het uur waar in alle kerken werd gezongen over de vurige tongen en de nederdaling van de heilige Geest. Dank o God voor die knipoog vanuit uw hemel.

Ik dank U God voor mijn geboortedorp, die kleine tuin van Eden, mijn paradijs, waar ik heb mogen spelen voor uw ogen zoals in de Bijbel de Wijsheid speelt en danst terwijl Gij schept.

U gaf me de weiden en beemden om in te spelen, U gaf me al de geluiden van de natuur, van het vee in de weiden bij de ochtendmist en in de avondzon; dank U om de visjes in de beken, om de vogels die nestelden in de heg, om het fruit aan de bomen en de noten in de herfst. Dank

voor de mensen die gingen en keerden van hun werk, morgen en avond.

U gaf me een vader en een moeder. Mijn vader gaf me de drift om te weten, om te lezen en te schrijven. En om te spreken. Mijn moeder gaf de warmte. En beiden schonken ze mij drie broers en twee zussen.

Ik dank U om mijn dorpskerk. Daar is alles gebeurd: mijn ouders zijn er getrouwd, ik ben er gedoopt en gevormd. Ik ben er zelfs priester gewijd, op de dag van het zilveren jubileum van de trouw van mijn ouders. Nog zo'n knipoog uit de hemel. Alles is in die dorpskerk gebeurd.

Ik dank u ook voor de zusters van de kleuterklas; en voor de meesters later. Maar vooral moet ik U danken om die éne priester: Daniel Billiet, een dorpsgenoot. Teruggekomen na de oorlog uit gevangenschap. Ziek. Hij heeft Gods roeping in mij gezaaid. Jarenlang heb ik elke dag zijn mis mogen dienen. De gebaren kon hij niet zelf meer stellen (parkinson), maar spreken ging nog wel. Ik deed dus de gebaren: de hostie nemen, tonen en breken, maar hij sprak de woorden: 'Dit is mijn Lichaam.'

Zo ook met de kelk. Eén keer hebben we dat mogen doen te Lourdes in de grot. Die kelk gebruik ik nog dagelijks. Dank Heer voor deze heilige priester. Allang is hij me voorgegaan naar de Heer en hij wacht daar op mij. God, ik dank U.

Ik dank U Heer omdat U mij een hart hebt gegeven dat ontroerd wordt telkens ik een woord uit het evangelie hoor. Waarom heb ik dat? Men zegt: wie door Jezus eenmaal met de liefde is verwond, geneest nooit meer van die wonde. U hebt me een teer hart gegeven. En ik dank U daarvoor.

Waarom hebt U mij gekozen en niet die anderen, anders en beter? Maar ik hoor U al antwoorden, zoals aan Petrus

toen die over Johannes zei: 'En die daar? Wat met hem?' Toen keek U Petrus aan en zei: 'Gij, volg mij!'

Dat hebt Ge ook gezegd tot mij! Dank Heer voor allen die mij hebben gevormd en onderricht op de basisschool en het college. Vooral ook op de universiteit te Leuven. Daar ging mijn geest open: elke dag bracht nieuwe kennis. Ze hebben me gemaakt tot een leergierig mens, vol bewondering voor denkers en wetenschappers.

Dank ook voor de studietijd in Rome. Vijf jaar mocht ik leven op de grond die Petrus en Paulus hebben betreden en die doordrenkt is van het bloed van de martelaren: heilige grond. Wie eenmaal die heeft betreden, keert terug met de geest van de catacomben en de eerste christenen, die kent het enthousiasme op het Sint-Pietersplein; hij kent ook het mysterie van de oude kerkjes en hun mozaïeken. Rome was voor mij een tweede Eden, zoals de natuur. Maar nu bovennatuur.

Ik dank U voor de lange jaren, van leraar en geestelijk leider op het Brugse seminarie. Dank om die tijd die ik heb gekregen, om jonge mensen te vormen en om naar hun roepingsverhaal te luisteren, elke dag opnieuw.

Dank U, o Heer, voor de gave van het bisschopsambt en voor de korte jaren van Antwerpen. Bij de eerste rit naar Antwerpen nog op de Linkeroever, stond daar plots voor mij de ranke Lieve-Vrouwetoren. Ik kende zowat niemand in Antwerpen. Ik zei U Heer: 'Hoe hieraan te beginnen?' Maar zoals Paulus kreeg ik het antwoord: 'Ga, in deze stad horen velen mij toe.' En dat was ook zo.

Het suizen van de bries op de Schelde opende mijn oren voor klanken die ik niet kende, alsof ze met de schepen van verre landen waren meegekomen. Maar twee jaar later vroeg U mij naar Mechelen en Brussel te gaan. Daar was mijn plaats voor dertig jaar.

Dank U Heer. Het is niet nodig alles op te noemen wat ik heb mogen doen in het aartsbisdom, en onmogelijk zelfs, de dingen die ik had willen doen uit te spreken. Brussel is een hedendaags Babel: men spreekt er alle talen uit de hele wereld. Daar moet dan ook het pinksterwonder herhaald worden: dat ze, elk in hun eigen taal, mekaar toch begrijpen.

Heer, ik denk aan zoveel dingen: aan een gewone zondagsliturgie met de mensen in de parochies, aan duizenden ontmoetingen achteraf, aan dierbare medewerkers, aan synodes te Rome, aan het pausbezoek van 1985, aan Damiaan: zalig en heilig, aan 450 jaar aartsbisdom, aan Brussel-Allerheiligen 2006, aan de komst van de broeders van Taizé, aan duizend andere dingen.

Er was ook pijn in de kerk. Maar doorheen al die pijn heb ik de kerk met de dag liever gezien. Ik heb palmzondagen gekend met palmen en hosanna's, maar ook een Goede Vrijdag met Jezus' kreet op mijn lippen: 'Vader heb je mij dan verlaten?'

Maar het werd toch Pasen: toen kwam paus Franciscus. Alles is goed geweest, mijn Heer en God, behalve dan mijn fouten en zonden.

U schenkt het mij deze viering te houden op het feest van Jezus' Heilig Hart: uit zijn zijdewonde stroomt een rivier van barmhartigheid en vergiffenis. Ook dat is een knipoog uit de hemel. De derde al.

Heer Jezus, de dag zal komen — die Gij bepaalt — dat ik voor U kom staan op de drempel van de eeuwigheid. Mag ik dan dat verwonde schaapje zijn, zoals het evangelie van vandaag zegt. Neem me op uw schouders en draag me zo de hemel binnen. Laat mij het lammeke zijn met het gebroken pootje en met nog een paar doornen in zijn vacht en bloed aan zijn snoet.

Heilige Drie-eenheid Vader, Zoon en heilige Geest, alles wat gebeurd is, was goed: vreugde en pijn, want het was uw wil. Zoals Bernanos zijn *Journal d'un curé de campagne* afsluit: 'Alles is genade.'

Zo sluit ik dit jubileumgebed: 'Alles was genade.'

Epiloog

EEN CHRISTELIJK HUMANIST

In het midden van de negentiende eeuw schreef Dostojevski in *De adolescent* dat, wanneer de mens zich van God ontdoet, de wereld het koud zal krijgen. Aanvankelijk zullen mensen elkaar nog opzoeken voor warmte en uiteindelijk zullen ze in de kosmos op zoek gaan en medelijden krijgen met elk grassprietje. In zijn lange loopbaan heeft Godfried Danneels vaak naar dit verhaal verwezen om het blijvende belang van de band tussen God en mens te onderlijnen. Wanneer aan het einde van dit boek de hachelijke vraag voorligt om Danneels te typeren, komt ons spontaan het begrip ‘christelijk humanist’ voor de geest. Danneels studeerde theologie, doceerde en was bisschop in een tijd die voor het christendom radicale veranderingen meebracht. Dat stellen heet een open deur intrappen. Maar wie durft ontkennen dat open deuren meer uitzicht bieden dan gesloten deuren? Hij koos zich een bisschopsleuze waarin de *humanitas Dei* centraal stond: God en menselijkheid samen denken — noch God alleen, noch alleen de mens.

Terugblikkend op het levensparcours van de kardinaal, levert het samenhouden van die twee een goede sleutel tot zijn intellectuele en spirituele ontwikkeling. Stammend uit een vanzelfsprekend volkskatholicisme werd Danneels gaandeweg geconfronteerd met een fenomeen waarop zijn ouderlijke huis en zijn studiejaren hem niet voorbereid hadden. Een snel ontkerkelijkt Europa bracht bij velen een geloofscrisis teweeg en vroeg om keuzes en oordelen. Gevormd door de Leuvense wijsbegeerte, koos Danneels ervoor om de intellectuele dialoog met

zijn tijd aan te gaan. Hij verfijnde door de jaren heen zijn overtuiging dat religie een zaak van mensen is en dat een werkelijk humanisme zich niet in zichzelf mag opsluiten, maar dat zin voor het transcendente noodzakelijk is. Danneels ziet de mens tegelijk als een autonoom wezen en als een relationeel en afhankelijk wezen dat de bron van levenskeuzes niet alleen in zichzelf vindt. In Danneels' ogen sluit een dergelijk inclusief humanisme aan bij de persoon van Jezus van Nazaret. Het doet hopen op wat in de Bijbelse traditie toegezegd is, het biedt kansen op christelijk geloof in een moderne wereld. Het vermijdt ook de valkuil van een christelijk cultuurpessimisme dat niet langer het waardevolle in de mensen van vandaag ziet en zoekt. Het werd een basisovertuiging van waaruit Danneels het gesprek aanging met ethici, filosofen en theologen, een dialoog waarbij hij de vrijheid en ruimte van deze stemmen zelden inperkte. Deze *baseline* kenmerkt een man die maar weinig veroordeelde, een koorddanser vaak die de balans zocht. Die balans moest steeds weer bevochten worden, ook binnen de kerk.

Naast een gelauwerd intellectueel was kardinaal Danneels ook een herder in een instituut onder spanning. Aandacht voor de concrete menselijke persoon ging voor hem hand in hand met aandacht voor de inbedding in een breder weefsel. Dat weefsel bood de kerk, als een natuurlijke habitat waarin Danneels zich van kindsbeen bevond. Ook hier evolueerde hij. Van oude modellen van kerk-zijn schoof Danneels op naar een denken over de kerk dat niemand uitsluit. Die verschuiving was voor hem de kern van de erfenis van Vaticanum II, waarop hij bleef bouwen. De conciliaire erfenis had een dubbel effect op hem. Zij vormde enerzijds een grensbepaling die niet te betwisten was: op het vlak van het denken over het priesterambt en de liturgie blijf hij zich houden aan de grenzen die begin jaren 1960 getrokken waren, niet zelden tot frustratie van leken en priesters die meer vooruitgang wensten. Anderzijds gaf diezelfde erfenis beweegruimte voor een barmhartige omgang met

de vele onvolmaaktheden van mens en instituut. Danneels hanteerde dialoog en luisterbereidheid als wegen naar verzoening. Het werden kernbegrippen in het streven van de kardinaal naar hervorming in de kerk op verschillende niveaus: dialoog in de schoot van de lokale kerk, dialoog tussen de lokale kerken en dialoog tussen de lokale kerk en Rome. Veelzeggend was Danneels' brochure over de kerk in 2002, waarin hij de begrippen *communio* en *communicatio* met elkaar verbond: geen kerkelijke gemeenschap zonder communicatie met God en met elkaar. De pijnlijkste episodes in zijn parcours waren vaak die waarin de communicatie gebroken raakte en waarin ontmenselijking dreigde.

Christelijk humanist — het was het fundament waarop Danneels zich een steeds verbredend engagement aanmat: als katholiek, Europeaan en wereldburger. De kardinaal was theologisch, filosofisch en spiritueel diep verbonden met een christelijke Europese cultuur waar hij zich volop voor inzette. Door de jaren heen verbreedde Danneels' humanisme zich tot een denken dat 'de ander' en 'het andere' insloot voorbij de grenzen van eigen bisdom, natie, religie en cultuur. Christus navolgen vraagt een engagement voor de mensheid, in een voortdurend streven naar verzoening. Danneels ging dan ook steeds weer het gesprek aan met vertegenwoordigers van andere kerken en religies. Het geloof en de hoop dat religie, op haar best, een factor is die de wereld menselijker maakt, schemerden heen door dit engagement.

Het christelijke humanisme zou voor Danneels echter een lege huls blijven zonder twee zaken die voor hem een blijvende bron van hoop en vertroosting waren: gebed en kunst. Het spirituele leven van de kardinaal vormde een grondstroom die voor biografen moeilijk te grijpen en te beschrijven is, maar die fundamenteel was voor zijn doen en laten. Danneels was en is voor alles een diep religieus bewogen man, een priester en bisschop die zich voortdurend liet inspireren door de spirituele

traditie van het christendom. Zijn zevenenvijftig kerst- en paasbrochures ademen die rijkdom uit. De tweede long die hem zuurstof gaf, was die van schoonheid en kunst. Muziek, literatuur en beeldende kunsten zijn voor hem veel meer dan wat hij 'esthetische informatie' noemt: ze zijn ook een toegang tot God. Op geregelde tijdstippen bezocht hij kunstenaarsateliers en tentoonstellingen, woonde hij opera's en concerten bij. De kardinaal plaatste zich daarmee in een oude traditie die het goede, het schone en het ware als wegen zag om God op het spoor te komen. Voor Danneels bieden gebed en kunst een venster, op de ander en de Ander.

CHRONOLOGIE

1933	4 juni	<ul style="list-style-type: none"> • geboorte, Kanegem
1938	september	<ul style="list-style-type: none"> • aanvang lagere school Kanegem
1939	mei	<ul style="list-style-type: none"> • eerste communie
1940	mei	<ul style="list-style-type: none"> • inval Duitse leger in Kanegem en Tielt
1944	september	<ul style="list-style-type: none"> • bevrijding van Kanegem door Poolse tankdivisie
1945	mei	<ul style="list-style-type: none"> • vormsel
	september	<ul style="list-style-type: none"> • aanvang internaat in het college van Tielt
1949	september	<ul style="list-style-type: none"> • intrede in de KSA
1951	juli	<ul style="list-style-type: none"> • afgestudeerd als primus aan het college van Tielt
	augustus	<ul style="list-style-type: none"> • ridderslag bij de KSA
	september	<ul style="list-style-type: none"> • seminarie Leo XIII — aanvang studies filosofie, Leuven
1954	oktober	<ul style="list-style-type: none"> • aanvang studies theologie aan de Gregoriana, Rome
1956	juni	<ul style="list-style-type: none"> • baccalaureaat in de theologie, Rome
1957	17 augustus	<ul style="list-style-type: none"> • priesterwijding in Kanegem
1958	juni	<ul style="list-style-type: none"> • licentiaat in de theologie, Rome
	zomer	<ul style="list-style-type: none"> • reis naar het Midden-Oosten
	oktober	<ul style="list-style-type: none"> • Pius XII overlijdt, Johannes XXIII wordt paus
1959	tot juli 1967	<ul style="list-style-type: none"> • geestelijk directeur grootseminarie Brugge
	tot november 1977	<ul style="list-style-type: none"> • professor liturgie
1960	tot 1969	<ul style="list-style-type: none"> • lid van verschillende liturgische werkgroepen
1961	5 juni	<ul style="list-style-type: none"> • doctor in de theologie, Rome
1962	11 oktober	<ul style="list-style-type: none"> • opening Tweede Vaticaans Concilie
1963	3 juni	<ul style="list-style-type: none"> • overlijden Johannes XXIII en verkiezing Paulus VI
1965	maart	<ul style="list-style-type: none"> • affaire-Thierry Maertens
	8 december	<ul style="list-style-type: none"> • afsluiting Tweede Vaticaans Concilie

1967	juli	<ul style="list-style-type: none"> • verantwoordelijke voor navorming priesters in Brugge
1968	voorjaar	<ul style="list-style-type: none"> • splitsing van de Leuvense universiteit
	25 juli	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Humanae vitae</i>
1969	juli	<ul style="list-style-type: none"> • aanstelling als docent sacramentologie aan de KU Leuven • lid van het Liturgisch Instituut, Keizersberg • redactiesecretaris van <i>Collationes</i> • lid van het Vlaams Genootschap voor Liturgiestudie
1973		<ul style="list-style-type: none"> • brochures in naam van de bisschoppenconferentie
1977	4 november	<ul style="list-style-type: none"> • benoeming als bisschop van Antwerpen
	18 december	<ul style="list-style-type: none"> • bisschopswijding
1978	juli	<ul style="list-style-type: none"> • lid Congregatie voor de Geloofsleer
	augustus	<ul style="list-style-type: none"> • overlijden Paulus VI en verkiezing Johannes Paulus I
	september-oktober	<ul style="list-style-type: none"> • overlijden Johannes Paulus I en verkiezing Johannes Paulus II
1979	maart-april	<ul style="list-style-type: none"> • reis naar de VS met kardinaal Suenens
	4 oktober	<ul style="list-style-type: none"> • benoeming als aartsbisschop van Mechelen-Brussel
1980	14-31 januari	<ul style="list-style-type: none"> • Bijzondere Synode Nederlandse Kerk
	2 februari	<ul style="list-style-type: none"> • aanstelling als aartsbisschop
	september-oktober	<ul style="list-style-type: none"> • synode over de familie • verkozen tot lid van het synodesecretariaat • aanpassing van statuten theologische faculteiten
1981	15 juli	<ul style="list-style-type: none"> • inbraak in het aartsbisschoppelijke paleis
1982	oktober	<ul style="list-style-type: none"> • CCEE-meeting over collegialiteit
	10 december	<ul style="list-style-type: none"> • overlijden moeder Danneels
1983	2 februari	<ul style="list-style-type: none"> • kardinaalscreatie • affaire-Ivo Brosens • spanningen rond bevrijdingstheologie
1984	juli-augustus	<ul style="list-style-type: none"> • reis naar Latijns-Amerika
1985	mei	<ul style="list-style-type: none"> • Johannes Paulus II bezoekt België
	september	<ul style="list-style-type: none"> • opvolging van rector Pieter De Somer door Roger Dillemans

	oktober	• CCEE-symposium over secularisatie
	oktober	• aanvang van het conflict 'Karmel van Auschwitz'
	november-december	• relator van de bijzondere synode
1986	22 juli	• Karmel Auschwitz: akkoord-Genève I — <i>Žakhor</i>
1987	22 februari	• Karmel Auschwitz: akkoord-Genève II
		• <i>Geloofsboek</i> van de Belgische bisschoppen
	oktober	• synode over de leken
	tot 1993	• invoering regionalisering katholiek onderwijs in België
	tot 1995	• screening Nederlandse theologiefaculteiten
1988	januari	• gesprekken over bio-ethiek met rectoren Leuven, Louvain-la-Neuve, Nijmegen en Rijssel
	mei	• oprichting cursus nieuwe bisschoppen met Martini en Hume
	oktober	• dialooggesprekken met het humanisme
1989	augustus	• overleg met kardinaal Macharski in Krakau
	november	• val van de Berlijnse Muur
1990	maart-april	• abortuskwestie
	mei	• verkozen als internationaal voorzitter Pax Christi
1991		• benoeming Mgr. Léonard als bisschop van Namen
	maart	• Vaticaanse top over het Midden-Oosten en de Golfcrisis
	december	• synode over Europa en Pax Christi-dialoog in Rome
1992	mei	• internationale bijeenkomst Pax Christi in Fatima
		• de zaak-Rik Devillé
1993	januari	• Vaticaanse top over toekomst CCEE
	maart	• Danneels wordt geen CCEE-voorzitter
		• vertrek karmelietessen uit Auschwitz
	7 augustus	• begrafenis koning Boudewijn
	oktober	• reis naar Zagreb

1994	februari	• reis naar Zuid-Soedan
	maart	• gesprekken met Servisch-orthodoxe kerk
	mei	• ontmoeting patriarch van Moskou
	mei	• pausbezoek afgelast
	juli	• reis naar Zagreb en Sarajevo
	december	• gesprek met Paul Kagame
1995	februari	• toegang tot Soedan geweigerd
		• spanningen rond Gaillot
	mei	• assemblee 50 jaar Pax Christi, Assisi
	juni	• zaligverklaring Damiaan
1996	4 maart	• hartingreep Danneels
	augustus	• 75 jaar Mechelse Gesprekken
1997	juli	• internationale bijeenkomst Pax Christi, Londen
	juli	• oprichting meldpunt misbruik in de kerk
1998	april	• boodschap voor ontwapening met Konrad Raiser
	december	• arrest zaak-Vander Lyn
1999	januari	• intrede in de Groep van Sankt Gallen
		• zaak-Rudy Borremans
	juni	• afscheid van Pax Christi, Amman
		• lid van de World Conference on Religion and Peace
2000		• jubeljaar
2001	mei	• toespraak op consistorie
	oktober	• synode over de bisschoppen
2002	mei	• Belgische euthanasiewet goedgekeurd
		• oprichting European Council of Religious Leaders
2003	3 maart	• eredactor aan Georgetown University
2005		• reis naar China
	april	• overlijden Johannes Paulus II en conclaaf Benedictus XVI
2006	februari	• met rectoren KUL en UCL in Rome voor overleg
	oktober-november	• Brussel-Allerheiligen
2008		• reis naar China
		• controverse rond Hugo Claus
	4 juni	• 75 jaar, ontslag aangeboden aan de paus

CHRONOLOGIE

2009	januar	<ul style="list-style-type: none"> • Taizé in Brussel • 450 jaar aartsbisdom
	oktober	<ul style="list-style-type: none"> • heiligverklaring Damiaan
2010	januari	<ul style="list-style-type: none"> • emeritaat, opvolging door Mgr. Léonard
	april	<ul style="list-style-type: none"> • zaak-Vangheluwe
	18 juni	<ul style="list-style-type: none"> • ereburger van Mechelen
	24 juni	<ul style="list-style-type: none"> • Operatie Kelk
	augustus	<ul style="list-style-type: none"> • de 'Danneels-tapes'
2013	december	<ul style="list-style-type: none"> • parlementaire hoorzitting over misbruik
	februari-maart	<ul style="list-style-type: none"> • ontslag Benedictus XVI en conclaaf Franciscus
	4 juni	<ul style="list-style-type: none"> • viering 80ste verjaardag

VERKLARENDE WOORDENLIJST

APOSTOLISCHE BRIEF

Een pauselijk schrijven, gericht aan de bisschoppen, waarin de paus nadere toelichting geeft bij leerstellige of disciplinaire punten van de katholieke leer.

APOSTOLISCHE CONSTITUTIE

Een pauselijk schrijven over disciplinaire thema's dat kerk-juridisch bindend is.

BISSCHOPPENCONFERENTIE

De verzameling van bisschoppen van een zelfde regio of land, die besluiten neemt over zaken die de afzonderlijke bisdommen overstijgen. Zij staat doorgaans onder leiding van een gekozen voorzitter. In België is de aartsbisschop van Mechelen-Brussel *ex officio* voorzitter van de bisschoppenconferentie.

CANONIEK RECHT

De verzameling van het door de kerk uitgevaardigde recht, dat geldt voor de universele rooms-katholieke kerk. Het canoniek recht is gebundeld in de zogenaamde *Codex iuris canonici*, het kerkelijk wetboek. Voor de oosterse tradities die de paus als

hoofd erkennen bestaat er een afzonderlijk wetboek.

COADJUTOR

Een hulpbisschop die wordt aangesteld om een oudere bisschop bij te staan in zijn beleid. Aan deze aanstelling is het recht gekoppeld van de coadjutor om de residerende bisschop op te volgen.

CONCELEBRATIE

De praktijk waarbij meerdere voorgangers in de eucharistie samen het hooggebed bidden. Deze praktijk is ingevoerd sinds het Tweede Vaticaans concilie; tevoren kon slechts één enkele priester tegelijk een liturgische dienst voorgeaan.

CONCILIE

Een concilie is een algemene kerkvergadering, waarbij de paus alle bisschoppen ter wereld samenroept om zich te beraden over fundamentele thema's die de wereldkerk aangaan. Het meest recente concilie was het Tweede Vaticaans Concilie, dat plaatsvond van 1962 tot 1965.

CONCLAAF

Een besloten bijeenkomst waarbij de kardinalen die de leeftijd van tachtig jaar nog niet bereikten samenkomen om een nieuwe paus te kiezen.

CONGREGATIE

Een onderdeel van de Romeinse curie, voorgezeten door een kardinaal-prefect, dat de paus bijstaat in het universele bestuur van de kerk. De verschillende Romeinse Congregaties hebben elk eigen competenties; zo zijn er bijvoorbeeld Congregatie voor de Geloofsleer, voor de Clerus, voor de Bisschoppen enzovoort.

CONSISTORIE

Een vergadering van de kardinalen die wordt samengeroepen en voorgezeten door de paus. Tijdens consistories creëert de paus ook nieuwe kardinalen.

DIAKEN (PERMANENT)

Het diaconaat is een van de drie sacramentele ambten (naast priester- en bisschopsambt) in de katholieke kerk. Voor het Tweede Vaticaans Concilie bestond het slechts als overgang naar het priesterchap, tijdens het concilie werd het hersteld als volwaardig ambt. Het staat open voor celibatairen en voor mannen die reeds voor de diakenwijding huwden.

ENCYCLIEK

Een pauselijk rondschrĳven, doorgaans gericht aan de wereldwijde gelovige gemeenschap, dat actuele thema's behandelt rond leerstellige en doctrinele zaken.

MOTU PROPRIO

Een schrĳven dat de paus op eigen initiatief uitvaardigt, doorgaans met een zeer concreet onderwerp.

NUNTIVS

Een pauselijk ambassadeur en diplomatiek vertegenwoordiger van de Heilige Stoel.

PAUSELIJKE RAAD

Een onderdeel van de Romeinse Curie, dat de paus bijstaat in het bestuur van de wereldkerk, met een specifieke bevoegdheid. Belangrijke pauselijke raden zijn de Raad ter Bevordering van de Christelijke Eenheid en de Raad voor de Niet-Katholieken.

POSTSYNODALE EXHORTATIE

Een document dat de besluiten bevat van een bisschoppensynode.

SYNODE VAN DE BISSCHOPPEN

Een kerkelijke bijeenkomst van bisschoppen die de bisschoppen van een bepaalde regio verzamelt, of handelt over een specifiek thema. De bisschoppensynode is, theologisch gesproken, een vorm van uitoefening van collegiaal be-

stuur, waarbij de leden van het werldepiscopaat deelnemen aan het universele bestuur van de kerk.

TE DEUM

Een liturgische lofzang of danklied dat aanvangt met de woorden ‘Te Deum laudamus’ (wij prijzen u, God). In België leidt de aartsbisschop van Mechelen-Brussel tweemaal jaarlijks een dankviering voor het koninklijk hof en de politieke autoriteiten, die onder de noemer ‘Te Deum’ plaatsvindt, op koningsdag (15 november) en op de nationale feestdag (21 juli).

TRIDENTIJNSE LITURGIE

De Latijnse liturgie zoals die na het concilie van Trente door Pius V werd ingevoerd en als gangbare liturgie gold tot de liturgiehervorming na Vaticanum II.

VESPERS

Het avondgebed dat deel uitmaakt van de dagelijkse cyclus van het zogenaamde getijdengebed.

VICARIS

In algemene zin een plaatsvervanger van een hiërarchische overste. Binnen de context van een bisdom heeft een bisschop vaak vicarissen (aangestelden) die zich middels vicariaten bekommeren over aspecten van de dagelijkse leiding van het

bisdom, zoals de priesters, het onderwijs, de parochies enzovoort. Een vicaris-generaal is de algemene plaatsvervanger, die namens de bisschop toezicht houdt over de vicarissen.

AFKORTINGEN

AAM : Aartsbisschoppelijk Archief Mechelen	COMECE : Commission of the Bishops Conferences of the European Community
ABA : Archief Bisdom Antwerpen	COPAL : Collegio Pro America Latina
ABB : Archief Bisdom Brugge	CRIF : Conseil représentatif des institutions juives de France
ACW : Algemeen Christelijk Werknemersverbond	CSVII : Centrum voor de Studie van het Tweede Vaticaans Concilie
AGALEV : Anders Gaan Leven	CUA : Catholic University of America
ARCA : Archives du Monde Catholique	CVP : Christelijke Volkspartij
ARCIC : Anglican-Roman Catholic International Commission	EATWOT : Ecumenical Association of Third World Theologians
AWL : Affligemse Werkgroep Liturgie	ECRL : European Council of Religious Leaders
BRT : Belgische Radio- en Televisieomroep	FIAT : Fraternity International Apostolic Team
CCADD : Conference on Christian Approaches to Defence and Disarmament	FIUC : Fédération internationale des universités catholiques
CCEE : Consilium Conferentiarum Episcoporum Europae	FUCAM : Facultés universitaires catholiques de Mons
CD&V : Christendemocratisch en Vlaams	FUNDP : Facultés universitaires Notre-Dame-de-la-Paix
CDF : Congregatio de Doctrina Fidei	FUSL : Facultés universitaires Saint-Louis
cdH : Centre démocrate humaniste	HCR : Haut conseil de la république
CELAM : Consejo Episcopal Latinoamericano	HIW : Hoger Instituut voor Wijsbegeerte, KU Leuven
CGAL : Conseil Général de l'Apostolat des Laïcs	
CKS : Centrum voor Kerkelijke Studies	
CNS : Conseil National Souverain	

HVKA : Hoogstudentenverbond voor Katholieke Actie	OIC : Organisations internationales catholiques
ICLZ : Interdiocesane Commissie voor Liturgische Zielzorg	OPINI : Overleg Particulier Initiatief
IET : Institut des études théologiques	PAVeS : Pour un autre visage de l'église et de la société
IFCB : International Forum of Catholic Bioethicists	PDF : Popular Defence Force
IHEU : International Humanist and Ethicist Union	PINK : Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie
INTAMS : International Academy for Marital Spirituality	PPF : People's Police Force
IPB : Interdiocesaan Pastoraal Beraad	PRL : Parti réformateur libéral
ISGB : International Study Group on Bioethics	PS : Parti socialiste
KADOC : Katholiek Documentatie Centrum — KU Leuven	PSC : Parti social-chrétien
KDC : Katholiek Documentatie Centrum — Nijmegen	PVV : Partij voor Vrijheid en Vooruitgang
KEK : Conferentie van Europese Kerken	RAB : Religious Affairs Bureau
KSA : Katholieke Studentenactie	RCC : Revolutionary Command Council
KU : Leuven Katholieke Universiteit Leuven	RST : Rudy Steuncomité Tienen
MR : Mouvement réformateur	RTBF : Radio Télévision Belge Francophone
NAVO : Noord-Atlantische Verdragsorganisatie	SEGEC : Secrétariat général de l'enseignement catholique
NCL : Nederlandse Commissie voor Liturgie	SLA : Samenwerking Latijns- Amerika
NIF : National Islamic Front	SONALUX : Solidarité Namur Luxembourg
NPT : Nuclear Non-Proliferation Treaty	SP : Socialistische Partij (België)
NSCC : New Sudan Council of churches	SPLA : Sudan People's Liberation Army
NSKO : Nationaal Secretariaat voor Katholiek Onderwijs	TPC : Theologisch en Pastoraal Centrum
OCMW : Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn	UCL : Université Catholique de Louvain
	UNCHR : United Nations High Commissioner for Refugees
	UNPROFOR : United Nations Protection Force
	UZ : Universitair Ziekenhuis

AFKORTINGEN

Verdinaso : Verbond van Dietsche
Nationaal-Solidaristen

VLD : Vlaamse Liberalen en
Democraten

VN : Verenigde Naties

VNV : Vlaamsch Nationaal
Verbond

VRT : Vlaamse Radio- en
Televisieomroep

VS : Verenigde Staten

VSKO : Vlaams Secretariaat voor
Katholiek Onderwijs

VTM : Vlaamse Televisie
Maatschappij

VU : Volksunie

VVI : Verbond van
Verzorgingsinstellingen

WCC : World Council of Churches

WCRP : World Conference on
Religion and Peace

VERANTWOORDING EN BRONNEN

Verantwoording

Dit boek is gebaseerd op drie soorten bronnen: archivalia, literatuur en interviews. Op grond van de collectie van materiaal die voorhanden bleek, hebben we getracht om zowel chronologisch als thematisch de meest relevante informatie rond het leven, werk en de betekenis van kardinaal Danneels in kaart te brengen. Daarbij was het cruciaal om onze bronnen kritisch met elkaar te confronteren en een synthese en integratie van ons materiaal aan te bieden. Dat alles werd slechts mogelijk dankzij het brede spectrum van bronnen dat bestudeerd werd: naast de consultatie van een waaier van literatuur, naast het doorploegen ook van duizenden pagina's in ruim veertig archieffondsen, hielden we gesprekken met een vijftigtal personen die de kardinaal van nabij of veraf kenden. Op grond van het verzamelde materiaal hielden we ook van september 2012 tot december 2014 een twintigtal interviews van anderhalf uur met kardinaal Danneels, telkens in zijn woning in Mechelen.

Binnen dat kader kreeg de kardinaal de kans om zijn eigen impressies en herinneringen te formuleren.

We opteerden ervoor om geen eind- of voetnoten op te nemen in dit boek. Die keuze laat zich verantwoorden op twee manieren. Vooreerst mikt deze biografie op een breed lezerspubliek en zou een dergelijke annotering het manuscript gevoelig verzwaard hebben. De voornaamste reden ligt evenwel op het niveau van het bronnenmateriaal zelf. Wij kregen voor dit project exclusieve inzage in archiefcollecties die nog niet voor onderzoek ontsloten zijn en waarvan de consultatie slechts toegestaan werd onder voorwaarden van discretie. Hetzelfde gold voor verscheidene orale bronnen, die ons slechts vrijuit te woord wilden staan indien zij niet expliciet geciteerd zouden worden. Dit alles betekent niet dat we verzuimen aan de plicht om onze bronnen kenbaar te maken: alle benutte bronnen zijn in de hiernavolgende lijsten opgesomd en we garanderen de lezer dat we in het verwerken van dit materiaal de

heersende academische standaard steeds respecteerden. Bovendien heeft een leescomité van experts alle teksten kritisch doorgenomen. Gezien de diversiteit en complexiteit van de thema's die in dit boek aan bod komen, werden afzonderlijke hoofdstukken ook aan de blik onderworpen van bijkomende specialisten in de respectieve materies.

Als auteurs geven wij er ons rekenschap van dat de voorliggende biografie op een aantal punten afwijkt van verhalen die eerder verschenen in interviewboeken met de kardinaal. Deze afwijkingen hebben wij zorgvuldig getoetst, om vervolgens de versie weer te geven die het meest recht doet aan het bronnenmateriaal. Dat impliceert dat op enkele punten het eerder gepubliceerde relaas tegengesproken werd. De kardinaal insisterde er meermaals op dat we zijn terugblikken en impressies zouden situeren, dateren en verifiëren.

Archieven

PERSOONSARCHIEVEN

- Archief Jozef-Ernest Van Roey, Mechelen (AAM)
- Archief Leo-Jozef Suenens, Mechelen (AAM)
- Archief Godfried Danneels, Mechelen (ABA; AAM)
- Archief Jules-Victor Daem, Antwerpen (ABA)
- Archief Emiel-Jozef De Smedt, Brugge/Leuven (ABB; CSVII)
- Archief Jan Grootaers, Leuven (CSVII)
- Archief Henricus Lamiroy, Brugge (ABB)
- Archief Honoré Van Waeyenbergh, Leuven (KUL)
- Archief Edward Schillebeeckx, Nijmegen (KDC)
- Archief Bernard D. Dupuy, Parijs (Archives Centre Istina)
- Archief Vaast (Gaston) Leysen, Leuven (KADOC)
- Archief Jos De Saeger, Leuven (KADOC)
- Archief Arthur Van der Taelen, Leuven (KADOC)
- Archief Jo Cornille, Leuven (KADOC)
- Archief Leo Tindemans, Leuven (KADOC)
- Archief Fons D'Hoogh, Leuven (KADOC)
- Archief Luc Versteyleen, Leuven (KADOC)

Archief Alfred Daelemans, Leuven
(KADOC)

Archief Jean-Pierre De Rudder,
Brugge (privé)

Archief Louis De Belder,
Antwerpen (privé)

Archief Aldegonde Brenninkmeijer,
Sint-Genesius-Rode (privé)

Archief Adelbert Denaux, Leuven
(privé)

Archief Rik Devillé, Buizingen
(privé)

Archief Jean-Pierre Delville,
Louvain-la-Neuve (ARCA)

ARCHIEVEN VAN
ORGANISATIES
EN INSTELLINGEN

Archief Bisdom Antwerpen,
Antwerpen

Archief Aartsbisdom Mechelen-
Brussel, Mechelen

Archief Davidsfonds, Leuven

Archief Grootseminarie Brugge,
Brugge

Archief Bisdom Brugge, Brugge

Archief Faculteit Theologie en
Religiewetenschappen, Leuven

Archief Gemeente Kanegem, Tielt

Archief Heemkundige Kring De
Roede van Tielt, Tielt

Archief Hoger Instituut voor
Wijsbegeerte, Louvain-la-Neuve

Archief Universiteit KU Leuven,
Leuven

Archief International Forum of
Catholic Bioethicists, Sint-
Genesius-Rode

Archief International Humanist
and Ethicist Union, Utrecht

Archief Leo XIII-Seminarie,
Leuven

Archives de l'Université Catholique
de Louvain, Louvain-la-Neuve

Archief van de P.U.Gregoriana,
Rome

Archief Pax Christi Internationaal,
Nijmegen

Archief Samenwerking Latijns-
Amerika, Leuven (KADOC)

Archief Pauselijk Belgisch College,
Rome

Archief van de gemeenschap Taizé,
Taizé

Archief Conseil Général de
l'Apostolat des Laïcs, Louvain-
la-Neuve (ARCA)

Archief CIL, Louvain-la-Neuve
(ARCA)

Literatuur

INTERVIEWBOEKEN MET KARDINAAL DANNEELS

- Van Hoof G., *Het geloof van een kardinaal: gesprekken met Godfried Danneels*, Kapellen: DNB/Pelckmans, 1988.
- Danneels G., *De menslievendheid van God: gesprekken met Gwendoline Jarczyk*, Averbode: Altiora — Hilversum: Gooi en Sticht, 1994.
- Schmidt P., *Vrijuit: zes gesprekken met de kardinaal*, Averbode: Altiora, 2000.
- Becaas J. & Chr. Laporte, *In gesprek met kardinaal Danneels*, Antwerpen: Halewijn, 2009.

BOEKEN VAN GODFRIED DANNEELS

- Is een oude honger terug? Schoonheid als bron van spiritualiteit*, Nijmegen: Titus Brandsma Instituut/Valkhof, 2000.
- [samen met I. Driessen], *Is God een alleskunner? Kardinaal Godfried Danneels in gesprek met tieners over leven en geloof*, Tiel: Lannoo, 2001.
- [samen met I. Driessen], *Ken je ze alle zeven? Een geloofsboek voor kinderen*, Tiel: Lannoo, 2003.

Vertrouwen: een dagboek van wijsheid en geloof, Tiel: Lannoo/ Baarn: Ten Have, 2003.

- [samen met I. Driessen, S. Vanfleteren], *Hopen en bidden: gedachten bij het Onzevader*, Tiel: Lannoo, 2006.
- [samen met M. Eneman, B. Standaert, H. Van Rompuy, J. Verstraeten], *In-gebed/ Leven met God in de wereld vandaag*, Gent, 2006.
- [samen met Iny Driessen], *Richt ons weer op: als leven pijn doet*, Tiel: Lannoo, 2008.
- Uit de kunst: de keuze van de kardinaal*, Antwerpen: Halewijn, 2009.
- At the Crossroads of Faith and Culture: Challenges Facing the Catholic Church Today*, Tilburg: Tilburg University, 2012.
- [samen met I. Driessen], *Over de drempel: bidden in de ochtend en de avond*, Antwerpen: Halewijn, 2013.
- [samen met I. Driessen], *Waarom nog wachten?*, Antwerpen: Halewijn, 2015.

**BROCHURES MET
KERSTMIS EN PASEN,
1981–2009**

- De ander aanvaarden*, Kerstmis 1981
De vreugde van de Poverello, Pasen 1982
Gij hebt uw oog in ons hart geplant, Kerstmis 1982
De bloeiende kruisboom: gebeden bij het Kruis, Pasen 1983
Gij zijt groter dan ons hart, Kerstmis 1983
De waarheid zal u vrijmaken, Pasen 1984
Onze Vader die in de hemelen zijt, Kerstmis 1984
De avond voor zijn lijden en dood, Pasen 1985
Verheug u Maria, Kerstmis 1985
Zalig zijt gij, Pasen 1986
Als een kind zijt gij gekomen, Kerstmis 1986
Het vuur van het begin, Pinksteren 1987
Met Maria het jaar rond, Kerstmis 1987
Op weg met Maria, Pasen 1988
Kinderen, Kerstmis 1988
Het gezin: licht en schaduw, Pasen 1989
Jeugd: stroom en tegenstroom, Kerstmis 1989
Medewerkers aan uw vreugde, Pasen 1990
Christus of de Waterman?, Kerstmis 1990
Over de dood heen, Pasen 1991
De ster achterna, Kerstmis 1991
Geen zondag zonder vrijdag, Pasen 1992
Het paradijs: ware hoop en valse verwachtingen, Kerstmis 1992
Tot zondag? In de kerk!, Pasen 1993
De tuin der zeven bronnen: over de sacramenten, Kerstmis 1993
Damiaan: een portret, Pasen 1994
Een mens om van te houden: een God om te beminnen, Kerstmis 1994
Afscheid nemen: leven met onmacht, Pasen 1995
Over ontmoediging en hoop: de depressieve samenleving, Kerstmis 1995
Thérèse: iedereen zal van mij houden, Pasen 1996
Wie zijn dat in die witte gewaden? De witte mars: en daarna?, Kerstmis 1996
Meester, wat moet ik doen? Kleine leefregel voor de christen, Pasen 1997
De vertrooster, Kerstmis 1997
Vergeten en vergeven?, Pasen 1998
De Vader, Kerstmis 1998
Hier ben ik, Heer: over roepingen, Pasen 1999
2000: instapkaart voor een nieuw millennium, Kerstmis 1999
Met drie aan tafel: over de drie-eenheid en de eucharistie, Pasen 2000
Blijf bij ons want het wordt avond: over de derde en de vierde leeftijd, Kerstmis 2000
Alles heeft zijn tijd: over onthaasting, Pasen 2001

Christenen: meer, beter of anders, Kerstmis 2001

Geluk: hij moest gelukkig zijn en werkte zich een ongeluk, Pasen 2002

'Al ben ik donker van huid, toch ben ik mooi': over de Kerk, Kerstmis 2002

'Wees niet bang...: de "verzuring" voorbij', Pasen 2003

Over de eenzaamheid, Kerstmis 2003
Verwondering: de andere blik, Pasen 2004

Over de vreugde, Kerstmis 2004

'Waak en bid': over het gebed, Pasen 2005

Een jaarkrans van gebeden, Kerstmis 2005

De zeven kruiswoorden, Pasen 2006

Een blijde boodschap: van verkondiging tot onderricht, Kerstmis 2006

De vreugde van te geloven: het credo, Pasen 2007

Stress: moet dat?, Kerstmis 2007

Volksreligie: geloven met handen en voeten, Pasen 2008

De mens in zijn tuin: over ecologie en schepping, Kerstmis 2008

Paulus: een zelfportret, Pasen 2009

Het kleine meisje 'hoop', Kerstmis 2009

SECUNDAIRE LITERATUUR

—, *Centenaire de la fondation de l'Institut supérieur de philosophie*, Speciaal nummer van de *Revue philosophique de Louvain* 88 (1990).

—, *Constitutes en Decreten van het Tweede Vaticaans Concilie*, Amersfoort: Katholiek Archief, 1967.

—, *Geschichte des Husserl-Archivs*, Dordrecht: Springer, 2007.

—, *'Monsignore... Ma non troppo': Hommage à — Hulde aan Monseigneur Joseph Devroede (1915–1989)*, Leuven: Peeters, 1991.

—, *Voor Kanegem wil ik mijn harpe snaren*, s.l.: s.n., 1967.

—, *Žaire 1992–1996: chronique d'une transition inachevée*, deel 1, Parijs: L'Harmattan, 2000.

Allen J., *Conclave: the Politics, Personalities and Process of the Next Papal Election*, New York: Doubleday, 2002.

Aubert R., *Le cardinal Mercier (1851–1926): un prélat d'avant-garde*, Louvain-la-Neuve: Academia, 1994.

Aubert R., *La théologie catholique au milieu du XXe siècle*, Parijs: Casterman, 1954.

Auwerda R., *De kromstaf als wapen: bisschopsbenoemingen in Nederland*, Baarn: Ambo, 1988.

- Beauduin L., *L'Église anglicane unie non absorbie*, Mechelen: Aartsbisdom, 1977.
- Bernanos G., *Journal d'un curé de campagne*, Parijs: Plon, 1934.
- Bernstein C. & M. Politi, *Zijne Heiligheid: Johannes Paulus II en de verborgen geschiedenis van onze tijd*, Amsterdam: Jan Mets/Leuven: Van Halewyck, 1996.
- Bisschoppen van België, *Geloofsboek*, Tielt: Lannoo, 1987.
- Bluyssen J., *Gebroken wit: vrijmoedige herinneringen*, Baarn: Ten Have, 1995.
- Bogaert P.-J., *Kardinaal Godfried Danneels: van Kanegem tot Rome — Een biografie van a tot z in 36 hoofdstukken*, Leuven: Van Halewyck, 2001.
- Borgman E., *Edward Schillebeeckx: een theoloog in zijn geschiedenis, deel 1 Een katholieke cultuurtheologie (1914–1965)*, Baarn: Ten Have, 1999.
- Borremans R., *De deugd hypocrisie: kerk en celibaat in beweging?*, Antwerpen/Baarn: Houtekiet, 1999.
- Boudens R., *De kerk in Vlaanderen: momentopnamen*, Averbode: Altiora, 1994.
- Bremer T., *Kreuz und Kreml: kleine Geschichte der orthodoxen Kirche in Russland*, Freiburg: Herder, 2007.
- Brenninkmeijer-Werhahn A. & K. Demmer (red.), *Das Herz spricht zum Herzen: Reflexionen über die Ehe*, Freiburg/Bazel/Wenen: Herder, 2012.
- Brosens I. (red.), *The Challenge of Reproductive Medicine at Catholic Universities: Time to Leave the Catacombs*, Leuven: Peeters, 2006.
- Casaroli A., *Il martirio della pazienza: la Santa Sede e i paesi comunisti, 1963–1989*, Turijn: Einaudi, 2000.
- Charles W. (red.), *Basil Hume Ten Years On*, Londen: Burns & Oates, 2009.
- Clavel M., *Ce que je crois*, Parijs: Grasset, 1975.
- Cloet M. (red.), *Het bisdom Brugge 1559–1984: bisschoppen, priesters, gelovigen*, Brugge: West-Vlaams Verbond voor Heemkunde, 1984.
- Comblin J., *Called for Freedom: the Changing Context of Liberation Theology*, Maryknoll NY: Orbis, 1998.
- Corens K., *Inventaris van het archief van rector Honoré van Waeyenbergh, 1891–1971*, Leuven: Acco, 2009.
- Courtois L. et al. (red.), *Écrire l'histoire du catholicisme des 19e et 20e siècles: bilan, tendances récentes et perspectives (1975–2004)*, Louvain-la-Neuve: Arca, 2004.
- Creyf R., K. Dobbelaere & J. Vanhoutvinck, *Professoren en het 'katholiek karakter' van hun universiteit: een sociologisch*

- onderzoek naar definiëringsprocessen terzake aan de K.U. Leuven*, Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut, 1977.
- Crijnen T., *Kardinaal Ad Simonis, kerkleider in de branding: een biografie*, Nijmegen: Valkhof, 2014.
- Crochet M., *L'agenda d'un recteur, 1995–2004*, Louvain-la-Neuve: L'Harmattan, 2011.
- Curran C.E., *Loyal Dissent: Memoir of a Catholic Theologian*, Washington DC: Georgetown University Press, 2006.
- D'Costa G. & E. Harris (red.), *The Second Vatican Council: Celebrating its Achievements and the Future*, New York: Bloomsbury, 2014.
- De Broucker J., *Het dossier Suenens: diagnose van een crisis*, Brugge: Desclée de Brouwer, 1970.
- De Maeyer J. et al., *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel: 450 jaar geschiedenis*, 2 delen, Antwerpen: Halewijn, 2009.
- De Raeymaecker L., *Le séminaire Léon XIII de 1892 à 1942*, Leuven, 1942.
- De Wever B., *Greep naar de macht: Vlaams-Nationalisme en de Nieuwe Orde*, Tielt: Lannoo, 1994.
- Deckers D., *Der Kardinal: Karl Lehmann, eine Biographie*, München: Pattloch, 2002.
- Deckers D., *Walter Kasper: wo das Herz des Glaubens schlägt. Die Erfahrung eines Lebens*, Freiburg: Herder, 2008.
- De Jonghe E. & M. Heirman, *Het oog van de naald: de katholieke vredesbeweging in een stroomversnelling*, Tielt: Lannoo, 1995.
- Dehaene J.-L., *Memoires*, Leuven: Van Halewyck, 2012.
- De Maeyer J., S. Leplae & J. Schmiedl (red.), *Religious Institutes in Western Europe in the 19th and 20th Centuries: Historiography, Research and Legal Position*, Leuven: Universitaire Pers, 2004.
- Demyttenaere B., *Mannen van God: de vele gezichten van de kerk*, Leuven: Van Halewyck, 2008.
- Denaux A. & E. Vanden Berghe, *De Duinenabdij en het Grootseminarie te Brugge*, Tielt: Lannoo, 1984.
- Denaux A. & J.A. Dick (ed.), *From Malines to ARCIC: the Malines Conversations Commemorated*, Leuven: Peeters, 1997.
- Descamps A. (red.), *Le prêtre: foi et contestation*, Gembloux: Duculot, 1970.
- De Schrijver R., Br. De Wever et al. (red.), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, 3 delen, Tielt: Lannoo, 1998.
- Devillé R., *De laatste dictatuur: pleidooi voor een parochie zonder paus*, Leuven: Kritak, 1992.

- Deville R., *De katholieke ziekte: een diagnose*, Leuven: Van Halewyck, 1994.
- de Villers G., *De Mobutu à Mobutu: trente ans de relations Belgique-zaïre*, Brussel: De Boeck, 1995.
- Devloo L., 'Zoals een hert verlangt naar stromend water...': zo leefde, schreef en leed priester Daniel Billiet (Kanegem 1916–Tiel 1954), Maarkedal: Ceres, 1982.
- Dewachter W. et al. (red.), *Un parti dans l'histoire, 1945–1995: 50 ans d'action du Parti Social Chrétien*, Gembloux: Duculot, 1995.
- De Waelhens A., *La philosophie de Martin Heidegger*, Leuven: Institut supérieur de philosophie, 1946.
- De Waelhens A., *Existence et signification*, Leuven: Nauwelaerts, 1958.
- Dhondt U., 1889–1989. *The Institute of Philosophy*, Leuven, 1989.
- Dillemans R., *Op de vleugelen der inspiratie: uit 1000 toespraken van rector Roger Dillemans*, Leuven: Universitaire Pers, 1996.
- Dondeyne A., *Foi chrétienne et pensée contemporaine: les problèmes philosophiques soulevés dans l'encyclique Humani generis*, Leuven: Publications universitaires de Louvain, 1951.
- Donnelly D. et al. (red.), *The Belgian Contribution to the Second Vatican Council*, Leuven: Peeters, 2008.
- D'Onorio J.-B. (red.), *La diplomatie de Jean-Paul II*, Paris: Cerf, 2000.
- Dubost M. (red.), *Le grand tournant: l'an I de la révolution du pape François*, Parijs: Cerf, 2014.
- Dujardin V., *Pierre Harmel: biographie*, Brussel: Le Cri, 2004.
- Ernesti J., *Paul VI: der vergessene Papst*, Freiburg: Herder, 2012.
- Eyskens M., *Mijn levens: een reis in de tijd*, Tiel: Lannoo, 2008.
- Fortmann H., *Heel de mens: reflecties over de menselijke mogelijkheden*, Bilthoven: Ambo, 1972.
- Garrett J.R., F. Jotterand & C. Ralston (red.), *The Development of Bioethics in the United States*, Dordrecht: Springer, 2013.
- Gauchet M., *Le désenchantement du monde: une histoire politique de la religion*, Paris: Gallimard, 1985.
- Gerard E. (red.), *De christelijke arbeidersbeweging in België*, 2 delen, Leuven: Universitaire Pers, 1991.
- Gevers L., *Kerk in de kering: de katholieke gemeenschap in Vlaanderen, 1940–1980*, Kalmthout: Pelckmans, 2014.
- Gielis M. et al. (red.), *In de stroom van de tijd: (4)50 jaar bisdom Antwerpen*, Leuven: Davidsfonds, 2012.
- Goddijn W. (red.), *Pastoraal Concilie van de Nederlandse*

- Kerkprovincie*, 7 delen,
Amersfoort, 1968–1970.
- Goddijn W., J. Jacobs & J. Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen: katholieken in Nederland 1945–2000*, Baarn: Ten Have, 1999.
- Grootaers J., *De Vatican II à Jean-Paul II: le grand tournant de l'église catholique*, Parijs: Centurion, 1981.
- Grootaers J., *Heurs et malheurs de la collegialité: pontificats et synodes face à la réception de Vatican II*, Leuven: Peeters, 2012.
- Guardini R., *Vom Geist der Liturgie*, Freiburg: Herder, 1918.
- Gutierrez G., *Teología de la liberación: perspectivas*, Lima: CEP, 1971.
- Haumann M., *Sud-Soudan: la longue route vers la paix*, Parijs: Karthala, 2002.
- Haumann M., *Travelling with Soldiers and Bishops: Stories of Struggling People in Sudan*, Nairobi: Paulines Publications, 2004.
- Hebbelinck T., *L'affaire du carmel d'Auschwitz (1985–1993): implications des églises belge et française dans la résolution du conflit*, Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain, 2012.
- Ickx J., *De alumni van het Belgisch Pauselijk College te Rome 1844–1994/ Les anciens étudiants du Collège Pontifical Belge à Rome 1844–1994*, Rome, 1994.
- Ivereigh A., *The Great Reformer: Francis and the Making of a Radical Pope*, Sydney: Allen & Unwin, 2014.
- Iwele G., *Mgr. Monsengwo: acteur et témoin de l'histoire*, Louvain-la-Neuve: Duculot, 1995.
- Jadoulle J.L., *Chrétiens modernes? L'engagement des intellectuels catholiques 'progressistes' Belges de 1954 à 1958 à travers La Revue Nouvelle, La Relève et l'édition Belge de Témoignage Chrétien*, Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain, 2003.
- Jeannière A., *Anthropologie sexuelle*, Parijs: Aubier Montaigne, 1964.
- Kaplan R.D., *The Coming Anarchy: Shattering the Dreams of the Post Cold War*, New York NY: Random House, 2000.
- Kasper W., *Katholische Kirche: Wesen, Wirklichkeit, Sendung*, Freiburg/Bazel/Wenen: Herder, 2011.
- Kasper W., *Zukunft aus der Kraft des Konzils: die Ausserordentliche Bischofssynode 1985. Die Dokumente mit einem Kommentar vom Walter Kasper*, Freiburg: Herder, 1986.
- Lamberigts M. & L. Kenis (red.), *Quo vadis theologia? Theologie en religiewetenschap in Leuven*, Antwerpen: Halewijn, 2008.
- Laporte C., *L'affaire de Louvain 1960–1968*, Bruxelles: De Boeck & Larcier, 1999.

- Latré B., *Strijd & inkeer: de kerk- en maatschappijkritische beweging in Vlaanderen, 1958–1990*, Leuven: Leuven University Press, 2011.
- Lebreton J., *La vie et l'enseignement de Jésus Christ notre Seigneur*, 2 delen, Parijs: Beauchesne, 6de editie, 1931.
- Leesen T., *Tussen hamer en aambeeld: de theologische faculteit Tilburg op het snijvlak van wetenschap, kerk en samenleving*, Nijmegen: Valkhof, 2014.
- Legrand H. (red.), *Les évêques de l'Europe et la nouvelle évangélisation* (Documents des églises), Parijs: Cerf, 1991.
- Lerouge J. (red.), *300 jaar College te Tiel: van Schola Latina tot Sint-Jozefcollege*, Tiel: Lannoo, 1986.
- Loonbeek R. & J. Mortiau, *Un pionnier: dom Lambert Beauduin (1873–1960). Liturgie et unité des chrétiens*, 2 delen, Louvain-la-Neuve & Chevetogne, 2001.
- Lu Yan R. et al. (red.), *The Catholic Church in China: Today and Tomorrow. In celebration of the Golden Jubilee of the Priesthood and the 75th Birthday of Fr. Jeroom Heyndrickx cism*, KU Leuven: Leuven, 2006.
- Luxian J., *The Memoirs of Jin Luxian*, 2 delen, Hong Kong: HKU Press, 2012.
- Mangiagalli M., *Alphonse de Waelhens, fenomenologo*, Milaan: FrancoAngeli, 2003.
- Martens W., *De memoires: luctor et emergo*, Tiel: Lannoo, 2006.
- Martimort A.-G., *L'église en prière: introduction à la liturgie*, Parijs: Desclée, 1961.
- Martini C.M., *Le ragioni del credere: scritti e interventi*, Milaan: Mondadori, 2011.
- Mattheeuws A., *Union et procréation: développement de la doctrine des fins du mariage*, Parijs: Cerf, 1989.
- Mayeur J.M. et al. (red.), *Histoire du christianisme. Deel 13, Crises et renouveau, de 1958 à nos jours*, Parijs: Desclée de Brouwer, 2000.
- McAfee Brown R., *Gustavo Gutierrez: An Introduction to Liberation Theology*, Maryknoll NY: Orbis, 1990.
- Mettepenningen J., *Nouvelle Théologie — New Theology: Inheritor of Modernism, Precursor of Vatican II*, New York/Londen: T&T Clark, 2010.
- Miccoli G., *Le pontificat de Jean-Paul II: un gouvernement contraste*, Brussel: Lessius, 2007.
- Mirguet F. & F. Hiraux, *L'institut supérieur de philosophie de Louvain, 1889–1968: inventaire des archives et introduction historique* (Publications des archives de l'Université catholique de Louvain, 21), Louvain-la-Neuve: Bruylant-Academia, 2008.

- Moeller Ch., *Littérature du XXe siècle et christianisme*, 6 delen,
Doornik: Casterman/ Parijs:
Beauchesne, 1953–1993.
- Molitor A., *La fonction royale en Belgique*, Brussel: Crisp, 1994.
- Nuzzi G., *Sua Santità: le carte segrete di Benedetto XVI*, Milaan:
Chiarelettere, 2012.
- Oosterwaal J., *Johan Vande Lanotte: dagboek van een politieke crisis*,
Antwerpen: De Bezige Bij, 2011.
- Osterwalder J., *Dem Volk Gottes dienen: Ivo Fürer, Bischof und Weggefahrte*, Sankt Gallen:
Verlag am Klosterhof, 2005.
- Pannet R., *Le catholicisme populaire: 30 ans après 'La France: Pays de mission?'*, Parijs: Centurion,
3de editie, 1974.
- Pirotte J. & G. Zélis (red.), *Pour une histoire du monde catholique au 20e siècle, Wallonie-Bruxelles: guide du chercheur*, Louvain-la-Neuve: ARCA, 2003.
- Priem K. (red.), *Het grootseminarie te Brugge, de voormalige Duinenabdij*, Brugge, 2009.
- Pyck K., *Kindermisbruik & macht*,
Berchem: EPO, 2013.
- Quisinsky M. & P. Walter (red.), *Personenlexikon zum Zweiten Vatikanischen Konzil*, Freiburg:
Herder, 2012.
- Radano J.A. (red.), *Celebrating a Century of Ecumenism: Exploring the Achievement of International Dialogue*, Grand Rapids:
Eerdmans, 2012.
- Ratzinger J., *Rapporto sulla fede: Vittorio Messori a colloquio con il cardinale Joseph Ratzinger*,
Cinisello Balsamo: San Paolo,
1985.
- Ravyts K. & P. Struyve, *Het Tieltse 1940–1945: bedreigd, bezet, bevrijd*, Tielt: Heemkundige kring Roede van Tielt, s.d.
- Reynebeau M., *Katholiek Vlaanderen: een beeldverhaal*,
Antwerpen: Lido, 2012.
- Riccardi A., *Giovanni Paolo II: la biografia*, Milaan: San Paolo,
2011.
- Roegiers J. & I. Vandevivere (red.), *Leuven/Louvain-la-Neuve: kennis maken/ aller retour*, Leuven: KU Leuven, 2001.
- Ruys M., *Een levensverhaal*, Tielt:
Lannoo, 1999.
- Saranyana J.I. (red.), *Teología en América Latina*, deel 3 *El siglo de las teologías latinoamericanistas (1899–2001)*, Madrid:
Iberoamericana, 2002.
- Schelkens K., *Catholic Theology of Revelation on the Eve of Vatican II: a Redaction History of the Schema 'De fontibus revelationis' (1960–1962)*, Leiden/Boston:
Brill, 2010.
- Schelkens K. (red.), *Herinnering en belofte: 50 jaar Vaticanum II*,
Leuven: Acco, 2013.
- Schelkens K., J.A. Dick & J. Mettepenningen,
Aggiornamento? Catholicism from

- Gregory XVI to Benedict XVI,
Leiden & Boston: Brill, 2013.
- Schillebeeckx H., *De sacramentele heilseconomie: theologische bezinning op S. Thomas' sacramentenleer in het licht van de traditie en van de hedendaagse sacramentsproblematiek*, Antwerpen: 't Groeit, 1952.
- Schoof T.M., *De zaak-Schillebeeckx: officiële stukken*, Bloemendaal: Nelissen, 1980.
- Soetens C. (red.), *Vatican II et la Belgique*, Louvain-la-Neuve: Quorum, 1996.
- Stanford P., *Cardinal Hume and the Changing Face of English Catholicism*, London: Geoffrey Chapman, 1993.
- Struyker Boudier C.E.M., *Wijsgerig leven in Nederland en België 1880–1980. Delen V–VI: De filosofie van Leuven*, Baarn: Ambo, 1989.
- Suenens L.J., *Koning Boudewijn: het getuigenis van een leven*, Mechelen: F.i.A.T., 1995.
- Thérèse de Lisieux, *Histoire d'une âme: manuscrits autobiographiques*, Parijs: Cerf, 1987.
- Tieleman D., *Operatie Kelk: hoe het pedofilieschandaal in de Belgische kerk losbarstte*, Leuven: Van Halewyck, 2011.
- Tincq H., *Jean-Marie Lustiger: le cardinal prophète*, Paris: Grasset, 2012.
- Tindemans L., *De memoires: gedreven door een overtuiging*, Tielt: Lannoo, 2002.
- Tindemans L., *Een politiek testament: mijn plaats in de tijd, dagboek van een minister*, Tielt: Lannoo, 2009.
- Todts H. & W. Jonckheere, *Leuven Vlaams: splitsingsgeschiedenis van de katholieke universiteit Leuven*, Leuven: Davidsfonds, 1979.
- Tollebeek J. & L. Nys (red.), *De stad op de berg: een geschiedenis van de Leuvense universiteit sinds 1968*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2005.
- Torfs R., *De kardinaal heeft verdriet*, Leuven: Van Halewyck, 2002.
- Uit de kunst: de keuze van de kardinaal*, Antwerpen: Halewijn, 2009.
- Vaccaro L., *Storia Religiosa di Belgio, Olanda e Lussemburgo*, deel 2, Milaan: Fondazione Ambrosiana, 2000.
- Van den Berghe J., *God in Laken: het Belgisch koningshuis en hetatholicisme*, Antwerpen: Manteau, 2009.
- Van den Bos M., *Verlangen naar vernieuwing: Nederlandsatholicisme 1953–2003*, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2012.
- Van den Bosch T., *Paus Wojtyla: een man zonder grenzen*, Leuven: Davidsfonds, 1981.
- Van der Plas M. (red.), *Uit de grond van ons hart: open brieven aan*

- paus Johannes Paulus II*, Weesp: Agathon, 1985.
- Van de Voorde A., *Mark Eyskens: politicus-professor tussen woord en daad: een biografie*, Tielt: Lannoo, 2003.
- Van de Voorde M., *Mgr. De Smedt, een hartelijke bisschop*, Tielt: Lannoo, 1984.
- Van der Kelen L., *Koning Albert II en zijn vijf premiers: een leven in de Wetstraat: memoires van een commentator*, Antwerpen: Manteau, 2013.
- Van Dijk M., *De paus van Amsterdam: biografie van Huub Oosterhuis*, Amsterdam: Atlas, 2013.
- Van Istendael G., *Het Belgisch labyrint: een wegwijzer (overschilderd natuurlijk)*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 17de geheel herziene druk, 2011.
- Van Reybrouck D., *Congo: een geschiedenis*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2010.
- Van Schaik T.H.M., *Alfrink: een biografie*, Amsterdam: Anthos, 1997.
- Van Schaik T.H.M., *Bedankt voor de bloemen: Johannes Paulus II en Nederland*, Tielt: Lannoo, 2005.
- Venuto F.X., *La recezione del Concilio Vaticano II nel dibattito storiografico dal 1965 al 1985: riforma o discontinuità?*, Turijn: Effata, 2011.
- Verhofstadt D., *In gesprek met Etienne Vermeersch: een zoektocht naar waarheid*, Antwerpen/Utrecht: Houtekiet, 2011.
- Verleyen M. & P. Martens, *Mieke Van Hecke*, Tielt: Lannoo, 2014.
- Vermeylen J. & P. Schotsmans (red.), *Ethiek in de kliniek: 25 jaar adviezen van de commissie voor medische ethiek, faculteit geneeskunde, KU Leuven*, Leuven: Universitaire Pers, 2000.
- Viaene V., D. Van Reybrouck & B. Ceuppens (red.), *Congo in België: koloniale cultuur in de metropool*, Leuven: Universitaire Pers, 2009.
- Voillaume R., *Au coeur des masses: la vie religieuse des petits frères du père de Foucauld*, Parijs: Cerf, 1950.
- Von der Dunk H.W., *De verdwijnende hemel: over de cultuur van Europa in de twintigste eeuw*, 2 delen, Amsterdam: Meulenhoff, 2000.
- Vos L., *Idealisme en engagement: de roeping van de katholieke studerende jeugd in Vlaanderen (1920-1990)*, Leuven: Acco, 2011.
- Weigel G., *Jean Paul II: témoin de l'espérance*, Parijs: JC Lattès, 1999.
- Zizola G., *Le successeur*, Parijs: Desclée De Brouwer, 1995.

Een waardevolle bron van informatie boden de tijdschriften van de bisdommen waarin Danneels werkzaam was: *Pastoralia* (aartsbisdom Mechelen-Brussel), *Daco* (Antwerpen) en *Ministrando* (Brugge).

Twee andere belangrijke bronnen van informatie waren de kerkelijke bladen *Kerk & leven* en *Tertio*. Voor wat de officiële kerkelijke documenten betreft, baseerden we ons op de uitgaven in de *Acta Apostolicae Sedis* en de berichtgeving in *L'Osservatore Romano*. Verder werd dankbaar gebruikgemaakt van het krantenarchief van de Katholieke Universiteit Leuven.

Gesprekken

- Armand Beauduin, Luik,
18 november 2014
- John Borelli, Washington DC,
22 oktober 2014
- Aldegonde Brenninkmeijer-
Werhahn, Sint-Genesius-Rode,
24 januari en 11 september 2014
- Wilfried Brieven, Mechelen,
16 januari, 24 januari,
14 februari, 25 maart 2014
- Jo Cornille, Brugge, 22 februari
2013
- Herman Cosijns, Brussel, 10 juni
2014
- Bernard Coulie, Louvain-la-Neuve,
16 oktober 2014
- Marcel Crochet, Louvain-la-Neuve,
3 december 2014
- Godelieve Danneels, Brugge,
10 januari 2014
- Louis De Belder, Antwerpen,
6 november 2013
- Mgr. Jan De Bie, Scherpenheuvel,
27 mei en 16 september 2014
- Leo Declerck, Brugge, 29 april,
19 augustus en 9 oktober 2014
- Etienne de Jonghe, Berchem,
25 februari en 4 april 2014
- Adelbert Denaux, Leuven, 20 juni
2013
- Jean-Pierre De Rudder, Brugge,
13 februari 2014
- Rik Devillé, Mechelen, 27 januari
2014
- Iny Driessen, Vilvoorde, 26 maart
2014

- Patrick du Bois, Mechelen, 5 juni 2014
- Roger Dillemans, Leuven, 31 oktober 2013
- Mgr. Hubertus Ernst, Breda, 4 juni 2014
- Mark Eyskens, Heverlee, 11 juni 2013
- Kevin T. Fitzgerald, Washington DC, 25 oktober 2014
- Mgr. Ivo Fürer, Sankt Gallen, 6 februari 2014
- Hans Geybels, Mechelen, 6 mei 2014
- Jan Goyvaerts, Vilvoorde, 18 februari 2014
- Els Gryson, Leuven, 3 april 2014
- John Collins Harvey, Washington DC, 23 oktober 2014
- Jeroom Heyndrickx, Leuven, 8 augustus 2014
- Kardinaal Walter Kasper, Rome, 18 december 2013
- Fernand Keuleneer, Brussel, 18 september 2014
- Gaston (Vaast) Leysen, telefonisch, 13 november 2013 en 26 maart 2014
- Wilfried Martens, Brussel, 11 juni 2013
- André Oosterlinck, Leuven, 7 november 2013
- Toon Osaer, Mechelen, 6 mei 2014
- Paul Schotsmans, Leuven, 19 mei 2014
- Kardinaal Adrianus Simonis, Nieuwkuijk, 9 december 2013
- Leo Tindemans, Edegem, 4 april 2013
- Rik Torfs, Leuven, 11 december 2013
- Etienne Van Billoen, Mechelen, 3 januari en 12 februari 2014
- Michel Van Bostraeten, Antwerpen, 10 oktober 2013
- Jan Van der Veken, Leuven, 7 januari 2014
- Mieke Van Hecke, Brussel, 10 juni 2014
- Luc Van Hilst, Scherpenheuvel, 27 mei 2014
- Mgr. Adrianus Van Luyn, Bonn, 1 april 2014
- Herman Van Rompuy, Brussel, 1 juli 2014
- Frieda Van Vaeck, Mechelen, 3 januari en 12 februari 2014
- Etienne Vermeersch, Wetteren, 29 april 2014
- Hildegard Warnink, Leuven, 11 december 2014
- Benjamin Willaert, Leuven, 7 januari 2014

Correspondentie

Rudy Borremans, 31 oktober 2014
Broeder Charles-Eugène van Taizé,
25 september 2014
Luc Coorevits, 2 september 2014
Gustavo Gutiérrez, 8 januari 2014
en 8 april 2015
Hans Küng, 18 maart 2013
Hervé Legrand, 19 mei 2014 en
17 januari 2015
Kardinaal Laurent Monsengwo,
1 september 2014
Kardinaal Karl Josef Rauber, 3 juni
2015
Dirk Smet, 26 januari 2014
Rob Tielman, 4 mei 2014
Eric Van de Casteele, 6 juni 2014

DANKWOORD

Onze grote dank gaat uit naar de leden van het leescomité:

Dr.h.c. Leo Declerck
Prof. dr. Lieve Gevers
Christophe Monsieur O. Praem.
Prof. dr. Olivier Riaudel O.P.
Gerrit Vanden Bosch
Prof. dr. Louis Vos

Veel dank aan Wilfried Brieven, die ons toegang bood tot de agenda van de kardinaal voor de periode van zijn episcopaat in Mechelen-Brussel. Wij bedanken ook al onze mondelinge bronnen voor de interviews die zij ons toestonden. Voorts gaat onze dank uit naar de volgende personen en organisaties die, elk op hun wijze, medewerking en ondersteuning gaven aan dit project:

Aartsbisdom Mechelen-Brussel, Abdij van Westmalle, Sandra Arenas Perez, Lieven Boeve, Willy Bombeek, Mgr. Johan Bonny, John Borelli, Jules Brabers, Aldegonde Brenninkmeijer, Thomas Bremer, Helga Buelens, Bert Claerhout, Jan Coghe, Luc Coorevits, Isabel Coreigh, Jo Cornille, Ton Crijnen, Christa Damen, Karel Danneels, Lieve Danneels, Louis De Belder, Mgr. Jan De Bie, Pieter-Jan De

Grieck, Pedro De Guchteneere, Etienne de Jonghe, Mgr. Jozef De Kesel, Ingrid De leus, Katrien De Loose, Jan De Maeyer, Stijn Demaré, Adelbert Denaux, Hugo De Ridder, Rik Devillé, Bruno De Wever, Etienne D'hondt, Karl Drabbe, Iny Driessen, Patrick du Bois, Faculteit Theologie en Religiewetenschappen KU Leuven, Brenda Furniere, Fonds Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen, Johan Goossens, Jan Grueters, Jacques Haers, Heemkundige kring 'De Roede van Tielt', Heemkundige kring van Dudzele, Marina Heivers, Jeroom Heyndrickx, Marie-Louise Hilven, Kardinaal Willebrands Stichting, Koen Jacobs, Benoît Janssens de Bisthoven, Fernand Keuleneer, Godfried Kwanten, Mathijs Lamberigts, Paul Lansu, Geert Lesage, Vaast Leysen, Eddy Louchez, Eric Mahieu, Michel Mallèvre, Roger Matthys, Oliver McTernan, Hans Medart, Michèle Meermans, Jeroen Moens, Marina Ooghe, Marc Nelissen, Marti Patchell, Maria Peeters, Thom Pelckmans, Harold Polis, Didier Pollefeyt, Kurt Priem, Patricia

Quaghebuer, Jan Roegiers,
 Françoise Rosart, Cecile Ryckaert,
 Marcel Sarot, Silvia Scatena, Ben
 Schennink, Paul Schotsmans, Dirk
 Smet, An Stalpaert, Marina Stas,
 Maria ter Steeg, Tilburg School of
 Theology, Universiteit Tilburg, Rik
 Torfs, Fons Uytterhoeven, Doenja
 Van Belleghem, Goedele van
 Broekhoven, Etienne Van Billoen,
 Veerle Vandenbroeck, Herman Van
 de Wiele, Paul Van Geest, Els Van
 Mulders, Berenice Van
 Renterghem, Frieda Van Vaeck, Jos
 Vanachter, Liliane Van Uffelen,
 Theo Veenhof, Johan Verstraeten,
 Anne-Laure Vignaux, Hildegard
 Warnink, Lodewijk Winkeler, Henk
 Witte, Guy Zélis.

Ten slotte willen we een meer dan
 bijzonder woord van dank richten
 aan onze echtgenotes en kinderen:

Els Vermeiren, en Gloria, Julie
 en Mauro Mettepenningen;

Veerle Van den Eynde en Miro,
 Matteo en Nore Schelkens.

NAMENREGISTER

Het register betreft alle namen die voorkomen in de hoofdtekst, niet in de bronnen.

A

Abdullah II bin al-Hussein
(koning) 000, 000
Abel, Francesco 000, 000
Adriaenssens, Peter 000, 000
Adrien, Antoine 000, 000
Adrienne von Speyr 000, 000
Al-Bashir, Omar Hassan
Ahmed 000, 000
Albert II (koning) 000, 000
Alechinsky, Pierre 000, 000
Aleksis II (patriarch) 000, 000
Alfaro, Juan 000, 000
Alfrink, Bernard Jan 000, 000
Alice (juf) 000, 000
Al-Mahdi, Sadiq
Aloïs (frère)
Alsace, Thomas Philippe D'
Alszeghy, Zoltán
Álvarez Calderón, Jorge
Álvarez Calderón, Oscar
Andreotti, Giulio
Antoinette (juf)
Arafat, Yasser
Arcabas
Arickx, Achiel
Arns, Paolo
Arrupe, Pedro

Astrid (prinses)
Aubert, Roger
Augustinus van Hippo
Avenue, Etienne Vanden

B

Bach, Johann Sebastian
Backer, Rika De
Badurina, Srećko
Baggio, Sebastiano
Bailey, John
Bailly, Michel
Bal, Gilda De
Barnas, Thaddée
Battifol, Pierre
Baum, William Wakefield
Bea, Augustin
Beatrix (koningin)
Beauduin, Armand
Beauduin, Lambert
Beauvoir, Simone de
Becaus, Jan
Beethoven, Ludwig von
Belder, Louis De
Benedictus XVI
Bergez, Lili
Berghe, Paul Van den
Berghe, Eric Vanden
Bergoglio, Jorge Mario *zie*
Franciscus I
Bernanos, Georges
Bernardin, Joseph Louis

Berten, Ignace
 Bertone, Tarcisio
 Bethune, Norbert
 Bettazzi, Luigi
 Beukelaer, Eric De
 Beukenhorst, Martin
 Bianchi, Enzo
 Bie, Jan De
 Biesen, Petrus Van den
 Billiet, Daniel
 Billoen, Etienne Van
 Bin Laden, Osama
 Birindwa, Faustin
 Blanpain, Jean-Luc
 Blattchen, Edmond
 Bluysen, Johannes
 Boban, Mate
 Bock, Walter De
 Boff, Leonardo
 Bogaert, Leopold
 Bois, Patrick du
 Boma, Hillary
 Boné, Édouard
 Bonny, Johan
 Boot, Elise
 Borremans, Robert
 Borremans, Rudy
 Bortnowska, Halina
 Bosmans, Phil
 Bostoen, Lode
 Bostraeten, Michel Van
 Bouckaert, Jos
 Boudewijn I (koning)
 Bouillon, Godfried Van
 Boutmans, Eddy
 Bozanić, Josip
 Bracht, Charles-Victor
 Breda, Herman Leo Van
 Bremer, Thomas

Brems, André
 Brenninkmeijer-Werhahn,
 Aldegonde
 Brenninkmeijer, Hubert
 Briart, Jacques
 Brieven, Wilfried
 Broeck, Walter Van den
 Brosens, Ivo
 Brown, Dan
 Bugnini, Annibale
 Bulckens, Jozef
 Burley, Rita
 Bush, George (sr)
 Buysscher, Jozefa R De *zie* Leontine
 (zuster)

C

Calderón, *zie* Álvarez Calderón
 Calewaert, Karel-Justinus
 Callewaert, André
 Camara, Helder
 Caproens, Josian
 Cardijn, Jozef
 Cardinale, Igino
 Cardon de Lichtbuer, Benoît
 Carey, George C.
 Carlier, Ginette
 Carter, Jimmy
 Casaroli, Agostino
 Casel, Odo
 Caspar, Philippe
 Cassidy, Edward Idris
 Cassiman, Jean-Jacques
 Casteels, Rik
 Catharina van Siena
 Caudron, Marc
 Cauwe, Raymond
 Cauwelaert, Rik Van
 Celli, Claudio

Cerić, Mustafa
 Charbonneau, Jean
 Charue, André-Marie
 Cheng-Chung, Wu
 Chenu, Marie-Dominique
 Ciry, Michel
 Claes, Paul
 Claes, Willy
 Claeys, Frans
 Claeys, Hector
 Claeys, Manu
 Claeys, Robert
 Claus, Hugo
 Clavel, Maurice
 Clerck, Stefaan De
 Clercq, Willy De
 Coen, Martha
 Coens, Daniël
 Colen, Alexandra
 Collins Harvey, John
 Comblin, José
 Coninckx, Stijn
 Conscience, Hendrik
 Coorevits, Luc
 Coppens, Joseph
 Coriden, James
 Cornille, Jo
 Coucke, Aegidius
 Coulie, Bernard
 Crochet, Marcel
 Croo, Herman De
 Curran, Charles E.

D

Dael, Daniël Van
 Daelemans, Alfred
 Daem, Jules-Victor
 Daens, Adolf
 Damiaan (pater)

Dammert, José
 Damme, Christine Van
 Danilou, Jean
 Danneels, Eric
 Danneels, Godelieve/Lieve
 Danneels, Henri/Hendrik (vader
 van Godfried Danneels)
 Danneels, Hendrik (broer van
 Godfried Danneels)
 Danneels, Herman
 Danneels, Jules
 Danneels, Leopold
 Danneels, Lutgard
 Dardenne, Sabine
 Deckers, Eligius
 Decleir, Jan
 Declerck, Leo
 Declerck, Paul
 Decoene, Alberic
 Decourtray, Albert
 DeGioia, John G.
 Dehaene, Jean-Luc
 Dekkers, Ignace
 Dekkers, Kees
 Delaetere, Constant
 Deledicque, Jean
 Delhez, Laetitia
 Delors, Jacques
 Delvaux, Bruno
 Delville, Jean-Pierre
 Delvou, Moniek
 Demeester, Wivina
 Deman, Charles
 Demmer, Klaus
 Demoen, Hans
 Denaux, Adelbert
 Denaux, Willibrord
 Denef, Jean-François
 Denis, Philippe

Dennis, Mary
 Depoortere, Kristiaan
 Deprez, Gérard
 Descamps, Albert
 Descartes, René
 Deschamphelaere, Mia
 Dessain, Joseph
 Deveaux, Sophia
 Devillé, Rik
 Devloo, Leo
 Devroede, Jozef
 Dhanis, Édouard
 Dias, Ivan
 Dick, John A.
 Dijn, Herman De
 Dillemans, Roger
 Dobbelaere, Karel
 Doise, Willem
 Donck, Egidius Van der
 Dondeyne, Albert
 Donnez, Jacques
 Doré, Joseph
 Douglas, James
 Dreyfus, Robert
 Driessen, Iny
 Drijvers, Pius
 Dubois, Karel
 Duforret, Karel
 Dumon, Jan
 Dumon, Wilfried
 Dupré, Louis
 Dupuis, Michel
 Dupuy, Bernard
 Durkheim, Émile
 Dutroux, Marc
 Dvořák, Antonín

E

Eckwok, Lumaya

Eeghem, Joris Van
 Egan, Edward
 El Hassan bin Talal
 Elslande, Renaat Van
 Erdő, Péter
 Ernst, Hubertus
 Etchegaray, Roger
 Etsou, Frédéric
 Eykens, Cyriel
 Eyskens, Gaston
 Eyskens, Mark

F

Fabiola (koningin)
 Falise, Michel
 Fei Lin, Gao
 Ferstenberg (rabbijn)
 Feuerbach, Ludwig
 Filip (prins/koning)
 Foley, John Patrick
 Fortmann, Han
 Fournier, Alain
 Franciscus I
 Franciscus van Assisi
 Fransen, Piet
 Frère, Albert
 Frisque, Jean
 Fürer, Ivo
 Fu Tie Shan, Michael

G

Gabriele
 Gaillot, Jacques
 Gallagher, Chuck
 Gantin, Bernardin
 Garrone, Gabriel-Marie
 Gauchet, Marcel
 Gent, Hendrik Van
 Gentil, Yves De

Gerven, Walter Van
 Geybels, Hans
 Geysen, Willy
 Ghoos, Jos
 Giblet, Jean
 Gijssen, Joannes
 Gilson, Etienne
 Giorgi, Salvatore Di
 Glemp, Józef
 Goddijn, Walter
 Goetghebuer, Jean-Pierre
 Goethals, Jozef
 Goffinet, Edward
 Gol, Jean
 Goldie, Rosemary
 Goldmann, Franz
 Gong Pin-Mei, Ignatius
 Goossens, Paul
 Gore, Charles
 Gouverneur, Edward
 Grace-Fennelly, Margareth
 Grace, Peter
 Gregorius XIII
 Grochowski, Zenon
 Grootaers, Jan
 Grueters, Jan
 Gryson, Els
 Guardini, Romano
 Guchteneere, Pedro De
 Gudgeon, Philip
 Guigui, Albert
 Gumbleton, Thomas
 Gutiérrez, Gustavo

H

Haesaert, Werner
 Haese, Peter D'
 Halckes, Catharina
 Halewijn, Willy Van

Halewyck, André Van
 Halilović, Hadži
 Halsberghe, Godelieve
 Hamels, Omer
 Hamer, Jérôme
 Hanssens, Jo
 Han Zhihai, Joseph
 Haquin, André
 Hardwicke, Owen
 Häring, Bernard
 Harmel, Pierre
 Harpigny, Guy
 Haumann, Mathew
 Hecke, Mieke Van
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich
 Heidegger, Martin
 Hellegers, André
 Hemeldonck, Marijke Van
 Hemmer, Hyppolytte
 Hengen, Jean
 Henry VIII (koning)
 Herman-Michielsens, Lucienne
 Herranz, Julian
 Heuschen, Jozef-Maria
 Heylen, Victor
 Heyndrickx, Jeroom
 Heyse, Etienne
 Hiele, Martin
 Hiëronymus
 Hilst, Luc Van
 Hilven, Marie-Louise
 Hitler, Adolf
 Hoessein, Saddam
 Hoet, Jan
 Hoof, Guido Van
 Hooghe, Thomas D'
 Hoogmartens, Patrick
 Homeyer, Josef
 Houben, Robert

Houtart, François
 Hovre, Luk De
 Howard Fere, Walter
 Huard, Jean
 Hume, Basil
 Hünermann, Peter
 Husar, Lubomyr
 Hussler, Edmund

I

Iersel, Bas van
 Ignatius van Loyola
 IJsseling, Samuel
 Istendael, Geert Van

J

Janssen, Arthur
 Janssen, Emiel
 Janssens, Jean-Baptiste
 Janssens, Louis
 Janssens de Bisthoven, Benoît
 Janssens de Bisthoven, Boudewijn
 Jarczyck, Gwendoline
 Jeannière, Abel
 Jin, Pius
 Jin Luxian, Aloysius
 Johannes XXIII
 Johannes Paulus I
 Johannes Paulus II
 Jonghe, Etienne De
 Jonghe, Jozef De
 Joustien, Aloïs
 Jungmann, Andreas-Joseph

K

Kabanga Songasonga, Eugène
 Kagame, Paul
 Kant, Immanuel
 Kaplan, Robert

Karadžić, Radovan
 Karl-i-Bond, Jean Nguza
 Kasper, Walter
 Keet, Joseph
 Kesel, Jozef De
 Kesel, Leo De
 Keuleneer, Fernand
 Keyzer, Maurits De
 Khalil, Abdelrahim
 Kilo-Abi, Zulu
 Kilsdonk, Jan van
 Kimbulu, Jean-Pierre
 Kinsbergen, Andries
 Kishwe, Adolphe
 Klein, Théo
 Knox, James Robert
 Kolbe, Maximilian
 Koljević, Nikola
 Kolvenbach, Hans
 Komarica, Franjo
 Komrij, Gerrit
 König, Franz
 Koninckx, Philippe
 Konrád, György
 Kothgasser, Alois
 Krivocheine, Basile
 Krol, John
 Krstić, Danilo
 Kuharić, Franjo
 Küng, Hans
 Kirill (metropoliet)

L

Laak, Jan Ter
 Lacan, Jacques
 Laghi, Pio
 Lagrange, Marie-Joseph
 Lalieux, Karine
 Lallemand, Roger

Lamberigts, Mathijs
 Lambrecht, Jan
 Lambrechts, Eefje
 Lamiroy, Henricus
 Landuyt, Frans
 Langendries, Raymond
 Lanneau, Paul
 Lanotte, Johan Vande
 Lansu, Paul
 Laporte, Christian
 Laridon, Eugene
 Laridon, Valeer
 Lebreton, Jules
 Leduc, Jeanine
 Lefevre, Frans
 Lefèvre, Theo
 Legrand, Hervé
 Lehmann, Karl
 Lejeune, Julie
 Leleu, Renaat
 Lemaître, Gustave
 Leo XIII
 Léonard, André/André-Mutien/
 André-Jozef
 Leontine (zuster)
 Leopold III
 Lercaro, Giacomo
 Lesage, Roger
 Lescrauwaet, Joseph
 Leterme, Yves
 Leupe, Oscar
 Levinas, Emmanuel
 Lewis, John
 Leysen, Gaston (Vaast)
 Libert, Marijke
 Licheri, Gianni
 Li Du-An, Anthony
 Liedekerke, Charles De
 Lindley Wood, Charles

Lippens, Omer
 Lippens, Polidoor
 Liu Bai Nian, Anthony
 Loisy, Alfred
 Lonergan, Bernard
 López Trujillo, Alfonso
 Lorscheider, Aloisio
 Lubac, Henri de
 Lubachivsky, Myroslav Ivan
 Luciani, Albino R. Johannes Paulus

L

Lustiger, Jean-Marie
 Luyn, Adrianus Van
 Luysterman, Arthur
 Lyn, André Vander
 Lyonnet, Stanislas

M

Macharski, Franciszek
 Macq, Pierre
 Maczek, Stanisław
 Maeckelbergh, Maria
 Maertens, Guido
 Maertens, Thierry
 Mahoney, Jack
 Mahoux, Philippe
 Malherbe, Jean-François
 Malula, Joseph-Albert
 Manders, Henk
 Marchal, An
 Marcus-Helmons, Silvio
 Mariën, Jef
 Maritain, Jacques
 Marmion, Columba
 Martens, Ludo
 Martens, Wilfried
 Martimort, Aimé-Georges
 Martini, Carlo Maria

Martino, Renato
 Marx, Karl
 Massaux, Édouard
 Matheeuws, Alain
 Mathen, Robert-Joseph
 Mathilde (koningin)
 Maton, Joseph
 Maystadt, Philippe
 Mazowiecki, Tadeusz
 McCormick, Richard A.
 McTernan, Oliver
 Meisner, Joachim
 Mennen, Guy
 Mercier, Désiré Joseph
 Merleau-Ponty, Maurice
 Mertens de Wilmars, Josse
 Mervillie (familie)
 Messori, Vittorio
 Metdepenningen, Marc
 Metz, Johann Baptist
 Meurant, Marc
 Michel, Joseph
 Michelangelo
 Michiels, Robrecht
 Miller, John Michael
 Milošević, Slobodan
 Mitterrand, François
 Mladić, Ratko
 Moeller, Charles
 Moerman, Jozef
 Mohammed (profeet)
 Molitor, André
 Möller, Johannes Bernard
 Moltmann, Jürgen
 Monfils, Philippe
 Monsengwo, Laurent
 Moretti, Giovanni
 Mortier, Erwin
 Mortier, Gerard

Moulin, Leo
 Moureaux, Philippe
 Mpundu E'Bootto, José
 Mulisch, Harry
 Mungul Diaka, Bernardin
 Muñoz, Ronaldo
 Murdoch, Iris
 Murphy-O'Connor, Cormac
 Mussche, Christine
 Muyumba Busandu, Bernard

N

Ndubu, Lumuna
 Neyrinck, Frans
 Ngabu, Faustin
 Nguza Karl-i-Bond, Jean
 Nicolas, Adolfo
 Nimeiry, Gaafar
 Nollet, Jean-Marc
 Nooteboom, Cees
 Nossol, Alfons
 Nothomb, Charles-Ferdinand
 Nuttin, Jozef Remi
 Nuzzi, Gianluigi
 Nys, Herman
 Nyssens, Clotilde

O

O'Brien, Veronica
 Ochojska, Janina
 Oddi, Silvio
 Ollevier, Willy
 Onckelinckx, Laurette
 Oost, Jean Van
 Oost, Maurice Van
 Oosterhuis, Huub
 Oosterlinck, André
 Oruba, Véronique
 Osaer, Toon

Ottaviani, Alfredo

P

Palmen, Connie
 Pannet, Robert
 Panteleimon (metropoliet)
 Paola (koningin)
 Pardès, Markus
 Parsch, Pius
 Parys, Michel Van
 Pas, Paul
 Pataer, Paul
 Paulus VI
 Pauw, Josse De
 Pavelić, Ante
 Pavle (patriarch)
 Pedroni, Angelo
 Peere, Philomena
 Peeters, Albert
 Peeters, Carl
 Péguy, Charles
 Pei, Paul
 Pellegrino, Edmund
 Pelt, Vic Van
 Pennachini, Piero
 Pergolesi, Giovanni Battista
 Peteghem, Leonce-Albert Van
 Pflimlin, Pierre
 Philips, Gerard
 Pinckers, Ghislain
 Pinochet, Augusto
 Pinto de Andrade, Joaquim
 Piqué, Charles
 Pirlot, Hubert
 Pironio, Eduardo
 Piryms, Piet
 Pittau, Giuseppe
 Pius X

Pius XII
 Plas, Michel Van der
 Policarpo, José Da Cruz
 Ponthot, Joseph
 Poschet, Michel
 Poppe, Edward
 Portal, Fernand
 Potterie, Ignace De la
 Poupard, Paul
 Prignon, Albert
 Prodi, Romano
 Pruitt, Kathleen
 Psichari, Ernst
 Puljić, Vinko
 Purcell, Henry
 Pyck, Karel

Q

Quartier, Daniel
 Quintens, Werner

R

Rabin, Yitzhak
 Radcliffe, Timothy
 Radford Ruether, Rosemary
 Radhi, Sameer J.A.
 Radović, Amfilohije
 Raes, Koen
 Raes, Robert
 Rahner, Karl
 Raiser, Konrad
 Ramadan, Tariq
 Ramaekers, Jef
 Ramsey, Michael
 Ramsey, Paul
 Ratzinger, Georg
 Ratzinger, Joseph *zie*
 Benedictus XVI

Rauber, Karl-Joseph
 Re, Giovanni Battista
 Reagan, Ronald
 Renaer, Marcel
 Renan, Ernest
 Riccardi, Andrea
 Ricketts, Laudazurri
 Ricoeur, Paul
 Ridder, Clem De
 Riet, Georges Van
 Ringlet, Gabriel
 Rivière, Geneviève
 Robeyns, Anselm
 Robinson, Armitage
 Rodenbach, Albrecht
 Roey, Jozef-Ernest Van
 Romeo, Antonino
 Romero, Oscar
 Rompuy, Herman Van
 Rompuy, Wim Van
 Roncalli, Angelo Giuseppe *zie*
 Johannes XXIII
 Roo, André De
 Roos, Jef
 Rossel, Peter
 Rothschild, Edmond de
 Rouault, Georges
 Rub, Ulrich
 Rudin, Leo
 Rudder, Jean-Pierre De
 Ruffini, Ernesto
 Ruh, Ulrich
 Ruini, Camillo
 Runcie, Robert
 Rupo, Elio Di
 Rushdie, Salman
 Russo, Melissa
 Ruys, Manu

Rycke, Eric De

S

Sabbah, Michel
 Sabbe, Maurits
 Saeger, Jos De
 Saint-Exupéry, Antoine de
 Sainz de Baranda, Philippe
 Santić, Jelena
 Sartre, Jean-Paul
 Saye, Elie
 Schasching, Johannes
 Scheffczyk, Leo
 Schillebeeckx, Edward/Henricus
 Schiltz, Hugo
 Schmidt, Peter
 Schmitz, German
 Schoenmaeckers, Mia
 Schoenmaeckers, Paul Constant
 Schönborn, Christoph
 Schoonenberg, Piet
 Schoor, Laurent Van de
 Schooyans, Michel
 Schotsmans, Paul
 Schotte, Jan Pieter
 Schrijver, Georges De
 Schruers, Paul
 Schure, Johannes ter
 Schüssler-Fiorenza, Elisabeth
 Schutz, Roger
 Sebt, Lino
 Segers, Jozef
 Šeper, Franjo
 Servotte, Herman
 Sese Seko, Mobutu
 Severen, Joris Van
 Sgreccia, Elio
 Shu Xiang, Liu

Silvestrini, Achille
 Simonis, Adrianus
 Sirat, René-Samuel
 Śliwiński, Krzysztof
 Smedt, Emiel-Jozef De
 Smeets, Jos
 Smet, Sylveer De
 Smits, Jozef
 Snijkers, Guus
 Sobrino, Jon
 Sodano, Angelo
 Soenens, Daniël
 Somer, Pieter De
 Somers, Bart
 Spaak, Paul-Henri
 Spaan, Henk
 Spadafora, Francesco
 Spahić, Ibrahim
 Stålsett, Gunnar
 Steen, Marc
 Steenbrugge, Walter Van
 Steg, Ady
 Stein, Edith
 Stengers, Jean
 Sterckx, Engelbert
 Stexhe, Guillaume De
 Steyaert, Jan
 Stillemans, Antoon
 Stobbe, Heinz-Günther
 Stockman, René
 Stofferis, Adiel
 Stofferis, Magdalena/Madeleine
 Stojanović, Gordana
 Straaten, Werenfried Van
 Sturtewagen, Bart
 Sudar, Pero
 Suenens, Leo-Jozef
 Sutter, Ignace De

Swaelen, Frank

T

Taban, Paride
 Tauran, Jean-Louis
 Teissier, Henri
 Temmerman, Els De
 Teresa ('Moeder')
 Terzić, Dragan
 Theeuws, Paul
 Thiel, René
 Thienpont, Marcel
 Thomas van Aquino
 Theresa ('Moeder')
 Theresia van Lisieux
 Thils, Gustave
 Thomas, Jacques
 Tielman, Rob
 Tillard, Jean-Marie
 Tindemans, Leo
 Tito, Josip
 Tomko, Jozef
 Torfs, Rik
 Torres, Sergio
 Tresoldi, Efreem
 Tromp, Sebastiaan
 Troubleyn, Judith
 Troy, Wim De
 Tshisekedi, Etienne
 Tucci, Roberto
 Tudman, Franjo
 Tu Shih Tua, Antonius

U

Uylenbroeck, Marcel
 Uytterhoeven, Mark

V

Vaeck, Frieda Van
 Vaes, Bénédicte
 Valadier, Paul
 Valente, Gianni
 Vanackere, Steven
 Vancottem, Rémy
 Vandemoortele, Jozef
 Vandenbergh, Hugo
 Vandenbunder, Armand
 Vandenhaute, Wouter
 Vanderkelen, Luc
 Vandersypen, Germaine
 Vandevoorde, André
 Vandevoorde, Maurice
 Vangheluwe, Roger
 Vanhoutte, André
 Vanriet, Jan
 Vargas Llosa, Mario
 Veken, Jan Van der
 Vendley, William F.
 Verbeke, Gerard
 Verbiest, Theofiel
 Vercruysse, Roger
 Verdru, Cécile
 Vergote, Antoon
 Verheul, Ambroos
 Verhofstadt, Guy
 Verkest, Gillis
 Vermeegen, Harry
 Vermeersch, Etienne
 Vermeren, August
 Verriest, Hugo
 Verschaeve, Cyriel
 Verschuren, Denise
 Verschuren, Paul
 Versteylen, Luc
 Verstraeten, Jos
 Vervenne, Marc

Verwilghen, Marc
 Verwimp, Remi
 Veuster, Jozef De *zie* Damiaan
 (pater)
 Vianney, Jean-Marie
 Villot, Jean-Marie
 Vilnet, Jean
 Vleugels, Jef
 Vlk, Miloslav
 Voillaume, René
 Voorde, Mark Van de
 Vyncke, Amaat

W

Waelhens, Alphonse De
 Waer, Mark
 Waeyenbergh, Honoré Van
 Walgrave, Jan Hendrik
 Walle, Ambroos-Remi Van de
 Walschap, Gerard
 Wang Xue Ming, Franciscus
 Wanseele, Augusta Van
 Wasser, Hedwige
 Wathelet, Melchior
 Weber, Johann
 Weber, Max
 Weemaes, Marcel
 Weiss, Oscar
 Weizman, Ezer
 Werleigh, Claudette
 Wiaux, Mutien-Marie
 Wiesel, Elie
 Willaert, Benjamin
 Willebrands, Johannes
 Wittouck, Frans
 Wojtyła, Karol *zie* Johannes
 Paulus II
 Wolf, André De

Wright, John Joseph

X

Xiaoping, Deng

Xiaowen, Ye

Y

Yperman, Seppe

Yperseele de Strihou, Jacques Van

Z

Zeegers, Dominique

Zerwick, Maximilian

Zong Huaide, Joseph

Zuylen, Guillaume-Marie Van

Zwartkruis, Theodorus

©2015

Jürgen Mettepenningen, Karim Schelkens
en Uitgeverij Polis

Uitgeverij Polis
Maarschalk Gérardstraat 4a
2000 Antwerpen
info@polis.be

Vertegenwoordiging in Nederland:
New Book Collective
Herengracht 166
1016 BP Amsterdam
www.newbookcollective.com

Boekverzorging: Stijn Dams
Zetwerk: Karakters, Gent
Foto auteurs: Koen Broos
Omslagbeeld: Christophe Ketels

ISBN 978 94 6310 022 9
D/2015/13631/7
NUR 681

Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen
in een geautomatiseerd gegevens-
bestand of openbaar gemaakt,
op welke wijze ook, zonder
de uitdrukkelijke voorafgaande
en schriftelijke toestemming van
de uitgever, behalve in geval van
wettelijke uitzondering.

Informatie over kopieerrechten
en de wetgeving met betrekking
tot de reproductie vindt u op
www.reprobel.be

All rights reserved. No part
of this book may be reproduced,
stored or made public
by any means whatsoever,
whether electronic or mechanical,
without prior permission
in writing from the publisher.

Voor informatie
over onze auteurs en hun boeken

www.polis.be
www.facebook.com/uitgeverijpolis
www.twitter.com/uitgeverijpolis